

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ENSTED SOGNS HISTORIE

**ENSTED SOGNS
HISTORIE**

Omslagsbilleder:

Forsiden er et luftfoto af Stubbæk set fra skolen ind mod Aabenraa og Ensted-værket. Bagsiden viser den gamle bykerne i Stubbæk. Begge fotos er optaget kort efter 1962 af Kastrup Luftfoto ApS, Kabbelejevej 14, 2700 Brønshøj. Firmaet råder over talrige ældre og nyere luftfotos fra Ensted sogn.

ENSTED SOGNS HISTORIE

*Redigeret af
Lars N. Henningsen*

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 64
AABENRAA 1987

*Udgivet med støtte af
Aabenraa kommune*

ISBN 87-7406-023-6
ISSN 0109-9264
Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev
J. P. Møller Bogbinderi, Haderslev

*Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret,
er gengivet med instituttets tilladelse (A. 404/85).*

Tak til
Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening og de mange i Ensted sogn,
som beredvilligt har udlånt billeder og givet forfatterne gode oplysninger.

Indhold

Lars N. Henningsen

Sognehistorien i tværsnit	9- 16
-------------------------------------	-------

Steen Wulff Andersen

Oldtiden

Landskabet	17
Bebyggelse og oldtidsminder	18- 23

H. V. Gregersen

Middelalderen

Bebyggelse og stednavne	25- 32
<i>Nogle eksempler på gammelt navnestof s. 30</i>	
Kongemagt og adel	33- 37
Sognekirken og valfartskapellet	38- 45
<i>Ensted kirke s. 38. – Kapellet i Årup s. 40. – Valfartskapellet i den historiske overlevering s. 42</i>	

15/1600 årene

Fyrstelige fribønder og livegne adelsbønder	46- 50
<i>Sognets beskatning i 1543 s. 49</i>	
Landbruget	51- 59
<i>Rydninger og særdrift i skoven s. 51. – Kådnere og inderster s. 53. – Tønder amts jordebog 1613 s. 54</i>	

Kirke og skole	60- 68
<i>Kirkens og præstens økonomiske forhold s. 60. – Skolevæsenet s. 62. – Den ældste række af sognepræster s. 63</i>	
I de store kriges tid	69- 73
Lars N. Henningsen	
1721-1864	
Sogn og øvrighed	75- 81
<i>Embeds- og bestillingsmænd s. 75. – Skatter og afgifter s. 79. – Afgifter til kirken s. 81</i>	
Før 1780 – et statisk samfund	82-100
<i>En tur gennem sognet s. 82. – Landbruget s. 84. – Årup og Årup-bønderne s. 92. – Lige børn leger bedst s. 95. – Kådnere, inderster og håndværkere s. 95. – Moserne s. 98. – Skovene s. 98</i>	
Landbruget fra blomstring til krise . . .	101-111
<i>Udskiftningen s. 101. – Kådnere, inderster og udskiftningen s. 103. – Reformtiden på Årup s. 104. – Landbrugsdriften 1780-1830 s. 106</i>	
Samfærdsel, kroer og industri	112-121
<i>Veje s. 112. – Landevejskroer s. 116. – Møller s. 117. – Teglværker s. 119</i>	
Kirke-, skole- og fattigvæsen	122-137
<i>Kirke- og præst s. 122. – Pastor Freuchen og agendestriden s. 125. – Kirkeliv og sociale normer s. 127. – Skoler og degne s. 129. – Fattigvæsen s. 133.</i>	
Forandringerne årtier 1845-1864	138-143
<i>Højkonjunktur s. 138. – Befolkningsvækst og sociale skel s. 140. – Årup-bønderne bliver frie s. 142</i>	
Nationale og politiske brydninger	144-152
<i>Slumrende danskhed s. 144. – Treårskrigen s. 147. – Fred igen s. 149. – Administrationen reformeres s. 150</i>	
Befolkningsforhold	153-156

1864-1920

Statsomvæltningen efter 1864	157-167
<i>Skæbneåret s. 157. – Forvaltningen lægges om s. 158. – Den nationale og politiske udvikling s. 162.</i>	
Næringsveje	168-180
<i>Landbruget s. 168. – Moseafvanding og nyopdyrkning s. 175. – Andelskassen s. Stubbæk s. 176. – Andre næringsveje s. 177</i>	
Samfærdsel	181-183
<i>Amtsbanen s. 181. – Nye veje s. 183</i>	
Kirke-, skole- og kulturliv	184-193
<i>Kirkeliv s. 184. – Skolerne s. 187 – Foreninger og forlystelser s. 191.</i>	
Social hjælp	194-197
Befolkningsmæssig og social udvikling .	198-203
<i>Stagnerende indbyggertal og større velstand s. 198. – Ejendomsforhold og indkomstfordeling s. 200</i>	
Verdenskrigen 1914-18	204-208

Fra Genforening til besættelse

Den åndelige Genforening	209-218
<i>Folkeafstemningen s. 209. – Ensted sognekommune s. 211. – Den danske elite s. 212. – Ensted sogns forsamlingshus s. 213. – Dansk forenings- og kulturliv s. 215. – Provst Nielsen og kirken s. 216.</i>	
Den økonomiske Genforening	219-238
<i>Nye husmandsbrug s. 219. – Landbruget s. 222. – Arbejdsløshed s. 226. – Social forsorg s. 229. – Samfærdsel s. 231. – Øvrige erhverv s. 235. – Eliselund og sommerhusene s. 236.</i>	
National og politisk uro	239-246
<i>Tysk fremstød s. 239. – Det danske modstød s. 242. – De politiske partier s. 244.</i>	

Besættelsesårene 247-255
*Økonomiske vilkår s. 248. – Modstandsbevægelsen s. 251. – Bomber
mod den tyske skole s. 254.*

Befolkningsudvikling 256

Nye tider

Industrien kommer til Ensted 257-260

Planlægning – den nye tids krav 261-266

Fra bolignød til byggeboom 267-270

Offentlig ekspansion 271-281

*Aldersdomshjem og sygepleje s. 271. – Forsamlingshuset bliver kom-
munalt s. 272. – Foreninger under forandring s. 273. – Centralskolen
i Stubbæk s. 274. – Kommunebibliotek s. 279 – Børnehave s. 279. –
Kloakker og renovation s. 280. – Nyt kommunekontor s. 281.*

Kampen om Ensteds selvstændighed . . 282-285

Økonomi og befolkning 286-291

*Lundsbjerg-udstillingen s. 286. – Fra landbrugssamfund til for-
stadskommune s. 287*

Noter og henvisninger 292-304

Personregister 305

Sognehistorien i tværsnit

Ensted sogn er ikke nævnt ofte i Danmarkshistorien, og kilderne til sognets ældre historie flyder ikke særlig rigt. Det er som om dette område på landkortet altid har virket noget anonymt, uden et markant særpræg eller en særlig, påfaldende identitet. Mange har fremhævet dette forhold i årenes løb. I 1948 skrev pastor Gadeberg i Stubbæk om sit sogn: »Alle kender hovedlandevej 10, men mange ved ikke, at de kommer igennem Ensted sogn, når de kører fra Aabenraa mod syd. De nyder synet af den skønne, åbne fjord og alt imens glider de ind i sognet uden at bemærke det«. Hvis folk uden for sognets grænser overhovedet forbandt noget med navnet Ensted, var det sikkert blot noget, som reelt var ukarakteristisk – det kunne være badhotellet Eliselund, eller i tiden fra 1950'erne kunne det være Lundsbjerg-udstillingen eller især Ensted-værket.

Pastor Gadeberg prøvede at give sognet det samlingspunkt, som manglede. Sammen med menighedsrådet blev der i årene 1945-49 arbejdet på at give kirken et tårn. Et markant tårn på den uanselige kirke ville for menigheden angive sognets nærværelse og afhjælpe den beklagelige desorientering. Men det mislykkedes – og ville næppe heller have hjulpet meget.

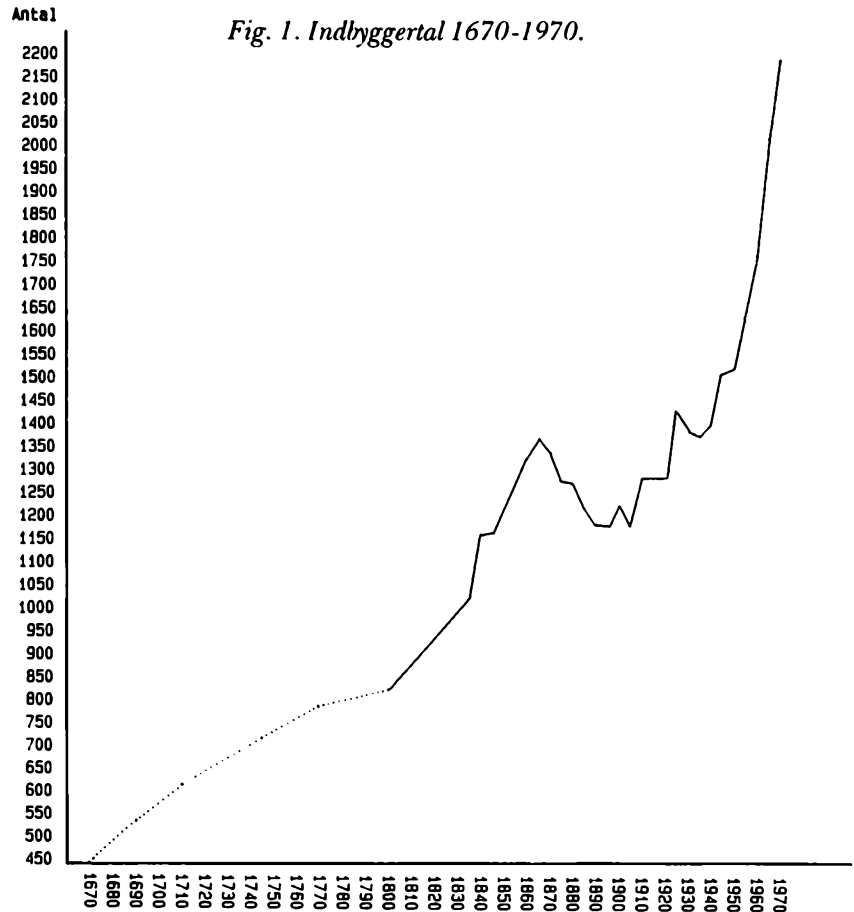
Den manglende enhed eller ensartethed i Ensted sogn kan man følge fra tidernes morgen. Under sidste istid gik isens stilstandslinje gennem det der senere blev til Ensted sogn, og isen skabte det usædvanligt varierede landskab. Senere blev området delt mellem flere herrer – omtrent halvdelen af befolkningen hørte under herregården Årup. Det var adelige fæstere, som fra senmiddelalderen og indtil midten af 1800-årene måtte lyde først herrerne til Søgård, senere de augustenburgske hertuger. Resten af sognet var fyrstelige, senere kongelige undersåtter.

Da alle Ensted-boere fra 1850'erne fik samme herre, var de gamle forvaltningsmæssige forskelle borte. Men nye skel kom til. Der var, og forblev, store sociale skel, mellem meget store gårde i bondebyerne og en fremvoksende småfolksbebyggelse i kystområdet. Dertil kom fra 1840'erne forskel i nationalt sindelag i befolkningen – omend Ensted sogn altid var kendetegnet af stor fordragelighed mellem danske og tyske. Det blakkede var nok længe hos mange mere karakteristisk end det bevidst danske eller tyske sindelag.

Fra 1950'erne kom endelig en sidste splittende faktor. Ensted sogns østlige del oplevede nu en enestående tilflytning af »byfolk«. Parcelhuskvarterer voksede op ved kysten og i Stubbæk. Her oplevedes en helt ny vækst, som betød en revolution i befolkningens erhvervs sammensætning. Men der var tale om satellitbyer, sovebyer, som næppe skabte et nyt fællesskab i sognet som helhed. De nye bebyggelser var snarere nye verdener for sig, forskellige fra det gamle bondeland i sognets vestlige og sydøstlige del. Der stod tiden i nogen grad stille.

Og for at gøre billedet fuldt – da den gamle sognekommunes dage var talte, skar nye veje sig dybt gennem det gamle landskab. Fra arilds tid havde Ensted sogn måttet leve med mange gennemgående veje – først den gamle hovedvej Aabenraa-Flensborg, også kaldet Stubbæk Stenbro. Derefter den store statschaussé fra 1840'erne. Nu kom motorvejen med tilkørselsveje – de var på en hidtil uset måde med til at sætte skel i sognet. Desorienteringen blev ikke mindre. Skellet mellem øst og vest blev uddybet.

1670	ca. 450
1690	ca. 540
1710	ca. 620
1745	ca. 720
1769	ca. 790
1803	828
1835	1001
1840	1157
1845	1154
1860	1339
1867	1379
1871	1345
1875	1285
1880	1272
1885	1222
1890	1194
1895	1192
1900	1224
1905	1187
1910	1283
1921	1286
1925	1438
1930	1387
1935	1372
1940	1402
1945	1501
1950	1521
1955	1641
1960	1755
1965	2019
1970	2172

Om dette område, den gamle sognekommune Ensted, vil der blive berettet i det følgende. Måske vil billedet blive slimrende – men det har altså sine grunde. Beretningen er opdelt kronologisk, for på den måde at fremhæve det karakteristiske ved de skiftende tiders vilkår. Indledningsvist kan der dog være grund til at trække nogle få lange linjer gennem historien. På den måde vil de enkelte afsnit i det følgende lettere falde på plads i en helhed. Lad os da i ganske få streger antyde nogle udviklingslinjer, som kan vise hvordan befolkningen og dens levvilkår har ændret sig i de sidste tre århundreder.

Om sognets indbyggertal har vi først nogenlunde sikker viden fra midten af 1600-årene. Kirkebøgerne er bevaret fra 1656, og de antyder, at henved en fjerdedel af indbyggerne bukkede under i krigsårene 1659 og 1660. Gradvist blev krigsårenes tab overvundet (figur 1). I løbet af de følgende 150 år næsten fordobledes indbyggertallet. Helt sikker viden om udviklingen har vi fra 1803, hvor den første bevarede folketælling blev afholdt. Figuren viser forløbet. Man ser en hurtig tilvækst i de gode år frem til 1864, og et faldende folketal i årene derefter frem til o. 1900. Det er udvandringen som nu satte ind. I de sidste år før Genforeningen steg indbyggertallet igen – disse år var præget af en enestående økonomisk fremgang for alle befolkningsgrupper. Efter Genforeningen blev tilflytningen forstærket. Nye husstande kom til – bl.a. de mange husmænd på Årup og i andre bebyggelser. Rivende hurtigt gik det fra midten af 1950'erne – nu blev Ensted sogn præget af de mange nye villakvarterer.

Det er med andre ord tydeligt, at befolkningstallet voksede, forskelligt til forskellige tider. I ældre tid gik det særlig hurtigt i tiden ca. 1840-67. Spørgsmålet er da, om denne tilvækst førte til en tilsvarende nyfordeling af de økonomiske ressourcer? Svaret antydes ved at se nogle tal for dels den generelle erhvervsudvikling, dels de enkelte byers specielle udvikling:

	Erhvervsfordelingen i procent		Fordelingen på bebyggelser i procent		
	1769	1860		1803	1860
gårdejerstand	34	25	»bondebyer« ¹⁾	83	72
andre	66	75	arbejder- og fiskerbyer ²⁾	17	28

1) Stubbæk, Sdr. Hostrup, Røllum, Torp

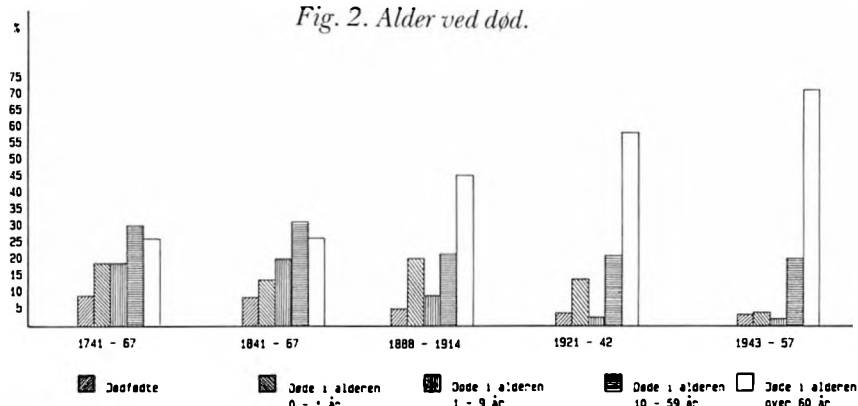
2) Styrtom og Hostrupskov

Tallene viser, at gårdejerstandens andel af befolkningen relativt set faldt i takt med befolkningsvæksten. Samtidig voksede bebyggelser domineret af jordløse huse og helt små ejendomme i forhold til de gamle bondebyer. Ser man på ejendomsfordelingen, får man samme indtryk af voksende social

ulighed. Antallet af gårde lå fast, og der blev ikke i nævneværdig grad udstykket jord til de nye indbyggere. I stedet blev der flere jordløse huse og helt små ejendomme.

Kystbebyggelserne Styrptom og Hostrupskov var med andre ord gennem hele den ældre tid et randområde, hvor overskydende befolkning kunne finde brød. Landbrugssamsundet var længe meget statisk, og både tilflyttere og yngre sønner og døtre af gårdejere, som ikke kunne få en gård, måtte slå sig igennem andetsteds – f.eks. som husmænd, fiskere eller arbejdere. Først i tiden efter Genforeningen blev der ændret på den gamle jordfordeling i takt med befolkningsudviklingen.

Fig. 2. Alder ved død.

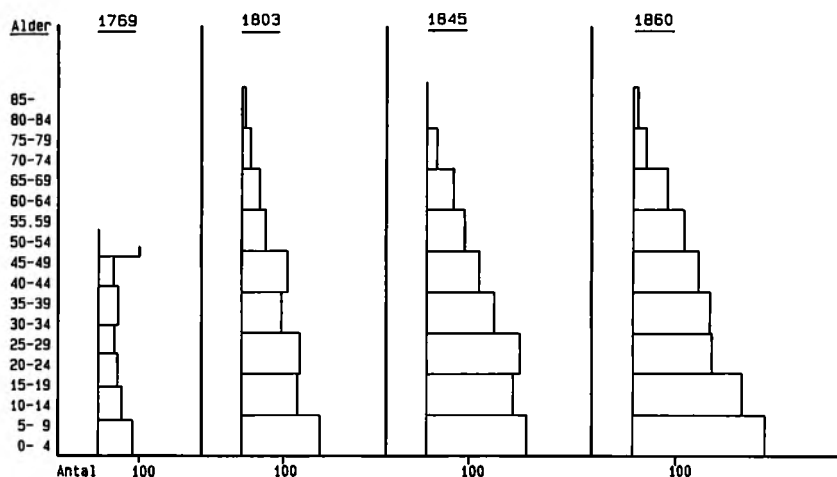

Den faldende dødelighed blandt børn i aldersgruppen 1-9 år i årene omkring århundredeskiftet skyldes at en række børnesygdomme enten blev udryddet eller gjort usfarlige. Faldet i spædbørnsdødeligheden kom først noget senere – fra 1930'erne. Sundhedsplejerskerne og arbejdet for bedre fødsels- og småbørnshygiejne viste her sin virkning.

På utallige måder ændredes befolkningens levevilkår gennem århundrederne. Gradvist blev levealderen øget. Figur 2 over folks alder ved død viser, hvornår forbedringerne satte ind. Langt op i 1800-årene døde en

Fig. 3. Aldersfordeling 1769-1970.

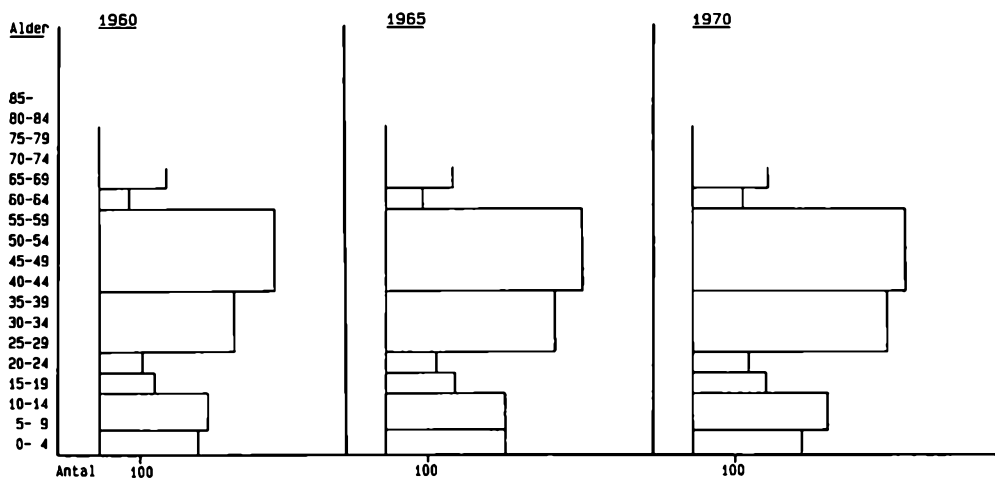
Længden af »trappetrinene« i alderspyramiderne viser, hvor mange indbyggere der befandt sig i den pågældende 5-års aldersklasse. Pyramiderne for årene indtil 1860 svinder hurtigt ind for stigende alder – dødeligheden skar hårdt i ret unge årgange. Fra 1960 er pyramideformen forsvundet. Indsnævringen er først tydelig fra 60-års alderen, og fundamentet bliver svagere. I Ensted sogn var overvægten af folk i alderen 25-60 år særlig markant – de mange tilflyttere i den arbejdsduelige alder gjorde kommunen rig.

stor del af børnene i ganske spæd alder, og kun en begrænset procentdel, ca. 25%, nåede at blive over 60 år. Afgørende fremskridt ses først i årene frem mod 1. Verdenskrig. Nu blev flere gamle, og færre døde som små. Endelig borte var spædbørnsdødeligheden først flere årtier ind i vort århundrede – og den gennemsnitlige levealder steg markant. Sådan gik det fremad i Ensted sogn – som alle andre steder.

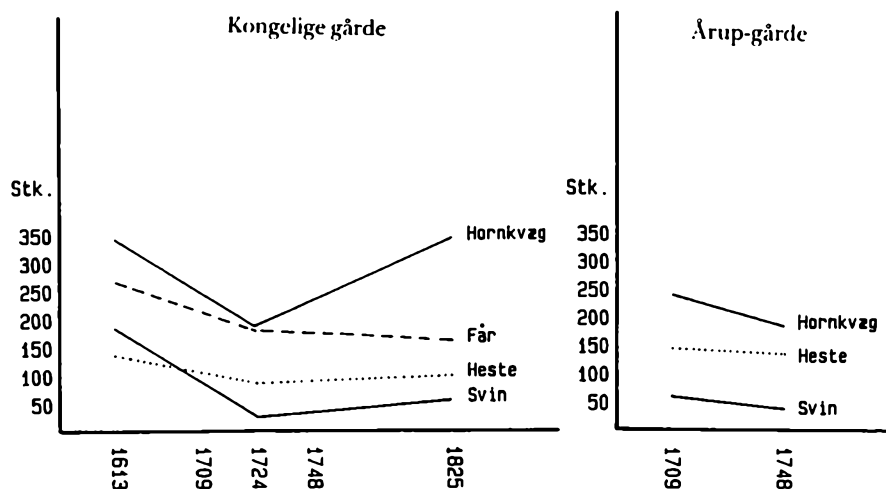
Figur 3 over aldersfordelingen viser noget lignende. I ældre tid var overvægten af børn og unge mere tydelig end op mod vor tid. Alderspyramiden fik gradvist et mere spinkelt fundament, og en tungere top. I Ensted var det markant, at de produktive aldersklasser mellem 25 og 60 år voksede i betydning fra 1960 – det er de mange tilflyttere, som mærkes her.

Levevilkårene var bl.a. en afspejling af sognets generelle økonomiske situation. Og den blev på mange måder ændret gennem tiden. Landbruget, incl. skov- og mosebrug, var det dominerende erhverv lige indtil 1950'erne. Erhvervets ydeevne afspejles bl.a. af figur 4-5 over husdyrholdet i landbruget fra 1613 til 1959. Sikre tal har vi først fra 1860'erne. Dog kan der næppe være tvivl om, at 1600-årenes krige betød et kraftigt fald i besætningerne – ligesom i befolkningen! Dernæst gik det atter fremad – men det varede meget længe at nå udgangspunktet i de gyldne år sidst i 1500-årene og først i 1600-tallet. Kvægsyge var til tider med til at gøre lyst blandt kvæget. Fra sidste fjerdedel af 1800årene gik det hurtigt. Svin blev nu en vigtig del af besætningerne – for første gang. Årene op til 1. Verdenskrig var gode, både for kvæg- og især svinehold. Krigen blev en katastrofe, men virkningerne blev tilsyneladende overvundet – indtil 1930'ernes landbrugskrise skabte stærke udsving. Derefter ekspanderede

Kurverne viser, at de gyldne år i slutningen af 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene i husdyrholdet markerede et højdepunkt, som først blev nået igen langt senere. Kvægsygen i 1700-årene var længe med til at bremse genopbygningen. Hesteholdet var ret konstant, faldende i takt med indførelsen af bedre pløve. Svineholdet faldt på grund af skovenes tilbagegang.

Fig. 4. Husdyrhold 1613-1825.

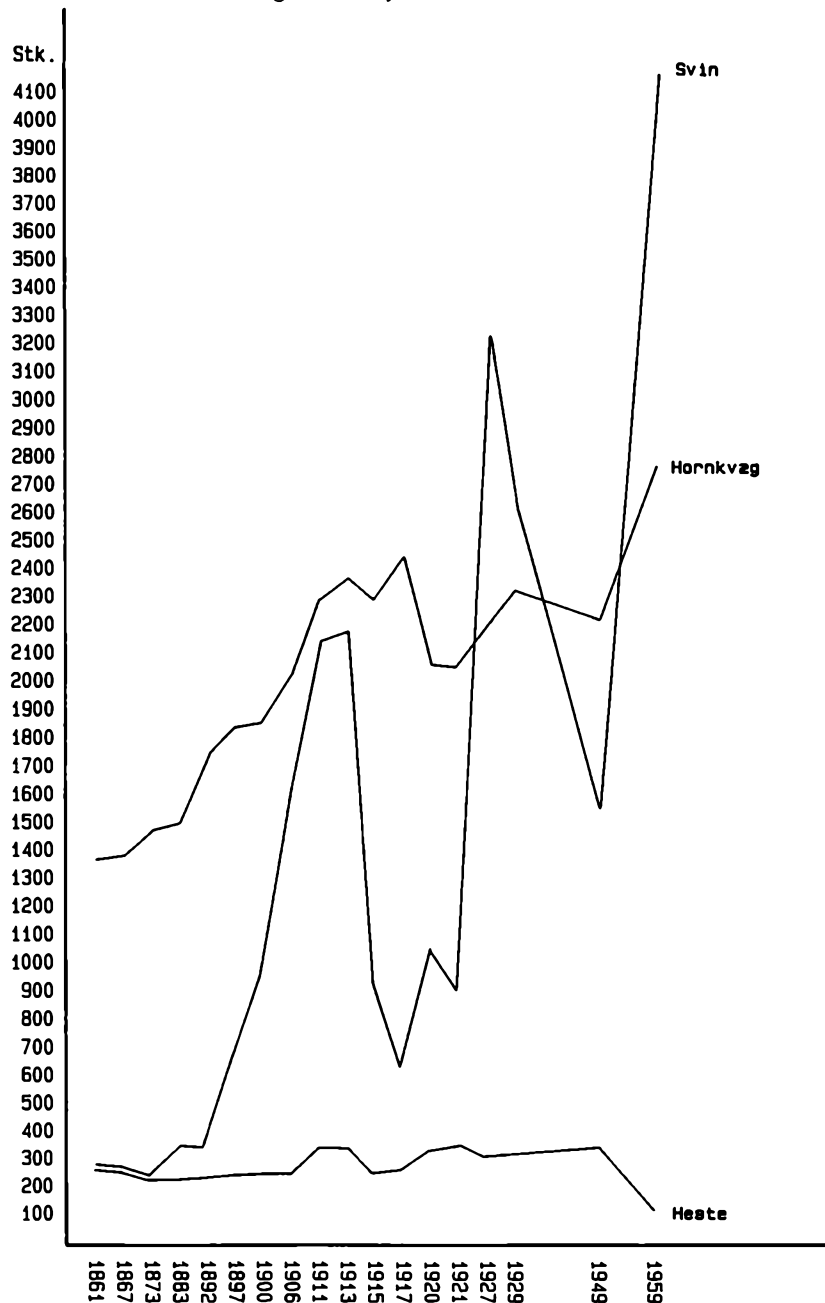
erhvervet kraftigt – samtidig med at hestene blev afløst af maskiner, og også beskæftigelsen i erhvervet faldt.

Når det gælder erhvervsfordelingen i sognet var billedet længe ret konstant. Landbrug var det absolutte hovederhverv. Fiskeriet, som havde en blomstring ca. 1850-1920, og teglværkerne i tiden 1780-1864, forrykkede ikke billedet meget. Håndværk havde heller ikke afgørende vægt i det generelle billede. En revolution skete først efter 1950. I perioden fra 1803 til 1845 var omkring 80% af den erhvervsaktive befolkning beskæftiget i landbruget. Ca. 10% arbejdede ved håndværk og lignende. Afgørende ændret blev vilkårene fra midten af vort århundrede. Figur 6 viser, at landbruget i 1940 beskæftigede 53,6%, i 1965 kun 24,9%. I 1970 var kun 20% af de erhvervsaktive beskæftiget i det gamle hovederhverv. I stedet voksede håndværk og industri og især administration og liberale erhverv som betydningsfuld indtægtskilde. De mange tilflyttere havde deres næring i byerhverv, oftest uden for sognet, og store arbejdspladser som Enstedværket og Samden betød også en del til at opsuge arbejdskraft fra landbruget.

Afsluttende vil vi se på kirkens plads i sognets liv gennem århundrederne. Selve kirkebygningen lå jo fra første færd isoleret og ret uanselig. Men dog betød kirke og præst meget i folkets liv – omend nok ikke så meget som præsterne kunne ønske, og de forskellige klasser i befolkningen søgte ikke lige flittigt til kirke. Med tiden svækkedes båndene mellem kirke og menighed. Denne stigende verdsliggørelse er selvfølgelig vanskelig at illustrere i tal eller figurer. Dog antyder figur 7 over det årlige antal altergæster i perioden 1760 til 1950 måske en udvikling på dette felt. I

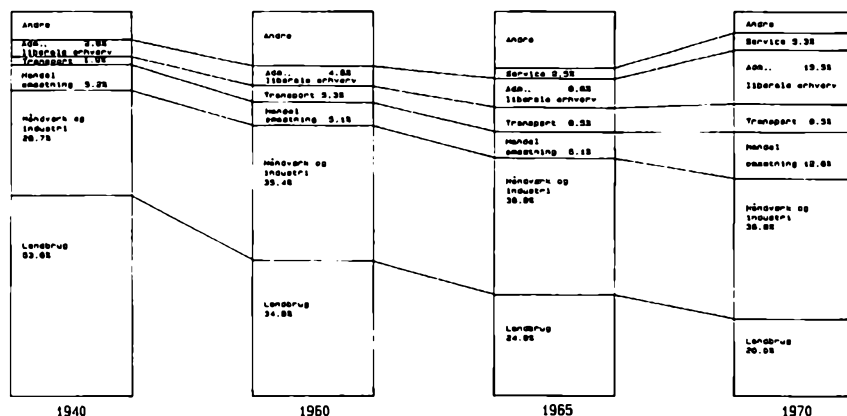
Kurverne viser drastiske ændringer for landbruget gennem et århundrede. Hestene forsvandt med mekaniseringen fra o. 1950. Bestanden af hornkvæg steg kontinuerligt, afbrudt af 1. Verdenskrig og en vis stagnation under 1930'ernes landbrugskrise. De kraftigste svingninger udviste svineholdet: Et boom frem mod 1. Verdenskrig, derpå bratte tilbageslag under krigen og 1930'ernes landbrugskrise, afbødet af en eksplosiv fremgang i tiden derefter.

Fig. 5. Husdyrhold 1861-1959.

midten af 1700-årene nærmede det årlige antal altergæster sig det dobbelte af befolkningstallet. Endnu i 1840'erne gik hvert medlem af menigheden gennemsnitligt én gang årligt til alters. Derefter faldt altergangen drastisk. Dette kan være udtryk for en ændret holdning til det at gå til

Fig. 6. Erhvervsfordeling 1940-70.

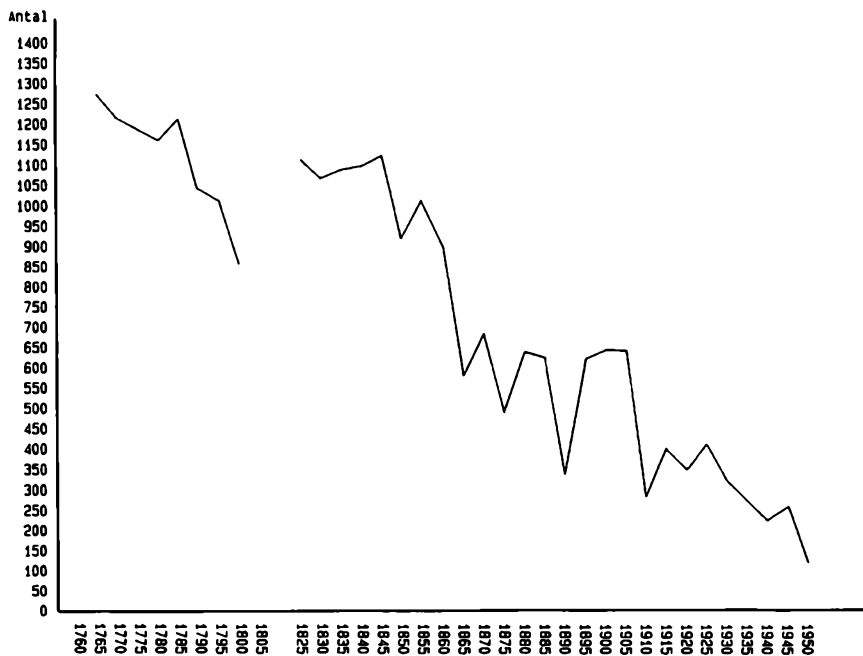
Anm.: Tallene for 1940, 1960 og 1965 angiver erhvervsfordeling i den samlede befolkning. Tallene for 1970 angiver erhvervsfordeling for personer i erhverv.

Kirken er i dag den eneste gren af den offentlige administration, som endnu holder de gamle sognegrænser i ære. På dette område har begrebet »Ensted sogn« stadig reel betydning. Men hvor længe endnu, og i hvor høj grad?

Dette kan man spørge sig selv om, når man ser, hvorledes antallet af altergæster er faldet gennem århundrederne. Kurven for altergæster er gået lige så meget nedad som folketallet opad (fig. 1). Kirkegangen har fulgt samme forløb som altergangen. I 1931 var der i gennemsnit ca. 70 personer i kirke om søndagen, i 1947 var tallet ca. 55, i 1962 ca. 48.

I 1987 måtte gudstjenesterne flere gange aflyses, fordi der slet ikke var kirkegængere. Næstformanden for Ensted menighedsråd kunne derfor i et brev til kirkeministeren foreslå sognet nedlagt og sammenlagt med Kliplev! Mon dette er indledningen til, at det ældgamle begreb Ensted sogn endeligt mister alt reelt indhold og blot bliver et historisk begreb? Tiden vil vise det – men i denne bog er det sognet frem til 1970, som er udgangspunkt for beretningen.

Fig. 7. Antal altergæster årligt 1760-1950.

alters – men det antyder nok tillige, at kirken i almindelighed ophørte med at være den centrale kulturkraft i sognet. Sognets historie var ikke længere det samme som kirkens historie – hvis det nogensinde var tilfældet. Historien var til enhver tid mangfoldig – dette skulle gerne fremgå af de følgende afsnit.

Oldtiden

Landskabet

Ensted sogn syd og sydvest for den brede Aabenraa fjord afgrænses syd for Aabenraa by og kirkesogn af Skelbækken mellem Rise og Lundtoft herreder og af Rubæk (eller Felsbæk) ind mod Felsted sogn. Mod syd strækker sognet sig ned til nordranden af Hostrup sø, hvis omgivelser i øvrigt er en del af Klipleve sogn. Bortset fra fjorden i nord og søen mod syd er der ikke tale om en egentlig naturgiven afgrænsning af sognet, og landskabeligt set frembyder det ret så store forskelle, der ofte er iøjnefaldende ved skarpe overgange fra en landskabsform til en anden. I landskabelig henseende er sognet et udpræget grænseområde mellem det øst- og midtjyske, et område, hvor isen standsede sin fremrykning under den sidste nedisning.

Inden for ganske få kilometer giver landskabet eksempler på de mest almindelige danske landskabstyper. Den nordlige kystnære del af sognet er en del af det bakkede og skovdækkede morænelandskab med overvejende lerbund, der omkranser Aabenraa fjords dybe tunneldal. Her findes stejle furede skråninger ned mod fjorden og de bagved liggende dale. Mod sydøst møder man et karakteristisk småbakked endemorænelandskab – en del af et samlet nord-sydgående israndsforløb, der strækker sig ned mod Flensborg fjord. Sognets sydlige, centrale del er derimod for hovedpartens vedkommende præget af store, jævne moræneflader med overvejende sandbund og en del moser. Længst imod sydvest ved Torp ind mod Uge sogn udgøres jordbunden af den sandede hedeslette, der tidligere var dækket af lynghede. Det er den nordøstligste del af den store Tingleve hedeslette.

Forskellen mellem nord og syd-sydvest i sognet markeres også af vandskellet mellem Østersø og Vesterhav. Afstanden til Aabenraa fjord er nogle steder kun 1½ km, mens der i luftlinje er ca. 50 km til Vadehavet i vest. Ved sognets største by, Stubbæk, fandtes i ældre tid kilden til et af de tilløb, der under sit videre løb forbi Årup og gennem mosestrækningerne ved Ensted og Røllum under navn af Uge bæk udgør en del af det vidtstrakte Vidå-system. Ud mod Aabenraa fjord har vi derimod en række mindre bække, der takket være deres stærke fald har vist sig velegnede til drift af vandmøller.

Landskabet i Ensted sogn er hovedsagelig formet af isen og smeltevandet i slutningen af den sidste istid. Øst for isens hovedstilsandslinie (mørkt) et varieret bakkeland først og fremmest præget af isens bevægelser, mens smeltevandsdannelserne (lyst) dominerer mod vest i området omkring Røllum og Torp.

——— : isens hovedopholdslinie

- - - - : randmoræner

~~~~~ : tunneldale

Historisk-geologisk kort udg. 1981 af Plancenter Fyn ApS på grundlag af Geodætisk Instituts kort.

Bebyggelse og oldtidsminder

Landskabet blev i al væsentlighed formet ved afslutningen af den sidste istid – for ca. 15.000 år siden, men alligevel så det helt anderledes ud end det, vi kender i dag. Det var først og fremmest et lyst og nøgent landskab med en sparsom vegetation, som vi i dag kender det fra de arktiske områder eller fra de norske fjelde. Senere blev det varmere, og gradvist ændrede vegetationen karakter. Skovens træer begyndte at indfinde sig: først birk og fyr, og fra 7-6.000 f.Kr. hassel, elm, lind, eg og andre af de mere varmekrævende løvtræer. I takt med planternes indvandring kom dyrene og efter dyrene fulgte menneskene; små grupper af jægere og fiskere, der slog sig ned i lysningerne ved søer og vandløb, hvor fangstmulighederne var størst.

Århundrederne gik, vegetationen ændrede sig, kysterne ændrede sig, men grundtrækkene var stadig de samme. Overalt en tæt skov og en

sparsom befolkning, der ernærede sig ved jagt og fiskeri suppleret med indsamling af planteføde. Først efter 4.000 f.Kr. sker der større ændringer i landskabsbilledet. De første bønder dukker op og med dem marker, der rundt omkring skaber små lysninger i den ellers så massive skov. Landbrugsudviklingen tager gradvist til i det 3. årtusinde og også op gennem bronze- og jernalder sker der en fortsat udvidelse af det dyrkede areal.

Om Ensted sogn har fulgt dette meget bredt tegnede udviklingsforløb oldtiden igennem, ved vi strengt taget ikke ret meget om, men bedømt ud fra landskabs- og jordbundsforhold er der næppe tvivl om, at området har været meget attraktivt både for jægere og bønder. Den reelle viden om sognets oldtidshistorie er imidlertid uhyre sporadisk. Den bygger i hovedsagen på Nationalmuseets fortidsminderegistrering fra 1920-erne, og hvad der siden mere eller mindre tilfældigt er kommet til museernes kendskab. En bebyggelsesarkæologisk undersøgelse i moderne forstand foreligger ikke, ligesom der i sognet kun er foretaget ganske få egentlige arkæologiske udgravninger.

Da der sammenlagt er tale om et relativt beskedent antal oldtidsfund – ialt omkring 60 lokaliteter – er det desværre ikke muligt at drage generelle konklusioner om oldtidsbebyggelsen i Ensted sogn. Det, at flere oldtidsperioder ikke er repræsenteret, behøver således ikke nødvendigvis betyde, at sognet i det pågældende tidsrum har ligget øde hen, men kan lige så godt skyldes tilfældige huller i kildematerialet.

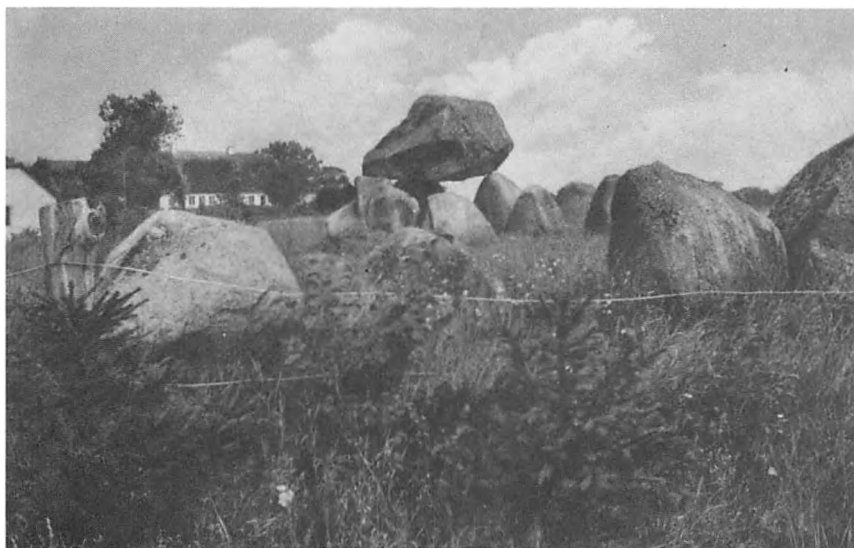
De ældste spor af mennesker i Ensted sogn udgøres af en række såkaldte »flintpletter« i sognets nordøstlige del – især i området ved Agsø og Krusmølle. Det drejer sig om markfund af forskellige former for flintredskaber, affald fra flintforarbejdningen m.v. Hvor flintgenstandene ligger tæt, må de repræsentere én eller anden form for bebyggelse, men hvordan disse nærmere har set ud og fungeret, fortæller fundene intet om. Tidsmæssigt er der stor spredning – fra jægerstenalderen til ind i bronzealderen –, men i de fleste tilfælde er det ikke muligt at datere pladserne præcist, enten fordi flintgenstandene er ukarakteristiske, eller fordi fund fra flere perioder er blandet sammen. Kun en enkelt af flintpladserne er arkæologisk undersøgt. I 1979 foretog Haderslev Museum på en mark umiddelbart vest for Krusmølle en mindre udgravning, der bl.a. afslørede et ildsted – antagelig fra den såkaldte Maglemosefase af Jægerstenalderen (ca. 7.000-6.000 f.Kr.).

Den periode i Ensted sogns oldtidshistorie, der er bedst repræsenteret, er bondestenalderen – de store stengraves tid. I alt er der i sognet registreret 18 stengrave; heraf 11 runddysser og 4 langdysser. Dysserne er opført inden for ganske få århundreder i slutningen af 4. årtusinde f.Kr. og vidner om en utrolig kraftpræstation i byggemæssig henseende. Hjulet

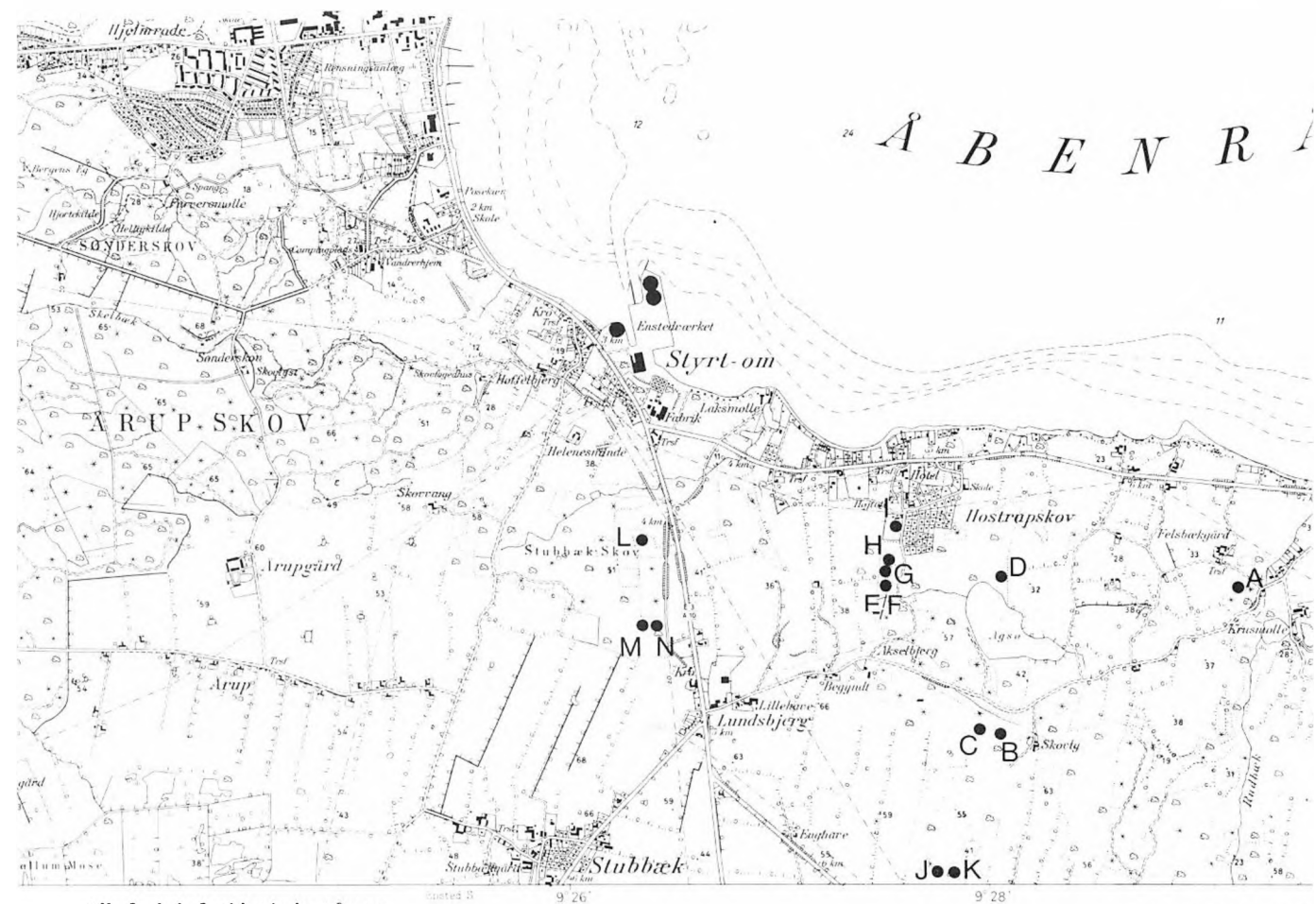
kendte man ikke, så alle materialer – jord og op til tonstunge sten – skulle bæres og slæbes sammen, inden det ligeledes krævende arbejde med at rejse gravene kunne tage sin begyndelse. Antagelig er det foregået ved anvendelse af løftestænger og opklodsninger. Dysserne og deres afløser jættestuerne findes i tusindtal over hele landet, og det er derfor ikke uden grund, at rejsningen af stengravene ofte sammenlignes med det store kirkebyggeri i den tidlige middelalder.

Bortset fra en enkelt formodet langdysse ved Røllum er også stengravene koncentreret i sognets nordøstlige del: Lundsbjergområdet og området omkring Agsø. Ikke mindre end 14 af stengravene er fredet, men bevaringstilstanden svinger meget. Den bedst bevarede er ubetinget dyssen ved Eliselund i Hostrupskov. I dag ligger den lidt indeklemmt i et villakvarter, men oprindelig må den have tronet imponerende her på højedraget syd for Aabenraa fjord. Eliselund dyssen er den eneste af Ensted sogns mange stengrave, der er arkæologisk undersøgt og samtidig det fortidsminde, der påkalder sig størst interesse.

Der er tale om en runddysse, 12-14 m i diameter med en velbevaret randstenskreds. Kammeret er noget hårdt restaureret og giver derfor et lidt forkert billede af anlæggets oprindelige udseende. Kammeret er i dag trekantet, men har efter alt at dømme tidligere været mere firsidet og været forsynet med en gang mod sydøst. Dyssen blev i foråret 1894 købt af Aabenraa Museums bestyrelse og senere overdraget til amtet. Pengene – 200 mark – blev stillet til rådighed af en privat forening med det pompøse navn »Provinskommissionen til fremme af videnskabelige, kunstneriske eller kunstindustrielle bestræbelser i provinsen Slesvig-Holsten«. Køb var

Postkort af Eliselund-dyssen fra begyndelsen af århundredet. Området er i dag betydelig mere tilgroet, men dyssen er stadig et besøg værd. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Alle fredede fortidsminder på nær ét findes i skovene i sognets nordøstlige hjørne, mellem Stubbæk og Hostrupskov. Hovedparten er dysser fra bondestenalderen, ca. 3.500 før Kristi fødsel.

A: Forstyrret runddysse

B: Runddysse

C: Langdysse?

D: Runddysse

E-H: 4 små runddysser

I: Runddysse »Eliselund«, jvf. side 20

J: Forstyrret langdysse

K: Ganske lille høj

L-M: Rester af tre runddysser

Sydøst for Røllum (uden for kortet): Langhøj

på det tidspunkt den eneste mulighed, hvis man ville sikre et truet fortidsminde. Samtidig blev der taget kontakt til det arkæologiske museum i Kiel, som allerede samme sommer sendte inspektør Splieth til Aabenraa for at stå for udgravningen og restaureringen af dyssen. Anlægget var på det tidspunkt noget ramponeret, men Splieth fik hurtig sat det i præsentabel stand. Oldsagsmæssigt gav undersøgelsen imidlertid ikke det store udbytte: Halvdelen af en stridsøkse, nogle flintgenstande og enkelte skår var alt.

De øvrige stengrave i Ensted sogn ved vi som nævnt ikke ret meget om, men mange af dem er dog ganske velbevarede og skal da heller ikke forbigås i denne sammenhæng. I skoven umiddelbart syd for den store dysse ved Eliselund ligger således 4 fredede runddysser. Kamrene er her rektangulære og betydelig mindre end Eliselund-dyssens, hvilket angiver,

at de hører til i den ældre del af dyssebygningsperioden. Kun i forbindelse med den ene af dysserne er der registreret fund. Her fandtes i kammeret brændte ben og nogle skår og uden for kammeret en sammentrykt urne ligeledes med brændte ben. Sidstnævnte må være en efterbegravelse, måske fra den yngre bronzealder.

I den lille skov syd for Eliselund-dyssen ligger fire små runddysser, velbevarede og smukt plejet. Her én af dem i en lysning.

I Stubbæk skov findes rester af 3 runddysser, mens en mere velbevaret af slagsen ligger ved nordenden af Agsø. Andre stengrave kan ses sydøst for Felsbækgård og i skoven umiddelbart syd for vejen mellem Lundsbjerg og Krusmølle, hvor der ligger en velbevaret runddyse og en formodet langdyse. Sydligst i samme skov finder vi yderligere 2 fortidsminder: en langdyse og en lille høj, der kan være fra bondestenalderen, men også fra senere oldtidsperioder. Desuden er der efterretninger om fjernede stengrave ved vestenden af Agsø og ved Lundsbjerg (2 stk.).

Det eneste sted i sognet uden for Hostrupskov/Lundsbjerg området, hvor der findes en koncentration af oldtidsminder er ved Røllum. Sydøst for byen ligger her en fredet langhøj, som til trods for de manglende sten må opfattes som en langdyse. Med sine 66 meter har den været ganske imponerende. Vest og nordvest for langhøjen har der ligget 4 små høje, der nu alle er væk, og en tilsvarende høj synes at have ligget lige syd for Ensted kirke. Vi får sandsynligvis aldrig at vide, hvornår disse små høje er opført, men de kan meget vel stamme fra tiden 2.800-2.400 f.Kr. På denne tid var det gængs skik i store dele af Jylland at begrave de døde enkeltvis i små høje i modsætning til den foregående tids kollektivbegravelser i dysser og jættestuer.

Med de mange fund af grave fra bondestenalderen ville man forvente også at finde mange bopladser fra denne periode. Det er da også tilfældet, men igen hæmmes overblikket af manglende udgravninger og en utilstrækkelig registrering. En del af bopladserne skjuler sig under de ovenfor omtalte flintpletter, men løsfundne flintredskaber tyder på, at mange endnu ikke er blevet fundet.

Fra oldtidens sidste tre årtusinder – fra slutningen af bondestenalderen, bronzealderen og jernalderen – er fundene fra Ensted sogn så mangelfulde, at det er fuldstændig umuligt at tegne et blot nogenlunde sammenhængende billede. Fra den yngre bronzealder findes på Gottorp-Museet en bronzøkse – købt af en handlende i Flensborg – og som angives at stamme fra Sdr. Hostrup. Ligeledes fra bronzealderen stammer antagelig en sten i Hostrupskov med 8 indhuggede skålformede fordybninger. Det er usikkert, hvad disse såkaldte skålsten har været anvendt til, men de opfattes almindeligvis som et led i bronzealderens frugtbarhedskult.

Fra jernalderen er vi endnu dårligere stillet. Oplysninger om spor af en boplads ved Sdr. Hostrup og fundet af en båd i Julsø, som måske slet ikke er fra denne periode, er alt, hvad arkiverne har at fortælle. Først med middelalderen, hvor der begynder at dukke skriftlige kilder op, er vi i stand til at give en mere sammenhængende fremstilling af Ensted sogns historie.

Middelalderen

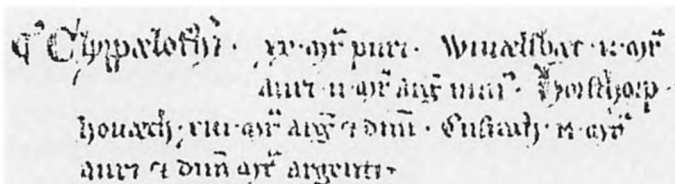
Bebyggelse og stednavne

I 1200-årene begynder de skriftlige kilder endelig at kaste et beskedent lys ind over Ensted sogn. Lidt efter lidt dukker der oplysninger frem om de enkelte bebyggelser. På dette grundlag er det muligt at tegne de helt grove omrids af bebyggelsesudviklingen fra vikingetiden omkring år 1000 og fremefter.

Landskabeligt er Ensted sogn som nævnt ovenfor kendetegnet af store forskelle, og dette kom naturligvis til at præge bosættelsen. Nutildags er den lerede morænejord den bedst bebyggede, men i ældre tid foretrak den agerdyrkende befolkning de lettere jorder. Ensted kirkes beliggenhed kunne være et tegn herpå.

Stednavnet *Ensted*, der første gang forekommer i Kong Valdemars Jordebog fra 1231 som *Enstath*, er antagelig meget gammelt, idet man almindeligvis regner med, at stednavne, der ender på *-sted*, stammer fra århundrederne før vikingetiden. Endelsen er fællesgermansk og findes derfor også hos vore naboer (på tysk *-stedt*, på engelsk *-stead*). Forleddet i *Ensted* kan være et nutildags ukendt personnavn **Æn* (oldnordisk »*Einir*«). Men måske snarere indeholder det plantenavnet »*enc*«. En sådan tolkning passer meget godt med, at de lettere jorder omkring kirken er velegnet som grobund for enebærbuske. En folkelig forklaring, gående ud på, at *Ensted* skulle have navn efter kirkens ensomme beliggenhed (på sønderjysk: »*et enligt sted*«), er derimod grebet ud af luften.

I Kong Valdemars Jordebog fra 1231 findes den ældste omtale af Ensted sogn. Under Klipleve herred, dvs. det senere Lundtoft herred er registreret Vilsbæk, Hostruphoved og Ensted. Efter Svend Aakjær (udg.): Kong Valdemars Jordebog I, 1926 s. 14v.

q' Clyppæløf · 20 · m^{rk} · rent · Sölv · Wuälsbæc · 2 · m^{rk} ·
Guld minus 2 Mark Sölv · Horsthorphouæth 13 1/2 ·
Mark Sölv · Enstath 2 Mark Guld og 1/3 Mark Sölv ·

Clyppæløf Herred. 20 Mark rent Sölv. Wuälsbæc 2 Mark
Guld minus 2 Mark Sölv. Horsthorphouæth 13 1/2
Mark Sölv. Enstath 2 Mark Guld og 1/3 Mark Sölv.

7

Så langt vor historiske viden rækker tilbage, har Ensted kun været navnet på sognets kirke. Kirken ligger ensomt på sin bakke, hvorfra der er udsigt til alle sider, og det tør antages, at stedet allerede i førkristelig tid har været egnens sakrale midtpunkt, det sted, hvortil egnens befolkning søgte i religiøst øjemed.

Til sognets største landsby, *Stubbæk*, på hvis mark Ensted kirke ligger, er der 1 ½ km i nordøstlig retning. Med sin beliggenhed omkring et stort gadekær er Stubbæk en såkaldt rundby, og ved sin størrelse tyder alt på, at den også er en meget gammel landsby. Selve navnet med endelsen -bæk er imidlertid et naturnavn, antagelig opkaldt efter det vandløb, der fra sin kilde her bliver til Uge bæk. Navnet Stubbæk findes først optegnet i Aabenraa bys skrå (stadsret) under formen Stubeby, senere Stubbeky, åbenbart fejlskrivninger for Stubbek, evt. Stubbekby. Stubbæk findes nævnt i skråen, fordi aabenraerne her siden kong Valdemars dage havde græsningsrettigheder ligesom i andre landsbyer uden om købstaden. Aabenraa bys skrå er nedskrevet i 1335, men dens indhold (blandt andet omtalen af kong Valdemar) viser klart, at den er betydeligt ældre. Navnet Stubbæk kan derfor med føje anses for jævngammelt med Ensted, der som nævnt kendes fra 1231. Det betyder, at den tanke, som ofte findes fremsat, at Ensted skulle være et ældre navn på landsbyen Stubbæk, må forkastes.

Hvorledes det indbyrdes forhold mellem de to navne har været, henstår i det uvisse. En forklaring kunne være, at en oprindelig landsbybebyggelse nærmere kirken er flyttet fra den mere sandede jord ved kirken til den bedre jord, hvor nu Stubbæk findes. Der kendes efterhånden så mange vidnesbyrd om flytninger af bondesamfund, at en sådan tanke ikke uden videre kan afvises. En brandkatastrofe kan f.eks. have været årsag til en sådan flytning. En anden og vel sandsynligere mulighed er, at de to navne er brugt samtidigt om *samme* lokalitet. Også den slags forekommer.

Forleddet i Stubbæk, stub med betydningen »træstub«, kan muligvis forklares som »ryddet skovstrækning«. Blot lider denne tolkning af den vanskelighed, at forleddet i hvert fald siden 1500-årene er blevet udtalt med åben ø-lyd.

Hvorom alt er, understreges den nære tilknytning mellem Ensted og Stubbæk af, at Ensted kirke med en forsvunden galgeplads syd herfor findes vestligst på Stubbæk bymark, der i øvrigt strækker sig fra Aabenraa fjord til Hostrup sø.

Ud over Stubbæk bymark rummede Ensted sogn i middelalderen endnu tre landsbymarker, nemlig *Røllum* i vest og *Hostrup* i øst samt *Årup* syd for Skelbæks nederste løb og vest for Stubbæk Stenbro, som landevejen fra Styrtom og op til Ensted kirke kaldtes.

Først *Røllum*. Et navn som Røllum med endelsen -um giver altid anled-

ning til spekulationer med hensyn til tolkning, idet landsbyens alder afhænger af, hvorledes dette navn skal forstås. De egentlige navne på -um er nemlig ligesom navnene på -sted fra en tid, hvor de germanske sprog endnu ikke havde delt sig i forskellige sproggrupper. Betydningen af endelsen er -hjem (opr. -heim, på tysk også -heim, engelsk -ham). En anden gruppe -um-navne er imidlertid langt yngre, nemlig fra middelalderens begyndelse, idet de er dativ/flertals former, f.eks. Bodum lig »ved boderne«, Husum »ved – eller – i husene«. I Jylland kendes denne bøjningsmåde frem til 1200-årene, heraf dateringen. Ingen af de to tolkninger synes dog at passe til Røllum, i hvert fald slet ikke den yngre tolkning, men det, der alligevel taler imod, at Røllum skulle være et meget gammelt navn, er landsbyens beskedne størrelse, så langt vor historiske viden rækker tilbage.

Endelsen -um kan da også være noget helt andet, nemlig en fordrejning og forvanskning af ordet »holm«, og en sådan tolkning støttes af, at Røllum ligger mellem mosestrækninger. I sammensætninger kan -holm nemt blive til -lum, og Røllum ville i så fald kunne dateres til tiden omkring år 1000. Betydningen af forleddet er også usikker. Et gammelt sønderjysk ord rylle for »ung avnbøg« afvises af de filologisk uddannede stednavneforskere.

Tolkningen af Ensted sogns øvrige landsbynavne rummer derimod ingen større usikkerhedsmomenter. *Hostrup* eller *Sønder Hostrup*, som landsbyen i reglen kaldes til forskel fra det andet Hostrup i Aabenraa amt, Nørre Hostrup, tilhører vort lands mest udbredte navnegruppe, nemlig alle de mange stednavne, der som oprindelig endelse har -thorp. Disse navne er på dansk blevet til -rup, -strup, -drup, -trup og lignende. Betydningen af ordet thorp er i det middelalderlige lovsprog fra 1200-årene »udflytterbebyggelse« og bruges i modsætning til ordet adelby, hvormed der menes den stedlige store landsby med høj alder, hvilket f.eks. inden for Ensted sogn kunne være Stubbæk.

Stednavne med endelsen -thorp forekommer over næsten hele det germanske bosættelsesområde (f.eks. på tysk -dorf, på engelsk -thorpe), og deres udbredelse hænger utvivlsomt sammen med en udvidelse af det bebyggede areal. Det er imidlertid værd at lægge mærke til, at de sønderjyske navne på -thorp alt i alt er ældre end de tilsvarende navne i Nørrejylland og på Øerne. Det kan skyldes, at kendskabet til anvendelsen af ploven, et teknisk fremskridt, der har betinget en øget udvidelse af det dyrkede areal, har bredt sig fra det nordvestlige Tyskland ind over Sønderjylland og derfra videre mod nord og øst. I det østlige Sønderjylland indgår endelsen -thorp så hyppigt i navne på store, gamle sognebyer, at man ikke kan tænke sig dem opstået på i forvejen eksisterende landsby-

ers bymark. I disse tilfælde er der åbenbart tale om en ny bosættelse i et oprindeligt skovland, og sådanne navne må på grund af forleddenes alder, f.eks. nu ukendte personnavne, anses for at gå tilbage til tiden før år 1000, altså til vikingetiden.

Sønder Hostrup bymark dækker hele den østlige tredjedel af Ensted sogn fra nord til syd, og det tyder ikke på, at Sønder Hostrup skal opfattes som et udflyttersamfund fra Stubbæk. Begge landsbyer med deres plads syd for vandskellet synes opstået på ryddet skovbund, og de må antagelig anses for at være omtrent lige gamle, i hvert fald efter navneformerne at dømme. Sønder Hostrup nævnes første gang i kong Valdemars Jordebog fra 1231 under betegnelsen Horsthorp houæth, Hostrup hoved. Forleddet i Sønder Hostrup er et nu ukendt mandnavn Horsi. Det må i sin tid have været ret udbredt, eftersom Hostrup og Håstrup findes mange steder i vort land, i Sønderjylland således foruden Nørre Hostrup i Egvad sogn også kirkebyen Hostrup ved Tønder.

Til den yngre gruppe af -thorp-navne, middelalderens udflyttersamfund fra ældre landsbyer, må derimod *Årup* og *Torp* regnes.

Det oprindelige landsbysamfund *Årups* bymark er, således som det også fremgår af det senere godsområdes afgrænsning i 1725, skåret ud af Stubbæks bymark. Der er derfor al grund til at opfatte Årup, hvis forled nok er »å« (efter det tilløb, der bliver til Uge bæk), som et thorp, dannet ved nogle bønders udflytning fra adelbyen Stubbæk. Ifølge Jyske Lov fra 1241 skulle en sådan udflytning have »tre somres hævd« for at kunne gøre krav på at være permanent.

På tilsvarende måde må landsbyen *Torp* vestligst i Ensted sogn anses for at være en udflytning fra de nærmest liggende landsbyer. I gammel tid havde Torp ofte navn efter Urnehoved banke, hvis sydlige rand syd for Bolderslev skov i Bjolderup sogn blev opdyrket af bønderne i Torp. Landsbyen skrives derfor ca. 1563 efter den stedlige udtale Worntorp, andre skriftformer fra 1500-årene er Vrentorp og Wrentorp, hvor bogstaverne v og w skal læses som u, altså Urnetorp.

Den her givne gennemgang af de gamle landsbynavne inden for Ensted sogn fortæller om forskellige bebyggelsesfaser i løbet af århundrederne efter Kristi fødsel, det tidsrum, inden for hvilket det så nogenlunde er muligt at fastslå kontinuerlige bosættelser.

Det fremlagte materiale viser, at der næppe er tvivl om, at sognets to største landsbyer, Stubbæk og Sønder Hostrup, rækker tilbage til de sidste hundredår før årtusindskiftet, nærmere betegnet ca. 700 - ca. 1000. Netop i denne periode vidner vikingetidens begivenheder om, at det danske samfund har haft et befolkningsoverskud, som til dels fandt afløb til Danelagen i England og Normandiet i Frankrig. Men takket være kend-

skabet til ploven var det også blevet muligt at rydde gammel skovbund, noget, som forleddet i Stubbæk tyder på, og dette, sikkert ofte brydsomme arbejde, er – som i tilfældet Sønder Hostrup – sket under ledelse af en lokal stormand, der har heddet Horsi.

I løbet af senmiddelalderen oplevede man igen en periode, hvor det i visse egne, især på de mere sandede jorder, var vanskeligt at skaffe sig føden, fordi klimaet ændrede sig og blev mere fugtigt og blæsende. Det betød, at den lettere jordbund blev udvasket for sit naturlige indhold af næringsstoffer og derved mere og mere uegnet til agerdyrkning. Følgen blev en bortvandring til den mere lerholdige jord østpå, altimens lyngheden bredte sig på den jord, som man havde opgivet at udnytte.

Stubbæk by er fra gammel tid opdelt mellem *Overballe* og *Nederballe*, et par navne, der forekommer i mange større landsbyer i de østlige egne af Sønderjylland samt på Fyn. Et sådant gammelt skel inden for en landsby kan muligvis forklares som en følge af en tilflytning udefra. Hvis denne opfattelse er rigtig, kan Stubbæks placering som Ensted sogns største landsby – og det til trods for nogle bønders udflytning til *Årup* – skyldes »den senmiddelalderlige ødelægning«, som man kalder denne klimabestemte udvikling, der kendes overalt i de dele af Europa, der jævnlige er undergivet lavtryk fra Nord-Atlanten (f.eks. i 1300-årene tilbagegangen for det norske og islandske samfund samt længere mod nordvest nordbo-samfundets undergang i Grønland).

Også bosættelsen i *Torp* med dets jorder ved sydranden af Urnehoved-banken kan opfattes som en følge af »den senmiddelalderlige ødelægning«. Inden for Røllums bymark har der ikke mere været plads til alle, og i Uge bymark på den sandede hedeslette har vilkårene været endnu dårligere. At nogle af gårdene i *Torp* i ældre tid i verdslig henseende hørte under Uge, peger muligvis hen på, at der også har fundet en tilflytning sted fra Uge til *Torp*.

Fra 1600-årene af viser skatteregistrene, at landsbyernes opdeling mellem gårde eller bol er nogenlunde konstant helt frem til udskiftningstiden, hvilket for Ensted sogns vedkommende vil sige slutningen af 1700-årene. De ændringer, der forekommer, skyldes gårddeleliger mellem to arveberettigede.

Men ved siden af bønder og gårdfæstere fandtes der også et landligt proletariet, bestående af husmænd og af jordløse inderster. Ikke mindst de sidste måtte skaffe sig til dagen og vejen ved at tage arbejde hos gårdmændene. Husmændene eller kådnerne havde deres egen bolig, men i reglen ikke jord nok til at kunne klare sig uden at have arbejde ved siden af. I Ensted sogn klarede en del af disse sig ved at tage ny jord op til dyrkning. *Klatrup* sydligst i Røllums overdrev er opstået på denne måde,

omend denne bebyggelse først blev dannet i 1800-årene. I dette tilfælde er der ikke tale om et egentligt thorp-navn, men om en senere tids spottegløse for »en klat huse« uden for lov og ret.

Mere fordelagtigt har det nok været for husmænd og jordløse at flytte ned til Aabenraa fjord, hvor der ikke alene ved rydning af skoven var græsning til kvæg, men hvor også fiskeriet kunne hjælpe på underholdet. På denne måde opstod i Stubbæks kystområde *Stubbækskov*, der efter kroen ved Aabenraas sydvestlige forbindelse til Kliplev og til Hærvejen (tidligere omtalt som Stubbæk Stenbro) fik navnet *Styrtom* (på det plattyske sprog, som mange vejfarende benyttede: Störtum). Sølyst (Seelust) dukker først op som kronavn, da folks øjne i løbet af 1800-årene åbnes for det skønne i naturen.

Også fra Hostrup søgte småkårsfolk ned til stranden, og herved opstod den spredte bebyggelse, der allerede i 1624 nævnes som *Hostrupskov*. Denne udflytning til kystområderne af »småfolk« og yngre sønner, som ikke kunne overtage en bondegård, fortsatte i de følgende århundreder.

Nogle eksempler på gammelt navnestof

Ensted sogns marknavnestof adskiller sig i det store og hele ikke fra, hvad man kender fra andre sogne. Oftest er der tale om naturnavne, der fortæller om lokalitetens udseende. Sådanne navne er Bøghoved, Enghave, Eskkær, Høffelbjerg (høffel er kristtjørn) og Rørager. Andre navne som f.eks. Nørreløkke og Sønderløkke siger noget om markernes beliggenhed, og der kendes også navne, der er udtryk for ældre tiders spot og skæmt. Klattrup og Styrtom er nævnt. Anføres kunne også Knapnæring og Povlsøst (sidste led med betydningen »bagdel«).

Enkelte marknavne vil dog altid påkalde sig en særlig interesse, fordi de muligvis løfter en flig af det dække, der ellers ofte tilslører fortiden. Hussted er således betegnelsen for det område, hvor landsbyen Årup engang lå, og endnu større interesse samler sig omkring marknavnet »Kapellyk«, Kapelløkken, idet udgravninger i 1959 og 1965 vitterligt viste, at der her under muldlaget fandtes rester af et kapel. Da pastor Nicolaus Freuchen ved midten af 1700-årene skrev sin indberetning om sognets mærkværdigheder til brug for Pontoppidans Danske Atlas var disse rester endnu synlige. Det hedder her: »Paa Aarup Mark sees endnu Rudera af et Capel, hvortil uden Tvivl i Pavedømmet er giort Valfart; thi ikke vidt derfra findes en Fodstie over en Mose, som endnu kaldes Pillegrims-Stie«.

Spørgsmålet om et navnestofs alder er ofte blevet rejst, og kun i visse tilfælde er det muligt at påvise, at det godt kan have adskillige århundreders hævd. Sagersbol i Røllum har således navn efter en person, hvis

ejendom har eksisteret i tiden før de store krige i 1600-årene, og et marknavn som Tavshytte i Stubbæk fortæller, at her har en person med et nu forlængst glemt olddansk personnavn Tovi engang haft sin bygning, sin bolig.

Helligbæk, et lille afløb fra Agsø ned mod Aabenraa fjord, skulle efter traditionen være stedet, hvor egnens første kristne blev døbt. Traditionen er litterært overleveret af den flittige antikvariske forfatter Troels Arntkiel, født på Toldsted ved Hærvejen og provst i Aabenraa til sin død i 1713.

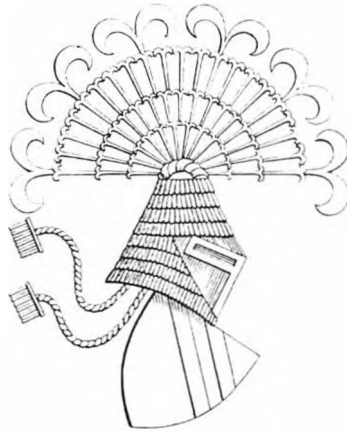
Agsø. Fra den idylliske sø går et lille afløb ned mod Aabenraa fjord. Der skal egnens første kristne ifølge traditionen være døbt. Foto P. Clausen, Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Brudesjøv, navnet på en lille sø syd for Røllum, er et af de navne, der måske har bevaret en tradition overordentlig langt tilbage i tiden. Ifølge en stedlig meddeler skal en brud i festdragt her være gået gennem isen og druknet. Men navnet kan evt. være en mindelse om fjerne tiders hedenske frugtbarhedskult. Allerede omkring år 98 e. Kr. har den romerske historiker Tacitus i sin bog Germania givet en skildring af denne kult hos de nordligt boende germanere, og fundet af Dejbjerg-vognen fra jernalderen synes at bekræfte hans oplysninger. På en vogn kørtes en gudinde (hos Tacitus Nerthus, »Moder Jord«, i nordisk mytologi Freja) til en sø, hvor gudinden forsvandt. Jorden modtog således noget, for at den igen kunne give noget! Fra adskillige steder i vort land kendes sagnet om en »frue« eller en »brud«, der kører vild og drukner i en sø, ofte kaldt Fruesø, Brudesø eller som i Røllum Brudesjøv. Et sagn fra gamle dage, men måske en mindelse om fjerne tiders religiøse praksis.

Fra 1600-årenes store krige stammer en anden version af samme sagn,

og det kunne tyde på, at vi her har et kulturelement, der er blevet bevaret gennem måske et par årtusinder! Det var fjenden, der på den tid gjorde livet usikkert, og en brudgom besluttede derfor at gemme sin brud i et buskads ved »e Brudsø«. For at hun ikke skulle være alene, fik hun sin hund med, men hundens gøen forråbte snart skjulestedet. Da brudgommen vendte tilbage til krattet ved søen, var bruden forsvundet. Der var intet spor af hende. Hun var blevet søens bytte!

To af de mægtigste adelslægter i Sønderjylland var fra slutningen af 1300-årene med til at præge vilkårene for en stor del af befolkningen i Ensted sogn. Slægten Lembek nævnes på Søgård fra 1357, fra 1398 efterfulgt af Ahlefeldterne, og de blev også ejere af Årup. I 1480'erne hørte Årup-gårdene under Claus Ahlefeldt. Lembek-våbenet til venstre viser to blå skråbjælker i et sølvfelt, op på hjelmen er der en busk af vekselvis hvide og blå strudsefjer i stiliseret skikkelse. I Ahlefeldternes våben til højre er et på langs delt skjold med en nedhængende ørnevinge i blåt i det ene felt, mens det andet er tværdelt med to røde bjælker i hvidt. Hjelmtegnet er en hvid hund med rødt Halsbånd, siddende på en rød pude med gule kvaster. Efter H. V. Gregersen: Eggen omkring Vojens, 1977 s. 53 og 57.

Kongemagt og adel

Som så mange andre lokale områder træder også Ensted sogn først ind i historien takket være de oplysninger, der er optegnet i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Dette håndskrift, der nu befinder sig i Rigsarkivet, indeholder en registrering, ført herred for herred, af det jordegods og andre indtægter, som Danmarks konge ejede inden for sit rige, der indtil 1658 strakte sig fra Grenen til grænsen ved Ejderen og fra Blåvandshuk til Brømsebro.

Under Klipleve herred (jordebogens navn for Lundtoft herred) nævnes først jordegods på 20 mark rent sølv. Derefter følger nogle lokaliteter, nemlig Vilsbæk med 2 mark guld minus 2 mark sølv, Hostruphoved med 13 ½ mark sølv og Ensted med 2 mark guld og ½ mark sølv.

Regner man 1 mark guld lig med 8 mark sølv, kan forholdet mellem de anførte beløb opgøres på følgende måde:

Klipleve herred:	20 mark (hvor benævnelsen rent sølv utvivlsomt har større værdi end almindeligt sølv)
Vilsbæk:	14 mark
Hostruphoved:	13 ½ mark
Ensted:	16 ½ mark.

Omregnet til plovtal tør det antages, at den kongelige ejendom i de to lokaliteter i Ensted har udgjort ½ plovs land, dvs. en anelig gård, den i Ensted (eller Stubbæk) lidt større og den i Sønder Hostrup lidt mindre.

Mellem Ensted og Sønder Hostrup fandtes i ældre tid tingstedet, nærmere betegnet ved en høj granitsten, kaldet »Excellensen«. Galgepladsen med rakkerkule var et stykke derfra, som nævnt syd for Ensted kirke. Det er meget tænkeligt, at det er disse forhold, der har betinget de kongelige ejendomme, idet kongen af hensyn til sine mange rundrejser her havde mulighed for overnatning. Gårnavnet Tinggård forekommer både i Stubbæk og i Sønder Hostrup, og selv om disse gårde ikke kan spores tilbage til hine fjerne tider, er vel selve navnet et minde om det gamle tingsted. Helt grebet ud af luften er et sådant navn ikke.

I sidste halvdel af 1200-årene oplevedes en kendelig svækkelse af den danske kongemagt. I 1241 blev Sønderjylland overladt Valdemar Sejrs yngre søn, hertug Abel, og det betød, at begivenhedsforløbet i hertugdømmet syd for Kongeåen og Kolding fjord blev et andet end det, der kendes i

kongeriget. En anden årsag til kongemagtens svækkelse var adelens stigende betydning, idet bønder under stormændene ikke betalte skat. De betalte landgilde eller ydede hoveri til deres godsherrer.

At der allerede så tidligt har været adel med tilknytning til Ensted sogn, fremgår af, at Ensted kirke engang i årene omkring 1280 nævnes i et testamente, der er givet af en sønderjysk stormand Knud Snabbe eller Snabe, evt. Snafs. I den trykte udgave af dette testamente, der findes i en 1800-tals udgivelse af Løgumbogen, kaldes testator »Knud Snubbe«, men denne navneform skyldes åbenbart en fejlslætning, der er sket, fordi der findes to sjællandske adelsslægter af navnet Snubbe.

Ensted kirke nævnes i testamentet sammen med en række andre sønderjyske kirker, der hver betænkes med 1 mark penge, samt ydermere med ½ mark penge til sognepræsten samt 2 øre til hans messetjener. I et næsten samtidigt dokument fra Lund i Skåne regnes en ko for at være 1 mark værd i penge, så det er i denne størrelsesorden, Ensted kirke betænkes.

Af en lang arvestrid som følge af testamentet fremgår det, at Knud Snabbe (eller Snafs) er beslægtet med Urne-slægten fra Bolderslev i Bjolderup sogn. Sognekirken her bliver da også ligesom kirken i Tinglev betænkt med det dobbelte beløb, altså ikke én ko, men to køer!

Hvad der i en fremstilling af Ensted sogns middelalder gør dette testamente særligt interessant, er den kendsgerning, at en stormand allerede så tidligt havde slægtsmæssig tilknytning til Ensted sogn. Her kendes adelsgoods ellers først fra slutningen af 1400-årene, og da er det Ahlefeldterne på Søgård i Klipleve sogn, der nævnes som ejer af landsbyen Årup. En tilbageslutning til Knud Snabbes testamente fra omkring år 1280 giver et fingerpeg om, at det er dette gods, der har været i en dansk-sønderjysk stormandsslægts eje. En mindelse om hine fjerne tiders forbindelse mellem Årup og Bolderslev har vi formodentlig i det ejendommelige forhold, at ½ otting af Bolderslevs bymark (den senere, nu nedlagte Østerkro i Bolderslev) helt op til 1853 hørte under Årup.

Tilbagegangen for den indfødte adel er karakteristisk for overgangen fra 1200-årene til 1300-tallet. Det nye århundrede oplevede den danske kongemagts politiske og økonomiske fallit. Allerede i 1313 havde Erik Menved måttet afstå alt krongods i Sønderjylland – altså også, hvad han endnu måtte have haft tilbage af det gods i Ensted sogn, der er nævnt i Kong Valdemars Jordebog – til den sønderjyske hertug. I 1325 var man nået så langt ud i uføret, at grev Gerhard III af Holsten-Rendsburg (grev Gert, »den kullede greve«) kunne kalde sig »Danmarks riges administrator«. Hans herredømme medførte, at flere og flere adelige sydfra fik jordegods i Sønderjylland. Deres hovedgårde lå enten i gamle skovegne (Søgård, Tørring, Gram) eller ved brede engarealer (Trøjborg), dvs. på

Korbuekrucifikset i Ensted kirke er fra o. 1500. Figuren er 134 cm høj. Korset er nyt. Det oprindelige kors ligger på kirkeloftet. Nationalmuseet foto 1968.

steder, hvor det var muligt at skaffe sig indtjening ved opdræt af kvæg. Fra begyndelsen af 1400-årene har vi sikker viden om, at oksehandelen var i fuldt flor.

Altimens indvandringen sydfra fandt sted, bliver der stille omkring den gamle dansk-sønderjyske adel. Dens gårde lå oftest inde i midtlandet med den lettere jord, og det tør antages, at »den senmiddelalderlige ødelægning« var årsag til, at agerdyrkningen i disse egne ikke lønnede sig mere. Samtidig medførte de politiske forhold, at disse stormænd ikke mere kunne forvente ekstra indtægter ved at være i den sønderjyske hertugs sold. Her var – og da navnlig i grev Gerhards tid – de slesvig-holstenske stormænd blevet de førende. Det var nu dem, der sad som borgherrer rundt omkring i det sønderjyske land. Nogle af de indfødte adelige foretrak derfor at flytte østpå til de danske øer, andre fik deres døtre gift med slesvig-holstenske stormænd, og atter andre sank ned i bondestanden og kom til at udgøre kernen i den sønderjyske storbondestand.

Ensted sogn og dets nabosogne fik i høj grad del i denne udvikling. I 1344 hører vi første gang om en mand af den slesvig-holstenske adelslægt Lembek, at han af den sønderjyske hertug fik overladt hele Lundtoft herred som pantelen, og i 1357 nævnes første gang, at en Lembek sad som retmæssig herre på Søgård. Det tør da antages, at det er det tidligere krongods i Klipleve sogn, hvis hovedgård måske oprindeligt har været Årtoft vestpå i sognet, der var overgået til den mægtige slesvig-holstenske adelslægt. Sidenhen kaldes godset nemlig altid Årtoft og Søgård. Disse oplysninger fortæller, at Lembekkerne fra midten af 1300-årene havde Årtoft-Søgård som ejendom og hele den øvrige del af Lundtoft herred i pant, åbenbart for penge, som de havde lånt ud til den sønderjyske hertug. Det Klipleve herred, der nævnes i 1231, kom fra nu af til at hedde Lundtoft herred.

I 1398 giftede en Ahlefeldt sig til det lembekske gods, og det blev derefter denne, ligeledes slesvig-holstenske slægt, der kom til at sætte sit præg på egnens historie.

I årene efter mordet på »den kullede greve« i 1340 bevarede grevens sønner herredømmet over Sydslesvig, mens den nuværende danske del af Sønderjylland var underlagt den sønderjyske hertug, indtil den sidste af hertug Abels efterslægt døde barnløs i 1375. Derefter fik grev Gerhards efterkommere også herredømmet over den nordlige del af Sønderjylland, og dette herredømme forblev uanfægtet, indtil Dronning Margrethe I og hendes adoptivsøn, Erik af Pommern, i en mere end 20 år lang krig efter 1409/10 med magt forsøgte at genskabe det danske riges magt over Sønderjylland. Dette forsøg slog afgørende fejl i 1431, da de kongelige tropper måtte rømme Flensborg, og i en række aftaler i de følgende år

mellem Danmarks rigsråd og det slesvig-holstenske ridderskab blev Sønderjylland – eller som man nu sagde: hertugdømmet Slesvig – anerkendt som et særligt land, nøje sammenknyttet med Holsten. Valget i Ribe i 1460 af Danmarks konge, Christian I, til herre over landene Slesvig og Holsten ændrede intet i dette forhold.

Godsherren til Årtoft-Søgård – det var på den tid Claus Ahlefeldt – var en af de slesvig-holstenske ridderskabsmænd, der støttede valget af Christian I med råd og dåd. Det sidste betød penge, og til gengæld for denne støtte modtog Claus Ahlefeldt kongens godkendelse af, at hans slægt fortsat havde hele Lundtoft herred som pantelen. Først i 1498 lykkedes det kongens yngste søn, hertug Frederik I, at indløse dette pant. Som yngre broder til kong Hans havde Frederik ved hertugdømmernes første deling i 1490 fået bopæl på Gottorp slot og til sit underhold bl.a. fået Tønder amt. Efter pantelenets indløsning blev Lundtoft herred derfor som en del af det gottorpske hertugdømme lagt ind under Tønder. Det havde naturligvis været mere nærliggende at lægge Lundtoft herred ind under Aabenraa amt, men dette amt havde kong Hans fået ved delingen (og efter ham hans søn Christian II). Først i 1850 kom Lundtoft herred under Aabenraa amt.

På Claus Ahlefeldts tid får vi for første gang sikker viden om, at landsbyen Årup var en del af Årtoft-Søgård gods. Claus Ahlefeldt havde nemlig planlagt at nedlægge landsbyen Årup og lade den erstatte af en ladegård. På den måde ville godsherren på Søgård bedre kunne få det fulde udbytte af sin besiddelse, og man går næppe fejl ved at formode, at han har ønsket at bruge Årups bymark til opdræt af okser. Hertil krævedes kun ringe arbejdskraft, og da okser var den tids førende eksportvare, var der penge i okseopdræt og oksehandel.

Claus Ahlefeldts plan blev imidlertid ikke bragt til udførelse, og det skyldtes en indsigelse fra Aabenraas »borgmester, råd og menige indvånere«. Fra kong Valdemars tid – hedder det i Aabenraa bys skrå fra 1335 – havde aabenraaerne haft græsningsrettigheder (»fægang«) i syv landsbymarker, der lå uden for Aabenraa. For Ensted sogns vedkommende var det i Hostrup, Stubbæk og Årup bymarker.

Aabenraaerne fremkom med deres klage over det planlagte overgreb mod deres rettigheder på et møde i Segeberg i august 1480. En række møder i løbet af 1480 mellem Christian I og det slesvig-holstenske ridderskab, først i Segeberg (der bragte en gældssanering), derefter i Kiel og Rendsburg (der betød et opgør med nogle af ridderskabets ledende mænd) og endelig det sidste i august i Segeberg (der vedrørte klager af forskellig art) havde betydet en kendelig styrkelse af kongemagten over for adelen. Situationen var derfor alt andet end gunstig for Claus Ahlefeldt. Den stolte adelsmand måtte bøje sig. Sammen med biskoppen af Lübeck,

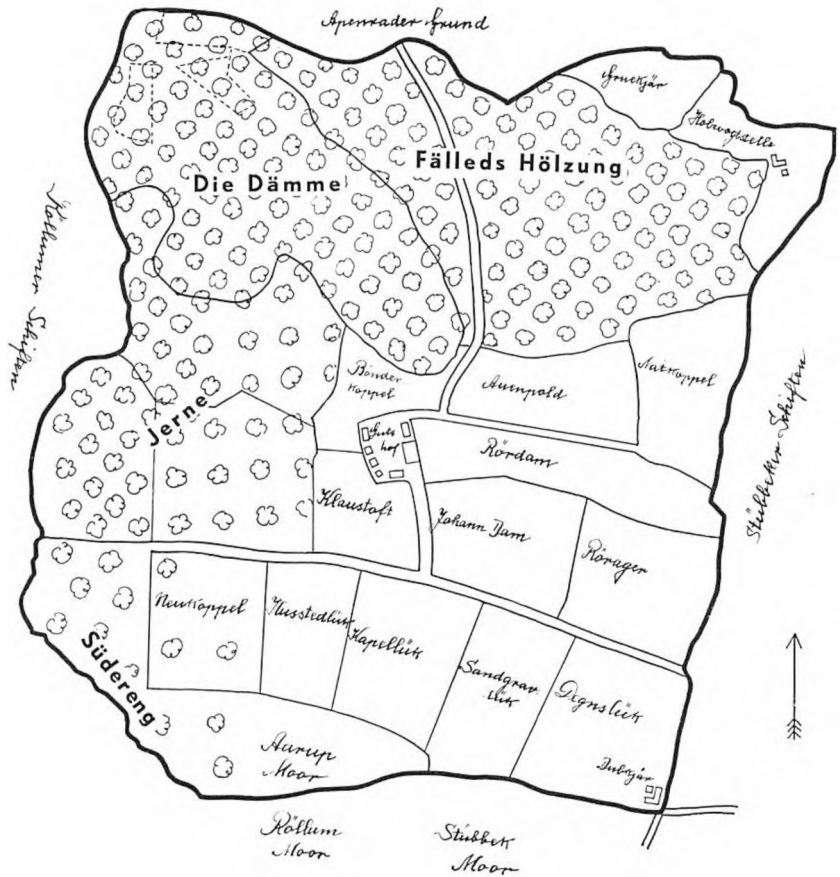
medlemmer af ridderskabet og af Hamburgs og Lübecks byråd dømte kongen, at Aabenraa bys privilegier skulle respekteres, dvs. at de også fremtidigt skulle have ret til at lade kvæg græsse på Årups bymark.

For Ahlefeldterne på Søgård betød dommen, at planen om en nedlægelse af landsbyen Årup foreløbig måtte opgives. Den blev gemt, men ikke glemt!

Kort over Årup skov og hovedgårdsmarker

Apenniner Grund

I 1606 lykkedes det endelig for Ahlefeldterne på Søgård at nedlægge de 6 bondegårde på Årup og at oprette en ladegård i stedet. Kun nogle marknavne blev tilbage som minde om den oprindelige landsby. Fr. Christensen har tegnet dette kort på grundlag af en original fra 1850. Marknavnet Hussted (og vel også Bønderkoppel) viser hvor bondebyen lå, og Kapelløkken vidner om det gamle valfartskapel. Nederst til højre den vigtige landevejskro Dybbæk. Efter Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 76.

Sognekirken og valfartskapellet

Ensted kirke

Den første omtale af Ensted sognekirke har vi i Knud Snabbes testamente fra ca. 1280. På den tid havde der nok i adskillige år været en kirkebygning på dette sted. I dens nuværende skikkelse som romansk stenkirke stammer den antagelig fra tiden omkring år 1200.

Kirkens mure består udvendigt af veltilhuggede granitkvadre, lagt i vandrette skifter på næsten halv meters højde (40-48 cm). Den har kor og skib. Et tårn mangler, og kirkeklokken findes derfor i et fritstående klokketårn, der i sin nuværende skikkelse er af nyere dato (opført af mursten ca. 1828). Korets højde er 4,75 m, skibet ligger godt 5 m over soklen. Koret har haft to store, nu tilmurede vinduer, ligesom skibet har haft en nu afdækket norddør. Foran skibets syddør er der et våbenhus af nyere dato. Det kaldtes i ældre tid efter egnens skik »e karnhus«.

I kirkens indre har triumfbuen profileret sokkel og kragbånd. Den regelmæssige rundbue er omsat i nyere tid. Alterbordet af granitkvadre er måske middelalderligt, mens altertavlen i nyklassisk stil er fra 1841. En indskrift fortæller, at den er udført af Jürgen Stabell i Stubbæk, der havde koncession som snedkermester på godset Årup. Håndværkere hørte ellers

Ensted kirke set fra sydøst. Foto 1970 i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Døbefonten hører til kirkens ældste inventar. Den er af grå granit, prydet af rundbuede arkader. På fodens hjørner ses menneskehoveder. Foto i Nationalmuseet 1968.

hjemme i købstæderne, men da godserne havde deres egen jurisdiktion, kunne de også få ret til at virke her.

Til kirkens ældste inventar må den romanske granitdøbefont regnes. Den har bånd og arkader omkring kummen og menneskehoveder på fodens hjørner. Et korbuekrucifix fra omkring år 1500 hører ligeledes til det middelalderlige inventar.

Fra midten af 1600-årene stammer den ene af kirkens to klokker, støbt 1654 af Flensborg-mesteren Balthazar Melchior. Prædikestolen er omdannet i 1840'erne, men med anvendelse af den ældre stol fra 1647. Herfra stammer de fire rektangulære relieffer i storfeltene: Bebudelsen, tilbedelsen af barnet, Kristus på korset mellem Maria og Johannes og opstandelsen. Både kirkeklokke og prædikestol har plattyske inskriptioner, skønt overgangen til Martin Luthers højtyske Bibel-sprog ellers havde fundet sted på den tid. Men for sønderjyder med dansk dagligsprog var overgangen til det højtyske vanskeligere, og derfor fortsatte man her endnu et godt stykke ind i 1600-årene med det plattyske skriftsprog. Endnu et inventar-

stykke fra 1600-årene er alterkalken med tilhørende disk fra 1661. Årstallet tyder på, at den gamle kalk er blevet stjålet i krigsårene, og når det så hurtigt lykkedes at få en ny, skyldtes det en glad giver, nemlig sognepræst Hans Iversens broder, Johann Mohrbeck, »Ratsverwandter« (rådmænd) i Malmø i Skåne, en af de mange sønderjyder, der i ufredsårene var søgt bort fra den krigshærgede landsdel.

Ensted kirke hører ikke til de fornemste blandt vore landsbykirker, men med sin ensomme beliggenhed, synlig til alle sider, er den i al sin enkelhed et uforglemmeligt udtryk for de gamles sans for monumentalitet. Men beskeden har den altid været. Det fremgår også af de afgifter, som findes optegnet ved bispeembedet i Slesvig. I 1430'erne er Ensted her noteret med 10 mark, men Felsted til det dobbelte. Ahlefeldternes kirker, Kværs, Klipleve og Bjerndrup (der på den tid endnu eksisterede), er derimod kun opført med hhv. 6, 3 og 3 mark. Cathedraticumafgiften, dvs. den faste afgift til bispestolen i Slesvig, var for Ensted kirkes vedkommende 12 sk., hvilket også er ret beskedent.

Alligevel blev der også efter reformationen holdt liv i Ensted kirke. Ahlefeldterne så ellers helst, at deres undersåtter søgte til deres hovedkirke i Klipleve. Bjerndrup kirke og kirkesogn havde de fået nedlagt, sikkert en følge af den befolkningsmæssige nedgang, som »den senmiddelalderlige ødelægning« havde medført her på de sandede jorder, men noget tilsvarende lod sig ikke gøre i et sogn, hvor der fandt en befolkningstilvækst sted i de østlige, tidligere skovegne med den gode jord. Det var fyrstemagten, der hindrede dette. Endeligt afslået blev denne plan i 1550 af hertug Hans den Ældre, der i sin regeringstid fra 1544 til 1580 foruden Haderslev-Tørning og holstenske besiddelser (f.eks. Bordesholm) havde det udstrakte Tønder amt, hvortil Ensted sogn jo hørte.

Kapellet i Årup

Ahlefeldternes interesse for en sognekirke, til hvis underhold de har skullet bidrage efter antallet af undersåtter i sognet, synes efter det anførte at have kunnet ligge på et meget lille sted. Sagen var derimod en helt anden, når talen var om et valfartskapel.

Valfarter indgik i senmiddelalderens fromhedsliv. Hine tiders mennesker havde oplevet store omskiftelser. Efter »den sorte død« midt i 1300-årene havde forringede vejr-mæssige forhold ført til »den senmiddelalderlige ødelægning«, og dertil kom mange års krigstilstand i landsdelen. Hele denne negative udvikling i samfundslivet kunne nok få mennesker til at søge trøst i deres kristentro. Man oplevede derfor en vækst i fromhedslivet, især kendetegnet ved en samling omkring den bibelske familie. I Klipleve gjaldt valfarterne Skt. Hjælper, selveste den hellige Frelser, men andre

steder var det Guds Moder, Jomfru Maria, man søgte til, og fra Jesus-barnet og dets moder var der ikke langt til Sankte Anna, Jomfru Marias moder. I hine tiders kirkekunst ser man derfor atter og atter fremstillingen af »Skt. Anna Selvtredje«, dvs. Sankte Anna med datteren Maria og Jesus-barnet i midten.

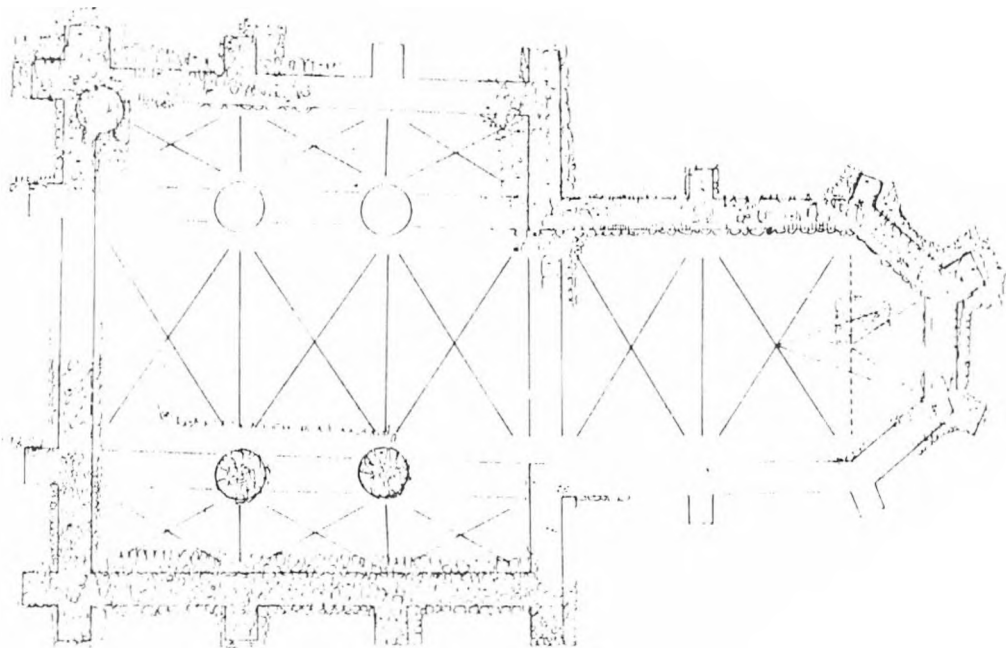
Det er denne baggrund, man bør have i tankerne, når talen falder på valfartskapellet i Årup. 1400-årene igennem havde godsherrerne på Søgård høstet stor fordel af, at der fandt valfart sted til Skt. Hjælper i Klipleve kirke. Især ved årets to Helligkors-messer, den 3. maj og 14. september, var tilstrømningen stor, og til alt held (!) faldt disse terminer sammen med forårs- og efterårsdrivning af okser ad de store sydgående hovedveje.

Pudsigt nok sad der også medlemmer af slægten Ahlefeldt på valfartsstedet Gettorf mellem Eckernförde og Kiel, og den tanke er blevet fremført, at det kunne være rygtet om de gode indtægter fra Klipleve, som andre af slægten fik del i, der har været medvirkende til, at også Gettorf fik ry som valfartssted efter midten af 1400-årene.

Denne tanke kunne – men naturligtvis kun som en ren og skær formodning – videreføres til det valfartskapel ved Årup, som i nyere tid først er blevet almindelig kendt efter udgravningerne i 1959 og 1965. Alene marknavnet »e Kapellyk« havde peget på dette steds hidtil så velbevarede hemmelighed. Mon det er efter Christian I's afslag i 1480 på Ahlefeldternes plan om en nedlæggelse af landsbyen Årup, at de har fundet på ideen om et valfartskapel?

Udgravningerne har givet til resultat, at der engang i 1400-årene er blevet rejst en bindingsværksbygning på Kapelløkken, men da den åbenbart hurtigt er blevet for lille, gik man omkring år 1500 i gang med et mere omfattende nybyggeri med koret som første byggeafsnit. Skibet nåede man imidlertid aldrig at få gjort færdigt, idet kun udgravningen til de to nordligste søjler fandtes. Men hvis det planlagte byggeri var blevet fuldført, ville kor og skib i valfartskapellet i Årup tilsammen have målt 35 meter i længden, og bredden ville have været hhv. 11 ½ og 21 meter. Det siger lidt om bygherrernes vidtfaavnende plan, at skibet ville være blevet bredere end midtskibene i Løgum klosterkirke og i Haderslev domkirke. Det er derfor kun en naturlig følge af det stort anlagte byggeri, at »Arup« i 1523 i Svabsted-bogen nævnes ved siden af Ensted og med samme cathedraucumafgift, nemlig 12 sk.

De møntfund, der er gjort i udgravningsfeltet i Årup, fortæller noget om, hvor søgt stedet hurtigt har været. Valfartskapellet lå jo tæt ved »Stubbæk Stenbro«, det vejstykke op over bakkerne, der er en del af hovedvejen fra Aabenraa til Hærvejen i Klipleves nærhed. Sammenlagt er der fundet 80 forskellige mønter. Den yngste af disse er en »Dreiling« fra

Udgravningerne af Årup-kapellet blev påbegyndt i 1959 som et led i forarbejderne til udgivelse af bogværket »Danmarks Kirker«. Arbejdet blev afsluttet i 1965, da vejafsaltering på stedet truede med at ville hindre fremtidige undersøgelser. Efter den første udgravning kunne man tegne et foreløbigt grundrids af en af Sønderjyllands anseeligste kirkebygninger. Koret blev opført sidst i 1400-årene og var i brug, inden man blev færdig med at bygge skibet i 1500-årenes første fjerdedel. Det samlede anlæg nåede ikke at blive fuldført efter planen før reformationen – og da blev de imponerende bygninger nedrevet. Efter Danmarks Kirker. 1:300.

Mecklenburg-Güstrow, præget 1528, og dermed har vi antagelig en datering af kapellets nedlæggelse. Den kirkelige reformation, som den unge hertug Christian af Haderslev-Tørning (den senere Christian III), straks havde indledt efter sin ankomst til Haderslev i 1525, var netop blevet fuldt gennemført overalt i Sønderjylland i 1528. Efter dette år var der derfor ikke mere plads til noget så katolsk som et valfartskapel.

De usædvanligt mange møntfund siger noget om pilgrimmenes brogede skare. Der er mønter fra hele 1400-tallet i hine tiders gangbare pengesorter. Hvad der imidlertid er bemærkelsesværdigt, er deres geografiske spredning. Her er ikke blot de sædvanlige danske og nordtyske mønter fra den tid, men der er også otte norske, én fra det lothringske område Bar, to fra Stettin, én fra Hessen og én fra Dortmund. Disse lokaliteter findes så godt som aldrig repræsenteret i danske kirkegulvsfund, så det må betragtes som et sikkert indicium for, at mange af de forbirejsende er kommet langvejs fra. Et par af mønterne – det gælder »tornos'en« fra Bar og en kong Hans skilling – er af en størrelse, der normalt ikke tabes på et kirkegulv. Kun pilgrimme – blandt dem måske velbeslåede oksehandlere – har været så rundhændede.

Valfartskapellet i den historiske overlevering

Det var – som et par gange tidligere nævnt – først og fremmest marknavnet »e Kapellyk«, der efter påvisningen af murstensrester satte udgravningerne af valfartskapellet i gang. I de skriftlige kilder var der kun få spor

af kapellet. I en senmiddelalderlig fortegnelse over kirker under Slesvig stift (Catalogus vetustus ex bibliotheca Joh. Harsii) nævnes under »Lungtofft-Harde« efter Felsted, Kværs, Rinkenæs, Holebøl, Kliplev, Bjern-drup og Uge: »Hillingstede« samt »Enstede«.

Dette Hillingstede blev allerede af den angelske kirkehistoriker H.N.A. Jensen i hans Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig fra 1840 (bd. I s. 433) sat lig med det »Arup«, der i 1523 nævnes i Svabsted-bogen med en cathedraicumafgift på 12 sk.

Derefter omtales kapellet spredt af de forskellige topografer i perioden 1760 til 1864. En god anvisning på kapellets beliggenhed kunne man som nævnt læse i Pontoppidans Danske Atlas (jvf. s. 30). Traditionen om det gamle helligsted var også at finde i den følgende tids topografiske beskrivelser. I Johs. v. Schröders Topographie fra 1837 hedder det således: »Auf der Aaruper Feldmark hat vormals eine Capelle gestanden, von der noch Ueberreste gefunden werden; die Stelle, wo sie stand, heisst die Capel-Lücke. Ohne Zweifel sind nach dieser Capelle Wallfahrten geschehen, denn zu ihr führte über ein Moor ein Fussessteig, der noch jetzt der Pilgrimssteig genannt wird; diese Capelle wird in alten Verzeichnissen Hellingstede genannt«. Gengivet i den danske udgave af samme værk fra 1854 hedder det: »I Nærheden af Aarup har i gammel Tid paa den saakaldte Capellykke ved Hilligbek staaet et Capel, som kaldtes Hellingstede. En Fodsti, som førte derhen over en Mose, hedder Pilegrimsstien, sandsynlig efter Pilegrimene«. Også forfatteren af den næste Sønderjyllands-topografi, Jes N. Schmidt, hvis gravsten endnu ses på Tinglev kirkegård, har i sin bog Slesvigs Land og Folk fra 1852 (s. 197) omtalt stedet: »Nordligt stod paa »Kapel-Lykken« et Kapel Helligsted (Hillingstede 1431-62, Arup 1523), til hvilket der valfartedes (»Pillegrimsstien«), nær Helligbækken, i hvilken Arnkiel lader Egnens første Christne døbes. En Steen staaer opreist ved dens Kilde i Skoven«.

Med sin tilføjelse om Helligbækken er Jes N. Schmidt dog kommet på vildspor, for Troels Arnkiel (omkring år 1700 Aabenraas provst, barnefødt i Toldsted ved Hærvejen og interesseret i det »antikvariske«), der i sit omfangsrige værk Cimbrische Heyden-Bekehrung fra 1702, s. 53, nævner bækken, gør udtrykkeligt opmærksom på, at der er tale om det lille vandløb fra Agsø og ned til Aabenraa fjord, dvs. Rubæk eller Felsbæk. Her skulle – stadig ifølge Arnkiel – stedet være, hvor egnens første kristne blev ført til dåben. I J.P. Traps topografi fra 1864 Hertugdømmet Slesvig sammenblandes Helligbækken ved Aabenraa fjord ligeledes med valfartskapellet Helligsted.

Det er i grunden mærkeligt, om et så vældigt byggeri, som det der var i gang i Årup, ikke skulle have sat sig spor i hin tids samtidige overlevering.

*Fra udgravningerne af Årup kirke-
tomt. I baggrunden et af husmands-
stederne på Årup – inden de oprin-
delige og smukke småsprossede vin-
duer blev afløst af moderne vin-
duer. Historiske Samlinger for
Sønderjylland.*

Det synes nu også at have været tilfældet, om end det sker rent antyd-
ningsvist og uden direkte omtale af landsbynavnet Årup. Det er fra et digt
fra reformationstiden, trykt i Malmø i Skåne i 1533, at vi har denne
overlevering antydet, for i henhold til dette digt synes dyrkelsen af Sankte
Anna at have været knyttet til Årup Helligsted. Det skal dog straks tilføjes,
at Sankte Anna også var blandt de helgener, der blev særligt æret i Skt.
Nikolai Kirke i Aabenraa. Her fandtes der før reformationen syv gejstlige,
kaldt marianerne eller Maria-tjenerne, og de har også skullet tjene ved
kirkens alter for Skt. Anna. Det er Sankte Anna i Aabenraa, ikke valfarts-
kapellet i Årup, der nævnes i digtet, men alligevel synes omtalen af nogle
sønderjyske bønders adfærd at pege hen på en begivenhed i Aabenraas
nærmeste omegn, noget som er blevet kendt videnom.

Det er nedenstående to vers, der synes at pege på sådanne lokale
forhold. I det første af versene anbefaler en pavetro mand helligdommen i
disse vendinger:

Ville I nu høre mine Riim,
Da skal hun met oss gaa Pillegrim.
Et naadefuld Billede monne der staa,
Som er Sancta Anna vdi Obenraa.
Did ville vi hende snarlige føre,
Om det vil med hende Jertegen gjøre.
Jeg troer, der skal hende fuld ved hielp,
Fordi det er giort af en Eege-Stolpe.

Men derefter svarer den luthersksindede mand, der er afjævn herkomst, at der er ingen grund til at opsøge det aabenraaske kapel. Det er nemlig allerede nedbrudt, og ud fra sit reformatoriske stæde finder han, at det er udmærket. Han siger herom:

Det Capell, som war vdi Obenraa,
Det er nu slet, som det monne staa.
De Holste (d.e. sønderjyske) Bønder kunde det nu merke,
Att det var Skalckhed aff de Klercke,
Thi bleffue de Bønder saare wrede,
At han skulle dem saa forlede.
Det Cappel de brøde neder i Grund,
Det siger Jeg eder i denne Stund.

Digtets oplysning om bønders angreb på valfartskapellet er en af de meget få meldinger fra reformationstiden om, at spændingen mellem den gamle og nye kristendomsopfattelse har ført til voldsomheder inden for det sønderjyske område. De få og spredte optegnelser om eksistensen af et Helligsted i Årup gør det klart, at nedrivningen er gjort grundigt.

15/1600-årene

Fyrstelige fribønder og livegne adelsbønder

Det var i 1344, at Lundtoft herred første gang nævnes, nemlig i forbindelse med, at den sønderjyske hertug overlod dette herred som pantelen til et medlem af slægten Lembek. Oprindeligt havde herredet – som tidligere oplyst – haft navn efter Klipleve, men da hele Klipleve sogn var kommet under adelsvælde, skyldes navneskiftet antageligt, at herredets ikke-adelige bønder en tid har afholdt herredsting i Lundtoft for at afgøre deres egne anliggender. De livegne fæstebønder under Årtoft-Søgård måtte derimod finde sig i, at deres anliggender blev afgjort af deres godsherskab.

Vor ældste viden om, hvor Lundtoft herredsting fandtes, stammer fra 1500-årene, og på den tid var ikke Lundtoft, men Stubbæk blevet det sted, hvor herredsfogeden boede, og Tingløkken med »Excellensen« ved vejen mellem Ensted og Sønder Hostrup var da de ikke-adelige bønders mødested, når der var herredsting. Senere hen, i 1700-årene, flyttedes tingstedet til Tørsbøl. Sådanne flytninger kendes fra mange herreder. I udskiftningsakterne fra Felsted 1778 tales der om »den Ding-Weg nach Törsbüll über Frierfeldt«, dvs. tingvejen via Frifelt, det senere Kværsballe, til Tørsbøl, og det svarer til, at Schröder i sin topografi fra 1837 oplyser, at »das Dinggericht der Harde« bliver afholdt i denne landsby.

Fra herredstingets tid i Ensted sogn kender vi navnene på en række bondefødte herredsfogeder. De kom alle fra den store selvejergård i Stubbæk, som senere fik navnet Tinggård. Den første, vi kender af disse, er Peter Thaysen. Han nævnes fra årene 1509 til 1543. Efter ham er der en i øvrigt helt ukendt Niels Nielsen fra Uge, og hans søn igen, Hans Nielsen, kendes som herredsfoged mellem 1548 og 1561. Derefter nævnes i 1562 en Hans Bennick af Bennicksgård i Rinkenæs sogn, men så følger i årene 1579 til 1592 en ny Peter Thaysen af Stubbæk. Han var så kendt i landsdelen, at hans død og begravelse i 1593 findes nævnt i kirkebogen fra Højst ved Tønder: »Dom[inica] Exaudi (dvs. den 27. maj 1593) is Peter Taysen tho Stübbeck im H[errn] seel[ig] entschlapan und des Middewekens darna (dvs. den 30. maj) ehrlicken begraven«.

Efter Peter Thaysen var i tre led medlemmer af slægten Bennick fra Bennicksgård i Rinkenæs sogn herredsfogeder i Lundtoft herred, men i tiden 1642 til ca. 1660 er en tredje af navnet Peter Thaysen herredsfoged.

Han var sønnesøn af den anden af dette navn, den i 1593 afdøde herredsfoged. En broder til ham, Michael Thaysen, er herredsfoged i godt 20 år, fra 1661 til 1681, og han boede fra 1663 på Buskmose i Rinckenæs sogn. Der er derfor næppe tvivl om, at der var slægtskabsbånd mellem herredsfogederne fra Stubbæk og fra Rinckenæs sogn, et af de mange vidnesbyrd fra denne tid om en sønderjysk bonde-overklasse, der nok vidste at holde sammen og at kende sit eget værd.

Men ved siden af disse storbønder rummede Ensted sogn også livegne fæstere under slægten Ahlefeldt fra Søgård. I 1524 havde Frederik I som tak for det slesvig-holstenske ridderskabs støtte, da han i 1523 overtog magten som konge af Danmark, givet adelen et skriftligt privilegium, der ret beset blot var en stadfæstelse af et undersåtforhold, der da havde eksisteret i et par hundrede år. Det var godsherskabets hals- og håndsret over deres fæstere, som nu stod at læse sort på hvidt. Fremover havde fæsterne under et gods ikke mulighed for at klage over, hvad deres herskab bestemte om deres skæbne.

Denne kendsgerning blev klar for alle, da amtmanden over Aabenraa amt, Friedrich Ahlefeldt, sammen med sin slægting Gregers Ahlefeldt besluttede sig til som godsherre over Årtoft-Søgård at genoptage den gamle plan fra 1480 om en nedlæggelse af de seks gårde, som landsbyen Årup udgjorde.

Friedrich Ahlefeldt (ikke at forveksle med den senere storkansler af dette navn) havde i 1597 tiltrådt sit embede som amtmand i naboamtet Aabenraa, og det betød for ham som for så mange andre stormænd i adelsvældets tid et stort plus, at han til sine indtægter som godsejer også kunne disponere over den aflønning, som amtmandsembedet indbragte. Uden tvivl var han en betydelig administrator. I alt fald vakte hans energiske fremfærd bøndernes protester og førte til, at 125 af Aabenraa amts mest fremtrædende bønder i 1603 foranstaltede et bondetog til Gottorp slot for over for hertugen at klage over den formastelige amtmand og hans hjælpere blandt de stedlige embedsmænd. Regeringen på Gottorp gav efter over for denne protest, og efter en del omrokeringer af embedsmænd måtte Friedrich Ahlefeldt i 1605 opgive sit embede på Brundlund slot, amtmandsboligen i Aabenraa.

Tilbage på sin gård Søgård, som han delte med Gregers Ahlefeldt, gennemførte han i 1606 – året før sin død – slægtens gamle plan om at omdanne landsbysamfundet Årup til en ladegård. En af Gregers Ahlefeldts bønder – de havde hver tre af de seks gårde –, Claus Clausen, søgte ganske vist at protestere, men efter privilegiet af 1524 var der ikke mere hjælp at hente hos fyrstemagten, og aabenraerne kunne heller ikke mere påberåbe sig græsningsrettigheder fra en længst forsvunden fortid. I

stedet optog de den frimodige Årup-fæster som borger i deres by, og da han blev anklaget af sit godsherskab for at have talt formasteligt om sin tidligere øvrighed, gav Aabenraa byting ham det vidnesbyrd, at ingen havde hørt ham tale ilde om sit herskab. Men han havde klaget over, at han med hustru og børn var blevet fordrevet fra sin stavns, da herskabet nedlagde Årup, hvor han og hans forfædre havde levet i så mange år. Aabenraaerne nægtede herefter at udlevere den flygtede fæster. Et gammelt ord siger: »Stadtluft macht frei«, og dette gamle ord, opstået i tyske byer i deres kamp mod en stedlig fyrste- eller adelsmagt, kom Claus Clausen til at sande.

Under navnet Claus van Arup omtales han i 1613 som rådmænd i Aabenraa og året efter som byfoged. Uden tvivl har han været en stridbar natur, for fra Aabenraas historie kendes der adskillige processer som en følge af hans egenrådige optræden. I 1618 førte disse sager til hans afskedigelse som byfoged. Det er antagelig en udløber af disse forhold, der førte til hans endeligt, da en linnedvæver i 1621 gav ham dødshugget med en økse.

Claus Clausens flugt bort fra godsherskabet havde intet ændret i den skæbne, der blev hans lille landsbysamfund til del. Årup måtte undgælde, fordi samtlige bol i denne landsby hørte under Ahlefeldterne på Søgård. I vor tid peger kun marknavnet Hussted hen på, hvor landsbyen har ligget. Fremover var Årup en avlsgård, hvis livegne med deres slid skulle skaffe godsherskabet øgede indkomster af den jord, der lå så langt fra hovedgården Søgård.

Det vil af det skildrede fremgå, at der var et stort spring fra herredsfogeden i Stubbæk til den livegne på Årup. Det var så stort, at bønder og fæstere under fyrstemagten sjældent tillod deres børn at gifte sig med livegne. Dertil var afstanden for stor. De to forskellige jurisdiktioner inden for Ensted sogn gjorde, at dette sogns forskellige beboere aldrig fik den samhörighedsfølelse, som ellers oftest kendetegner et lille samfund.

Optalt efter de oprindelige bol eller helgårde var forholdet mellem ejendomme under fyrstemagt og under adelsvælde fra by til by ved midten af 1500-årene således:

landsby	bol under fyrstemagt	bol under adelsvælde
Stubbæk	7	3
Hostrup	4	4
Årup	0	6 (nedlagt 1606)
Røllum	2	4
Torp	1	6

Sognets beskatning i 1543

Med fyrstemagtens vækst i årene efter 1500 steg også de årlige skatteudskrivninger, og der blev stadig hittet på nye. En af disse var »Tyvendepening-skatten«, en afgift af hver tyve penning af den samlede indtægt. Denne afgifts størrelse kendes fra Tønder amt i 1543, og den beløb sig for Ensted sogns vedkommende til følgende samlede sum for de enkelte byer:

Stubbæk:	133 mark lübsk
Sdr. Hostrup:	67 mark lübsk
Røllum:	14 mark lübsk
Torp:	32 mark lübsk

Sognets hovedby Stubbæk lå således klart i spidsen. Højeste skatteyder var her herredsfoged Peter Thaysen med 24 mark. De øvrige bønder betalte i reglen fra 14 til 18 mark, den næsthøjeste efter herredsfogeden 22 mark. Af de delte bol betaltes 4, 6, 8 eller 10 mark.

Fra 1543 kendes også en jordebog over Tønder amt, og i den findes fra hver enkelt ejendom opgjort, hvad der skulle ydes i ordinær skat, den såkaldte »Gammelskat« eller »Alte Pflicht«. Denne skat var på den tid opdelt mellem afgifter i rede penge og i naturalier. Pengebeløbene er meddelt i mark lübsk, skilling og penning, mens naturalieafgifterne er opgjort i ørtug rug og havre, samt fjerding smør. Den sidste afgift betaltes dog kun af to ejendomme i Stubbæk og af én i Røllum. Havren var den mest udbredte naturalieafgift. Den betaltes af samtlige gårde. Ved en sammentælling af beløbene for hver landsby giver denne skat følgende indtægt for øvrigheden i 1543:

I rede penge:

Stubbæk:	18 mark	3 Skilling	6 penning
Sdr. Hostrup:	12 mark	15 skilling	8 penning
Røllum:	5 mark	0 skilling	10 penning
Torp:	6 mark	13 skilling	2 penning

I naturalier:

Stubbæk:	11 ørtug rug	12 ørtug	+ 60 skilling havre	+ 4 fjerding smør
Sdr. Hostrup:	8 ørtug rug	6 ørtug	+ 30 skilling havre	+ 2 fjerding smør
Røllum:	3 ørtug rug	3 ørtug	+ 20 skilling havre	
Torp:	1 ørtug rug	2 ørtug	+ 10 skilling havre	

Det skal tilføjes, at Peter Thaysen på grund af sit hverv som herredsfoged var fritaget for denne skat.

Den ordinære beskatning var således langt mindre tyngende end ekstraskatten. I det hele taget er det karakteristisk, at ekstraskatterne uophørligt steg i takt med øvrighedens behov for øgede indtægter. Alligevel

Ahlefeldterne på Søgård var mægtige herrer, som lod sig minde med prægtige gravsten i Kliplev kirke. Begge de to brødre Frantz og Gregers Ahlefeldt led døden i felttoget mod ditmarskerne i 1559. Gravmindet over Gregers Ahlefeldt er her gengivet efter H. V. Gregersen: Messe og Marked, 1974.

tør man antage, at skattetrykket ikke har været så tungt, at det var til hinder for en vis velstand i bondehjemmene.

Langt ringere stillet var fæsterne under adelsvældet. I 1543 blev adelsgodset pålagt en »Plov- og Frøkenskat« på 2 gylde pr. plov. Navnene på de fæstere, der måtte erlægge denne afgift, findes opgjort for de to dele af Årtoft-Søgård gods, nemlig hhv. Frantz Ahlefeldts og Gregers Ahlefeldts andel, og for Ensted sogns vedkommende svarer antallet af fæstere nøje til de bol, der ved århundredets begyndelse kendes som ahlefeldtske. For Røllums vedkommende er der dog den ændring, at der herfra kun er opført en enkelt fæster under Gregers Ahlefeldt, mens det samlede adelsgods i denne landsby – som foran anført – ellers var på fire bol i alt. Det fremgår i øvrigt af skatteregistret, at af Stubbæks tre bol under adelsvælde hørte de to under Frantz Ahlefeldts andel af godset, mens Gregers Ahlefeldt her kun havde ét bol. I de øvrige landsbyer var der ellers tale om en ligelig deling mellem de to Ahlefeldter.

Fra Frantz Ahlefeldts andel af godset indkom der fra Ensted sogn sammenlagt 27 mark lübsk, og et lignende beløb, gennemsnitligt tre mark pr. bol, indkom også fra Gregers Ahlefeldts andel. Der var altså alt i alt tale om et langt mindre beløb, men mere har godsherrerne åbenbart ikke ment at kunne afkræve deres fæstere. Der skulle jo også gerne blive noget tilbage til dem selv, foruden den sædvanlige hoveripligt også i naturalieafgifter.

Landbruget

Rydninger og særdrift i skoven

Skoven indgik almindeligvis som en del af den landsbys jord, hvortil den hørte. Stubbæk og Sønder Hostrup havde deres skovområde ned mod Aabenraa fjord, Røllum havde både skov og mose, og Torp havde andel i sydsiden af Urne skoven, nu Bolderslev skov. I middelalderen havde kongen (og efter ham hertugen) ejendomsretten til skovene, mens bønderne i reglen kunne bruge af væksten og udnytte træernes olden til svinefoder. Men med fyrstemagtens vækst kunne bønderne ikke mere skalte og valte med disse goder efter forgodtbefindende. Det blev helt klart efter delingen af Sønderjylland i 1544. Ensted sogn var da som en del af Tønder amt kommet under hertug Hans den Ældre af Haderslev, mens Aabenraa hørte under hertug Adolf af Gottorp.

Denne nye politiske situation benyttede bønderne i Stubbæk og Sønder Hostrup til at sætte et fast hegn ind mod Aabenraa for at holde byens kreaturer ude af deres bymarker. Men dette forsøg på at slippe af med aabenraernes græsningsrettigheder, således som de var bevidnet i byens stadsret, den såkaldte skrå fra 1335, kom i årene 1566 til 1568 op på højeste plan, nemlig i form af en brevveksling mellem de to parters øvrigheder.

Baggrunden for utilfredsheden i Ensted sogn med aabenraernes græsningsrettigheder var den særdrift, der i årenes løb havde udviklet sig på den ryddede skovjord. Herom blev der på Skt. Catharinæ dag – formentlig den 30. april – i 1556 udstedt et tingsvidne efter afholdt herredsting i Stubbæk inden for de fire tingstokke, dvs. en firkant, dannet ved, at fire lange brædder blev lagt hen over store sten. Inden for denne firkant foregik den højtidelige retsforhandling, altimens tingfolket i øvrigt uden for firkanten kunne overvære, hvad der foregik. Inden for tingstokkene stod herredsfoged Hans Nielsen og to sandemænd, Hans Jensen og Hans Bennick (den senere herredsfoged). Indkaldt i øvrigt til at deltage i retsforhandlingen var efter tidens skik og brug otte mænd, nemlig seks bønder – én fra Torp, to fra Sønder Hostrup samt én fra hhv. Felsted, Uge og Almstrup, og dertil to ahlefeltske fæstere, én fra Torp og én fra Sønder Hostrup. Da sagen drejede sig om et anliggende vedrørende Stubbæk, kunne ingen herfra deltage. De måtte stå uden for tingstokkene og herfra

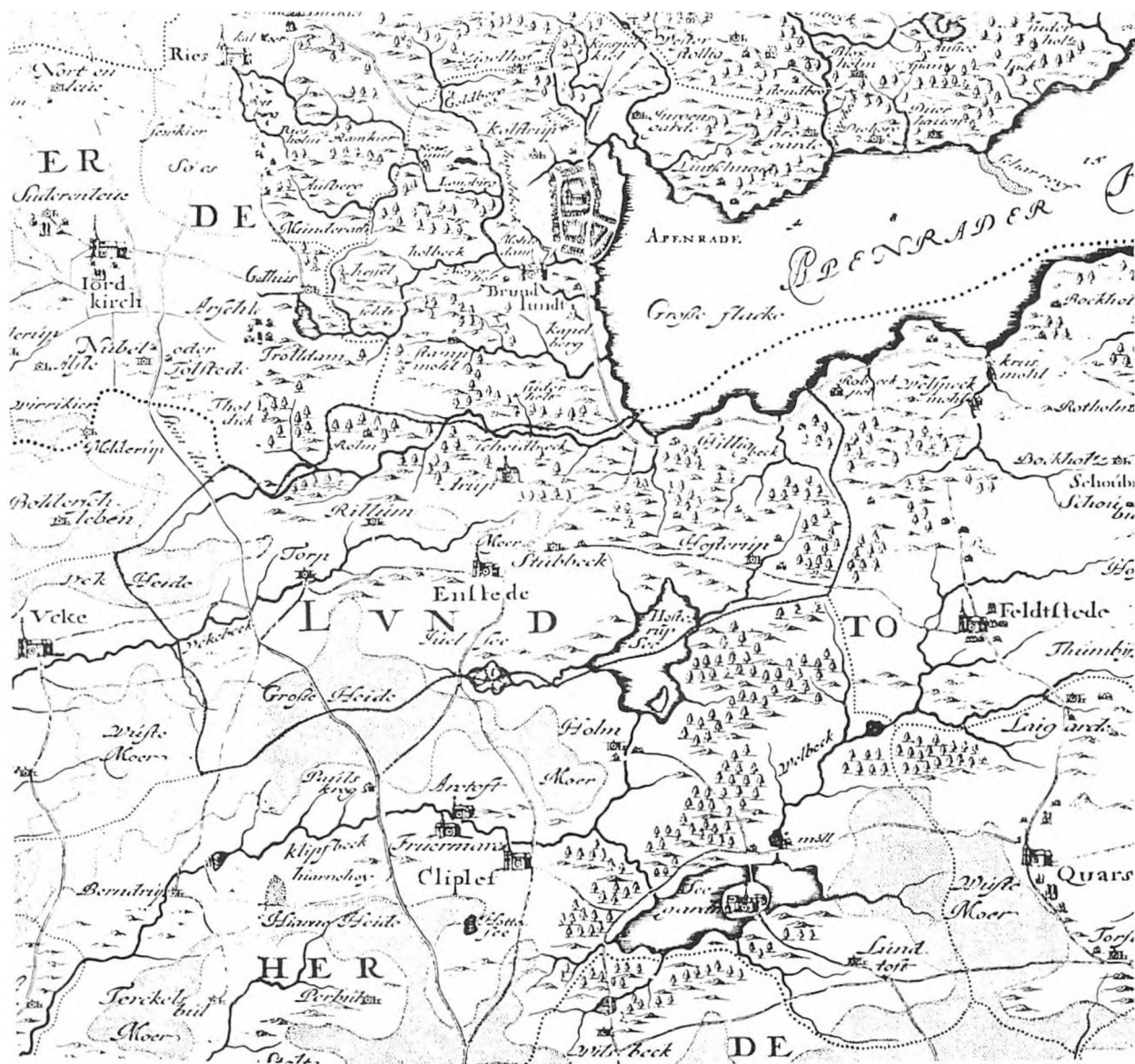
overvære sagens forløb. Først da den var afgjort, trådte otte navngivne Stubbæk-bønder – en af dem var Peter Thaysen – inden for tingstokkene og vidnede, at handlingsforløbet var gået rigtigt til.

Hvad sagen drejede sig om, var 12 stubbækkeres udskiftning og deling af den ryddede skovjord. Hvilke arealer hver enkelt havde lagt beslag på, oplyses nøjagtigt, idet tingsvidnet begynder med den ryddede jord fra »Bulbrædtet« over Skelbækken (åbenbart en primitiv broforbindelse for trafikken fra Stubbæk Stenbro og ind mod købstaden). Endvidere nævnes jorden omkring Styrtom, hvis ældre navn jo netop var Stubbækskov, og langs med »det salte vand« frem til Helligbækken (Hillebeck) ved Laks-mølle. Desuden omtales jorden omkring Lillehave oven for skoven. Sidstnævnte stednavn, der i det plattyske dokument skrives »Liedelhaue«, er for øvrigt med sin endelse - have karakteristisk som betegnelse for indhegnet skovryddet jord (på lignende måde som marknavne på den sønderjyske østkyst, der ender på -løkke (-lyk) og på -toft).

En del af de oplyste personnavne viser, at nogle af de tolv stubbækkere har været bondesønner. Skovrydningen har åbenbart været en følge af, at det har været nødvendigt at skaffe jord til dem, der ikke som den første-fødte havde ret til at arve fædrengården. De 12 kådnere på ryddet skovjord fik endnu i samme år en lovformelig bekræftelse på deres ret til jorden af amtmand Otto v. Thienen i Tønder og af de to godsejerbrødre på Søgård, Frantz og Gregers Ahlefeldt. De fik tilsagn om, at der fremover ikke kunne kræves »reb og mål« (»Reep vnd Maal«) af bønderne i Stubbæk. Der var således tale om en varig udflytning. Ejendommene i Stubbækskov, det nuværende Styrtom, kunne ikke mere nedlægges. Tingsvidnet fra 1556 var – som det hedder – »evigt og uigenkaldeligt«.

Tingsvidnet omtales så udførligt, fordi det bevidner en rydning af skovjord på et så tidligt tidspunkt, og det kan antageligt ses som et bevis for, at noget lignende også er foregået andre steder i det østlige Sønderjyllands skovrige kystland. Inden for Ensted sogn har noget lignende også fundet sted ved rydning af skovjord i Hostrupskov, men herom tier kilderne indtil begyndelsen af 1700-årene. I 1706 nævnes syv kåd i Hostrupskov, i 1710 dog kun fem kåd. Der kan næppe være tvivl om, at denne rydning er foregået på et langt tidligere tidspunkt.

Den påviselige befolkningstilvækst inden for det østlige Sønderjylland har antageligt været en følge af »den senmiddelalderlige ødelægning«, den forværring af vejrliget, der havde fået lyngen til at brede sig på den sandede jord. Folk herfra så sig nødsaget til at flytte østpå, og de har givet sig i kast med at rydde jord, hvor den var at få, men det er et hændelsesforløb, som anonymiteten i al almindelighed kaster et slør over.

Udsnit af kort over Aabenraa amt og Lundtoft herred i Tønder amt i Johannes Mejers og Caspar Danckwerths *„Neue Landesbeschreibung“* fra 1652. Kortet viser, at skove, moser og øde hedestrækninger dækkede store dele af Ensted sogn midt på kortet. Sognets grænser er angivet med en optrukket linje.

Kådnere og inderster

Det var fortrinsvis bondsønner fra Stubbæk, der i tingsvidnet fra 1556 fik papir på deres rettigheder, men ellers er det sjældent, at småkårsfolk nævnes ved navn. 1519 oplyses, at Røllum havde to kådnere. De betalte hver 2 skilling i »forbedelsespenge« (en afgift til øvrigheden af husmænd, der ikke ydede de normale grundskatter og tjenester, som bønderne var pålagt). Også Stubbæk havde på den tid to kådnere, og de var i stand til at yde otte skilling i »forbedelsespenge«. Omkring år 1600 havde Ensted

sogn ti kådnere, men ifølge Tønder amtsregnskab for 1612/13 var der kun otte. I 1629 derimod femten. Uoverensstemmelserne med hensyn til antallet af kådnere fortæller ikke andet, end at øvrigheden kun interesserede sig for den del af dem, der var i stand til at yde en skærv i skat.

Alligevel var kådnerne en nogenlunde fast bestanddel af sognets befolkning. De sad i eget hus, om end ikke altid på egen jord. Der kunne – som det nævnes i Tønder amts jordebog fra 1613 – være tale om en mand, der boede i sit kåd i Stubbæk, men var »ausgebauert« fra sit bol, altså antagelig en ældre eller sygdomsramt mand, der har opgivet at være bonde. Men oftest skyldtes oprettelsen af nye kåd sikkert yngre mænds jordhunger, således som det bevidnes af tingsvidnet fra 1556.

Et langt dårligere stillet samfundslag udgjordes af indersterne. De var vel oftest jordløse landarbejdere, der af deres arbejdsgivere fik stillet husly til rådighed. Men de kunne også være udefra kommende, der slog sig ned, hvor det var dem muligt at skaffe sig det fornødne til livets opretholdelse. Det kunne ske ved at fiske på fjorden, ved at drive lidt landbrug på ryddet skovjord eller ved at »svie kul« i skoven eller grave tørv i moserne.

Ved midten af 1700-årene kalder sognepræsten Nicolaus Freuchen disse mennesker »Coloners im Walde«, skovens kolonister. Hvor de kom fra eller hvem de var, vides ikke, og antallet af dem opgives fra år til år højst forskelligt. I det halve hundrede år på begge sider af 1650 kendes følgende tal:

1624: 5	1632: 7	1646: 12	1663: 8
1625: 2	1635: 9	1653: 11	1664: 9
1626: 0	1637: 10	1654: 10	1667: 8
1627: 8	1640: 15	1655: 12	1668: 10
1628: 4	1642: 12	1656: 11	1669: 9
1629: 9	1643: 11	1657: 13	1672: 10
1631: 3	1644: 9	1661: 9	

Ovenstående tal viser, hvor labil denne samfundsklasse har været. Det var jagten efter føde og klæde, der drev dem fra sted til sted. Dette fremgår også klart af en notits i Tønder amtsregnskaber for 1710, hvor det hedder, at Stubbæk har syv inderster (to flyttet bort og en nyankommen) og Sønder Hostrup fem inderster (en rejst og en nyankommen). Det var de kår, samfundet på den tid bød den lille mand og hans familie.

Tønder amts jordebog 1613

I 1613 blev der udarbejdet en jordebog over det dengang så vidtstrakte Tønder amt, og heri finder man naturligvis også oplysninger om amtsundersåtternes ejendomme i Ensted sogn. Fæstere under godset Årtoft-

Søgård er derimod ikke omtalt. Fra sogn til sogn, landsby til landsby, nævnes hver enkelt bondes navn, størrelsen af hans gård og af den årlige udsæd og høbjærgningen samt antallet af husdyr. Derefter følger, hvad han skal af med i skat.

I 1613 var de fleste af de oprindelige bol eller helgårde blevet delt, og denne udvikling skal utvivlsomt ses som et vidnesbyrd om den fremgang, som efter midten af 1500-årene oplevedes inden for landbruget. De syv hertugelige bol i Stubbæk var delt på den måde, at tre bønder var fælles om to bol, desuden var der fortsat i to tilfælde ét helbol, mens de øvrige tre bol var blevet opdelt i halve bol. I Sønder Hostrup var der ét helbol og seks halvbol, hvilket svarer til de oprindelige fire bol under Tønder amt. Begge Røllums to bol var opdelt i halvbol, og ligeledes var Torps ene helbol opdelt i to halvbol. Dermed havde man næsten nået det antal gårde, som skulle forblive uændret gennem de følgende århundreder.

Udviklingen er således ikke til at tage fejl af. Boldelingerne skyldtes ganske vist ikke, at foldudbyttet var blevet større, men derimod en udvidelse af det dyrkede areal. To familier kunne nu finde føden på det oprindelige helbols jord. Udvidelsen af græsningsarealerne og af høbjærgningen var forudsætningen for et studeopdræt, der øgedes år for år. Den fremgangslinje for østkystens skovland, der anes fra 1400-årene, blev i 1500-tallets sidste halvdel kraftigt forstærket som følge af de gode konjunkturer, der fulgte i kølvandet på de store spanske sølvflåder fra det nyopdagede Amerika. Pengerigeligheden medførte en prisstigning, og den betød, at udlandet syd og sydvest for os var villig til at betale gode priser for vore eksportstude. Det er baggrunden for, at bønderne også i Ensted sogn lagde vægt på studeopdrættet.

Tønder amts jordebog fra 1613 kan opfattes som en art status-opgørelse over den udvikling, der havde fundet sted siden midten af 1400-årene, og som det kildemateriale, der er bevaret fra midten af 1500-tallet, bærer umiskendelige vidnesbyrd om.

En sammentælling af jordebogens oplysninger om udsæd og husdyrhold giver følgende talstørrelser:

Samlet udsæd:

	rug	sommersæd	høbjærgning
Stubbæk	46 tdr.	67 tdr.	350 læs
Sdr. Hostrup	26 tdr.	36 tdr.	300 læs
Røllum	15 tdr.	9 tdr.	120 læs
Torp	12 tdr.	8 tdr.	80 læs
Hertugens gårde	99 tdr.	120 tdr.	850 læs

Samlet husdyrhold

	hornkvæg	heste	svin	får
Stubbæk	174 stk.	62 stk.	81 stk.	110 stk.
Sdr. Hostrup	92 stk.	46 stk.	50 stk.	80 stk.
Røllum	42 stk.	18 stk.	24 stk.	46 stk.
Torp	32 stk.	12 stk.	16 stk.	20 stk.
Hertugens gårde	340 stk.	138 stk.	171 stk.	256 stk.

Ved at dele antallet af bol op i de forskellige talstørrelser fås et indtryk af den gennemsnitlige udsæd og af husdyrholdet pr. bol. Man skal blot huske på, at der alene er tale om ejendommene under Tønder amt.

Antallet af hornkvæg (»bæster«, som det hedder i jordebogen) siger noget om studeopdrættets betydning. Godt en snes bæster pr. bol var efter hine tiders forhold ikke noget ringe antal, mens det store hestehold på en halv snes pr. bol var mere tidstypisk. Opdrættet af svin og får var ligeledes af væsentlig betydning, og hertil anvendtes foruden overdrevet i høj grad også skovene, hvor svinene »gik på olden« (en fællesbetegnelse for bog og agern). Jordebogen opgør derfor hvert enkelt bols andel af skoven i antal ottinge, hvis bredde varierer fra landsby til landsby: Stubbæk fire alen, Sdr. Hostrup seks alen, Røllum otte alen og Torp ni alen, mens ottingens længde afhang af arealets dybde. Hvor mange ottinge, der tilkom den enkelte ejendom, svinger noget. Det højeste antal var fem ottinge skov, tilhørende et helbol i Stubbæk.

Men tilbage til udsæden. Også her kan man ved en simpel deling med antallet af helbol få et indtryk af, hvor meget den enkelte ejendom har kunnet give i afkast. I landsbyerne med ryddet skovland, Stubbæk og Sdr. Hostrup, var høsten af sommersæd (det vil først og fremmest sige havre) større end af rug, mens det omvendte var tilfældet i Røllum og Torp.

Interessant er det at sammenligne udsæden med den skat, de enkelte ejendomme er sat til, og det gøres nemmest ved at tage nogle helbol som eksempler. I Stubbæk var udsæden på et af helbolene på syv tdr. rug og 10 tdr. sommersæd, men skatten var her tre tdr. rug og syv tdr. to skæpper havre. I Sdr. Hostrup står det i 1613 endnu eksisterende helbol opført med en udsæd på seks tdr. rug og otte tdr. sommersæd. Her var skatten tre tdr. rug og fem tdr. to skæpper havre. (Som det ses, nævnes under skatten sommersædens art ved navn). Hvis man antager, at foldudbyttet på den tid kun har været tre til fire gange udsæden, vil det sige, at henved en tredjedel af kornhøsten er gået til skat.

Til de anførte skatter i naturalier skal føjes nogle pengeafgifter, et vidnesbyrd om, at overgangen til pengeøkonomi i 1613 også – i hvert fald delvist – havde fundet sted i Tønder amt.

Gammelskatten – eller som det her hedder: Hyren («Häuer») – var på de to ovenfor udvalgte helbol i Stubbæk og Sdr. Hostrup hhv. 24 sk. 3 pg. og 31 sk. Både med hensyn til afgift i naturalier og i penge var helbolet i Sdr. Hostrup således lidt hårdere belastet end helbolet i Stubbæk, et af de mange eksempler på, at skattesætningen var præget af nogen tilfældighed.

Det gjaldt ikke de såkaldte Grøngård-penge («Grünhofer-Dienst-geld»). Efter at hertug Hans den Ældre i 1567 havde oprettet jagtgården Grøngård i Burkal sogn, skulle hertugens bønder i Slogs, Kær, Sdr. Rangstrup og Lundtoft herreder gøre hoveri til denne ejendom, men denne forpligtelse var 1597/98 blevet afløst af en pengeafgift, der med et ensartet beløb ansattes til 1 daler 27 sk. pr. helbol, samt 2 høns (værdi: 2 sk.).

Dette pragtskab stammer fra en af de store selvejergårde i Sdr. Hostrup. Det kan formentlig dateres til begyndelsen af 1600-årene. Om end det er restaureret senere. Møbler af denne type var der kun råd til på de store gårde i de gode tider på begge sider af år 1600. Privateje. Foto Jens Ravn Jensen.

Transskriptioner

Stubbæk

Jurgen Jessen undt Jurgen Schumacher haben zusammen 1. gantz Bundenguth. Seyen 7 [onnen] Rogken, 10 t. Sommersadt, bergen 50 [oder] Hew, gressen 25. beeste, 9. pferde, 16 Schweine Vndt 16 Schapffe. Haben 5. Ottingh Holzungh, geben
 Heür 24 ss 3 d,
 gronhauerdhenstgl. 1 dal: 27 ss
 2 Höner 2 ss.
 Rogken 3 t.
 Habern 7 t. 2 schipff

Sønder Hostrup

Hans Anderssen, ein gantz Bundenguth, seyeth 6 t. rogken, 8 t. Sommersadt, bergeth 60. foder Hew, greseth 20. beeste, 8 pferde, 10 Schwein Vndt 16 Schapffe, hath 3 Ottingh Holzungh, gibt jerlich
 Heür 31 ss
 gronhauer dhenstgl. 1 dal: 27 ss.
 2 Höner: 2 ss.
 Rogken: 3 t.
 Habern: 5 t. 2 schipff

Torp

Niss Hanssen ½ Bundenguth, seyeth 6. t. rogken, 4 t. Sommersadt, bergeth 40. föder Hew, greseth 16 beeste. 6. pferde, 8. Schwein undt 10. Schapffe. Hath 3. Ottingh Holzungh, gibt Jerlich
 Heür: 1 Dal: 26 ss. 4 d.
 gronhauerdhenstgl. 1 Dal: 27 ss.
 1 Hon: 1 ss.
 Rogken: ½ t.
 Habern 2 t. 5 schipff.

Oversættelser

Stubbæk

Jørgen Jessen og Jørgen Skomager har tilsammen en hel bondegård. De sår 7 td. rug, 10 td. sommersæd, bjerger 50 læs hø, græsser 25 stk. kvæg, 9 heste, 16 svin og 16 får; de har 5 ottinge skov, giver i »hyre« (dvs. Gammelskat) 24 sk. 3 pg.
 i Grøngård-tjenestepenge 1 rdl. 27 sk.
 2 høns [lig] 2 sk.
 Rug 3 td.
 Havre 7 td. 2 skæpper

Sønder Hostrup

Hans Andersen, en hel bondegård, sår 6 td. rug, 8 td. sommersæd, bjerger 60 læs hø, græsser 20 stk. kvæg, 8 heste, 10 svin og 16 får, har 3 ottinge skov, giver årligt i »hyre« 31 sk.
 i Grøngård-tjenestepenge 1 rdl. 27 sk.
 2 høns [lig] 2 sk.
 Rug 3 td.
 Havre 5 td. 2 skæpper

Torp

Nis Hansen, en halv bondegård, sår 6 td. rug, 4 td. sommersæd, bjerger 40 læs hø, græsser 16 stk. kvæg, 6 heste, 8 svin og 10 får. Har 3 ottinge skov, giver årligt i »hyre« 1 rdl. 26 sk. 4 pg.
 i Grøngård-tjenestepenge 1 rdl. 27 sk.
 1 høne [lig] 1 sk.
 Rug ½ td.
 Havre 2 td. 5 skæpper

De anførte pengeafgifter har ikke været synderligt tyngende. Det har de ikke været for bønder med studeopdræt, idet prisen pr. okse på den tid antageligt har ligget omkring fire-fem daler. Mere end andet viser dette, hvor betydningsfuldt kvægholdet har været for de sønderjyske bønder, der ikke som deres kongerigske standsfæller var hindret i selv at handle med deres kvæg.

Kirke og skole

Kirkens og præstens økonomiske forhold

Inden for Ensted sogns landbrug indtog den jord, der var udlagt til kirkens og præstens underhold, en særstilling, idet hver af landsbyerne ydede sit bidrag til dette formål.

Sammenlignet med andre sogne hørte Ensted til de mere beskedne, hvad også sognekirken i al sin enkelthed vidner om. En af årsagerne hertil var sognets opdeling i to forskellig juridisktioner. 14 bol var hertugelige og 15 bol adelige (egtl. 17 bol, idet to adelige helbol, ét i Røllum og ét i Torp i verdslig henseende hørte under Uge sogn). Dertil kom den nedlagte landsby Årup med oprindelig seks bol.

Ikke mindst havde adelen, godsherrerne på Søgård, benyttet sig af reformationstidens omskiftelser til at sætte sig på gammelt kirkegods. Det var noget, man vidste, men – som pastor Fabricius skrev i 1730'erne: »Selv om adelens rov havde forringet de gejstliges kår, lod noget sådant sig næppe mere »redressere«« (føre tilbage til tidligere tiders tilstand). Det var ved samme tid, at præsten i Holbøl skrev: »Lykkeligt det sogn, hvor der ikke er adelsmænd«.

Alligevel besad kirken mere jord, end der ellers hørte til et bol, men jordstykkerne lå spredt, hvilket fremgår af en fortegnelse over kirkens ejendom, der fandtes i Ensted sogns ældste kirkebog. Den pågældende kirkebog eksisterer ikke mere, men oversigten over kirkens gods er bevaret i en afskrift fra ca. 1602. Ifølge denne havde kirken i alt 5 ½ ottinge jord, og dertil tre agre, to tofter, en »lyk« og et stykke stufjord (det sidste beliggende i Torp). Disse jordarealer gav tilsammen i afkast seks mark fire sk. i penge samt i naturalier seks skæp havre og 42 skæp byg. Desuden betalte sognets bønder i korntiende og kopenge 32 mark 11 sk.

Alt i alt var det beskedne beløb, og det skyldtes først og fremmest, at adelen på Søgård unddrog sig sine forpligtelser. Karakteristisk for dennes holdning til slige afgifter er den formaning, som storkanslerens søn, der også hed Friedrich Ahlefeldt, fik i 1688 af provst Stephan Kenckel i Tønder. Formaningen gjaldt Årup, som der ikke var blevet ydet kirkelige afgifter fra siden landsbyens nedlæggelse i 1606. Intet tyder imidlertid på, at godsherren på Søgård har gjort afbigt for sin og sine fædres forsyndelser. En følge af disse forhold var, at Ensted kirke altid med hensyn til udstyr har hørt til de mere beskedne.

Sognepræstens indtægter kendes fra en opgørelse i 1666, og ifølge denne havde præsten ret til følgende årlige afgift af samtlige bol, incl. Årup »Meyerhof«: 28 ørtug to skæp rug, 12 ørtug seks skæp byg, fem ørtug 10 skæp havre samt 25 læs hø. I smørbyrd havde sognepræsten før de store kriges tid fået en halv tønde, men som følge af, at adskillige bol lå øde efter de store krige i midten af 1600-årene, og at sognets besætning af køer var gået tilbage, var den årlige smørbyrd ikke så stor som tidligere. I opgørelsen fra 1666 hedder det lakonisk, at leverancen af smør og ost til sognepræsten havde taget af, og at han i stedet fik udbetalt 15 mark lübsk.

Ud over disse faste indtægter havde sognepræsten de såkaldte »accidenser« i forbindelse med bryllupper og begravelser samt kirkegangskoner (dvs. kvinder, der efter en fødsel første gang kom i kirke). Sammenlagt kunne det blive til 15 mark, naturligvis varierende efter, hvor mange af de pågældende embedsforretninger, sognepræsten havde i løbet af et år. Offergangen til jul, påske og pinse gav ligeledes forskellige beløb fra år til år. I 1653 indkom der følgende beløb: til jul 30 mark 12 pg., til påske 27 mark 14 sk. og til pinse 28 mark 1 sk. 6 pg.

Men også for sognepræsten var landbruget hovedindtægtskilden. Ganske vist hørte der kun en toft, men ikke noget bol til præstegården i Stubbæk. I stedet lå der spredt i sognet tre ottinge stufjord til præsteembedet, dvs. jord, der var unddraget landsbyfællesskabet. Ofte foretrak præsten at leje det meste af denne jord ud. Skov hørte der ikke til præstegården, men årligt udviste husfogeden i Tønder et træ fra Hostrup skov til sognepræstens brug. Tidligere havde han også fået et træ fra herskabet på Søgård, men det var hørt op, hedder det i 1666 i oversigten over sognepræstens indtægtsforhold. Fiskeri hørte der heller ikke til præstegården, så fisk måtte købes nede fra »det salte vand«.

Ligesom for kirkens vedkommende medførte foruden nedlæggelsen af Årup de mange øde bol, der var opstået som følge af den plettyfusepidemi, der havde hærgnet i krigsårene, at der var sket et voldsomt indhug i de afgifter i korn og hø, som egentlig tilkom sognepræsten. Hans tilgodehavende på grund af disse forhold beløb sig i 1666 til 245 mark.

I en oversigt over sognepræstens økonomiske forhold fra 1738 suppleres de hidtil givne oplysninger med visse detaljer. Således oplyses, at hver kådner- og inderstefamilie årligt med én mand ydede én dags hoveri til præsten. De kådnere, der havde hest og vogn, kørte på denne dag gødning ud på markerne. Hidtil havde ingen modsat sig denne hævdvundne arbejdspligt, og den aftales altid i mindelighed. Ofte afløstes hoveriet dog af fire sk. til præsten, og gamle og syge kådnere og inderster var helt fritaget for at deltage i dette arbejde.

Da præstegården i Stubbæk lå så langt fra Ensted kirke, var det

Ensted kirke fotograferet mod øst i 1936. Prædikestolen til højre er opsat 1840-44. Nogle dele stammer fra den ældre stol. Det gælder de rektangulære relieffer i storfelterne, engle- og diademhoveder på fremspringene, de plattyske indskrifter m.v. Den oprindelige prædikestol var opsat i 1647 på bekostning af sognepræsten Johannes Iversen, kirkeværgerne Hans Schlaykier (fra gården Havklev) og Lor. Ovsen fra Røllum samt hele sognet. Nationalmuseet foto.

nødvendigt for præsten at holde to heste. I 1653 var han ifølge sin regnskabsbog på Aabenraa-marked, hvor han den 6. juli købte to sortbrune stjernede heste, en tre års og en fire års, og dem fik han for tilsammen 56 mark. En anden nødvendig udgift var til tyendeholdet. I 1656 fik karlen 30 mark og en skjorte, tjenestedrengen 12 mark og ligeledes en skjorte. Tjenestepigen fik 13 mark årligt. Dertil kom naturligvis kost og logis.

Skolevæsenet

Efter reformationen havde skolen i hertugdømmerne fået sin grundlov i den forordning, som Christian III lod udstede i 1544. Allerede i den slesvig-holstenske kirkeordning fra 1542 var det blevet præciseret, at der kun måtte ansættes degne, som var i stand til at undervise i katekismen, hvilket understreger skolens nøje tilknytning til kirken. Ifølge forordningen af 1544 skulle hvert sogn have sin egen degneskole, og det kom derfor også til at gælde Ensted sogn.

Men forholdene her har utvivlsomt været kummerlige, eftersom sognet ikke blot for en stor dels vedkommende var delt mellem hede og skov, men også – hvad der nok har været mere tungtvejende – mellem hertugelige og adelige undersåtter.

Den første sognedegn, vi hører om – Rasmus Clausen hed han – havde da også i 1613 blot »et bondekådet med kålgård« i Røllum til sit underhold,

og heraf måtte han endda til amtet i Tønder svare ni sk. fire pg. i »forbedelsespeng«. Hvor undervisningen er foregået, meldes der intet om, men i 1646 enedes amtmanden i Tønder og godsherrn på Søgård om at give »sognemændene«, dvs. de ledende bønder, besked på at skaffe degnen en bolig, så at han kunne holde skole ligesom andre degne. Ved lodkastning blev det afgjort, at degnehuset skulle forblive i Røllum.

I 1666 oplyses, at degnen fra sognets bønder skulle have fire ørtug fem skæp rug, dertil i smørbyrd en tredjedel af, hvad sognets præst fik samt en smule i accidenser i forbindelse med de tre årlige offergange og ved bryllupper og begravelser.

Først i 1680 blev skridtet taget til at indrette en rigtig sogneskole, idet der da blev bygget et hus til skolebrug i Stubbæk. Den gamle »Per Degn«, Hans Petersen, føjede nogle fag til denne bygning, som han kunne bo i, og i 1687 flyttede han til Stubbæk.

Efter inkorporationen i 1720 kom den kongelige herredsfoged Behrentz sammen med den grevelige herredsfoged Gude til Ensted sogn, og ved den lejlighed blev følgende vilkår aftalt vedrørende degneembedet:

1. Degnen skulle fremover have sin bolig og husholdning i Stubbæk.
2. Der skulle indrettes tre fag beboelse og et »bakhush« til degnen.
3. Bønderne i Stubbæk skulle afgive et stykke jord til have ved skolehuset, og den øvrige del af sognet skulle hertil betale Stubbæk syv mark årligt.
4. Degnen skulle ringe med bedeklokken.

I 1720 var der også en »Per Degn«, denne gang Peter Hansen, og han flyttede til Røllum, da hans søn Hans Petersen blev hans efterfølger. Derved fik Røllum med Torp sin egen landsbyskole.

Den ældste række af sognepræster

Allerede omkring 1280 nævnes Ensted i det tidligere omtalte Knud Snabbes testamente som et selvstændigt sogn med egen præst, men ellers er der helt frem til 1508 tavst om de kirkelige forhold i Ensted sogn.

I 1508 udnævnte Slesvigs biskop, Gosche Ahlefeldt, *Owe Johannis* (Hansen eller Jensen) til ny sognepræst efter Nicolaus Tugonii (Tychsen eller Thaysen), der måtte tage sin afsked på grund af svagelighed. I biskoppens skrivelse bruges den sædvanlige vending, at den nye præst var »en lærd og retskaffen mand, fuldt ud i stand til at lede sognet«. Overdragelsen af det nye embede til Owe Johannis foregik efter de normer, der var gældende i romerkirken. Den højtidelige indsættelse forestod – i overværelse af to andre præster – Johannes Huneborch, en lübsk klerk, der med sin uddannelse som kejserlig notar var Slesvig-bispens sekretær. Den nye sognepræst blev ført ind ad kirkens hoveddør (der var en kvindedør på nordsiden af kirkebygningen), hvorefter han fik overdraget alterkalken,

I 1600-årene var skrivekunsten ikke almindeligt udbredt hos den jævne befolkning. Ofte trådte bømærker eller forbogstaver i stedet for en underskrift. Her bekræfter 6 indbyggere i Hostrup i 1669 en kontrakt ved at sætte deres forbogstaver under teksten – mere kunne de formentlig ikke skrive. Landsarkivet i Aabenraa. Privatarkiv acc. 1306.

præsteornatet, kirkens nøgler og dåbsfadet. Forinden havde han måttet røre ved kirkeklokkens og messeklokkernes strenge.

Owe Johannis' videre skæbne kendes ikke, men det tør antages, at han er forblevet i sit embede også efter reformationen, der i Tønder provsti må være gennemført i løbet af 1527. Det tør endvidere anses for sandsynligt, at han har haft en søn, som er blevet hans efterfølger i embedet. Ensted sogns næste præst hedder nemlig *Andreas Johannis* (Hansen eller Jensen), og navneligheden kunne tyde herpå. Om denne præst ved vi kun, at han i 1564 nedlagde sit embede for at blive borger i Flensborg. De nærmere omstændigheder ved dette usædvanlige skridt kendes ikke. Han findes ikke nævnt blandt reformationstidens universitetsstuderende og har vel derfor blot overtaget embedet efter i en årrække at have hjulpet sin fader som »adjunkt« (kapellan).

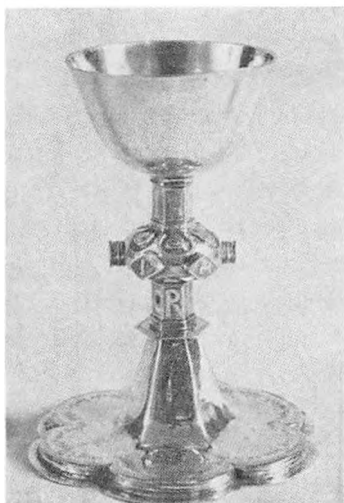
Også om hans efterfølger, *Michael Matthiæ* (Matthiesen eller Madsen), savnes udførlige oplysninger. Han formodes at være identisk med en i 1524 født hamburgsk student, der opholdt sig ved universitetet i Wittenberg i 1555. Hvorledes Michael Matthiæ er kommet til Ensted og har fået ansættelse der i 1564, står hen i det uvisse. Hvis opgivelserne er rigtige, har han været 40 år gammel på den tid, og han blev i sit embede til sin død i høj alder i 1604. Hans kone hed Marina, og hun døde i 1621. Den mulighed kan ikke udelukkes, at hun har været forgængerens datter.

Sønderjylland er nemlig i en ganske særlig grad præstedynastiernes land, og det skyldtes ikke blot økonomiske forhold, såsom overtagelse af den tidligere præsts ejendom og af hans enke eller datter, men også den særlige sprogligt-kulturelle situation, som her gjorde sig gældende. For en mand fra Hamburg har en familiær tilknytning til et dansksproget landsogn kun kunnet lette hans udarbejdelse af danske prædikener, men dertil kom, at Ensted sogn lå ved alfarvejen fra Aabenraa til Kliplev, og at det derfor forventedes, at præsten også kunne betjene tyske vejfarende. Der kendes eksempler på, at det var noget, man i sådanne sogne lagde vægt på.

Med hensyn til Michael Matthiæs efterfølger står det fast, at han giftede sig til embedet. Han hedder Iver Johannis eller – som det nu blev mere almindeligt at sige – *Iver Hansen*. Den nye præst stammede fra Terp i Bedsted sogn, hvor han blev født i 1574. Sit embede i Ensted sogn tiltrådte han den 4. september 1604, efter at han en tid havde opholdt sig i København, hvor han i 1602 nævnes som en af Kommunitetets stipendiat. Med sin forgængers datter havde han sønnerne Michael Iversen, født i 1608, der efter studier i Rostock og København blev præst i Holbøl sogn, og *Hans (Johannes) Iversen*, der efter sin stedfaders afskedigelse overtog det fædrene embede i Ensted sogn.

Efter sin første kone død giftede *Iver Hansen* sig igen og fik med den nye

kone, som hed Brigitta, sønnen *Johann Mohrbeck*. Dennes efternavn kunne tyde på, at Brigittas familie stammede fra den ene af de to selvejergårde i Mårbæk i Bedsted sogn, nogle få kilometer syd for Terp, faderens fødeby. Det var i sin egenskab af købstadborger i Malmø i Skåne, han tog dette finere efternavn. Her havde han – utvivlsomt på grund af krigsforholdene på den jyske halvø – taget ophold og var endda blevet rådmand (»Ratsverwandter«) i denne by, der indtil 1658 var dansk. Når han er nået så vidt i det fremmede, skyldes det antageligt, at han som præstesøn, der ikke er gået universitetsvejen, har været elev på en af de sønderjyske købstæders »tyske skrive- og regneskoler«. Som så mange andre unge sønderjyder, præstebørn eller sønner af storbønder, har han takket være sit kendskab til både dansk og tysk kunnet gøre karriere i det fremmede. Fra danske og norske byer kendes adskillige »slesvigere i diasporaen«, der indgik i datidens købstadpatriciat. At han også i det fremmede forblev en hjemstavns søn, vidner den alterkalk med tilhørende disk om, som han i 1661 skænkede sin barndoms kirke.

Alterkalken af sølv hører til kirkens fornemste inventar. Den er skænket i 1661 af rådmand Johann Mohrbeck, søn af sognepræst Iver Hansen (1604-38) og broder til sognepræsten i årene 1642-70 Johannes Iversen. På foden har giveren udødeliggjort sig selv med følgende indskrift langs kanten: -Iohan Mohrbeck ruhitzverwandt In Mallmo vndt Seiner Hausfrawe Marria boldicke haben diesen Keck (!) vndt tisch zuer gottes ehren der kirchen enstede verehrt. - Efter Danmarks Kirker.

Iver Hansen døde i 1638. Han var da 64 år gammel og har derfor formodentlig haft en »adjunkt« (kapellan) til sin medhjælp. Måske har denne mand heddet *Jens Petersen Møller*. Således hed nemlig den nye præst, der kom ind i embedet ved at gifte sig med præsteenken Brigitta. Jens Møller var født i Ribe, og da det er ret usædvanligt, at en fra kongeriget kom i betragtning som ansøger til et præsteembede i Slesvig stift, må han have været kendt i sognet i forvejen.

Ved giftermålet var pensionsspørgsmålet atter engang blevet løst på en for sognets befolkning tilfredsstillende måde, men det kom til at gå ud over Iver Hansens yngste søn af første ægteskab, *Hans Iversen*. Den afdøde præsts ældste søn, *Michael Iversen*, havde – som allerede nævnt – sikret sin fremtid ved inden faderens død, nemlig i 1636, at overtage præsteembedet i Holbøl. Hans Iversens drøm om at efterfølge sin fader som præst i Ensted sogn brast derimod. Han var nemlig i 1638 endnu student, og hans stedmoder måtte derfor sørge for sit udkomme ved at gifte sig med *Jens Møller*.

Den nye præst er blevet kendt af eftertiden på grund af sin svage karakter. I Ensted sogn blev han kun til 1642, da han fik sin afskedigelse. Årsagen var hans drikfældighed og desuden ægteskabsbrud. Hans skæbne i de følgende år, da Torstenssons svenske tropper holdt landet besat, kendes ikke, men i 1647 lykkedes det ham dog – trods sin fortid – at blive kapellan i Bedsted, der hørte til Aabenraa provsti. Og endnu engang tilsmilede lykken den formastelige! I 1658 blev han sognepræst i Spandet i Tørninglen provsti under Ribe stift, og her blev han til sin død i 1682.

Kort efter sin tiltrædelse i sognet ikke langt fra fødebyen Ribe oplevede

han »skæbneåret 1659«, da ca. 80% af Spandet sogns befolkning døde af den epidemi, som vore polske hjælpetropper havde slæbt ind i landet. Jens Møller tillægges det gamle mundheld: »Det går an, sagde Spandet præst, da de *bar* ham fra kirken til kroen«. Hans kirkelige foresatte havde nemlig forbudt ham at *gå* til kros!

Hvad blev der af Brigitta, der havde skaffet Jens Møller ind i embedet i Ensted, ved vi ikke. Kvindens historie blev ikke fortalt i hine tider. Men hendes stedsøn *Hans Iversen* blev Ensted sogns nye præst i 1642. Han var født i 1615, og hans studievej er karakteristisk for en præstesøn, der var udset til at skulle efterfølge sin fader i embedet. Først besøgte han latinskolen i Flensborg, og derefter kom han til de lærde skoler, først i Lübeck (Sct. Catharineum) og siden i Lüneburg, hvis skolevæsen nød ry videnom. I 1633 var han som student nået til Rostocks universitet, der var kendt som et sted, hvor luthersk rettroenhed var sat i højsædet. Det var i Trediveårskrigen tid, da store dele af Tyskland blev lagt øde som følge af soldaternes hærgen. Som adskillige andre studerende på hans tid flyttede Hans Iversen derfor videre til universitetet i Königsberg i det daværende hertugdømme Preussen, der som et len under kongeriget Polen var forskånet for den store krig. Her findes han indskrevet i 1638, nogle måneder før hans fader døde derhjemme i Stubbæk præstegård.

Som følge af stedmoderens nye ægteskab med Jens Møller var hans vej tilbage til den fædrene præstegård spærret. Uden udsigt til et embede måtte han slå sig igennem som huslærer hos velhavere, der ønskede deres børn forberedt til det højere skolevæsen. I 1639 var han huslærer på Vrågård i Burkal sogn, hvis ejer, Hinrich Nissen, var en efterkommer af den fra begivenhederne på Urnehoved i 1523 så kendte herredsfoged Nis Hinrichsen til Hajstrup i Slogs herred. Hans lærergerning har utvivlsomt bestået i at give en videregående undervisning i tysk. Det stemmer overens med, at han efter endt gerning på Vrågård i 1641 blev huslærer på Finstrupgård (eller Holstenshus) på Fyn, der på den tid ejedes af en indvandret tysk familie.

Allerede året efter fik hans usikre tilværelse dog en lykkelig afslutning, idet hans stedmoders nye ægtemand blev fradømt embedet i Ensted sogn. Efter opfordring af provst Mauritius i Tønder holdt han prøveprædiken i sin fædrene kirke den 14. søndag efter Trinitatis, og da den faldt ud til menighedens tilfredshed, blev han den 24. november 1642 ordineret i Slesvig domkirke af Jacob Fabricius. 2. adventssøndag samme år kunne han holde sin første gudstjeneste i Ensted kirke. »Således ophøjer Gud sine«, skrev han i taknemmelighed.

Resten af sine levedage, helt til sin død i 1670, virkede han herefter i sin faders præstekald, og han berømmes af sine eftermænd som en meget

dygtig præst. I de første år var han ugift, og muligvis har hans stedmoder da holdt hus for ham.

I 1646 blev han gift med den afdøde Aabenraa-provst Hans Ankersens datter Catharina, hvorved han blev svoger til Georg Hübschmann, der var provst i Aabenraa fra 1631 til 1672. Georg Hübschmann har efterladt sig en række optegnelser fra år til år, de såkaldte »Aabenraa-Annaler«, og af disse fremgår det, at familietilknytningen bl.a. blev plejet ved, at de stod faddere for hinandens børn.

Men i 1658 døde Catharina i barselseng, en skæbne, der i hine tider ramte så mange ægtehustruer. Hun var halvsøster til Georg Hübschmanns hustru og havde været provst Hans Ankersens eneste datter, født i 1627, mens Hübschmanns hustru var en steddatter. Forbindelsen fra præstegården i Stubbæk til provstegården i Aabenraa fortsatte også under Hans Iversens andet ægteskab, der i 1660 blev indgået med Margaretha, en datter af bagermester Bertel Sarrow i Aabenraa. Aabenraa-provsten døbte således i 1663 den søn, der blev født i det nye ægteskab, og da svogeren i Ensted sogn døde, skriver han følgende: »1670, den 11. sept., kl. 8 aften, døde i Stubbæk Joh. Ivari, præst i Ensted, 56 år gl. Børn med 1. hustru: Metta, gift med Jürgen Leck, Ivar, student i Kiel (fra 1674 til 1707 diakon i Løjt), Kirstine, ugift, og Hans Ankersen, som opholder sig hos farbroderen Joh. Mohrbeck, borgmester i Malmø; med 2. hustru: to døtre og en søn«.

Da den afdødes ældste søn Ivar endnu var under uddannelse, løstes spørgsmålet om, hvem der skulle blive Ensted sogns nye præst endnu engang ved, at efterfølgeren, *Johannes Lohmann*, giftede sig med enken. Selv om den nye præst derved slap for at købe sig ind i præstegården, ved vi fra hans hånd, at en ordination og efterfølgende indsættelse i embedet slet ikke var nogen helt billig affære i hine tider. Lohmanns regnskab ser således ud: Generalsuperintendent Johannes Reinboth (ja således hed Slesvigs biskop i hine tider!) fik for ordinationen 10 rdl. og tre medvirkende præster hver fire mark, hvortil kom et gebyr til domkirkens degn og for det hertugelige kaldsbrev. Indsættelsen i Ensted kirke overværedes af Tønders amtmænd, som i den anledning modtog 15 rdl., mens provst Stephan Kenckel fik to rdl. for sin medvirken. Menighedens offer, der skulle hjælpe den nye præst over de økonomiske vanskeligheder, indbragte kun syv rdl. i alt. Resten måtte Lohmann betale af egen lomme.

Ensted sogns nye præst var søn af sognepræsten i Uge, Eskel Lohmann. Hans ægteskab med forgængerens enke, Margaretha, kom kun til at vare i godt et år, idet hun allerede døde juledag 1672. Det tør vel antages, at det også er faldet i hendes lod at dø i barselsengen.

Godt ni måneder senere, den 15. september 1673, indgik Johannes

Lohmann et nyt ægteskab med Anna Maria, en datter af sognepræst Andreas Ambders i Burkal sogn.

Johannes Lohmann var en af de første, der havde fået sin uddannelse ved det nyoprettede universitet i Kiel, idet han her blev indskrevet i selve stiftelsesåret 1665. Nogle moralfilosofiske optegnelser, som han har efterladt sig, siger os lidt om, hvad han har ment om sine medmennesker: »Der findes tre slags mennesker, nemlig ufornuftige og bestier, kloge og dydige og endelig gudhengivne kristne. De fleste hører desværre til den første slags!« Mon det har været hans egen livserfaring, når han om kærligheden ytrer: »For et forstandigt menneske findes ingen større pine end den at skulle leve sammen med et uforstandigt. Det er mere end bestialsk, dersom uens gemytter kun har fællesskab, når de tilfredsstillere deres lyst«. Var det en erfaring vundet ved at overtage en ældre præsteenke?

Johannes Lohmann blev i sit embede til sin død i 1717. Hans eneste søn (af 2. ægteskab), Eschel Andreas Lohmann, sad da forlængst i embede som sognepræst i Tinglev (siden 1708). Hans efterfølger blev i stedet en svigersøn *Johann Christian Lautrup*, der i hans senere år havde været hans »adjunkt«, og som ved i 1712 at gifte sig med hans datter, Anna Maria, havde fået løfte om at få embedet efter hans død.

Johann Christian Lautrup var bondesøn fra Bredevad i Bylderup sogn, født 1679. Han var den yngste af en større børneflokk, men den eneste, der blev holdt til bogen, idet han i 1698 blev immatrikuleret ved universitetet i Kiel. Ved sit ægteskab med præstedatteren fra Stubbæk præstegård blev han stamfader til præsteslægten Lautrup. Ganske vist blev der kun født døtre i dette ægteskab, men to af døtrene fik hver en søn, der studerede teologi, og de to fætre tog begge deres morfaders navn som familienavn, da forordningen om indførelse af faste familienavne blev gennemført i hertugdømmet Slesvig i 1771.

Med Johann Christian Lautrups død i 1731 afsluttedes Ensted sogns ældre præsterække. Mens der antagelig helt siden reformationen havde boet medlemmer af samme familie i Stubbæk præstegård, var hans efterfølger en helt ny mand i sognet. Uden familiær tilknytning til sin forgængers efterladte måtte han derfor udløse enken og hendes børn af deres præstegård. Lautrups enke døde først mange år senere, i 1764, hos en datter i Hjordkær. Et kapitel af Ensted sogns præstehistorie var vendt!

I de store kriges tid

»Fred ernærer, ufred fortærer« hedder et gammelt ord, som også Ensted sogns befolkning måtte sande, da næsten to hundrede års fredsperiode brat blev afbrudt som følge af Christian IV's deltagelse i Trediveårskrigen, den såkaldte Kejserkrig fra 1625 til 1629.

Stort set havde der hersket fred helt siden Erik af Pommerns folk måtte kapitulere i Flensborg i 1431, og alene det, at der ikke var krig, var en væsentlig forudsætning for en økonomisk og materiel udvikling til det bedre.

Den lange fredsperiode fra 1431 til 1627, da Wallensteins tropper faldt ind i landet, havde kun været kortvarigt afbrudt i forbindelse med Frederik I's erobring af magten i Danmark i 1523. Nogle af hans tropper, der i dette år plyndrede Aabenraa, har uden tvivl fulgt den gamle alfarvej fra Hærvejen og Kliplev ned over »Stubbæk Stenbro« til Aabenraa, selv om hovedparten af dem kom fra deres kantonement ved Rise.

Også under Grevens Fejde (1534-36), der ellers ikke direkte ramte Sønderjylland, har der antagelig været tale om, at troppeafdelinger har fulgt »Stubbæk Stenbro«, men værst mærkedes soldaternes gennemmarch naturligvis ude ved Hærvejen. Fra disse år kendes en klage fra Kliplev, hvori der om Frantz Ahlefeldts fæstere hedder: »De arme folk er forhærgede og fortærede af Kgl. Majestæts landsknægte, så de hverken kan give skat eller hyre, endsige bo ved den fri landevej (»Herenstrathe«)«.

De omtalte overgreb fik dog i værste fald kun lokal betydning. Langt værre var, hvad der hændte i løbet af den halve snes dage mellem den 16. og 26. september 1627. Efter sit katastrofale nederlag ved Lutter am Barenberg i august 1626 havde Christian IV forsøgt at opbygge et forsvar ved sit riges sydlige grænseflod Elben. Men da den tysk-romerske kejsers böhmiske feltherre Albrecht Wallenstein i sommeren 1627 lod sine tropper gå mod Danmark, opgav kongens hær modstanden, og al den nød og elendighed, som en krig fører med sig, blev dermed skyllet ind over Holsten, Sønderjylland og Nørrejylland.

Allerværst gik det ud over egnen på begge sider af Hærvejen og af indfaldsvejene til østkystens byer. Den 22. september sendte Aabenraas borgmester en klage til hertugen på Gottorp over, hvad de flygtende

kongelige tropper havde anrettet af skade i hans by, og få dage efter gjorde Wallensteins tropper sig til gode med, hvad der var levnet. Overalt var billedet det samme: plyndringer og ødelæggelser, først af kongens soldater og i hælene på dem af kejserens!

Ensted sogn forblev ikke uberørt af de tragiske hændelser. Den 8. oktober 1627 sendte beboerne fra Sønder Hostrup, Stubbæk og Røllum deres klage til hertugen, hvori de skildrede al den jammer og nød, som de to krigsførende parter havde bragt ind over deres sogn. Alt af værdi var blevet røvet: heste, stude, får, svin og gæs samt klæder, husgeråd, kobbertøj og tinsager. Deres kister og gemmer var blevet sønderslået, deres korn og hø enten fortæret af soldaternes heste eller spredt for vinden. I Ensted kirke var de hellige kar blevet fjernet. De havde måttet se til, at deres kvinder var blevet pint og fornedret i en sådan grad, at Gud i himmelen måtte forbarme sig over dem. Klagen slutter med sætningen: »Vi arme folk har intet korn at så med og kan ingen tid være sikre hverken i hjemmet eller på marken«. Soldaternes indtrængen i landet var jo sket umiddelbart efter høsten, mens laderne var fulde. Nu var der ikke engang til såningen.

Men deres landsherre, hertugen på Gottorp, der selv intet havde haft med krigen at skaffe, måtte nøjes med at se til, alt imens lidelsen var blevet hans undersåtters lod. Han havde ikke kunnet hindre, at Ludvig Petersens gamle mor i Stubbæk var blevet slået til døde af soldaterne. Han måtte nøjes med at modtage klagerne over de tab, som krigen bragte sognets befolkning. En af dem kom fra herredsfoged Jes Thaysens enke, Mette Jesses. Hun var endnu i live i 1630, da krigen var hørt op med freden i Lübeck i 1629, og hun opgav sit tab til 641 mark lübsk i penge, men derudover havde hun mistet tre hopper, fire heste, fire okser, tre tinkander, seks tinskåle, seks tintallerkener, to kobberkedler, 28 lagner, 26 læs korn og desuden utærsket korn. De anmeldte tab fra ejendom til ejendom fortæller noget om den velstand, der var blevet opsamlet i bondehjemmene i den lange række af gode år forud for 1627.

De store tab ville vel have været til at bære, dersom freden havde været sikret for en længere årrække, men således kom det ikke til at gå. Den danske konges ukloge forsøg på at gribe ind som mægler mellem de stridende parter førte en ny krig ind over landet og dets befolkning. Kort før julen 1643 rykkede den svenske general Torstenssons hær ind på den jyske halvø, og selv om den gottorpske hertug erklærede sig neutral i den nye krig, slap hans undersætter ikke for krigens gru. Ødelæggelser, brandskatning og voldshandlinger hørte atter engang til dagens orden, indtil freden omsider igen holdt sit indtog i sensommeren 1645.

Men ej heller denne gang var målet fuldt. I 1657 stormede den svenske hær ind over landet. Selv om den gottorpske hertug atter engang havde

sluttet sig til svenskerne, denne gang oven i købet med en forbundstraktat, der gjorde det lille gottorpske hertugdømme til en svensk lydstat, slap hans undersåtter ikke for krigens elendighed. Den 22. august 1657 forlod 1.000 mand af svenskekongens hær Aabenraa efter at have haft kvarter dér, og de tør antages under indmarchen at have passeret Ensted sogn. At det har været et alt andet end behageligt bekendtskab, fremgår af provst Georg Hübschmanns optegnelser, hvor det hedder: »Gud hjælp og trøste de arme mennesker, hvor den svenske hær kommer hen, thi ved denne hær er der polakker, tartarer og alskens løssluppet folk. En tredjedel af soldaterne er hæderlige karle, men de øvrige er forvorpne musketerer, røvere, stærke drenge og ustyrligt pæk med et stort tros, der skal indjage danskerne skræk. Gud hjælp og forbarme sig over os og give os igen den ædle fred. Amen!«

Den nød og elendighed, svenskehæren spredte, blev dog snart efter overgået af de polske og brandenburgske tropper, der kom den danske konge til hjælp mod den svenske overmagt. Soldaternes adfærd over for befolkningen var den samme, hvad enten det drejede sig om ven eller fjende. Hærene lod sig underholde på befolkningens bekostning, og jo længere og oftere der var krig, jo vanskeligere var det at skaffe nok til troppernes underhold.

Hvad der imidlertid gjorde året 1659 til skæbneåret frem for andre af krigens uår, var den plettyfus-epidemi, som de polske hjælpetropper førte med sig ind i landet. Alle de bevarede kirkebøger fra et stort område på begge sider af Kongeåen, i hvis nærhed polakkerne lå i kantonnement, melder i løbet af året 1659 om et usædvanligt stort antal døde, nogle steder helt op til 80% af sognets befolkning.

Ensted sogns ældste bevarede kirkebog giver også oplysninger om denne katastrofe, eftersom den er påbegyndt i 1656, og den viser, at Ensted har ligget i randen af det sygdomshærgede område. Ifølge den optælling af sognets viede, døbt og døde, som sognets præst Hans Iversen indtil sin død i 1670 har indført i sin kirkebog, tør det antages, at henved en fjerdedel af sognets befolkning er død i årene 1659 og 1660. Hans Iversens statistik ser således ud:

År	Gift	Døbt	Begravet
1657	4 par	10 personer	9 personer
1658	4 par	16 personer	13 personer
1659	1 par	10 personer	81 personer
1660	5 par	5 personer	31 personer
1661	5 par	13 personer	4 personer
1662	4 par	13 personer	3 personer
1663	6 par	10 personer	10 personer
1664	2 par	24 personer	2 personer
1665	3 par	12 personer	10 personer
1666	8 par	14 personer	0 personer
1667	4 par	23 personer	7 personer
1668	3 par	12 personer	9 personer
1669	5 par	19 personer	15 personer

Slutningen af 1600-årene var præget af politisk uro som følge af den danske kongemagts forsøg på at underlægge sig de gottorpske dele af hertugdømmet Slesvig. Det gottorpske Ensted sogn gik derfor heller ikke ram forbi, da kongelige tropper to gange inden århundredets udgang, nemlig i 1675-79 og 1684-89, besatte de gottorpske landsdele. I 1677 blev alle gottorpske embedsmænd afkrævet en troskabsed til kongen. I Ensted sogn havde sognepræsten Johannes Lohmann studeret i Kiel, ved hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorps eget universitet, og det var derfor kun naturligt, at han følte sig som den gottorpske hertugslægts loyale undersåt. Det faldt derfor ikke svært for provsterne Troels Arnkiel i Aabenraa og Stephan Kenckel i Tønder at få ham og den øvrige gejstlighed i deres provstier til at nægte at aflægge en sådan ed. Johannes Lohmann ville ikke svigte sin landsfader, den gottorpske hertug. Under den anden besættelse bøjede provst Kenckel sig imidlertid for kravet om edsaflæggelse, og dermed var gejstlighedens modstand brudt, idet provst Arnkiel havde taget konsekvensen af sit standpunkt og var flygtet til Holsten.

Under den Store Nordiske Krig 25 år senere blev det gottorpske hertugdømme og dermed Ensted igen besat af kongelige tropper, og sognepræsten – Johannes Lohmann og svigersønnen Johann Christian Lautrup – blev atter stillet overfor kravet om at svigte embedseden til den gottorpske hertug. Denne gang var den danske kongemagts sejr dog endelig. Som et resultat af den Store Nordiske Krig lykkedes det omsider den danske konge at overtage herredømmet over den gottorpske del af Slesvig, og præsterne og andre embedsmænd måtte indrette sig herefter. Siden inkorporationen i 1721 var Ensted sogn derfor en del af kongens hertugdømme Slesvig, et tilhørsforhold, der varede ved til 1864.

AABENRAA BYHISTORISKE FORENING

December 1987

Med ønsket om en glædelig jul og et godt nytår sender vi Dem hermed årets julegave:

Claus Møller: Aabenraa Bykrønike 1620

Med hilsen fra kassereren vedlægges girokort til indbetaling af årskontingent.

Med venlig hilsen

Halfdan Jacobsen
formand

/

Karen Skipper Jensen .
sekretær

Sekretariatets adresse: Det sønderjydske Landsbibliotek
Haderslevvej 3, 6200 Aabenraa

Sidste side af Ensted kirkebog for året 1659. Sognepræsten, Hans Iversen, har nederst opgjort antallet af viede («copuliret») til kun ét par, mens ti børn er blevet døbt («getauffet») og 81 personer begravet. Det er et helt usædvanligt stort antal begravelser, et bevis på dødens hærgen i Ensted i dette krigsår. Datoen for de kirkelige handlinger («sep[ultus]»: begravet og «Bap[tizatus]»: døbt) ses til højre. Forkortelserne Stub, St., Rol., Host. og St. Holtz står for hhv. Stubbæk, Røllum, Sønder Hostrup og Stubbæk-skov, det nuværende Styrtom.

Personnavnene er følgende:

Reggel Jessen,
 Jess, Jess Christenssens Sohn,
 Mett Jesses (eta[ti]s), af alder 71),
 Lorentz, Jorgen Jessens Sohn,
 Christen Petersens Knecht (karl),
 Jep Hanssen, Vaget Arup (foged på Arup),
 Anna, Jorgen Jessens Tocht[er],
 Jess Owsen,
 Christin Warnsing,
 Anderss Hanssen,
 Assmuss Christenssen,
 Marrin Dienses,
 Knut Bundtzen,
 Ellin Hansses vnd dero Sohn (og dennes søn),
 Hanss, Hanss Hanssens Sohn.
 Bagved de to sidste er der anbragt et Notabene, antagelig fordi den sidste var søn af og broder til de to foregående.

9

Reggel Jessen Stub. Sep. 20. Novemb.
 Jep, Jep Christenssens søn St. Sep. 20. Novemb.
 Mett Jesses Stub. Sep. 27. Novemb. - eta 71
 Lorentz, Jorgen Jessens søn St. Sep. 27. Nov.
 Christen Petersens Knecht St. Sep. 27. Nov.
 Jep Hanssen Vaget Arup Sep. 5. Decemb.
 Anna, Jorgen Jessens Tocht. Sep. 16. Decemb.
 Jep Owsen Host.
 Christin Warnsing St. Sep. 18. Decemb.
 Anderss Hanssen St.
 Assmuss Christenssens St. Sep. 18. Decemb.
 Marrin Dienses St.
 Knut Bundtzen St. Sep. 25. Decemb.
 Ellin Hanssens vnd dero Sohn Sep. 29. Dec. 16.
 Hanss, Hanss Hanssens søn Sep. 31. Dec. 16.

In christum 59. J[es]u
 H[ans] Iversen p[re]st. 1659
 H[ans] Iversen p[re]st. 1659
 H[ans] Iversen p[re]st. 1659

1721-1864

Sogn og øvrighed

Embeds- og bestillingsmænd

Årene omkring 1720 danner skel i Ensted sogns historie. Siden 1581 havde hovedparten af sognet hørt under hertugen på Gottorp slot. Men i 1713 blev den gottorpske del af Sønderjylland – og dermed også Ensted sogn – besat af danske tropper. Embedsmændene fik befaling om at aflægge troskabsløfte til den danske konge, og præsterne fik påbud om at stryge hertugen af kirkebønnen. I stedet skulle der bedes for kongen og hans hus, og der skulle holdes takke- og bededage efter kongelige sejre.

De kongelige krav voldte samvittighedskvaler for loyale gottorpske embedsmænd som Ensted-præsten Johannes Lohmann og hans kapellan, svigersønnen Johann Christian Lautrup. De havde begge studeret i Kiel, hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorps eget universitet, og de følte sig som den gottorpske hertugslægts loyale undersåtter. I henhold til deres embedsed tog de parti for deres gottorpske landsherre. En tid søgte de at sno sig uden om de nye myndigheders påbud. Men ved det gottorpske Slesvigs endelige indlemmelse i kronen i 1721 måtte Ensted-præsten – nødtvunget – bøje sig. Johann Christian Lautrup måtte nu bekvemme sig til at underskrive den nye edsformular, som var udarbejdet i anledning af inkorporationen. Den 12. september 1721 aflagde Lautrup sammen med andre gejstlige og civile embedsmænd fra Tønder amt på slottet i Tønder ed til den nye landsherre, den danske konge. Om denne vigtige begivenhed og Lautrups handlemåde har en af hans efterfølgere meddelt følgende: »Lautrup var en særdeles dygtig præst, der har haft en meget grundig theologisk dannelse. I hans embedstid indtraf den for vort land så vigtige forandring, at den hertugelige andel af hertugdømmet Slesvig, hvortil Tønder amt også hørte, blev inddraget under kronen. Ved denne lejlighed kom præsterne i den del af landet i forlegenhed med deres embedsed, da kongen på det strengeste forbød dem at indeslutte hertugen i kirkebønnen. Lautrup tog den sag under alvorlig overvejelse, men han vidste ved en klar og rigtig erkendelse at finde ud af denne forlegenhed«.

Fremover var Ensted sogn del af det kongelige Slesvig – underlagt

Hertug Christian August I (1696-1754) af Augustenborg erhvervede Årup og de tilhørende fæstegårde ved auktionen i 1725 over Carl Ahlefeldts bo. Derved blev der knyttet bånd til Augustenborg-Gråsten, som bestod lige indtil 1852. Billedet er malet i 1724, året før købet af Årup. Efter H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne, 1980.

Galgen ved Ensted kirke og den gamle hovedvej Aabenraa-Klipleve stod endnu på sin plads o. 1770 som et mindte om tingstedets eller i alt fald retterstedets oprindelige beliggenhed i sognet. Så sent som i dette århundrede er der fundet skelletrester på stedet – et bevis på de henrettelser i 1700-årene, som er omtalt i kirkebøgerne. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort o. 1770. Geodætisk Institut.

amtmanden og provsten i Tønder, overretten på Gottorp, biskoppen i Slesvig, og i København Tyske Kancelli og Rentekammeret. Det har sikkert mildnet misstemningen hos de lokale embedsmænd, at kongen i 1722 meddelte, at der ikke ville blive ændret i de kirkelige og civile regler fra den gottorpske tid.

For den søgårdske del af sognet – Årup med 8 gårde i Sdr. Hostrup, 6 gårde i Stubbæk, 5 gårde i Røllum og 6 gårde i Torp samt nogle kåd i Hostrupskov og Styrptom og desuden Felsbæk mølle – blev 1725 et mærkeår. Ahlefeldternes gods Søgård og de tilhørende ejendomme – bl.a. Årup – kom på auktion og blev købt af hertug Christian August I af Augustenborg for 20.000 rdl. Fra nu af og indtil 1852 hørte denne del af sognet under hertugen på Augustenborg og blev administreret fra Gråsten.

Trods disse omvæltninger fortsatte sognets forvaltning imidlertid som i den foregående tid. Inkorporationen i 1721 og Årups nye ejerforhold har næppe sat større spor i Ensted-bondens hverdag. Den øverste lokale, civile myndighed for de kongelige bønder og andre kongelige undersåtter var – nu som før – *amtmanden* i Tønder, under hvis forsæde der blev truffet en mængde afgørelser af betydning for sognet. Til *amtsforvalteren* i Tønder afleveredes de direkte skatter – nu gik de blot herfra videre til den danske statskasse og ikke mere til Gottorp slot.

For Årup-undersåtterne var *overinspektøren* på Gråsten den øverste lokale magt.

De to *husfogeder*, den kongelige husfoged i Tønder for selvejerbønderne og den gråstenske husfoged i Gråsten for fæstebønderne, sørgede for at udskrive bønderne til offentlige kørsler, og de førte tilsyn med skovene.

I mere direkte berøring med sognets befolkning kom *herredsfogederne*.

Der var oprindeligt to herredsfogeder, en for den kongelige, tønderiske del, som hørte til Lundtoft herred, og en for den gråstenske del. Bondefødte folk fra sognet opnåede ikke mere stillingen, således som tidligere (se s. 46). Nu blev der krævet juridisk uddannelse for at opnå denne vigtige embedspost. Herredsfogeden for Lundtoft herred og dermed for sognets kongelige del boede gennem lange tider i Rinkenæs eller Bækken ved Flensborg fjord. Han ledede retsplejen bistået af sandemænd og tinghørere. Tingstedets oprindelige placering er noget usikker. Men meget taler for at det lå enten ved retterstedet og galgen ved Ensted kirke eller evt. i tilknytning til Tinggård i Stubbæk, herredsfogedslægten Thaysens gård i 1500-årene. Fra o. 1770 og indtil o. 1850 blev Lundtoft herredsting holdt i Tørsbøl i Kværs sogn. Derefter blev det flyttet til Gråsten.

Men herredsfogeden havde mange andre opgaver. Gennem ham gik amtets befalinger til bestillingsmænd i sognet, han deltog i bøde- og restancesessioner, synsforretninger og meget andet.

De hertugelige bønder var henlagt under den gråstenske herredsfoged i Gråsten. Han var udnævnt af hertugen, og til ham måtte Årupbønderne søge, når de skulle have ordnet retssager, ejendomshandler o.lign. Som regel fungerede overinspektøren for de gråstenske godser tillige som herredsfoged, og hans arbejdsområde omfattede meget mere end retsvæsenet: tilsyn med godserne, bygninger, skove og moser, opkrævning af skatter og jordebogsaftgifter m.v. En væsentlig forenkling opnåedes, da Lundtoft-herredsfogeden Thomas Thomsen i 1807 også blev overinspektør og dermed justitiarius på de gråstenske godser. Det betød, at Lundtoft herred og de gråstenske godser fik samme herredsfoged. De kongelige og de Årupske bønder i Ensted havde derefter samme juridiske »overhoved«.

Den største byrde i den lokale forvaltning lå imidlertid hos folk i sognet. Den kongelige *sognefoged* var udnævnt af amtmanden på livstid, og han var tillige sandemand. Han blev valgt blandt gårdejerne og skulle som lokal »politimester« føre tilsyn med lov og orden i sognet, fordele, regulere og opkræve skatter, især »ekstraordinære skatter«, og bøder samt deltage i bøde- og restancesessioner på amtshuset i Tønder. Utallige skattelister og lignende »indberetninger« skulle han udfylde.

Gennem hele 1700-tallet kom sognefogederne fra »sognefogedgården« i Sdr. Hostrup. Det var en selvejergård, som i 1819 blev lagt sammen med Værnting. Embedet gik næsten i arv på gården. Efter Jep Hansen (indtil 1719) fulgte indtil o. 1750 sønnen Hans Jepsen. Derefter kom ca. 1760-83 Jes Peter Festersen og i århundredets slutning Peter Festersen. Derefter en senere ejer af gården Carsten Andersen (o. 1810).

I den augustenborgske hertugs område – Årup og underliggende gårde i Uge, Ensted og Felsted sogne – var *lensfogeden* herskabets repræsentant.

Denne sten kaldes »Excellencen« og skal være et minde om egnens tingsted i gammel tid. Den er ca. 75 cm høj og står hvor vejen Stubbæk-Sdr. Hostrup møder kirkevejen til Ensted kirke. Foto Jens Ravn Jensen.

Lensfogederne var fremtrædende folk, og deres gård Helbjerggård var en af de bedste gråstenske gårde i Røllum. Den var udstyret med fine døre, som endnu er bevaret på deres oprindelige plads sammen med de smukt profilerede dørkarme. Denne type døre findes også på Jakobsgård i Røllum. Foto Jens Ravn Jensen.

Han skulle varetage hertugens interesser, tilse hovarbejdet, sørge for skovene og virke i overensstemmelse med de kongelige forordninger. Lensfogeden var tillige sandemand. Også lensfogedstillingen var gennem lange tider arvelig. Den gik fra far til søn på lensfogedgården i Røllum, Helbjerggård, den senere fattiggård, som var en fæstegård under Årup. Efter Hans Rossen (o. 1715) fulgte sønnen Asmus Hansen (Rossen) o. 1740-1761, hans søn Hans Rossen (1761-91) og dennes søn Rasmus Rossen (1791-1821). Godtgørelsen for arbejdet var fritagelse for hoveri, et kvantum tørv og træ og fri græsning for en hest samt oprindelig 6 rdl., senere i 1800-årene 30 rdl. eller 48 rbdrl. årligt. Stillingen blev nedlagt fra 1854, og den sidste lensfoged Hans Schlaikjær i Hostrup overdrog sine opgaver til den kongelige sognefoged.

I arbejdet som øvrighedsrepræsentanter – f.eks. ved takseringer og synsforretninger – blev sognefogeder og lensfogeder bistået af *sandemænd*, udnævnt af amtmanden blandt de mest agtede bønder. Det var meget ærefulde hverv, som blev beklædt på livstid.

For alle var lønnen ringe, en beskeden skattelettelse og rejsepenge. Efter o. 1800 fik sognefogeden årligt 50 mk og fritagelse for magasinpenge og amtsskatter.

Befolkningen – dvs. gårdmandsstanden – kunne komme til orde gennem tillidsmænd, som de ofte selv valgte. Otte *sognemænd*, som blev indsat af sognepræsten, bestyrede sammen med de to *kirkeværger* (også kaldt jurater) kirke-, skole- og fattigvæsenet, herunder det tilhørende regnskabsvæsen. Juraterne var udnævnt for 3-6 år af amtmand og provst, og var at betragte som øvrighedens repræsentanter. Kirkeofficialerne – jurater og ottemænd – fik deres trykte instruks i 1770 og 1790. Gårdejerne i sognet valgte også en *herredsfuldmægtig*. Han fungerede i tre år ad gangen og mødtes med kolleger fra de andre sogne i Lundtoft herred for at fordele en række fællesudgifter på det såkaldte herredsregnskab. Desuden skulle han bistå sognefogeden i dennes arbejde. Sognets fuldmægtig deltog også årligt i revision af »Amtsanlage«-regnskabet i Tønder.

Hele denne forvaltning byggede i vid udstrækning på nedarvet sædvane. Det gjaldt i særlig grad forvaltningen af den enkelte landsbys anliggender. Hver landsby havde sin *grande*, som valgte en oldermann (byforstander) til varetagelse af fælles anliggender. Efterhånden blev sædvanen dog lagt fast af cirkulærer. *Landsbyfogederne*, eller *byforstanderne*, som de også blev kaldt, fik en særlig instruks for deres arbejde i 1834. De blev under sognefogedens forsæde valgt af gårdmændene og indsat i embedet for seks år af amtshuset. Stubbæk havde sin byforstander, Røllum-Torp sin. I Sdr. Hostrup var sognefogeden tillige byforstander. Denne opdeling i tre »kommuner« med hver sin byforstander blev i

Hofråd Thomas Thomsen (1769-1842) var i årene 1805-42 herredsfoged over Lundtoft herred og fra 1807 overinspektør og justitarius over de gråstenske godser. Alle beboere i Ensted sogn var mere eller mindre afhængige af den fornemme hofråd. Bønderne under Lundtoft herred måtte søge til ham i hans egenskab af herredsfoged, og Årup-undersåtterne kendte ham både som øverste forvalter af de gråstenske godser og som dommer. Hans navn findes under utallige gamle dokumenter. Efter Poul Andersen: Graasten, et slot og et sogn, 1986.

preussisk tid efter 1864 fast formaliseret i tre »Gemeinden«. Den lokale forvaltning var altså præget af stor kontinuitet, på tværs af krige og statsretlige ændringer!

Byforstanderen var sognefogedens forlængede arm. Han var politimedhjælper og vejfuldmægtig og skulle indkalde indbyggerne til forsamlinger og føre protokol, tilsige til vejarbejde, sneskovling og rensning af vandløb, melde lovovertrædelser, pågribe omstrejfer og i almindelighed sørge for landsbyens ve og vel.

Generelt herskede et ret udstrakt selvstyre, i tiltagende grad dog kontrolleret af øvrigheden og helt domineret af en lokal overklasse af bønder, som gennem generationer sad på poster som sognefoged, sandemand, herredsfuldmægtig, jurat, ottemand, lensfoged og landsbyfoged. Hertil kom tillidsposter som *vejfuldmægtig* og *vrøger*. Sidstnævnte skulle føre opsyn med overholdelse af helligdagslovgivningen, moral og lov og orden. Disse stillinger gav indflydelse lokalt, men medførte også meget besvær – rejser, tilsyn osv., og aflønningen var i de fleste tilfælde kun æren.

Det voldte befolkningen meget besvær, at Ensted sogn hørte til Tønder amt. Skatter og bøder skulle bringes den lange vej til amtstuen i Tønder, og her måtte man opsøge amtmanden i retssager. Afstanden til Aabenraa var meget kortere, og det fremkaldte naturligt nok tidligt planer om at lægge Ensted under Aabenraa amt. I 1768 blev ideen fremlagt af den reformivrige Tønder-amtmand U.A. Holstein. 1799-1802 verserede lignende planer i administrationen, og modstanden var beskeden. Alligevel skete der intet. I 1841 kom der endelig kongebud om omlægningen, men først i 1851 blev den virkelighed. (Se videre s. 150).

Skatter og afgifter

Sognets befolkning kendte myndighederne – bl.a. som skattcopkrævere. Der skulle betales statsskatter, kirke- og sogneskatter, afgifter til herskabet osv. En stor del af skatterne blev fordelt i forhold til det såkaldte plovtotal. Ensted sogns kongelige del var ansat til 13½ plove, Årup-gårdene til et lignende antal. Den enkelte skat blev udskrevet med et beløb pr. plov – og byrden fordelt på bønderne i forhold til deres gårds plovtotal. Skattebyrden var i almindelighed ens for kongelige og hertugelige bønder.

De ordinære statsskatter var fælles for alle bønder, både kongelige og hertugelige. De omfattede skatter af forskelligt navn og med forskellig historie. *Pligt* var den oprindelige faste jordebogsindtægt til staten, oprindeligt betalt i rug og havre; i 1700-årene var naturalierne afløst af penge, 20-24 rdl. pr. plov. Hertil kom den månedlige *kontribution*, en fast, ordinær realskat, som blev betalt med 24-30 rdl. pr. plov af alle bønder, kongelige såvel som adelige. Disse faste statsskatter blev hos de kongelige bønder

opkrævet af amtsforvalteren i Tønder – i 1760'erne opkrævede bønderne dog selv pengene indbyrdes og afleverede dem på skift i amtsbyen. Fra de hertugelige bønder gik kontributionen via Gråsten direkte til statskassen i Rendsborg.

Hertil kom såkaldte ekstraordinære statsskatter, ligeledes fælles for alle. De blev oftest fordelt i forhold til plovtalet af sognefogederne, som også stod for opkrævningen og afleveringen i Tønder. Vigtigst var *magasinpenge* eller fourage, pr. plov 1 td rug, 1 td havre, 1½ læs strå og 1½ læs hø, betalt i penge efter årets takst.

Dertil var der afgifter som dækkede fælles *amtsudgifter*. Det var de såkaldte »Amtsanlagegelder«, som finansierede kriminalvæsen, medicinalvæsen, veje m.v. Endelig var der »herredsudgifter«, som dækkede løn til herredsfoged, herredsfuldægtige, sognefogeder, rejseudgifter til de forskellige embedsmænd m.v. Også disse udgifter var fordelt i forhold til plovtalet, påhvilede altså bondestanden, men pengene gik til mere lokale opgaver, og bondestanden havde gennem herredsfuldægtigen nogen indflydelse på anvendelsen af pengene.

Desuden betalte befolkningen uden for bondestanden særlige afgifter. Håndværkere betalte et gebyr, *recognition* for at drive deres håndværk, kådnere og inderster med mindre end ¼ plov betalte »*Verbittelsgeld*«, og kroer, høkerier og møller betalte særlige afgifter – alt til staten.

Statens finansnød medførte i løbet af 1700-årene og begyndelsen af det følgende århundrede en lang række yderligere statsskatter, fælles for kongelige og hertugelige undersåtter. Nævnes kan *kopskatten* af 1762 (1 rdl. pr. person over 12 år), 1789 en *formue-, nærings- og indkomstskat*, 1802 en ny *grund- og benyttelsesskat* (landskatten), 1810 en *indkomstskat* på 4%.

Staten var god til at finde på skatter, og desuden pålagde den sine undersåtter *arbejdsydelser* af forskellig art. Selvejerbønderne skulle ganske vist ikke yde hovtjeneste på kongelige ladegårde, således som fæstebønderne under Årup over for godset (se s. 92f). Men de skulle stille med hest og vogn, når amtmænd eller andre embedsmænd skulle transporteres. I krigstider blev denne »spandtjeneste« særlig trykkende. Så blev talrige vogne udskrevet til at transportere soldater, udrustning, foder og proviant.

Ud over ydelser til staten var der udgifter til kommunale anliggender i selve sognet. Til disse hørte udgifter til aflønning af sognets *jordmoder*. Lønnen blev fra 1770'erne dækket gennem en afgift fordelt over sognet. Fattigvæsenet blev længe spist af med de beløb, som ved gudstjenesterne blev lagt i klingpungen. Først fra 1790'erne så jurater og sognemænd sig nødsaget til at indføre en tvungen almindelig *fattigskat*. Fra næsten samme tid kom hertil faste udgifter til *skolevæsenet*. Alle disse sognekommunale

udgifter var i stærk stigning fra begyndelsen af 1800-årene. Dette betød sammen med de nye statsskatter en væsentlig øget skattebyrde i disse år.

Afgifter til kirken

Til selve kirkebygningen ydedes kun ubetydelige beløb. Noget mere gik til præst og degn. Præstens korn- og høtiende var i 1700-tallet faste og blev altså ikke udregnet i forhold til årets høstudbytte. Korntienden var fastsat til i alt 35 td. 6 skp. rug, 18 td. 6 skp. byg, 13 td. 6 skp. havre, som dog indtil 1700-årenes midte ikke blev leveret in natura, men blev omregnet efter årets kornpris og betalt i penge. Senere leveredes in natura. Høtienden var 29 løs hø, som blev leveret in natura. Præsten fik også smørtiende: et pund smør for hver malkeko. Nogle afgifter blev delt mellem præst og degn i forholdet 2 til 1. Det var brød; fra Hostrup 40 brød, fra Røllum 23, fra Torp 24, fra Stubbæk 43 samt ostetiende, nu omsat til penge: i alt 29 mk 34 sk. Lammetiende – hvert 15. lam – blev delt mellem præst og jurater. Får-, kalve- og ferkel-tiende (kvægtiende) var afløst med et lille pengebeløb pr. stk. Sidst men ikke mindst var der offerbeløbene, som havde stor betydning for præsten.

Før 1780 – et statisk samfund

En tur gennem sognet

De første tre fjerdedele af 1700-årene var en ret statisk periode uden markante ændringer i sognets økonomiske, sociale og administrative opbygning. En sogneboer, som oplevede inkorporationen i 1721, ville sikkert kunne nikke genkendende til mangt og meget o. 1780. Lad os derfor – i fugleperspektiv og i grove hovedlinjer – tegne et billede af sognet i denne periode før landboreformerne.

To store – og en del mindre – veje skar sig gennem sognet. Fra nord til sydvest gik den store »hærvej« mellem Aabenraa og Flensborg. Den forlod Aabenraa amt ved Skelbækken og passerede de fattige fisker- og daglejerhuse Styrptom – også kaldet Stubbæksskov – ved fjordkysten. I midten af 1700-årene var Styrptom kun en ganske beskedne bebyggelse på nogle mindre husmandssteder eller kåd. I et mandtal fra 1743 omtales kun to kådnersteder, to inderster og en kro i den lille bebyggelse, som hørte under Stubbæks bymark. I 1803 var stedet vokset til 13 ejendomme eller familier, især inderster med hver en lille plet jord. De levede mest som daglejere.

Fra Styrptom krøb vejen møjsommeligt ad Stubbæk Stenbro op gennem Stubbæk skov, fordi Dybkær kro, hvor vejen gik ind til Stubbæk by, og frem mod den ensomt beliggende Ensted kirke. Forbi galgen umiddelbart syd for kirken trak den sit spor forbi Potterhus til Kliplev, hvorfra der ikke var langt ud til selve Hærvejen, den store landevej.

Blot ved at følge denne hovedvej ville den rejsende lægge mærke til nogle grundtræk i Ensted sogns geografi. Allerede fra Styrptom var der udsigt til de store skove: til højre Årup skov, på begge sider af vejen Stubbæk skov og til venstre Hostrup skov. Årup skov hørte ligesom hovedgården Årup til de gråstenske godser – og skoven var den største og mest værdifulde på det samlede gråstenske godskompleks. Også bønderne i Stubbæk og i særlig grad i Sdr. Hostrup var begunstiget af skove – træet gav dem god indtægt, svin kunne søge olden i skovene, og kådnere, inderster og daglejere i landsbyerne og i Hostrupskov og Styrptom fandt beskæftigelse ved fældning og transport af træ. Spredt i skovene lå også nogle af de bedste græsgange for kvæget og kornmarker med byg og havre. Disse skovskifter var bøndernes særeje, uden for fællesskabet.

Gennem skovbrynet kom den rejsende ud i agerlandet – til højre Årups vidtstrakte hovedgårdsmarker, til venstre Stubbæks og i det fjerne Sdr. Hostrups marker. Som samlede, frugtbare flader lå markerne omkring byerne. De blev dyrket i fællesskab af bønderne. Her på de tunge jorder dyrkedes meget byg og havre samt rug – og landbrug var selvfølgelig hovederhvervet.

Stubbæk var sognets hovedby med 12 selvejergårde under Tønder og 6 Årup-gårde, og de fleste håndværkere og inderster. Sdr. Hostrup var ligelig delt mellem Tønder amt og Årup, 8 gårde til hver samt nogle kådnere og inderstesteder. Til Hostrup hørte Hostrupskov. I 1743 var der her 9 ejendomme, i 1803 20 familier, hovedparten inderster uden jord, som levede af daglejerarbejde. Ligesom Styrptom var denne småfolksbebyggelse i vækst gennem 1700-årene – omend kun en langsom vækst.

Mod sydvest skiftede landskabet karakter. Fra Ensted kirke var der for alvor udsigt til de store moser, Stubbæk mose og Røllum Nørre og Sønder Mose. Især Røllum var rig på skov og gode moser – og de var en måske endnu større rigdomskilde end skovene. I store mængder blev tørvene solgt til Aabenraa, Als og Ærø – det skæppede i bøndernes kasse, og gav meget arbejde til småfolk. Sognepræsten Nicolaus Freuchen udtrykte noget vigtigt om sognets næringsveje, da han i 1755 hævdede, at »mose og skov var den herværende landmands egentlige guldgrube«. Korn og kvæg var altså ikke de eneste næringskilder i Ensted sogn.

Det sidste stykke vej inden grænsen til Kliplev var mere pauvert – på Stubbæks og Hostrups yderste marker mod Hostrup sø sand og mose, syd for Torp lutter mager sandjord. Det var sognets mere fattige del, uden den rigdom på skov, mose og agerjord, som i gode tider skabte solid velstand i sognets nordlige del. Især led Torp af mangel på hø til dyrene.

Et overblik over sognets husstande får vi af et mandtal fra 1743. Opdelt på de to jurisdiktioner var fordelingen således:

<i>Årup gods</i>		<i>Tønder amt</i>	
<i>Stubbæk</i>	6 gårde og 2 håndværkere	<i>Stubbæk</i>	12 gårde, 10 håndværkere og inderster samt pastor Fabricius
<i>Stubbækskov</i>	2 kådnere	<i>Stubbækskov</i>	2 inderster og kroen
<i>Hostrup</i>	8 gårde og 3 inderster	<i>Hostrup</i>	8 gårde, 8 håndværkere og inderster
<i>Hostrupskov</i>	1 kåd, 1 inderste, 1 skovfoged	<i>Hostrupskov</i>	6 inderster
<i>Røllum</i>	5 gårde, 2 håndværkere	<i>Røllum</i>	6 gårde, 2 håndværkere og 1 inderste
<i>Torp</i>	6 gårde, 3 håndværkere, 2 inderster, 2 aftægtsfolk samt forpagter Hans Paulsen og skovfogeden på Årup og kromanden på Dybkær kro.	<i>Torp</i>	2 gårde

Landbrug med mose og skovbrug var hovederhvervene, men selvfølgelig blev der også drevet håndværk og nogen anden næring i sognet. Lad os nu først se på landbruget.

Landbruget

Ca. halvdelen af gårdene var i selveje og hørte under Tønder amt. Resten var fæstegårde under Årup. Den opdeling af de oprindelig bol, som sås klart i 1613 (se side 55), havde før år 1700 nået sin endelige form. Herefter havde de gamle bol kun teoretisk betydning, og det man regnede med, var de virkelig selvstændige gårde. Antallet af gårde lå fra denne tid og århundreder fremover forbavsende fast.

Antal selvstændige gårde

	Sdr. Hostrup		Røllum		Stubbæk		Torp ²⁾	
	kgf.	Årup	kgf. ¹⁾	Årup	kgf.	Årup	kgf.	Årup
1709	8	8	4	5	12	6	2	6
1748	8	8	5	5	12	6	2	6
1790	8	8	5	5	12	6	2	6
1845	5	8	5	5	13	6	2	6

¹⁾ heraf hørte 3 gårde under sognefogeden i Uge

²⁾ gårdene i Torp hørte under sognefogeden i Uge

Hertil kom Årups hovedgårdsmarker på ca. 6 plove, vel svarende til ca. 12 af de almindelige bondegårdes areal.

I perioden fra o. 1700 og frem til midten af 1800-årene, da der begyndte at komme bevægelse i det statiske landbosamfund, forblev gårdene hver for sig uændret i størrelse. En egentlig opmåling fandt først sted efter år 1800. Gårdene blev da angivet til de såkaldte skattetønder, som hver var 260 kvadratroder. Med nogen forsigtighed kan en skattetønde anslåes til ca. 1½ ha. Opmålingerne viser, at Årup-gårdene var de mindste, i gennemsnit på 43 tdr. med ret lille spredning. Størst var lensfoged Rasmus Rossens gård Helbjerggård i Røllum på 68 tdr. Derefter kom Peter Jürgensens gård i Stubbæk på 57 tdr. De kongelige gårde var gennemgående lidt større, i gennemsnit ca. 58 tdr. Størst var Fester Petersens gård i Sdr. Hostrup på 85 tdr. (Elmetoft) og Peter Thaysens gård i Stubbæk på 82 tdr. (Tinggård).

Hver bonde havde sin private del af bymarkerne, som han selv skulle dyrke med megen eller lidt energi alt efter temperament. Men hans areal var fordelt på flere lodder over hele bymarken, og de forskellige bønders lodder lå mellem hinanden. Bønderne måtte derfor samarbejde. De måtte dyrke jorden i *fællesskab*, og var afhængige af hinanden med hensyn til valg af kornsort, pløje-, så- og høsttidspunkter. Kreatureres græsning var også bestemt af fællesskabet, og den enkelte bondes kreaturhold var fastlagt i forhold til hans jordandel.

Kun bønderne havde del i landsbyens jord og dermed ret til græsning af kreaturer. Kådnerne (husmændene), som ofte ejede hus og have, og indersterne, som boede til leje, havde hverken del i jord eller græsning – og måtte betale for retten til at græsse et eller flere kreaturer.

Hver by havde sin hyrde til at vogte kreaturerne. Efter høst blev de sluppet løs på de tidligere kornmarker. Ellers græssede de på den del af bymarken, som det år var udlagt til græs, samt på overdrevet. Bygrandet traf under ledelse af oldermanden beslutning i de utallige fællesanliggender. Ofte mødtes bønderne søndag eftermiddag eller efter gudstjenesten for at aftale den kommende uges markarbejde – det var dog også selskabeligt samvær, som til præsternes forargelse blev holdt i kroerne – og efter sigende ofte endte med drikkeri! I 1752 mente de gejstlige, at *skulle* der absolut drøftes om søndagen, burde det i det mindste ske hos oldermanden, så man undgik drikkeriet.

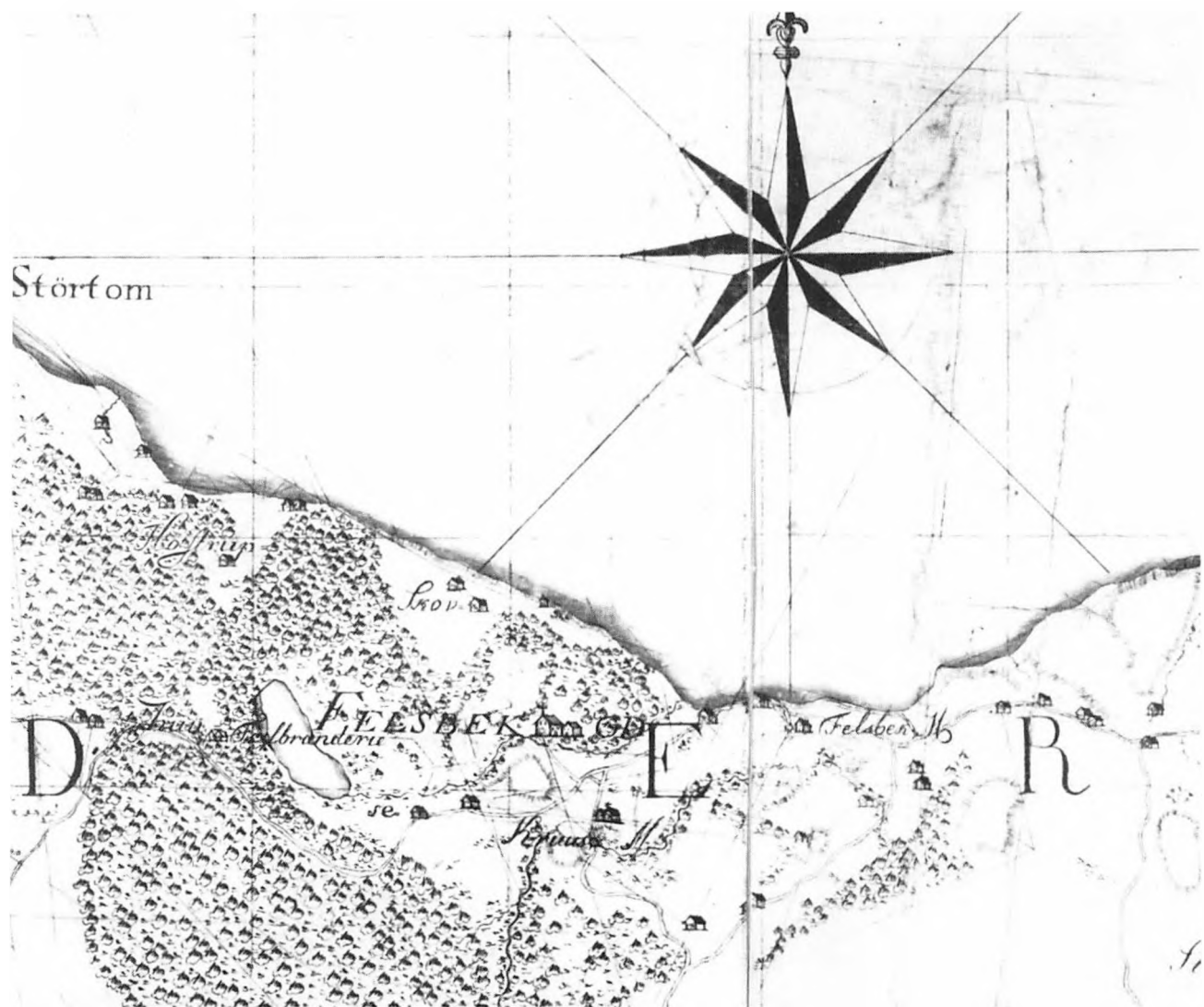
Driftsfællesskabet i landsbyerne krævede mange indbyrdes aftaler mellem bønderne. Lodsejerne aftalte såkaldte »vilkårsbreve« til regulering af fælles anliggender. I maj 1741 indgik Stubbæk-bønderne f.eks. en aftale, som skulle løse problemer skabt af det omsiggribende hestetyveri. Fremover skulle den bestjålne, når et tyveri var opdaget, melde det til landsby-

Videnskabernes Selskabs kort fra o. 1770 er det ældste detaljerede kort over Ensted sogn. Udsnippet her af sognets nordlige del viser mange interessante detaljer. Hovedvejene Aabenraa-Flensborg og Aabenraa-Sønderborg er markeret med prikker. Ved kirken pranger galgen. Skoven præger endnu hele kyststrækningen, afbrudt af spredt bebyggelse og opdyrkede pletter. Teglbrænderierne er i deres vorden, og Laksmølle er endnu ikke anlagt. Geodætisk Institut.

ens oldermænd. Han skulle sammenkalde naboerne og lade dem starte en to-dages eftersøgning til hest. Bønderne forpligtede sig også til i fællesskab at erstatte det stjalne dyr, hvis det ikke blev fundet. Oldermændene skulle for fremtiden føre bog over alle heste. Endelig blev der givet regler for den fælles hyrde og om vedligeholdelse af hyrdehuset.

Stubbæks og Hostrups ejerlav strakte sig nord og syd for byerne lige fra Aabenraa fjord til Hostrup sø. Røllums område var begrænset af Årup mod nord, Stubbæk mod øst, Klipleve mod syd og Torp mod vest, og Torp rådede over sognets sydvestlige del.

Det var dog kun en beskednen del af sognets jord, som egnede sig til *agerbrug*, og frugtbare enge var der mangel på. Nord for Stubbæk og Hostrup ud mod Aabenraa fjord var der skov og spredt agerland. Gennem tidens løb blev agrene stadig udvidet på skovens bekostning; mod syd op til Hostrup sø var der udstrakte moser. Også Røllum var omgivet af store moser.

Agerjorden var heller ikke den bedste. Jorden omkring Stubbæk var bakket og generet af mange sten. Bedst var den tunge jord øst og nord for byen. Den egnede sig godt til at græsse fedekvæg. Også Sdr. Hostrups nordlige, vestlige og østlige bymarker var tung lerjord. Området syd for

Hostrup var af ringe bonitet, sandet og magert. Alligevel var disse to byers jorder sognets bedste – og de blev i 1802 takseret højest, 50 rdl. pr. skattetønde.

Både Røllums og især Torps jorder var sandede, og Torps bønder havde kun lidt skov og ingen mose til at bøde på skaden. De måtte i stedet grave tørv på Røllums mose. Derfor blev jorderne her i 1802 kun ansat til 37½ rdl. pr. skattetønde.

Gårdene lå samlet i landsbyerne – i Stubbæk i kreds om bydammen. Den tjente som fiskedam med mange karusser. Sognets præst havde ret til fiskeriet her. Sdr. Hostrup, Røllum og Torp var vejbyer. Omkring hver gård lå toften, som bonden kunne dyrke helt efter eget hoved. Uden om lå bymarkerne, og yderst var der græs, overdrev med spredte træer og – særlig i Hostrup og Stubbæk – skov. Skovskifterne med tilhørende enge og marker var delt mellem de enkelte bønder og lå uden for fællesskabet. De egentlige bymarker blev derimod dyrket i fællesskab.

Højbjergningen var i al almindelighed mangelfuld. Det bedste høg fik man fra græsgangene i Hostrups og Stubbæks skovskifter, og her havde bønderne derfor de bedste muligheder for opdræt af stude. Men selv her var der tale om høg i langt mindre mængder end i gode kvæggavlsogne som f.eks. Løjt. I Stubbæk kunne gårdene i gennemsnit i 1724 hjembringe 14 læs høg, i Røllum 12. Kun to store gårde i Sdr. Hostrup havde hver 26-28 læs. Stubbæks samlede høslet var 156 læs – det var en væsentlig tilbagegang i forhold til tiden et århundrede før (se s. 55). Ensted blev derfor ikke skueplads for en omfattende studeavl.

Jakobsgård i Røllum er formentlig den mest velbevarede ejendom fra ældre tid i sognet. Tre længer omslutter en brolagt gårdsplads. Mod vest i hovedfløjen var der 15 fugbeboelse, mod øst kostald; i vestlængen bl.a. hestestald. De nordligste fag af sidelængerne er vistnok tilbygget i 1800-årene. Beboelsesfløjen har fornemt panelinventar fra slutningen af 1700-årene. Gården var oprindelig på ca. 60 ha. I 1709 var besætningen 5 heste, 4 køer, 1 kvie, 1 stud, 1 kalv, 8 får og 1 svin.

Driftsformen var noget forskellig i de enkelte landsbyer. De store byer Stubbæks og Hostrups agre var begge for en stor del tunge lerjorder i stærkt kuperet terræn, og i begge byer var der i 1770'erne et ret stort antal agerskifter. I *Hostrup* var der 7½ skifter, 7 halve mod nord, øst og vest (Foldager, Møllebjerg, Rønager, Lasmark (?), Hørlyk (?), Østermark, Ulvsbjerg, Enge), 8 mod syd, dvs. byens dårligste jord (Hedeager, Spangtoft, Durrenthal, Kobjærg, Smørvejle, Elager, Aas, Tynby).

Mod øst og nord lå agre og enge spredt i skovområdet uden for fællesskabet. Her blev jorden dyrket på skift i fire år med boghvede, rug, byg og havre, hvorefter den lå hen til høavl som græsning. På den magre jord dyrkedes kun rug og boghvede. Hostrup-bønderne havde også stor fordel af skoven.

Et værdifuldt øjebliksbillede af driftsformen i Hostrup umiddelbart før udskiftningen er givet af arkivtegneren Søren Abildgaard, som under en gennemrejse den 13. juli 1776 noterede i sin dagbog: »Fra Enstedt til Feldstedt kom jeg igennem Hostrup Bye, som ligger til Enstedt sogn. Eggen her bestod af bakker, brinker og dale, og skoveggen begyndte her fra en fjerding vej længere bort af zire landet. Skønt Hostrup bys agerland er sandigt og magert af naturen, så viste dog tægterne [markerne] ved byen sig besynderlig frugtbare både af korn, græs og agerhø, end og på de høje banker i nogle tægter stod kornet og hør (?) væksten overmåde stærkt og frugtbart, og på de hvilende tægter afmajede de høet, hvilket var i væksten som kornet i en ager eller som i bedste geestland. Men sådan agertægt bruges her ikkun i 3 år og hviler i 10 år, og de gøder og tilstrækkeligt; deres udmarkes agre bruges i 3 år og hviler i 5 år, og på denne sidste måde, nemlig i 8 tægters inddeling, bruges agermarkerne mest i disse skarpe egne«.

I *Stubbæk* var der også et ret stort antal marker. Nord for byen tre gode marker (Enge, to Løkker), dertil Østermarken, Nedermarken (ud mod mosen), den Lille Mark nord derfor, Kog (vest derfor). Vestermarken samt den magre Fåregang ved kirken. Hertil kom Søndermarken, den ringeste del af byens jord. Driftsformen var ligesom i Hostrup et regelmæssigt vekselbrug, og hver bonde havde sikkert en ager i hvert slag(mark). Markerne var skiftevis besået med boghvede, rug, havre og byg, som kunne trives på den ret tunge jord. Efter tre år med korn har markerne i flere år – ofte 5 – henligget i græs som domæne for kreaturerne. Stubbæk havde sognets bedste kornmarker, men alligevel var byg- og havredyrkning mest henlagt til tofter og skovskifter, hvor den enkelte bonde rådede selv.

I *Torp og Røllum* var landsbymarkerne mere ensartede – jævne, ret sandede arealer, og driftsformerne derfor noget anderledes. Der dyrkedes

mest boghvede og rug. Der var tre til fire bymarker, som årligt på skift var besået med en af disse afgrøder. Resten var vekslende i flere år udlagt til græs for kvæget. Høavlen var i de to byer kun ringe, ja Torp gjaldt som den ringeste by i Lundtoft herred.

Udbyttet af kornavlens kan vanskeligt belyses eksakt – det svingede også stærkt fra år til år alt efter de vejrmæssige betingelser – misvækst vekslede med rigt høstudbytte. Men måske kan pastor Freuchens oplysninger om præstegårdens avl i 1752-54 give et realistisk indtryk af forholdene. Præsten dyrkede udelukkende rug og boghvede, altså vintersæd. I efteråret 1753 såedes 6 td. 4 skp. rug, og 2 td. 7 skp. boghvede. Udbyttet var efter tærskning 28 td. 4 skp. rug og 8 td. 2 skp. boghvede – med andre ord for boghvede 2,9 fold og for rug 4,4 fold. I 1752-53 var rughøsten en smule ringere. Et sådant foldudbytte på ca. 4 var også andetsteds det almindelige i samtiden. På Årup regnede forpagteren i 1725 med et udbytte på 4 fold af alle kornsorter rug, byg, boghvede og havre. I 1798 blev foldudbyttet på Årup angivet til 6½ for byg, 4⅔ for vikker og 3½ for boghvede, måske noget mere. De fire nævnte kornarter forblev længe enerådende. Så sent som i 1825 angives udsæden på de kongelige gårde til 155 td. rug, 178 td. havre, 61 td. byg og 70 td. boghvede.

Kvægholdet kan belyses lidt mere præcist:

Besætninger 1613-1825

			ungkvæg				får	svin	gæs	lam
	heste	føl	køer	kvier	kalve					
27 Årup gårde 1709	142 (5,2)	32	127	69	42	(8,8)	208	56	63	
25 Årup gårde 1748	133 (5,3)	22	82	51	43	(7,4)	159	31		73
24 kgl. gårde 1613	138 (5,7)			340 ¹⁾		(14,1)	256	171		
17 kgl. gårde 1724	89 (5,2)	26	89	67	43	(11,7)	194	34	49	
25 kgl. gårde 1825	99 (3,9)		224	116		(13,6)	160	53		

Anm.: tal i parentes angiver antal dyr pr. gård i gennemsnit. – 1) hornkvæg i alt.

Tallene kalder på en kommentar. Det store antal *heste* er bemærkelsesværdigt. De var nødvendige til markarbejdet, hvor de tunge plove krævede stort forspand. For Årup-gårdene var det også nødvendigt at holde heste til at udføre pligtarbejdet på herregården. Gennemsnitligt var der 5-6 heste pr. gård, og selvejere og fæstere havde næsten lige mange heste. Når man tager i betragtning, at Årup-gårdene var de mindste, ses, at de forholdsvis havde størst hestehold. Det må skyldes forpligtelserne over for godset. Ser man på hesteholdets udvikling på de kongelige gårde i det lange tidsrum fra 1613 til 1825 falder det også i øjnene, at hesteholdet

synes at være faldet fra gennemsnitligt knap 6 heste pr. gård til knap 4. Detaljerne kan være usikre – men dog antyder det måske, at forbedrede og lettere plove i tidens løb stillede mindre krav til hestekraft.

Hvad angår *hornkvæget* var der gennemsnitligt flest på de kongelige gårde – de var jo størst. Sammenligner man de kongelige gårde i 1613 og 1724 ses et betydeligt fald i kvægholdet – begyndelsen af 1700-årene var en lavkonjunkturperiode, hvor priserne på kvæg lå særdeles lavt. Derfor blev der holdt færre stykker hornkvæg end et århundrede før. Først i 1825 var man igen nået op på samme kvæghold som i de gode år omkring år 1600. Som forklaring på tilbagegangen i 1600-årene må også peges på følgevirkninger af de mange krige og ulykker i denne periode. Disse krisetider trak lange følger, og det varede længe før landbruget atter nåede den blomstring, det havde oplevet under højkonjunktoren sidst i 1500-årene. Den ret beskedne flok af fedekvæg var en følge af sognets relativt begrænsede græs- og engarealer. Kun i Hostrups og Stubbæks skovskifter var der høavl af betydning. I Røllum og især i Torp savnedes hø stærkt. På dette punkt adskilte Ensted sig fra f.eks. Løjt sogn, hvor de gode græsgange gjorde studeavl til landbrugets vigtigste indtægtskilde. I Ensted fik studeavl aldrig en tilsvarende betydning. Endelig bemærker man et betydeligt fald i kvægholdet på Årup-gårdene fra 1709 til 1748, fra i alt 238 til 176. Her ser man virkningen af den alvorlige kvægsyge i årene 1746-48.

Svineholdet var kun beskedent. Der var i reglen kun et par svin pr. gård, og de blev nok kun opfedet til eget brug i husholdningen. Også på dette punkt altså en betydelig tilbagegang fra 1613 til et århundrede senere. Årsagen må nok søges i mangelen på olden. Skovene var i tilbagegang. Man skal helt frem til sidste del af 1800-årene, før svineavl fik nævneværdig betydning.

Fåreholdet havde bestandig nogen betydning. De kunne græsse på de magre arealer, og ulden blev brugt i den husflid, som optog kvinderne i alle hjem.

Datidens primitive landbrug var særdeles følsomt over for naturens luner – ikke mindst i et sogn med så ringe en jordbund som Ensted. Gang på gang blev situationen kritisk. I 1720 klagede Årup-gårdmændene i Hostrup over, at vintersæden var hjemsøgt af misvækst, så de manglede både sæde- og spisekorn, og 1724 hed det, at sognet 1716-21 havde haft næsten uafbrudt misvækst som havde medført store skatterestancer. I 1737 bad bønderne i Hostrup, Stubbæk og Røllum om skattenedsættelse, fordi en tør sommer havde givet ringe høst. Sognet synes at have klaret sig pænt gennem misvækst- og dyrtidsårene 1740-41, men 1746-49 blev det galt. Kvægsygen rasede. Hostrup klarede sig bedst, og her var bønderne i ret god tilstand. I Stubbæk viste sygdommen sig tre gange i årene 1746-48.

På de gråstenske gårde døde i 1748 i alt 48 køer, 42 kvier og ungkreaturer, 49 kalve og 4 spædkalve. I Røllum optrådte sygdommen 1748, i Torp 1746, og dertil kom næsten total misvækst og ormeangreb på rug- og boghvedemarkerne i 1748-49. Især var det galt i Torp, hvor sandflugt efter en ekstrem tør forsommer 1749 lagde søndermarken øde. Sæden gav end ikke en hårdfuld udbytte. Restancerne steg, og staten måtte i 1747 og flere år frem nedsætte skatterne.

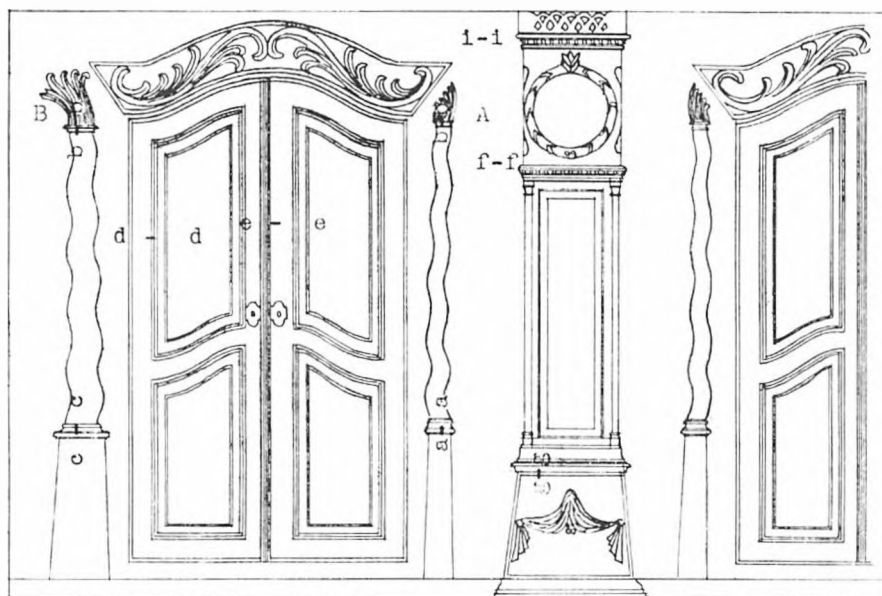
Fra 1770 dukkede kvægsygen op igen. I 1770 døde hos Jørgen Didrichsen under Årup 14 kreaturer. 2 nyindkøbte malkekøer døde også, og kornet faldt dårligt ud. Året efter døde hele besætningen på Årup, 80 køer. I Torp mislykkedes rug- og boghvedehøsten i flere år. Resultatet blev naturligvis igen øgede restancer.

Disse jammerberetninger må imidlertid ikke få os til at tro, at alt var elendighed. På gårdene herskede vist nok under almindelige vilkår ganske god velstand.

Årup og Årup-bønderne

Gårdmændene var sognets »overklasse«. De havde alle, selvejere såvel som fæstere, på lige fod del i landsbymarkerne og førte derfor det store ord i byforsamlingerne. De vigtige tillidsposter som sandemand, kirkeværgе eller ottemand blev også uden forskel beklædt af både selvejerbønder og fæstebønder. Dette betyder dog ikke, at der ikke var forskel på bøndernes vilkår. Selvejerbønderne havde kun kongen og hans embedsmænd over

Interiøret på Jakobsgård i Røllum hører til det bedst bevarede i sognet fra 1700-tallet. Gården rummer fine døre, alkover og panelvægge, typiske for den landlige barokstil. Dørene var oprindeligt prydet med blomstermalerier, af den kendte Aabenraa-maler Jes Jessen. Lignende inventar kendes i større målestok fra Løjt sogn. Jakobsgårds udsmykning er bevis på, at også fæstebønderne under Årup nød gode kår i 1700-tallet. Efter Ensted Sogns Lokalhistoriske Forenings Aarskrift 1984-85.

sig; fæstebønderne derimod var underlagt Årup gods, og det lå anderledes tæt på. Dette afhængighedsforhold varede lige indtil 1847.

Årup hovedgård var sognets største landbrug. I 1847 var hovedgårdsmarkerne på 500 td., 412 td. ager og 88 td. eng. Skoven var på 380 td. og de tilhørende bøndergårde rådede over 2.468 td. Hele godskomplekset tilhørte fra 1725 hertugen på Augustenborg. Hovedgården blev bortforpagtet for 6 år ad gangen for en årlig sum, som i 1700-årene lå på 800-1200 rdl. Til gengæld for dette beløb kunne forpagteren udnytte godsets aktiver og undersåtternes sædvanebestemte arbejdsydelse til egen fordel, men han skulle ved sin aftræden aflevere alt i samme stand som det var modtaget.

I 1725 var kornladen på 28 fag, kostalden var 20 fag og den nørre stald 23 fag, alt af bindingsværk. I 1738 blev der opført nyt stuehus i brandmur. I den østre ende var der værelser til brug for hertugen under ophold på Årup. Den vestre ende var forbeholdt forpagteren og mejeriet. I årene indtil 1750 blev også avlsbygningerne delvis nybygget.

Kvægholdet var betydeligt, og mejeridriften – i tidens sprog hollænderiet – gav gode indtægter. I 1717-25 var der 100 »hollænderkøer«, fra 1760 og århundredet ud ca. 80, om end gården blev ramt af kvægpesten flere gange. I 1818 var der 108 malkekøer. Indtægterne fra salg af smør og ost betød ofte mere end kornavlens, ikke mindst under kornkrisen efter 1818. I 1819-20 var hollænderiets indtægt 1.692 rdl. 8½ sk. Kornsalg bragte 1.223 rdl. 44 sk.

Hollænderi og agerbrug blev i hovedsagen drevet af forpagterens egne karle og piger. I 1798 var jorderne opdelt i 9 marker. På skift i en 9-års rotation lå markerne 5 år som græs, i 4 år var der korn. Boghveden gav 3½ fold, rug knap 5 fold, byg 6¼ fold, havre dækkede lige udsæden og hestenes foder.

Forpagteren havde krav på arbejdsydelser fra undersåtterne. 9 kådnere i Feldstedskov og 3 i Hostrupskov skulle yde 35 dages hovarbejde bl.a. i kornhøsten, og gårdejerne skulle deltage ved hø- og kløverbjærgning, udbedre hegn, sanke sten på markerne, køre tørv og træ til stranden og deltage i bygningsarbejder på hovedgården. På skift skulle de være med til at fylde iskælderen på Gråsten med is, rydde sne på Årup-vejene og yde kørsler til Augustenborg og Gråsten. I 1828-29 måtte Erik Schlaykiers enke i Hostrup f.eks. køre kalksand til skovfoged Autzens hus, køre hertugen til Agsø og tilbage til Årup, køre herskabet på jagt, køre herskabet til Gråsten, og endelig køre til Als og tilbage med poder.

Det egentlige markarbejde og kornhøsten måtte forpagteren dog normalt klare med sine egne tjenestefolk. Bønderne var med andre ord fritaget for ugentligt hovarbejde. Allerede før år 1700 havde de afløst denne tjeneste med en pengeydelse. Dette var jo en stor fordel, og i al

De livegne undersætter under Årup kunne ikke uden særlig tilladelse fra hertugen på Augustenborg indgå ægteskab med kongelige undersåtter. Pastor Freuchen påtog sig i 1750'erne at indgive ansøgninger som denne om frigivelse fra livegenskabet. Ensted præstearkiv Bb 2.

Underdanigste bønligge ansøgning fra en fattig pige Maren Jürgensdatter fra Stubbæk

Durchlauchtigste hertug, nådigste Fyrste og Herre!

En fattig pige drister sig til i dybeste underdanighed at lægge sin sag og sit anliggende frem for Deres Højfyrstelige Durchlauchtigheds øjne. En kongelig undersåt fra Hellevad i Aabenraa amt, med hvem jeg har tjent i to år hos præsten her i Ensted, og som jeg på den måde er kommet til at kende, har for nogen tid siden forlangt mig til ægte. Men da jeg uden Deres Højfyrstelige Durchlauchtigheds tilladelse ikke kan eller må indgå et sådant ægteskab, så drister jeg mig i tillid til Deres høje og særlige nåde til at bønsfalde Deres Højfyrstelige Durchlauchtighed om nådigst at ville frigive mig af mit hidtidige livegenskab og i betragtning af min fattigdom og trang at give mig et fribrev gratis og uden betaling, så jeg kan fuldbyrde dette forlangte ægteskab og ikke skal komme i strid ...

almindelighed har deres vilkår næppe været afgørende ringere end selvejerbøndernes. I 1709 kunne næsten alle Årup-bøndernes tilstand også betegnes som god.

For at sikre den nødvendige arbejdskraft var en del af Årup-bønderne bundet til godset. De var livegne. I 1738 blev det indskærpet, at ingen uden tilladelse måtte tage tjeneste andetsteds. Lensfoged og sandemænd skulle udarbejde lister over dem som uden tilladelse var draget bort. Præsten i Ensted havde til opgave at udstede såkaldte »fribreve« til livegne kvinder, når de ville drage fra fødesognet. Årup-undersåtterne skulle betale ganske store beløb for at få lov til at rejse bort og bosætte sig andetsteds. I 1774 måtte Nicolai Nissen i Styrtom f.eks. betale så meget som 10 rdl. for tilladelse til at bosætte sig i den kongelige by Flensborg. Disse regler betød, at til- og afvandring fra Ensted sogn var mindre end i områderne lige nord for – livegenskabet bandt de unge og mindskede behovet for fremmed arbejdskraft. Sognets unge stod heller ikke til søs, som det ofte skete i Løjt sogn. De blev oftest hjemme og tjente på gårdene. Derfor oplevede Ensted sogn aldrig en så stor tilvandring af fremmede tjenestefolk fra Nørrejylland som andre sogne i Nordslesvig. Denne beskædne tilvandring til sognet varede ved helt ind i 1800-årene, da livegenskabet forlængst var ophævet (se s. 146). Udvandringen fra sognet var også længe beskeden, selv til det nærliggende Aabenraa. Disse forhold forklares af at livegenskabet lagde en kraftig dæmper på vandringerne.

I pagt med det oprindelige livegenskab var der regler om hårde straffe for forseelser. I 1731 hed det, at ulovlig tobaksrygning i godsets avlsbygninger skulle gengældes med bøde eller 8 dage på vand og brød »og hver

dag 4 timers ridt på træhesten« (»und jeden tag 4 stunden den eselreiten«), både for undersåtterne og forpagterens folk.

Lige børn leger bedst

Fæstebønderne var således på flere måder ringere stillet end selvejerbønderne, om end forskellen ikke må overbetones. Socialt stod alle bønder på mange måder på samme niveau. De sad på jorden, og dette bandt dem sammen over for de ikke jordejende i sognet. Ligheder og forskelle inden for bondestanden kan illustreres ved at se på standens giftermål. I 1700-tallet hændte det næsten aldrig, at en bondesøn eller datter giftede sig uden for sin stand. Kun sjældent blev ægtefællen fundet udensogns, og i så tilfælde oftest i de nærmeste sogne Varnæs, Felsted, Bjolderup og Rinke-næs. Til Aabenraa var der næsten ingen forbindelse. Ægteskabsforbin-delse mellem en kongelig gård og en Årup-gård forekom. Men dog var det langt mere normalt, at en ung mand eller pige fra en kongelig gård fandt ægtefællen på en anden kongelig gård end på en Årup-gård. Også inden for bondestanden var nogle altså mere lige end andre. Årup-bønderne var en gruppe for sig, og livegenskabet var vel med til at skabe disse forskelle. Helt lukkede var de to kredse dog ikke. I denne periode var den alminde-lige adkomst til en gård endvidere arv eller giftermål – køb og salg af gårde forekom yderst sjældent i moderne forstand.

Efter år 1800 udjævnedes skellet mellem selvejere og fæstere. Der sporede nu ikke mere en tendens til at ægteskab eller gårdoverdragelser især skete *inden for* grupperne. Dermed ser man en af virkningerne af livegenskabets gradvise forsvinden fra 1780'erne. Desuden styrkedes kon-takterne til omverdenen. Fortsat blev både ægtefæller og købere til gårde dog yderst sjældent fundet længere borte end i Aabenraa-Sønderborg og evt. Tønder amter. Og ægteskab mellem gårdejere og kådnere/inderster i sognet forekom stadig næsten aldrig. Standsskellene var stærke.

Kådnere, håndværkere og inderster

Gårdmændene var som nævnt sognets overklasse med ejendoms- eller brugsret til jorden. På deres betingelser levede resten af befolkningen, nemlig kådnere, inderster og indsiddere.

Bedst stillet var kådnerne. De havde normalt hus og have, nogle også lidt jord med et par køer og måske en hest. Enkelte kunne dyrke lidt korn. Indersterne havde meget lidt jord, indsidderne boede blot til leje. Det er vanskeligt at fastslå denne befolkningsgruppes størrelse præcist i 1700-årene. O. 1770 var der i

Hostrup	Hostrupskov	Stubbæk	Stubbækskov	Røllum	Torp
7 kgl. kåd	5 kgl. kåd	5 kgl. kåd	7 kgl. kåd	2 kgl. kåd	4 kåd
4 kgl. lejeboliger	4 kgl. lejeb.	10 kgl. inderst	1 kgl. inderst	4 kgl. inderst.	
2 gråst. lejeb.	2 gråst. kåd	3 gråst. lejeb.	3 gråst. kåd		
13 huse	11 huse	18 huse	11 huse	6 huse	4 huse

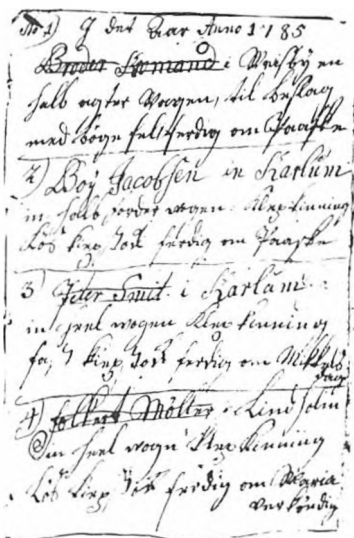
Antallet af kådner- og inderstehusstande var altså betydeligt. Men deres andel af sognets goder var mindre. Årup-kådnerne i Hostrupskov skulle gøre ugentlig hovtjeneste på herregården. De fleste boede på bøndernes jord, og meget få havde egentligt landbrug eller græsningsret til kreaturer. Som regel holdt kådnerne dog en eller flere køer, men de måtte betale de bønder, på hvis jord de boede, for græsningen. Gårdtallet lå som nævnt konstant, og det betød, at hele befolkningstilvæksten faldt på den ikke-jordejende klasse. Dette sænomen vil vi møde gang på gang i det følgende.

Kådnerne og inderster levede af arbejde for bønderne og ved skovarbejde. I Hostrupskov og Styrtom har nogle sikkert også tjent noget ved fiskeri og som daglejere i Aabenraa. Fra slutningen af 1700-årene kom hertil arbejde på teglværkerne.

Håndværkerne hørte også hjemme i denne gruppe. Det var almindeligt at landhåndværkerne drev lidt landbrug ved siden af håndværket. På landet blev kun de håndværkere tolereret, som var nødvendige for landbruget: smede, hjulmagere, skomagere og skræddere – og dem møder vi i Ensted sogn. På godset Årup herskede der nok lidt større frihed til at slå sig ned som håndværker. Antallet af legale håndværkere fik aldrig lov at vokse sig særlig stort i Ensted. Aabenraa by med dens mange laug lå tæt på og vogtede på sine rettigheder.

I 1710 nævnes i Hostrup to hjulmagere og en smed, i Stubbæk en skrædder, en hjulmager og en smed og i Røllum to hjulmagere. I 1749 var der i Hostrup en hjulmager, en skrædder, en skomager, i Stubbæk to hjulmagere og en skrædder, og i Røllum en skrædder, en bødker og en snedker. Disse håndværkere var kongelige – dertil kom håndværkerne under Årup. Samlede tal for håndværkerstanden viser stor stabilitet. I 1743 anføres 9 hjulmagere, 4 smede, 3 skræddere, en handskemager og en snedker, i alt 18. I 1803 var der i alt 23 håndværkere: 8 skræddere, 2 skomagere/træskomagere, 4 snedkere, 3 smede, 2 hjulmagere, 2 bødkere, en murer og en som fremstillede spindehjul.

Hver by havde sin smed, og det var i reglen velstillede folk. I Stubbæk var Rasmus Jessen smed fra 1787. I 1818 blev han efterfulgt af Jes Jessen, og i 1828 kom Hans Peter Hansen til. Hver smed indgik særlig overenskomst med landsbyen om gensidige rettigheder og forpligtelser. Byen

Hjulmagerslægten Jepsen i Røllum kan følges fra 1670'erne og indtil o. 1820. Højdepunktet faldt i 1770-90'erne, hvor familiens værksteder leverede næsten 150 vogne til en stor kundekreds over Tønder og nærliggende amter. En virksomhed af dette omfang var sjælden på landet. Her ses en side af hjulmagerens ordrebog fra året 1785 – den anfører vogne til kunder i Weesby, Karlum og Lindholm i Sydtonder amt. LA Åb privatarkiv acc.nr. 1395.

udlagde en smedelod og evt. et mosestykke til landsbysmeden, som også blev fritaget for at betale grundskat af hus og have. Til gengæld skulle han yde gratis arbejde på vogne, plove, heste m.v. Han skulle også give bønderne adgang til at benytte smedjens slibesten, og han skulle bistå ved åreladning af kvæget.

Et andet erhverv af særlig betydning var hjulmageriet. I slutningen af 1700-årene nåede dets produkter langt ud over sognets grænser. Skovene gav let adgang til fint træ og i samarbejde med smedene fremstilledes vogne i betydeligt tal. Hjulmagerfamilien Jepsen i Røllum kunne i årene 1777-91 afsætte knap 150 vogne over Tønder, Aabenraa og Flensborg amter. Det var en virksomhed af format ud over almindeligt landhåndværk. Der blev fremstillet både arbejdsvogne til bønderne, fragtvogne og stadsvogne med vognkassen af kurvefletning.

De nævnte typer af håndværk var de vigtigste. Men naturligvis forekom også andre håndværk fra tid til anden. I 1834 nævnes i Stubbæk en murer, en slagter, en kurvemager og tre vævere. Væveriet blev drevet både som husflid og som erhverv. Endelig hørte sognets kroejere til kådnerstanden – men om kroerne skal der berettes i et andet kapitel.

Kådnerne og inderster var den svage part i sognet. De skulle købe deres brødkorn, ofte i Aabenraa, og de var særlig sårbare i dyrtids- og mangelår. Spændinger mellem sognets jordejende og ikke jordejende del kom frem ved flere lejligheder. I 1774 fandt sognepræsten Nicolaus Freuchen anledning til at være ordfører for småfolkene. Hidtil havde de 27 kongelige gårdejere på skift månedlig bragt månedsskatten til amtstuen i Tønder. Hver gårdejer havde betalt budbringeren 1 sk. for ulejligheden. Skatten fra kådnerne, som boede på bøndernes jord, var bragt med uden betaling. Nu ønskede bønderne, at kådnerne skulle deltage i turnusordningen og betalingen på lige fod med bønderne, og de krævede, at kådnerne, som var afvisende, selv skulle bringe deres skat til amtsbyen.

Det vakte strid. Kådnerne bad præsten om hjælp, og han tog helt deres parti: Myndighederne burde *twinge* bønderne til at undlade en sådan ny bebyrdelse af kådnerne. Deres protest var rimelig. Bonden havde hest og vogn og kunne ofte kombinere »skatterejsen« med en markedstur til Tønder. Kådneren derimod havde ikke noget at gøre i Tønder og blev hindret i sit livsnødvendige arbejde af en sådan rejse. Præsten bevidnede, at kådnerne, bortset fra højst tre, virkelig ikke havde noget til overs. Han tilføjede: »Det skulle gøre mig meget ondt, om de [kådnerne] også i dette tilfælde, som i så mange andre, skulle underkues af gårdejerne«. Sagens udfald kendes ikke, men pastor Freuchen antyder en modsætning i sognet, som vil dukke op gentagne gange i det følgende.

Hjulmagerne i Røllum kunne andet end at fremstille vogne. Dette chatol er fremstillet af hjulmager Jepsen i Røllum o. 1800 og findes endnu i slægtens eje. Sådanne chatoller var ret almindelige på begge sider af år 1800. Foto Jens Ravn Jensen.

Moserne

Moserne var i dele af sognet til tider sikkert af større betydning end landbruget. I 1768 skrev pastor Freuchen: »En del [af sognet] består af store moser, som er indbringende og fordelagtige for landmanden på grund af naboskabet til Aabenraa og havet, idet byen bruger megen brændsel og øerne Als og Ærø hvert år henter en stor mængde tørv i små fartøjer«. Udskibningen skete fra Styrtom, hvor nogle gårdejere havde tørvelader til opbevaring af »varen«.

Hostrups mose ned mod søen var kun beskeden. Stubbæk mose nord og vest for Hostrup sø var derimod udstrakt, og herfra blev store mængder tørv solgt til Aabenraa. Derfor holdt bønderne godt øje med vandstanden i Hostrup sø. Stod vandet for højt, blev mosen oversvømmet og gradvis ødelagt. Vandstanden steg, når afløbet gennem Bjerndrup møllebæk blev tilstoppet – og om bækkens oprensning førte bønderne derfor mange processer med Søgård gods.

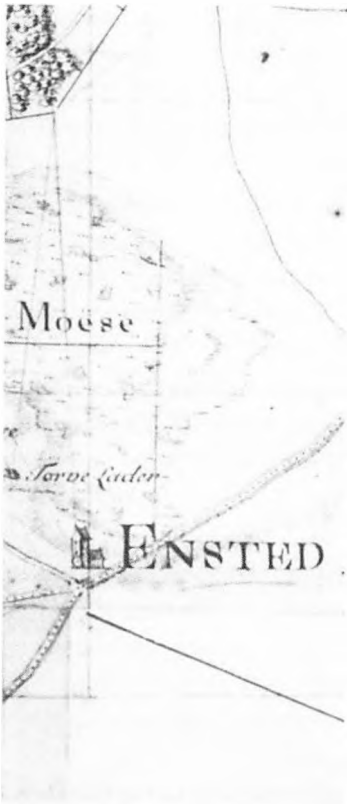
Røllum have »hede og mose, syd og nord for byen, i overflod, og fra denne og fra deres skov indkasserer de årligt en betragtelig sum«. Torp havde ingen mose, og bønderne her måtte lade sig nøje med at grave på Røllums og Årup moser. Hede- og mosestrækningerne i Ensted sogn hørte til de største i hele Lundtoft herred, og derfor kunne det i 1762 overvejes at bosætte »kartoffeltyskere« her for at kultivere ødemarken. Så vidt kom det dog ikke – dertil var områderne alligevel for beskedne.

Årup-mosen lå syd for godset ned mod Røllum mose. Herfra forsynedes ikke blot Årup med brændsel, men hver fæstebonde var indtil 1845 forpligtet til at grave og bearbejde en rode tørv, køre den til vandet og indskibe den til Augustenborg til brug for hoffet. Ad landevejen gik tilsvarende vognladninger til Gråsten.

Der er næppe tvivl om, at tørvegravning gav især Stubbæk- og Røllum-bønderne gode indtægter. Tørvelader var ikke ualmindelige ved gårdene, og i årene op mod og lige efter 1800 var brændselspriserne meget høje. Der er tjent pænt på salg fra moserne. O. 1820 faldt priserne stærkt, men tørven mistede ikke sin betydning. Jo mere skoven tog af, jo vigtigere blev tørvebrændslet.

Skovene

Skovene var formentlig en ikke mindre rigdomskilde – men denne rigdom blev længe forvaltet ret så skødesløst. Ser man på Mejers kort i Danckwerths atlas fra 1652 synes skovene at have dækket store dele af sognet, om end allerede da som en blanding af skov og ager. Efter midten af 1700-årene var omfanget allerede svundet ind. Bedst var Hostrup-skoven, og derefter kom Stubbæk-skoven, »som kommer de sparsommelige ejere i

Tørveladerne var almindelige – på Videnskabernes Selskabs kort fra o. 1770 er de tydeligt afmærket i mosen nordvest for kirken. Geodætisk Institut.

denne egn godt til nytte«; sådan mente pastor Freuchen. Også i Røllum havde bønderne en pæn årlig indtægt af skoven, i Torp var den kun ringe.

Det varede imidlertid længe, før skovene kom under varsom røgt. Bønderne førte en veritabel kamp mod skoven, og bestemmelser til dens beskyttelse nyttede længe kun lidt. Skovene var kvægets foretrukne græsning, og bønderne vristede til stadighed agerjord ud af skovens favntag. De bedste byg- og havremarker og det bedste høslæt lå i Stubbæks og Hostrups skovstrækninger – spredte marker dyrket uden for fællesskabet. Længe blev bønderne direkte opfordret til at forbedre avlen ved opdyrking af sådanne skovskifter.

Bondeskovene var alle opdelt i skifter på de enkelte lodsejere. Over Årup-bøndernes skov havde hertugen dispositionsretten, men for alle bønder gjaldt, at der ikke kunne fældes efter forgodtbefindende. Kongen, dvs. embedsmændene i Tønder, og hertugen på Gråsten/Augustenburg gav tilladelse til fældning, de »udviste« træer. Hvert år fik bønderne udvist træ til husbygning, vogntømmer osv., og de kongelige bønder skulle levere træ til statslige opgaver, f.eks. digebyggeri. Til Årup hørte en stor privat godsskov mod nord og vest for gården, hvorfra hovedgårdens og delvis Gråsten slots behov for træ blev dækket. Det hørte til fæstebøndernes forpligtelser at kløve en favn brænde årligt og at transportere det efter herskabets ønsker.

Behovet for træ var stort. Indtil midten af 1700-årene var træ det mest udbredte materiale til husbyggeri. Med mellemrum blev der foretaget omfattende fældninger. I 1701-03 fældede Tønder-bønderne store mængder træ som blev solgt for at bøde på en anstrengt økonomi. I 1730 synes hertugen at have fældet voldsomt i Hostrup-skovene. Samtidig gjorde kvæget lyst i underskoven og fjernede al ny vækst. Til gærder omkring gårdtofter og omkring bymarkerne benyttedes indtil udskiftningen enorme mængder ris.

Skoven blev trængt tilbage. Fra 1723/24 til 1792 skal godsskovene være reduceret med 270 ha. Årup-bøndernes skove var i samme periode reduceret fra 428 ha. til 207 ha. 197½ ha. var forvandlet til ager og eng.

Resultatet var ved slutningen af 1700-årene et skovlandskab med spredte træer, gamle bredkronede ege og en pauver underskov. Endnu i 1792 var Årups godsskov den bedste på de gråstenske godser, men manglerne var tydelige. Kun ved indhegning og afskaffelse af den fordærvelige udvisning af hele, sunde stammer mens dårlige træer blev ladet tilbage, kunne skoven regenereres.

En ny tid blev indledt i slutningen af 1700-årene. I 1784/85 udkom en ny jagt- og skovforordning, som bl.a. tillod at fælde spredte træbevoksninger. Det medførte, at især de spredte gamle ege faldt for øksen i de

Moserne var opdelt i smalle strimler fordelt mellem lodsejerne. Stubbæk bys moser blev opmålt i år 1800, fordelt fem år senere. I 1807 tegnede landmåler Hansen dette kort over moserne. Til venstre mosen ved Hostrup sø afgrænset af Røllum og Hostrup marker og Stubbæk bys udskiftede bymark. Øverst til højre mosen mellem Ensted kirke og Stubbæk og Årups marker. Disse moser var af stor økonomisk betydning for sognet lige indtil 1950'erne. I dag er de enten afvandede eller henligger som fristeder for vildtet. Kortet er i privateje, og er formentlig det eneste bevarede udskiftningskort fra Ensted sogn.

kommende årtier. En del blev solgt til skibsbyggere i Aabenraa – andet gik til marinen. I 1793 skal der have været 5808 ege i Årup-skovene – i 1847 kun 200. De mest tydelige spor satte reformtiden i det gråstenske område. 1790-91 fik Årup-bønderne overdraget deres skovskifter som ejendom. Skoven blev takseret, og efter fradrag af værdien af den fremtidige udvisning blev der fastsat en bestemt købspris. Herefter skulle bønderne selv forvalte skoven under tilsyn af forstembedsmændene og i overensstemmelse med de kongelige forordninger. Årup godsskov kom nu under forstmæssig og stærkt forbedret pleje. I 1850 var den på i alt 480 tdr. land, og væksten blev betegnet som fortrinlig. Fælledskoven mod øst omfattede 170 tdr., mod nord en del gran, mod syd bøg blandet med eg. Dammen udgjorde den midterste del sammensat af bøg og eg af meget forskellig alder og kvalitet. Her var der også en del eng. Mod syd lå Jerne og Søndereng med ret dårlig, vekslende bevoksning af el, bøg og eg. Mod syd ved landevejen lå Hostrup krat på 50 tdr. land. Her blev der fra o. 1840 plantet gran. Granbevoksninger var altså i fremmarch fra 1830'erne.

Landbruget fra blomstring til krise

Udskiftningen

Ovenfor er beskrevet, hvorledes bymarkerne i Ensted sogn lige som i de fleste andre sogne blev dyrket af bønderne i fællesskab. Den enkelte bondes marker lå spredt på mange steder. Fra midten af 1700-tallet anså regeringen dette landsbyfællesskab for en af de vigtigste hindringer for et øget økonomisk udbytte i landbruget. Der blev udstedt en række forordninger, som, frivilligt eller med tvang, skulle bevirke, at hver bonde fik sin jord udlagt samlet på ét eller ganske få steder, således at jorden kunne dyrkes individuelt og med større udbytte. En første forordning blev udsendt i 1766, de næste og afgørende kom i 1770-71. Hvis halvdelen af en landsbys gårdejere ønskede udskiftning, *skulle* hele landsbyen nu udskiftes. Adelige undersåtter – f.eks. Årup-bønderne – var også underlagt lovens ord, og bønderne fik en frist på 4 år til at gennemføre udskiftningen. Hvis reformen ikke var gennemført i løbet af denne tid, truede regeringen med at gribe til strengere midler.

Ingen af landsbyerne i Ensted sogn overholdt den 4-års frist. Denne tøven kan måske skyldes, at sognet var delt mellem to jurisdiktioner, de kongelige selvejere og fæstebønderne under Årup. En sådan splittelse gjorde det ikke lettere at blive enige om de store reformer. Men i øvrigt var også andre sogne i Tønder amts gesherreder noget langsomme i at følge lovens bud.

Det første initiativ blev taget i *Torp*. I september 1775 besluttede de 8 bolsbesiddere at udskifte landet øst og syd for byen. Jorden blev opmålt og opdelt i 3 boniteter, og hver bonde fik ved lodtrækning i alt 3 parceller i forhold til hans hidtidige del af bymarkerne. Alle bønder blev boende i landsbyen på de gamle gårde, og nye veje blev anlagt ud til parcellerne. I 1778 blev resten af Torps bymarker mod nord og vest opmålt, takseret og fordelt i forhold til bøndernes ottingtal. Den ringeste jord længst mod syd forblev dog liggende som fælles græsning.

I *Røllum* var bønderne heller ikke afvisende. De delte på eget initiativ nordre bymark. Syd for byen, hvor parcellerne hidtil havde ligget spredt mellem hinanden, opdelt de skifterne sådan, at hver bonde fik sin jord samlet på ét sted i skifterne. Gårdene blev liggende i landsbyen.

Mest uvillige var lodsejerne i Stubbæk og Hostrup. I 1776 var der

endnu intet sket, og den 26 juni lod amtmand v. Bielcke i Tønder sammen med herredsfoged Mathias Müller fra Rinkenæs og de gråstenske embedsmænd sognets bønder indkalde til et møde i et forsøg på at fremme udskiftningen. Her kunne Torp og Røllum berette om, hvad de allerede havde udrettet, men fra Hostrup lød der lutter uvilje. Denne by anførte, at jorderne var for ringe til at muliggøre en udskiftning, og denne ville helt ruinere byen.

I *Stubbæk* fandt bønderne udskiftningen både unyttig og umulig. Den ville gøre alle til tiggere. De ville gå helt til grunde. Jorden var for ringe, der manglede vand, og hverken render eller hegn mellem de planlagte marker kunne vedligeholdes. Denne modvilje kunne amtmanden selvfølgelig ikke acceptere. Herredsfogeden, to sandemænd og gråstenske embedsmænd fik ordre til at undersøge forholdene nærmere.

Den 17. juli 1776 travede herredsfoged, de to sandemænd Hans Jepsen og Hans Jessen fra Hokkerup samt lensfoged Hans Rossen fra Røllum over Stubbæks marker sammen med byens bønder. »Eksperterne« fandt, at de nordlige, østlige og vestlige marker kunne deles – bønderne fastholdt, at en deling ville ruinere dem alle. Nye møder fandt sted – i maj 1777 fik myndighederne under pres bønderne til i hovedtræk at acceptere en opdeling. Alligevel forsøgte de at trække sagen i langdrag ved at foreslå en stykkevis, ikke en generel opdeling. Så var det slut med amtets tålmodighed. Den 24. november 1777 fik Stubbæk befaling om at lade den lovmæssige opdeling finde sted på én gang. Den 25. februar 1778 nåede man endelig frem til, at den kongelige husfoged Lüders og de to herredsfogeder Müller og Hinrichsen sammen med de 18 bønder kunne underskrive en protokol om den besluttede udskiftning.

Markerne blev nu opmålt og inddelt efter bonitet, og parcellerne i den følgende tid indtil 1783 fordelt i forhold til den enkelte gårdejers hidtidige del af landsbyen.

I *Hostrup* var man som nævnt ikke stemt for en deling i juni 1776. Men allerede på mødet den 17. juli 1776 erklærede samtlige Hostrup-bønder, at de var indstillet på at lade alle jorder med undtagelse af de dårligste syd for byen dele, og at de havde engageret landmåler Niels Jepsen til formålet.

På den baggrund blev nord-, vester- og østermarken opdelt i 1776-77. Den magre og sandede Søndermark blev foreløbig liggende i fællesskab, bl.a. fordi dyrkning ikke betalte sig og gravning af skillegrøfter her ville føre til sandfygning. I slutningen af 1790'erne meldte ønsket sig dog om deling også af dette areal, og endelig i 1804 blev udskiftningen i Hostrup afsluttet med opdeling af byens sydlige område. Allersydligst fik indersterne udlagt græsning – og det skal vi høre mere om nedenfor.

Rundt omkring i sognet findes sten som minder om udskiftningen i 1770'erne. Denne sten med årstallet 1778 står vest for præstegården som et minde om opdelingen af Stubbæks bymarker, den er dog måske udhugget noget senere. Foto Jens Ravn Jensen.

Målet for udskiftningen var, at hver bonde så vidt muligt skulle have sin jord samlet. Samtidig ønskede man dog også, at de forskellige boniteter skulle fordeles jævnt over bønderne, og i Ensted sogn ville bønderne ikke flytte ud af byerne. Det medførte en meget mangelfuld udskiftning, som egentlig ikke levede op til ideen bag regeringens reformønsker. Resultatet blev, at den enkelte bonde fik sine parceller spredt over hele landsbyens areal. Værst var problemet i Stubbæk og Hostrup, hvor jorderne var forskelligartede og kuperede. Gården Værnting i Sdr. Hostrup havde f.eks. sine jorder liggende spredt lige fra kysten til Hostrup sø, og det samme gjaldt andre gårde langt op i det 20. århundrede. Her blev der senere brug for talrige mageskifter for at skabe mere samlede jorder. Mindst var problemet i Røllum og Torp, hvor jorderne var mere jævne og af ret ensartet, mager kvalitet.

Udskiftningen revolutionerede på mange måder sognets udseende. Overdrevene kom nu med ind i rotationen, og det havde stor betydning for dyrkningen. Før opdelingen var der døde hegn mellem gårdtofterne og bymarkerne og mellem disse og overdrevet. Ris til hegnene blev hentet i buskadser og i underskoven. Nu blev markerne opdelt af jord- og stenvolde eller levende hegn, og underskoven fik lov at vokse sig stærk, fordi kvæget fik andre græsgange. I de nye diger blev der sat sten med årstallene 1776-78 for at minde om den betydningsfulde reform. Der blev også udlagt mange nye markveje for at skaffe adgang til de nye parceller – men det skal belyses andetsteds. De mange stendiger måtte senere vige for et mere effektivt landbrug, og mange blev hugget op til skræver i 1920-30'ernes vejarbejder.

Udskiftningen skabte altså forandringer – men dens betydning for landsbyernes liv må ikke overdrives. Mange slags fællesskab bestod fortsat, og meget længe endnu. Jorderne lå endnu ret spredt, man havde fælles vej- og snerydningsarbejde, arbejde for skoler og kirke, fattigvæsen, kørsler og arbejde på Årup. Kontinuiteten var nok her som på andre områder af større betydning end bruddet i udviklingen.

Kådnere, inderster og udskiftningen

Et af de største problemer i forbindelse med udskiftningen var at finde en løsning på kådnernes og indersternes græsningsret – af denne var deres eksistens helt afhængig.

Kådnere og inderster græssede traditionelt hver en eller to køer. Under den gamle landsbyforfatning havde de bønder, på hvis jord de boede, mod betaling tilladt småfolkene kreaturer at græsse sammen med bøndernes – disses græsning blev så tilsvarende reduceret. Da jorden blev opdelt, var spørgsmålet, hvordan småfolkene, som ikke havde lod og del i landsbyjor-

Ved Erik Schlaikjers gård på Sdr. Hostrup Bygade står denne marksten med årstallet 1777 indhugget som et minde om udskiftningen af hovedparten af Sdr. Hostrup bymark samme år. Foto Valborg Jessen.

den, kunne sende dyrene på græs. Hovedreglen var, at bønder på hvis jord der boede kådnere eller inderster, af egen andel skulle tildele græsningsret. I de fleste landsbyer søgte bønderne at spise småfolkene af med nogle usle jorder i landsbyens udkant. Kådnerne foretrak dog mod betaling at kunne græsse sammen med bønderne – denne modsætning gav anledning til årtiers strid.

I Røllum og Torp blev sagen klaret ret fredeligt. I Torp fik indersterne i 1778 hver ret til mod betaling af 1 mark lybsk at græsse et kreatur på søndermarken. I Røllum fik kådnerne jord udlagt til græsning på Østerholm.

I Styrptom fik indersterne først udlagt jord på Høffelbjerg og langs Stubbæk Stenbro til græsning, men anført af Nis Nissen Toft, Jacob Chrestensen og Rasmus Schmidt strittede de hårdnakket imod – vel især på grund af betalingen. I 1783 endte det med, at bønderne tilbød enten at lade køerne græsse sammen med deres egne for 8 mark pr. ko årligt eller at udlægge et magert areal helt ude mod Røllum, hvor de kunne græsses for 5 mark årligt – indersterne valgte det første.

Stubbæk-indersterne fik udlagt den magre jord nord og vest for kirken, så hver kunne græsse en ko – til gengæld skulle der betales 7 mark lybsk årligt til bønderne i grundleje.

I Hostrup lå store dele af Søndermarken som nævnt uskiftet helt frem til o. 1804, og så længe kunne indersterne mod betaling græsse sammen med bønderne. I 1798 blev der dog taget skridt til udskiftning, og kådnerne fik så udlagt en strimmel jord yderst mod syd, $\frac{1}{3}$ mil fra deres huse. Anført af Hans Hansen Heisel førte de nu en sej kamp mod at acceptere denne tildeling. De fremførte at jorden var upløjet og bevokset med hede, de havde ingen gødning, og det var ikke muligt at traske så langt flere gange dagligt, når de samtidig skulle passe deres håndværk og daglejerarbejde. Alle argumenter var dog forgæves. De blev tvunget til at antage landet – atter kom småfolkene til kort, og sagen viser en stærk modsætning mellem jordejerne og småfolkene.

Reformtiden på Årup

Udskiftningen omfattede selvejere og fæstebønder på lige fod, men derudover betød slutningen af 1700-årene særlige ændringer i levevilkårene for fæstebønderne under Årup.

I 1754 overtog en ny hertug styret af de augustenburgske og gråstenske godser. Det var Frederik Christian I (1721-94). Han var en dygtig administrator, som vågede over, at alle hertugens rettigheder blev bevaret. Samtidig var han dog ikke modstander af landboreformer, når de kunne gavne driften. Årup-bønderne fik det at mærke derved, at de fra 1777 og

frem til 1813 alle opnåede arvefæstebreve på deres gårde. Arvefæstet indebar, at bønderne nu overtog ikke blot bygningerne, men også beslag og besætning som ejendom. Godsejerens forpligtelse til at vedligeholde bøndergårdene faldt bort. Bønderne fik fuld ejendomsret til skovene og fri disposition over moselodder. Arvefæstet og ejendomsretten til skovskifterne blev betalt med ganske pæne beløb til hertugens kasse. Af en middelstor gård i Røllum betaltes 40 rdl. for arvefæstet og 434 rdl. 18 sk for skoven. Også fremover tilhørte ejendommen hertugen, og ved hvert ejerskifte skulle der betales 5 rdl. for stadfæstelse af arvefæstebrevet. Livegenskabet faldt bort. Dog ikke betingelsesløst. Kvinder kunne fremover rejse som de ville, men gårdfæstere først, når der var fundet en dygtig og antagelig ny besidder af ejendommen. Disse fordele indebar imidlertid ikke, at arbejdsforpligtelserne faldt bort. De gamle forpligtelser til at hjælpe ved høbjærgning, stensamling, vejarbejde, kørsler osv. forblev uændrede.

Netop om disse arbejdsydelser kom kampen til at stå i de følgende årtier. Mange stemmer i tiden talte for en fortsættelse af reformerne ved udstykning af de store godser og fuldstændig afskaffelse af fæstebøndernes tjenestepligt. Overinspektør H. Hinrichsen på Gråsten var af denne opfattelse og mente, at de store godser ikke blev dyrket effektivt nok, og at hovtjenesten var uden større værdi. Bønderne burde have frihed og ejendom. Sådanne argumenter prellede dog af på den nye hertug fra 1794, Frederik Christian II, som kom til at råde over godserne frem til 1814. Hertugen lyttede mere til sin rådgiver kammerherre Johann Hugo von Buchwald end til Hinrichsen, og fra 1798 blev alle tanker om udparcelleringer eller ophævelse af hoveriet skrinlagt. I stedet søgte man at øge udbyttet af godserne ved moderne driftsreformer på hovedgårdene.

Den mere moderne drift mærkedes tydeligt på Årup under forpagter Nicolai Hinrich Lorenzen 1786-1798 og i årene derefter. Kløver og raps blev indført, der blev drænet med åbne grøfter, hvede ses som afgrøde få år efter år 1800, og mergel blev benyttet i alt fald fra 1819. De gode tider omkring 1800 fik forpagteren at føle ved en højere forpagtningssum. 1786 var beløbet 1.100 rdl. kort efter 1800 var det 1.600 rdl. årligt.

I princippet forblev fæstebøndernes forpligtelser over for godset altså uændrede på trods af reformtidens strømninger. Visse lettelser skete der dog. I 1790'erne blev kådnerne fritaget for hovtjeneste mod betaling, og bønderne vægrede sig gentagne gange over for de traditionelle byrder. Tiden var ved at løbe fra den gamle ordning, som heller ikke mere var heldig for forpagteren. Endelig løst blev spørgsmålet dog først flere årtier senere (se s. 143).

Ved kirkens sydøst står disse gravsten – i dag desværre så forvitrede, at det er svært at læse indskriftene og beundre den fine udsmykning. Stenen yderst til venstre minder om Henriette Sophia Boysen og hendes 6 børn. Hun var gift med Hans Boysen, som 1766-85 var forpagter på Årup. Stenen i midten er udhugget i formen Louis XVI-stil som minde over pastor Freuchens datter Ingeborg, gift med Nicolai Hinrich Lorenzen, 1786-98 forpagter på Årup. Ingeborg var død kun 26 år gammel den 23. oktober 1787. I Lorenzens periode på Årup blev forpagterens rettigheder over for fæsterne væsentligt indskrænket. Til gengæld søgte han at indføre en mere effektiv drift af godset. Nogle år efter konens død erhvervede Lorenzen den store gård Røvsø i Sommersted sogn. Her døde han i 1820.

Landbrugsdriften 1780-1830

O. 1800 var udskiftningen stort set gennemført over alt i sognet. De foregående årtier var en gylden tid for landbruget. Priserne på korn og brændsel var høje, og bønderne nød gode kår. I 1789 blev der udskrevet en ny ekstraordinær formue-, indkomst- og næringsskat, og af hensyn til skattekategorierne skulle alle selvangive deres formue og indtægt. Disse selvangivelser og skattelister er bevaret, og de gør det muligt at skønne over indkomst- og formuefordelingen i Ensted sogn.

1789 formue- og næringsskat for Ensted sogns kongelige del (Lundtoft hrd.)

formue/rindl.	formuesum i alt netto rdl.	gdr.	aftægt/børn/søskende	inderste, håndværker	præst/degn, kromd.	?	Antal skatteyd.
0		2	9	22	1	6	40
< 99	1.236	1	6	25	1		33
100- 299	2.075	1	7	3			11
300- 999	10.773	14	5		1		20
1000-2500	15.000	10			1		11
	29.084	28	27	50	4	6	115

men hans data – født 1742, død 1820 – blev indhugget på stenen på Ensted kirkegård.

Stenen yderst til højre er sat over en af de solide gårdmænd, Hans Festersen fra den store gård Elmetoft i Sdr. Hostrup. Også bondeoverklassen kunne være med, når det gjaldt om at sætte sig evige minder.

Foto Jens Ravn Jensen.

Det ses, at 27 Tønder-gårdejere tegnede sig for en samlet netto-formue på næsten 23.000 rdl. eller ca. 80% af de samlede netto-aktiver i sognets kongelige del, svarende til ca. 850 rdl. i gennemsnit. Lægges aftægtsfolkernes formue til, bliver bøndernes dominans endnu større. Højest lå Michel Lorenzen (nu Stubbæk bygade 8) med 2.400 rdl. og sognefoged Peter Festersen i Hostrup med 2.000 rdl. Eller anderledes udtrykt: Bønderne udgjorde ca. 25% af skatteyderne, men tegnede sig for mindst 80% af aktiverne!

På de gode gårde herskede der solid velstand på dette tidspunkt, og det i langt højere grad end før i århundredet. I 1724 blev der på samtlige kongelige gårde kun i ét tilfælde, nemlig på en gård i Hostrup, blandt husgeråd registreret sølvtoj – og det drejede sig kun om to sølvkeer. Fra

De gode tider sidst i 1700-årene gjorde det muligt at udstyre de store bondegårde med solidt og kostbart indbo. Fru gården Værnting i Sdr. Hostrup er store dele af møblementet bevaret den dag i dag. Et af pragtstykkerne var dette dobbeltskab med spejlmonogrammer for Anna Christina Nissen. Hun var fra Kolstrup ved Aabenraa og barnebarn af degn Hans Petersen i Stubbæk. Skabet stammer fra hendes bryllup i 1775 med gårdejer Peter Hansen på Værnting. Privateje. Foto Jens Ravn Jensen.

året 1790 har vi bevaret en registrering af aktiverne på en af de kongelige gårde, nemlig afdøde gdr. Peter Hansens gård i Sdr. Hostrup – senere fik gården navnet »Værnting«. Indboet her lå sikkert i den bedre ende i sognet, men enestående var det ikke. Og det viser et helt andet billede end i 1724. Besætningen var på 6 heste, 8 køer, 4 okser, 4 kvier, 5 kalve, 1 svin, 16 får og en buk. Af sølvtøj blev opregnet 12 sølvskeer, 6 theskeer og sukkertang og bæger. Køkkentøjet bestod af en mængde tin-, kobber- og messingtøj, og der var fade, skåle, tallerkener af hollandsk og engelsk stentøj og af mere jævn herkomst. Der blev spist med træskeer – og drukket øl af hollandske ølkrus med tinlåg. I dagligstuen stod bl.a. det store egetræschatol og dragkisten, et husur, 16 stole og 2 lænestole, på væggen hang 2 små spejle, og der blev varmet op med en jernovn med messingknopper. »Tresuret« rummede the- og kaffekopper, øl- og brændevinsglas, der var sølvblommeur, sølvknapper og spænde m.v. I østerkammeret var der også moderne sager i »tresuret«, theservice og 5 vinglas, og der var malet thebord, spejl og dertil mere traditionelt indbo som det store slagbord, 2 store beslagne egekister og et par andre kister. I peselen stod et langt egebord med bæk og et par kister. Der var 3 spinderokke og tilbehør til tekstilfremstilling. Det samlede »bibliotek« bestod af en tysk og en dansk bibel og en huspostil.

Blot dette sparsomme resumé antyder et velhavende bondehjem, hvor der også var plads til moderne luksus og spor af købstadslevevis i indbo og nydelsesmidler. Det rige indbo er bevis på de gode priser på landbrugsvarerne i slutningen af 1700-årene. Alle aktiverne blev talt sammen til 2.108 rdl. 18 sk. Gælden var ubetydelig, mest arveparter til afdødes brødre, og resultatet blev da 1.699 rdl. 46 sk. til deling. Denne sum placerer Peter Hansen blandt de mest velhavende i sognet. Men han havde ligestillede. Ligeså godt som på hans gård så det nok ud på henvend 20 andre gårde i sognet. (jvfr. tabel s. 106).

Det må også antages, at velstanden har rådet på alle gårde, selvejer-gårde såvel som fæstegårde. Et detaljeret skifte som fra Værnting er ikke fundet fra en af Årup-gårdene. Dog kan det konstateres, at de gode Årup-gårde formåede at udrede en ganske pæn aftægt til afgående ejere. På en gård i Hostrup (Hsp 8b, senere lagt sammen med Snelskær) fik gårdejer Jes Jepsen ved sin »pensionering« i 1772 løfte om følgende årlige aftægt: fri aftægtsbolig med have, årligt 2 td. rug, 12 skp. boghvede, 1 td. malt, 6 skp. havre, 4 fede gæs, et halvt fedesvin, en ko, som altid skulle have fri græsning, 4 får på frit foder og græs, fri brændsel eller 12 læs tørv, fri humle og salt, fri kørsel, betaling af kopskatten, årligt 2 rdl. i »lommepege« samt indbo og tøj.

I disse gode år lige før og efter år 1800 har en del reformer sat sig spor i

*Kister var et almindeligt inventar i alle bondehjem i ældre tid. Denne lille jernbeslåede kiste med spejlmønogram for Anna Christina Nissen og årstallet 1775 (jvfr. s. 107) stammer fra det rige indbo på Værnting. Den er blot en af flere bevarede kister fra denne gård. Nogle er udskåret med fornemme træskærerarbejder. Privateje.
Foto Jens Ravn Jensen.*

driftsformen. Mergling blev introduceret, og blev f.eks. brugt på Årup i alt fald fra 1819. Kløver var kendt før år 1800. Møller Lautrup på Laksmølle havde på dette tidspunkt anlagt kløverenge og drev staldfodring med kløver. I 1820'rne var kløver og raps almindelig i sædskiftet på Årup, og kartofler blev indført.

Fremgangen indebar dog også problemer. Folkelønningerne og ejendomspriserne steg, og fra 1802 kom den ene nye skat efter den anden. Da salgsindtægterne samtidig svigtede, steg skatterestancerne og gældsætningen stærkt indtil o. 1813. Konkurs blev nu almindelig også i Ensted sogn.

De skattelister, som blev udformet som udtryk for de nye krisetider og statens finansnød, giver atter en mulighed for at antyde lidt om de økonomiske vilkår. I 1810 kom der forordninger om skat af jordværdi og indkomst. Materialet viser, at der i 1810 var i alt 27 Årup-gårde på i alt 1070 skattetønder eller knap 43 td. i gennemsnit. De 25 Tønder-gårde var på 1391 td. eller i gennemsnit ca. 58 td. Gældsbyrden var imidlertid betydelig på dette tidspunkt.

1810 jordværdi og gæld

	ejendomsvurdering	gæld
Tønder-gårde (25)	67.723 rdl.	28.130 rdl.
Årup-gårde (27)	56.236 rdl.	17.113 rdl.

I 1810 var Tønder-gårdenes belåningsprocent altså i gennemsnit 40. Årup-gårdenes var ca. 30. I enkelte tilfælde så det galt ud. Tyge Rasmussen i Røllum (nu Røllum Søndermark 9) angav en gæld på 3.333 rdl. og en ejendomsvurdering på 2.662 rdl. Fester Festersen i Stubbæk havde 2.000 rdl. gæld mod en værdi på 3.000 rdl. og Hans Thomsen sst. en gæld på 1.333 rdl. overfor en værdi på 1.100 rdl. Sognefoged Carsten Andersen på sognefogedgården i Hostrup havde gæld på 3.000 rdl. og en ejendoms-værdi på 3.300 rdl. Meget venteligt gik alle de nævnte gårde på tvangsauktion i årene indtil 1818. Tyge Rasmussen døde i Styrptom fattighus 1826. Fester Festersens gård blev parcelleret, og ejeren døde 1828 som almisselem. Carsten Andersens gård blev efter auktionen lagt sammen med Værnting. Hans Petersen på denne gård blev derved sognets største gårdmand – og nogle årtier efter blev hans søn Peter Hansen Petersen sognefoged. Man kunne dermed fortsat tale om en »sognefogedgård« i Sdr. Hostrup (jvfr. s. 77). Det må tilføjes, at Værnting var gældfri endnu i 1810 ligesom i 1790 (se s. 108). Det var altså muligt for den dygtige at klare sig uden lån også i disse vanskelige år.

Også den aktive møller Hans Lautrup på Laksmølle gik konkurs i 1819, og samme skæbne ramte i 1824 Henning Sønnichsen på Felsbæk teglværk.

Landbrugskrisen fra 1818 skabte store vanskeligheder. Priserne på landbrugsprodukter faldt samtidig med at renterne på landbrugets prioritetsgæld lå fast og udgifterne til skole- og fattigvæsen steg. Resultatet blev øgede skatterestancer. I 1819 blev næsten halvdelen af rugsæden oven i købet ødelagt af nattefrost sidst i maj måned. Dog blev Ensted langt fra så hårdt ramt som sognene i Slogs herred.

I 1822 var situationen blevet endnu værre. Botilla Jensens enke i Stubbæk bad »på grund af den almindelige nød som nu trykker landmanden« om skattehenstand. Høsten var faldet dårligt ud, »og selv den smule, som blev høstet, måtte sælges så billigt, at jeg kun var i stand til at betale de løbende udgifter«. Der var med andre ord intet til overs til skatter, og det hjalp kun lidt, at regeringen i disse år reducerede en del af statsskatterne med 25%.

På Årup mistede forpagter Hildebrandt i 1822 hele rug-, byg- og havrehøsten og fik stort underskud på regnskabet. I almindelighed kunne landbruget ikke løbe rundt i disse år. Krisen blev forlænget af de dårlige høstår 1828-30. Megen regn i somre og høst gjorde det svært at bjærge korn og tørv. I november 1830 berettede pastor Sønnichsen, at høsten var faldet mådeligt ud. Sognet bestod mest af småfolk, og mange fattige måtte understøttes. Så hårdt som i marskegnene var Ensted dog ikke ramt.

Det var stille år. Taksationssummerne for bygningerne i sognets kongelige del steg 1820-28 kun fra 22.800 rbdlr. til 23.680 rbdlr. Men takket

Fra 1820'erne kendes hosstående tal for kornavl i tønder på de kongelige gårde, idet Torp dog ikke er medtaget. Det ses at rug gav rigelig 4 fold, havre og byg knap 3 fold og boghvede rigelig 4 fold. Andre afgrøder nævnes ikke. Størst var udbyttet i Stubbæk. Til sammenligning kunne udbyttet i gode marskegne vestpå i hertugdømmerne nå to til fire gange så højt – Ensted var et ret magert sogn.

Kornavl på de kongelige gårde o. 1825.

	rug		havre		byg		boghvede	
	udsæd	høst	udsæd	høst	udsæd	høst	udsæd	høst
Hostrup	61	243	63	163	26	64	22	65
Hostrupskov	1	3						
Stubbæk	67	309	82	231	28	86	32	157
Ensted	1	6	1	3			1	5
Stubbækskov	1	4	2	4	1	2	1	4
Styrtom	1	3	5	10				
Høffelbjerg teglværk	1	2	3	9				
Røllum	13	39	9	27	3	11	5	32
	146	609	167	447	58	163	61	263

være sparsommelighed og et alsidigt landbrug med kornavl, mose- og skovbrug klarede man sig igennem uden en bølge af konkurser. Med de stigende landbrugspriser fra begyndelsen af 1830'erne rettede forholdene sig derfor hurtigt. I årene 1828 til 1838 steg taksationsværdien fra 23.680 rbdlr. til 28.080 rbdlr.

Der blev altså ikke bygget meget i disse år, men dog mere end årtiet før. Derefter gik det hurtigt fremad. I 1848 var taksationsværdien 41.160 rbdlr., og samtidig var skatterestancerne næsten helt forsvundet. Nu var en ny fremgangstid indledt. De bedre tider kaldte på mere nybyggeri.

Samfærdsel, kroer og industri

Veje

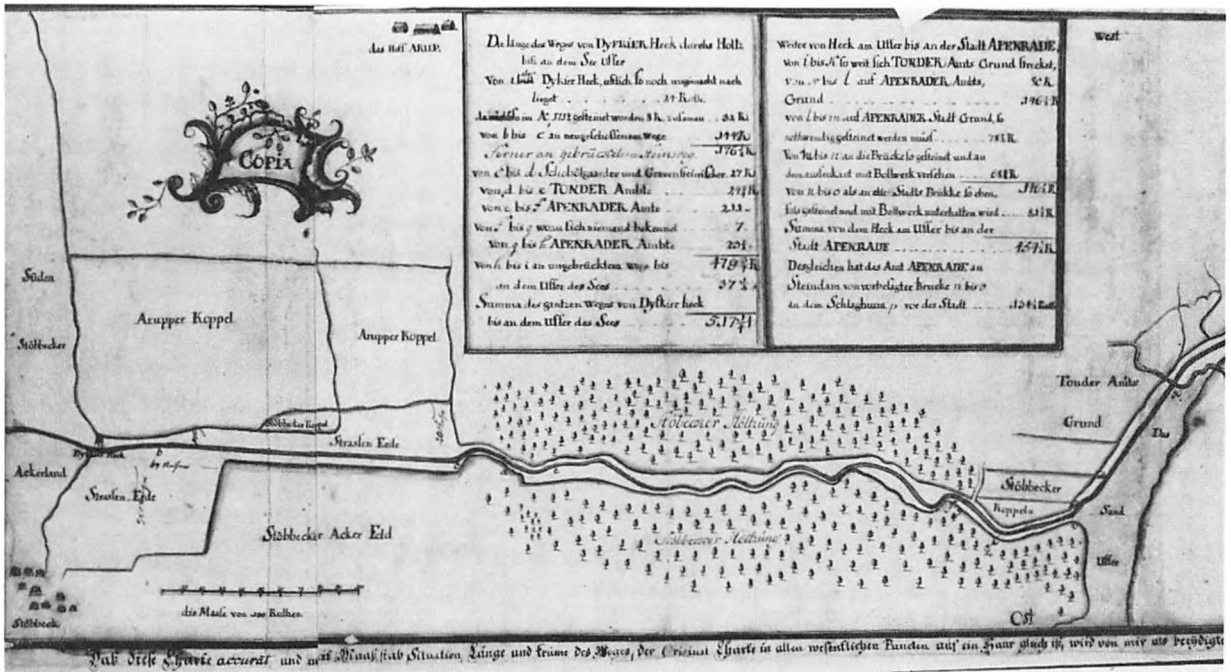
Så langt tilbage vi kan se var Ensted sogn på kryds og tværs gennemskåret af veje – store og små. Mest ærværdig var »hærvejen« fra Aabenraa til Flensborg. Af overordnet betydning var også landevejene Sønderborg-Tønder og Aabenraa-Sønderborg. En lang række mindre veje tjente mere lokale behov.

Hærvejen strakte sig 20 alen bred og omgivet af volde eller gærder fra Skelbækken langs stranden gennem Styrtom og Stubbæk skov forbi En-

På dette udsnit af Johann Heinrich Christian du Plats kort over hertugdømmet Slesvig 1804/05 ser man tydeligt de vigtigste veje gennem Ensted sogn: fra Styrtom til Povls Kro hovedvejen Aabenraa-Flensborg, fra Dybkær kro og østpå gennem Stubbæk og Sdr. Hostrup vejen til Sønderborg og endelig vestpå forbi Torp vejen til Tønder. Desuden var møllevejen til Felsbæk og Krusmølle af betydning. Kortet er udarbejdet bl.a. på grundlag af Videnskabernes Selskabs kort som ses s. 86. Udg. af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Kiel 1983.

sted kirke og galgen ud til Povlskro ved den store hærvej langs højderyggen. På galgepladsen blev misdædere henrettet. Den 8. april 1750 mistede en Ulrich Brand hovedet og blev lagt på støjle; han havde myrdet en fattig dreng, som havde nogle få skillinge hos sig. Under galgen blev også selvmordere begravet. I 1752 var det en tjenestekarl Hans Rytter fra Løjt, som havde opholdt sig i sognet siden rug-høsten. Han hængte sig i Stubbæk og blev på bøddelens kærre ført til galgen og begravet. Hærvejen var også vidne til anden elendighed. Den 9. januar 1742 skulle en fattig mand drive 4 okser fra Flensborg til Aabenraa. Han frøs ihjel ved Ensted kirke – dér var der endnu intet værtshus – og blev begravet på kirkegården den 13. januar.

Vedligeholdelsen af den vanskelige vej fra Styrtom til Dybbæk voldte ofte problemer mellem de mange interessenter. I 1725 gik striden helt op til Overretten på Gottorp slot. I den anledning blev dette smukke kort udarbejdet for at vise, hvem der skulle vedligeholde de enkelte dele af vejen. Landsarkivet i Aabenraa. Foto Jens Ravn Jensen.

Hovedvejsstrækningen op ad de stejle bakker mod Årup krævede megen vedligeholdelse, og byrdefordelingen voldte konstant strid mellem lodsejerne i Aabenraa amt og by, Tønder amt, Årupbønderne og Skovbølgård. Gennem skoven blev vejen tidligt stenlagt – det var den såkaldte Stubbæk Stenbro – og vedligeholdelsen blev fordelt. Det første stykke fra vandet blev tilset af Aabenraa amt, de næste stykker lå under Tønder amt, Gråsten og Skovbølgård. Det sidste stykke uden for skoven indtil Dybbæk kro og vejen ind til Stubbæk var ikke fordelt og derfor ofte i dårlig stand. I 1699 og 1711 var dette sidste stykke ufremkommeligt og blev nu stenlagt

Ved Stubbæk Stenbro står en række sten i vejkanthen. De var oprindeligt med til at angive, hvem der skulle vedligeholde de enkelte vejstykker. En af stenene angiver Skovbølgårds stykke, andre har bomærkelignende udhugninger. Foto Jens Ravn Jensen.

på Ensted sogns bekostning. Også længe herefter voldte vedligeholdelsen af den vanskelige og vigtige hovedvej dog mange kvaler.

Striden mellem Aabenraa og Stubbæk fortsatte om denne vej og om andre problemer. Aabenraa-skibene havde i de gode år midt i 1700-tallet brug for mængder af sand som ballast. Først blev der gravet på Aabenraa-grund ind mod Skelbækken. Derefter blev gravningen udstrakt til Stubbæks »aflæggerby« Styrptom. Det underminerede vejen langs stranden og bøndernes græsarealer – og lange processer blev ført mellem de to parter.

I årene omkring 1764 blev den vigtige hovedvej afgørende forbedret. »Stubbæk Stenbro« blev udjævnet, og vejen langs kysten udbedret ved opfyldning. Det medførte at postruten og diligencerne fra 1765 blev lagt over Aabenraa og forbi Ensted kirke – den gamle vestlige hærvej havde dermed mistet nogen betydning, og Ensted kom til at ligge på hovedpost-ruten.

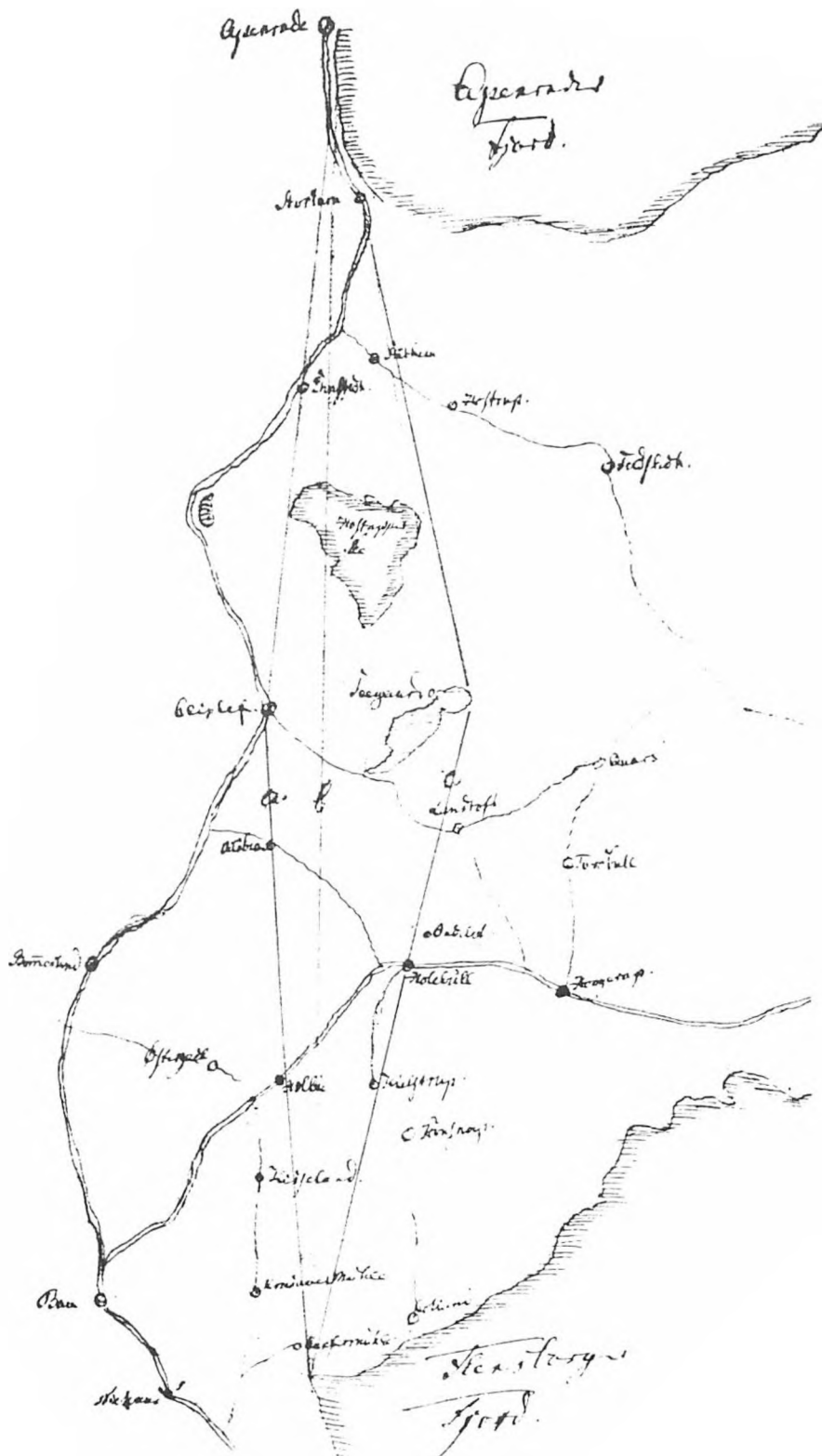
Landevejen Tønder-Sønderborg gik indtil udskiftningen vest-øst gennem sognet og blev derpå lagt fra Hostrup over Stubbæk-Dybkær til Ensted-Torp. *Aabenraa-Sønderborg-vejen* gik fra Dybkær og Stubbæk gennem Hostrup videre østpå. Begge var 10-12 alen brede. Vedligeholdelsen og snerydningen påhvilede de omkringboende bønder, senere hele sognet. Det var en stor byrde, hvis fordelingsnøgle gav anledning til en aldrig afsluttet strid mellem landsbyerne.

Det gamle vej mønster forblev ret uændret lige indtil den nye sten- og grusbelagte *statschaussee Altona-Kolding* fra 1846 skar sit dybe spor nord-syd gennem sognet. Forberedelserne startede i 1838. En lang række møder måtte afholdes før den endelige linjeføring lå klar. Kampen stod mellem linjer henholdsvis øst og vest om Hostrup sø. Til slut lykkedes det hofråd Bahrt fra Gråsten at få gennemført linjen tværs over ruinen af det gamle Søgård, øst om Hostrup sø og forbi Hostrup by – derved undgik man at skære lige gennem Årups godsmarker! Resultatet blev den hovedvej vi kender som hovedvej A 10 den dag i dag. Der var tale om et betydeligt anlægsarbejde, som kaldte mange arbejdere til sognet, og som en tid gav god beskæftigelse og indtjening til arbejdsfolk.

Ved Styrptom blev et bomhus indrettet i 1848, og her fik bommand Bang i de følgende år nok at se til for at få reglerne overholdt. De vejfarende skulle betale for at køre på vejen – tit og ofte kunne han indberette om folk som egenmægtigt havde åbnet bommen, om ting tabt på vejen, om løsgående køer osv. Bommen lagde op til en disciplin, som ikke var let at gennemføre fra den ene dag til den anden.

Den store vej skabte på en helt ny måde forbindelse til den vide verden – med dens umoral og ringe kirkelighed! I 1847 klagede pastor Meyer således over, at de mange fremmede chausseearbejdere overtrådte sab-

Drøftelserne om anlæggelse af
 chausseen Altona-Kolding begyndte
 i 1838, og nivelleringerne startede i
 1840. Kortet viser de forskellige
 linjeføringer, som blev overvejet i
 1843. Resultatet blev den østlige
 løsning, over Søgård sø og øst om
 Hostrup sø. Ekspropriationerne
 fandt sted i 1846, og derefter be-
 gyndte vejarbejdet. LA Åb Gråsten
 godsarkiv pk. 271, C IV 437.

Længe før »Bomhuset« blev bygget i Styrtom i 1848 blev der holdt opsyn på hovedvejen langs stranden. På Videnskabernes Selskabs kort fra o. 1770 ses et vagthus tæt ved grænsen mellem Ensted sogn og Aabenraa by. Geodætisk Institut.

batsforordningen. De holdt ikke søndagen hellig, men måtte ofte nødtvungen arbejde om søndagen for at tjene det nødvendige til livets opretholdelse. Det dårlige eksempel smittede af på småfolk i sognet, især i vanskelige dyrtidsår som 1846-47, hvor de også om søndagen måtte arbejde for det daglige brød. Dermed faldt kirkegangen, især blandt underklassen. Arbejdernes drikfældighed skal også have været stor. Det kunne friste svage eksistenser. I oktober 1846 besluttede fattigkollegiet således at flytte Hans R. Kirkmand fra Styrtom til Torp fattighus, altså bort fra »chausseeinjen, hvorved han kom i berøring med chausseearbejdernes udskud og dermed mere blev foranlediget til eksesser«.

Landevejskroer

Før den nye chaussee blev anlagt lå de vigtigste kroer naturligt nok ved den store »hærvej«. Ældst var *Dybkær kro* under Årup gods. Den lå hvor vejen fra hovedvejen gik fra til venstre mod Stubbæk. Den var meget søgt af prangere og fragtvogne fra Jylland til Holsten. Efter chausseebyggeriet i 1840'erne mistede den betydning, men de sidste bygninger forsvandt først i 1886. Stenene blev anvendt i Johan Leys lade på Kyllingkær. *Dybkær kro* var oprindeligt det foretrukne samlingssted i sognet.

Fra 1806 blev den suppleret af *Ensted kro*, som blev nabo til både kirken og galgen. Det var et særpræget makkerskab. I 1818 noterede den senere berømte teolog og politiker H.N. Clausen efter et besøg på stedet: »I Ensted staae faa skridt fra hinanden en kirke, en kro og en galge, et smukt kløverblad, som kunde udlægges: Salighed, Synd, Fordømmelse. Paa denne Vei møde vi hamborgske fragtvogne, uhyre maskiner, udbyggede i højde og bredde, som bevæges af 5, 6, 8 heste, ogsaa saa vi vogne trækkes af tyre, ogsaa af hest og 1 tyr«.

Stubbæk kro midt i landsbyen – nu forsamlingshuset – havde længe sin vigtigste næring af vejfarende fra Sundeved, som ad den gamle Sønderborg-Aabenraa landevej passerede byen. Efter 1846 blev hele denne færdsel ledt direkte fra Sdr. Hostrup ad den nye vej nordpå – og *Stubbæk kro* kom til at ligge i et »ingenmandsland« mellem den gamle landevej og dens kroer *Dybkær* og *Ensted* og den nye vej, hvor *Lundsbjerg kro* var anlagt i 1847. Kromand Mads Jepsen (Schmidt) i *Stubbæk* klagede sin nød. Nu havde han kun landsbyens egne beboere at leve af – og alle gav ham medhold i, at den nye vej faktisk havde berøvet landsbykroen dens vigtigste næring. Som en slags erstatning søgte Jepsen om lov til at drive høkeri – men det blev afslået på grund af den ret korte afstand til Aabenraa.

Ved den nye chaussee blev som nævnt anlagt *Lundsbjerg kro* – bekvemt

for de vejfarende ad chausseen, ad Sønderborg-Gråsten vejen og møllevejen til Krusmølle og Felsbæk mølle.

Endelig fik *Styrtom* en egentlig kro i disse år. Et værtshus havde eksisteret på kongelig grund her lige fra begyndelsen af 1700-årene. En egentlig koncession til kro og herberg med logi blev dog først givet til kromand Hans Chr. Nielsen i 1841. Mange argumenter talte på dette tidspunkt for krodrift i *Styrtom*. Oversvømmelser og snevejr ved vintertid tvang undertiden posten og almindelige rejsende til at gøre ophold i *Styrtom*. Stubbæk-bønderne udskibede træ og tørv fra stranden, og de kom ofte forbi med gødningsmøg købt i Aabenraa på vej hjemad. I begge tilfælde havde hestene brug for foder undervejs. Det var også nødvendigt for fragtkuskene at lade hestene hvile ud i *Styrtom*, før de skulle slæbe op ad den stejle bakke mod Årup – og de mange teglværker bag *Styrtom* gav baggrund for krodrift.

Endelig må det nævnes, at også Røllum, Torp og Sdr. Hostrup havde hver sin kro i midten af 1800-årene. I Hostrup var Johann Jessen kromand i 1803. Kroerne i Røllum og Sdr. Hostrup gik tilbage til begyndelsen af 1700-årene. I al fald de større kromænd var velstillede folk med en alsidig virksomhed – krodrift, ølbryggeri og brændevinsbrænding, lidt høkeri og landbrug.

Møller

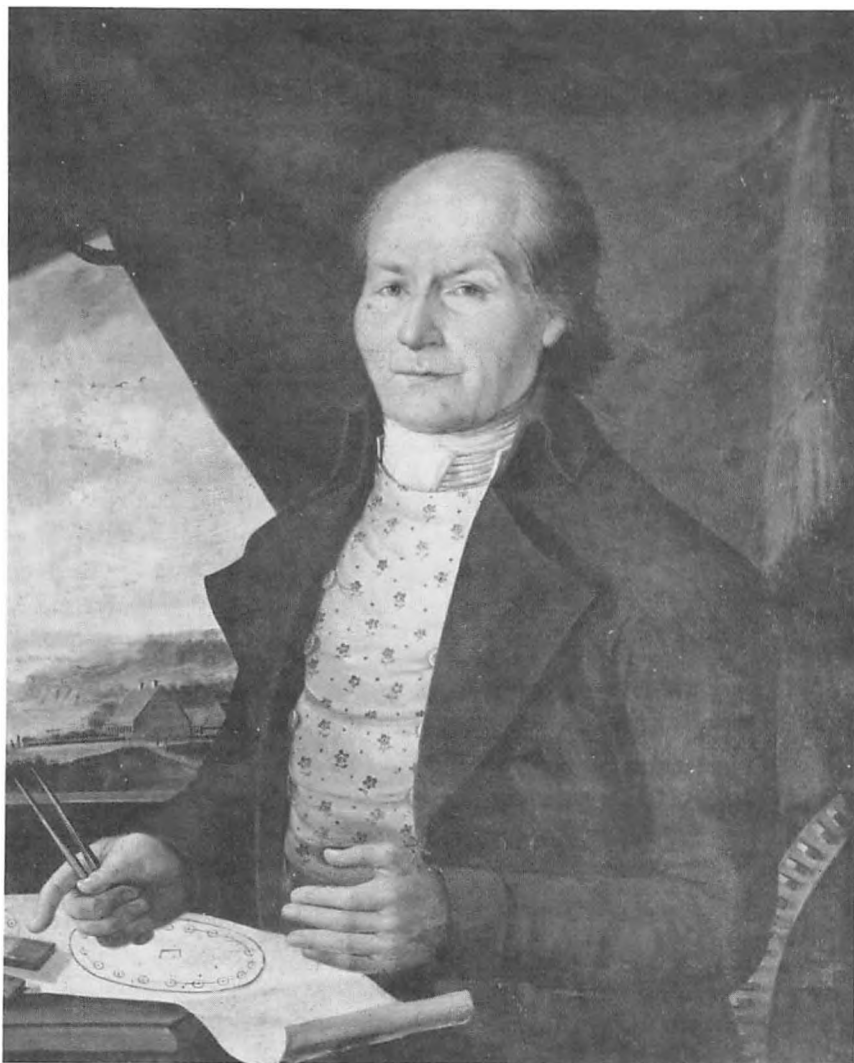
Gennem århundreder måtte bønderne age ud af sognet, når de skulle have korn malet til mel. I hele Sønderjylland rådede møllepligt – dvs. at et begrænset antal møller, oftest ejet af kongen eller godsejerne, havde monopol på mølleri. Hver mølle havde sit distrikt, hvis beboere var forpligtet til at søge denne mølle. De var også pålagt arbejdsydelser – kørsler, vedligeholdelse af møllevejen og vandløbet og evt. selve møllen, og skulle erlægge en bestemt procentdel af kornet som betaling til møllejeren, såkaldt mølletold eller »matte«. Disse retraktive regler medførte naturligvis mange stridigheder, skabte utilfredshed og fremkaldte i Ensted sogn ønsket om oprettelse af »frie« møller inden for sognets grænser.

Bønderne i Stubbæk og Sdr. Hostrup skulle søge *Felsbæk vandmølle* i Felsted sogn. Røllum og Torp hørte under *Bjerndrup vandmølle* i Kliplev sogn. Mølletolden var $\frac{1}{24}$. Desuden måtte bønderne levere strå til tækning af møllen i Bjerndrup, bidrage til ny møllesten og ydre hånd- og spandtjeneste.

Som modtræk mod tvangsmøllerne opstod der »frie« møller i sognet. Officielt måtte de ikke male mel, kun gryn, men de gamle møller klagede selvfølgelig gang på gang over ulovligheder i de nye møller.

Vigtigst blandt de frie møller var *Laksmølle*. På dens plads ned mod Aabenraa fjord lå oprindeligt et jægerkåd under Årup. I bækken kunne der fanges laks, delikatesser for herskerne på Gråsten og Årup. I 1778 overtog den driftige møller Hans Lautrup (1735-1827) fra Bjerndrup ejendommen, og en storhedstid oprandt. Lautrup fik lov at anlægge en boghvedevandmølle og en grubbegrynkværn, evt. en vindmølle, og i de følgende årtier opstod en blomstrende bedrift. Han lod vandløbet stemme op i en mølledam og vandmøllen med flere overfaldshjul blev et solidt foretagende, søgt af omegnens bønder, ad søvejen af folk fra Aabenraa og Løjt. På slibemøllen lod omegnens smede og bønder leer slibe i stort tal. I 1786 forpagtede Lautrup bryggeri- og brænderirettighederne på Årup

Møller Hans Lautrup på Laksmølle (1735-1827) er her malet af Jes Jessen i Aabenraa i 1804. På bordet ligger tommestokke og tegninger til et møllehjul, bag ham står et takhjul. I baggrunden til venstre udsigt over et fjordlandskab og et trefløjet gult anlæg, der nok skal være Laksmølle. Lautrup var en meget aktiv mand med omfattende praktisk-økonomiske kundskaber. Møllen hørte under Årup, og hertugen på Augustenborg lagde som mange andre i samtiden mærke til møllerens succes og besøgte ham flere gange. Denne kontakt til hoffet i Augustenborg var senere med til at føre familien Lautrup over i den tyske lejr. Foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

gods. Ikke nok med det. Han handlede med møller, og gennem sønner og svigersønner blev familien placeret på de vigtige møller i Skovlund, Bjerndrup, Rødding, Tørring og Jørgensby mølle ved Flensborg. Også Jørgensgård teglværk ved Aabenraa erhvervede han.

Til sidst gik det dog galt. De vanskelige konjunkturer efter 1813 førte til konkurs i 1819, omend Laksmølle i sig selv fortsat var et rentabelt foretagende.

I begyndelsen af 1800-årene blev mølletvangen løst. Fra 1811 blev det tilladt at oprette frie byg- og boghvedegrynmøller, og det satte spor i Ensted sogn. Fra 1797 drev kromanden på Dybkær kro en mølle, først kun til eget brug, senere også for fremmede. En hestegrynmølle blev i 1814 tilladt i Røllum på Tøge Rasmussens gård, og Laksmølle søgte i 1820'erne om tilladelse til al slags kornmaling. Det blev dog afslået, til ærgrelse både for møller Lautrup og sognets beboere, som foretrak at lade male på Laksmølle frem for at skulle køre helt til Felsbæk eller Bjerndrup.

I realiteten blev mølletvangen dog gradvist udhulet, og endelig i 1850'erne fik Laksmølle tilladelse til at male al salgs korn. Nu havde Ensted sogn omsider fået sin egen mølle, og Laksmølle gik ind i sin storhedstid.

Teglværker

Fra naturens hånd var Ensted sogn som skabt til teglværksdrift. »I de fleste kobler ved stranden findes der en uvurderlig guldgrube ... Jeg tænker på det fineste ler, af hvilket der kan fremstilles de bedste bygningssten og tagpander«, skrev pastor Freuchen i 1768. Brændsel til brændingen kunne fås uden besvær fra sognets udstrakte tørvemoser, og beliggenheden ud til Aabenraa fjord gjorde det let at udskibe stenene ad søvejen – ligesom det var tilfældet for tørveproduktionen.

Alligevel synes en større teglværksdrift først at være begyndt i slutningen af 1700-årene. Det skyldtes svigtende afsætning. Over land kunne der ikke sælges ret meget, dertil var transporten for besværlig og bønderne for fattige, og udskibning ad søvejen blev hindret af et monopol for ejeren af Jørgensgård teglværk på Lensnak ved Aabenraa. Derved blev Enstedbefolkningen berøvet en af de eneste veje ud over tørvehandelen til at skaffe sig kontanter. »Hvis ejerne af denne hidtil ubrugte skat vidste ret at udnytte den, ville det blive en stor fordel både for dem selv og for fremmede byer, når de fik lov til fri udførsel af denne vare ad søvejen. Hidtil har én person [provst Koch – 1736, sønnen justitsråd C.T. Koch derefter, begge på Jørgensgård teglværk] haft monopol på denne ret«.

Længe var teglværksdriften altså beskeden, bl.a. fordi Ensted-virksomhederne kun måtte sælge over land, ikke ad søvejen. De kongelige Lund-

toft-bønder kunne frit anlægge brænderier, og der er sikkert med mellemrum brændt tegl i små ovne, når større byggerier krævede det. Allerede i 1710 nævnes en teglværksejer i Hostrupskov. Af større omfang var brændingen ikke.

Fra 1770'erne blev der mere brug for sten til nybyggeri. I 1778 fik Peter Henningsen tilladelse til et teglværk på Felsbækgård, 1783 opnåede en Claus Clausen fra Avnbøl noget lignende på Loffs senere gård Havklev i Hostrupskov. I 1803 ses Niels Grønnebeck på dette teglværk med to tjenestefolk og tre daglejerfamilier. Chresten Holm på naboteglværket (Felsbæk teglværk) beskæftigede vel 2 daglejerfamilier – det antyder en ikke helt ubetydelig produktion. Skelbæk teglgård omtales før 1800, og Høffelbjerg teglværk fik koncession i 1774. Desuden var der sikkert mindre brænderier. Teglværkerne var meget konjunkturfølsomme – ca. 1815 blev Loffs teglværk i Hostrupskov nedlagt, fordi det ikke kastede noget af sig i disse dårlige år, hvor byggeriet var beskedent, jvfr. s. 110.

Fra o. 1840 gik det atter for alvor fremad. Nu oplevede de vigtigste teglværker Felsbæk og Loffs teglværker i Hostrupskov, Lautrups teglværk på Laksmølle, Høffelbjerg og familien Jürgensens Skelbæk teglværk samt Stubbæk Kalkbrænderi deres storhedstid. I 1841 hed det, at Styrtom var ganske omgivet af teglværker. Teglværkernes fremgang var udtryk for en betydelig efterspørgsel efter byggematerialer til nybyggeri i disse år med bedre vilkår for landbruget.

Det gav beskæftigelse til stenstrygere, pandeformere, daglejere og også en del kvinder. Udviklingen var rivende frem til 1857. Mindst 34 mand fandt da fast beskæftigelse på de store teglværker, og der blev brændt knap 1.800.000 mursten, tagsten og drønsrør, og dertil 3.000 td. kalk. Indtjeningen for ejerne – Loff, Lautrup, Festersen og de andre lokale ejere – var sikkert ikke ringe. Da gdr. og smed i Stubbæk Jørgen Petersen i 1852 bad om tilladelse til at anlægge et kalkbrænderi, begrundede han det med, at »denne næringsvej er af de dårligste næringsveje«.

Efter den almindelige økonomiske krise i 1857 satte et vist tilbageslag ind. Beskæftigelsen og produktionen faldt, og det har sikkert præget vilkårene i arbejderhjemmene. (se tabel).

TEGLVÆRKER

Felsbæk teglgård	Havklev	Skelbæk teglværk	Laksmølle
1778 Peter Henningsen	1783 Claus Clausen	1800 Hans Nissen Goeg	1838 og 1841 koncession
1790 Hinrich Frees	1786 Chr. Andresen	1804 pastor L. P. Hoeck	til teglværk og kalk-
1800 Chresten Hansen	Grønnebeck	gdr. Jürgen Chri-	brænderi for Hans
Holm og Johann	1812 Claus Kröger –	stensen, Kyllingkær	Lautrup
Bahne Sönnichsen	derefter nedlagt	1830 Boy Jürgensen, sst.	1858ff nedlagt, bygnin-
1837ff familien Festersen	1846 Hans Detlef Loff		ger nedrevet
1896ff ej i drift	1858ff ej i drift		
Høffelbjerg teglværk	Stubbæk kalkbrænderi	Torp teglværk	
1774 Jes Christiansen	1852 smed Jørgen Pe-	1862-63 Hinrich Møller	
1799 og 1851 konces-	tersen		
sioner	1862ff nedlagt		
1862ff ej i drift			

Produktion og beskæftigelse i alt i udvalgte år; minimumstal:

1847	800.000 sten				11 arbejdere
1849	225.000 sten				
1850	438.000 sten				
1851	480.000 sten				
1852	1.210.000 sten	600 foust. kalk			31 arbejdere
1854	1.390.000 sten	3.400 foust/td kalk			17 arbejdere
1855	1.290.000 sten	2.000 td kalk			15 arbejdere
1856	1.580.000 sten	3.000 td kalk			32 arbejdere
1857	1.630.000 sten	100.000 drænsrør	3000 td kalk		34 arbejdere
1858	1.200.000 sten	6.000 drænsrør	6000 td kalk		24 arbejdere
1859	470.000 sten	30.000 drænsrør	1400 td kalk		13 arbejdere
1860	730.000 sten	66.000 drænsrør			15 arbejdere
1861	280.000 sten	300.000 drænsrør			13 arbejdere
1862	450.000 sten	70.000 drænsrør			11 arbejdere

En fuldt pålidelig statistik over teglværkernes produktion kan ikke opstilles. Men dog viser tallene på overbevisende måde, at produktionen kulminerede midt i 1850'erne, hvorefter den gradvist ebbede ud.

Kirke-, skole- og fattigvæsen

Kirke og præst

Kirken lå som et fast vartegn ved vejkrydset mellem den nord-sydgående hovedvej og vejen Sønderborg-Tønder, men bygningen førte egentlig en noget usikker eksistens. Vedligeholdelse af kirke og kirkegård var de to kirkeværgers eller juraters opgave. Når større opgaver lå for, toges de 8 sognemænd med på råd, og godkendelse blev evt. indhentet fra kirkevisitationen, dvs. provst og amtmand i Tønder.

Kirkens ejendom og indtægter var imidlertid små. De faste indtægter – lejeindtægter af kirkens jordtilligende, renter og korntiende, afløst med penge, havde rod i en fjern fortid og blev ikke forhøjet i takt med prisudviklingen. De udgjorde kun et mindre markbeløb. De varierende indtægter – en lille afgift for klokkeringning og brug af kirkens liglagen ved begravelser, afgift ved åbning af familiegravsteder i kirken, udlejning af 12 stolestader ved kirkens nordvæg, var også ganske beskedne. Kirken kunne altså ikke ad denne vej opbygge en kassebeholdning til brug ved større reparationer, og bygningen kunne derfor ikke altid roses for sin gode stand. D. 13. juli 1776 noterede arkivtegneren Søren Abildgaard ved et besøg i sin dagbog: »Indvendig er kirken forfalden; stolestaderne løse og vaklende«. Større arbejder i 1741-43, bl.a. opmuring af en ny vestgavl – blev finansieret ved kollekt i provstiet og sognet. Renovering af sydmuren, et nyt tag af blåglaserede tagpander og en del andet i 1840-43 blev finansieret ved salg af det gamle bly. I øvrigt blev udgifterne fordelt på sognet i forhold til den enkelte andel af kirkens stolestader.

Alene bønderne ejede stolestader, og de var dermed ene om at betale udgifter til kirkelige bygninger. Som en slags erstatning for denne byrde lejedes ledige stader mod betaling ud til kådnere og inderster og andre jordløse. I begyndelse af 1800-årene skete der imidlertid vigtige forskydninger i sognet. Antallet af kådnere og inderster og jordløse steg i forhold til antallet af bønder, og en dalende kirkegang gjorde det mere vanskeligt for bønderne at udleje ledige stader. De kirkelige udgifter blev kort sagt nu fordelt på relativt færre personer. Reaktionen var naturlig. I 1826 blev der bygget nyt klokketårn – det eksisterer den dag i dag. Ejerne af kirkens stolestader, dvs. bønderne, forlangte nu, at ca. ½ af udgifterne skulle fordeles på de sogneboere, som ikke ejede stolestader, altså på kådnere og

Soluret på kirkens våbenhus er stærkt forvitret. Ser man nøje efter bærer det påskriften »Soli Deo Gloria«, årstallet 1771 og initialerne L. I. Det er opsat af Aabenraa-bygmesteren Lorentz Jacobsen (1721-79). Jacobsen var født i Stubbæk i 1721 og blev en af sognets berømte sønner. Han var mester for talrige fine bygningsværker – Kliplev præstegård, Skovbølgård, Ballegård, slotskirken i Augustenborg og en del af slottet. Han var også flittigt beskæftiget ved kirke-reparationer på Aabenraa-egnen, og en del af tidens fine borgerhuse i Aabenraa skyldes formentlig ham. Foto Jens Ravn Jensen.

inderster, og at de skulle *tvinges* til at overtage stolestader og dermed udgifter.

Hermed blev en langvarig strid indledt, og den var med til at forpeste tilværelsen for pastor J.F. Sönnichsen så han søgte bort fra sognet efter få år. Kådnere og inderster mente, at den foreslåede ændring ville betyde en

belastning af småfolk til fordel for de rige. Resultatet blev, at udgifterne fremover blev fordelt efter grundbesiddelse og formue.

Præsten blev valgt ved afstemning blandt alle selvstændige familieoverhoveder. Der kunne vælges mellem tre kandidater præsenteret af kirkevisitatorerne. Efter en prøveprædiken blev der stemt, og vinderen blev bekræftet af kongen og endelig indsat af kirkevisitatorerne.

Også præsten skulle »underholdes«. Til embedet hørte agerland på Stubbæk bymark, som præsten drev for egen regning ved hjælp af tjenestefolk. Ved udskiftningen af Stubbæks jorder o. 1780 fik præsten udlagt som sin andel de marker, der lå lige vest for præstegården og indtil mosen nord for kirken. Gården hørte til de middelstore, efter 1800 målt til 41 skatte-tønder, dvs. samme størrelse som flertallet af Årup-gårdene, men noget mindre end de kongelige gårde. Skov og mose, sognets bedste aktiver, havde præsten ikke direkte del i. Til gengæld skulle hver kådner- og inderstefamilie yde en dags arbejde, om muligt med hest og vogn. Ofte hjalp de med at sprede gødning på markerne. Eng hørte heller ikke til pastoratet, høtienden, som blev leveret in natura og som var på 29 læs årligt, var en slags erstatning. Hertil kom som før nævnt korn-, kvæg-, oste-, smørtiende samt offer og accidenser.

Præstegårdens stuehus var på 14 fag. De 11 fag blev vedligeholdt af sognet, resten måtte præsten selv passe tillige med avlsbygningerne, som tilhørte præsten. Nye bygninger blev opført i 1733 af pastor Vilhelm Fabricius. Han lod dem pryde med smukke smedede bogstaver og tal – »W.F. 1733«. Disse »sirater« blev langt senere overført til den nye præstegård, som blev opført i 1912.

Ved embedstiltrædelse skulle bygningerne indløses fra forgængerens. Det betød en stor byrde for nye, måske ubemidlede præster. 1.500 mark eller mere skulle udredes. I tilgift var der måske pension at betale til forgængerens enke – det var jo ikke altid tilrådeligt eller muligt at gifte sig med hende! Alt dette betød, at Ensted præstekald var ret ringe set i forhold til flere af omegnens embeder. Gang på gang søgte sognehyrden derfor bort fra Ensted for at få bedre materielle kår. Pastor Vilhelm Fabricius (1731-48) lod sig forflytte til det bedre kald i Varde i 1748, pastor Hoeck (1798-1816) søgte bort gentagne gange indtil det endelig i 1816 lykkedes at komme til Felsted. Pastor Hans Christian Petersen (1817-23) søgte til Kliplev, pastor Jürgen Friedrich Sönnichsen (1824-32) drog til Højer, Johann Heinrich Carl Meyer (1832-47) drog til Ravsted og pastor Marcus Kjær (1848-57) rejste til Rise. Kun pastor Nicolaus Freuchen forblev sognet tro, gennem 50 år fra 1748 til 1798 – og han satte også i enestående grad sit minde i Ensted.

Pastor Freuchen og agendestriden

Gennem mere end 50 år – fra 1748 til 1798 – var Nicolaus Freuchen sognets nidkære hyrde. Mere end nogen anden gjorde han sognets sag til sin. Freuchen var en nidkær kirkens mand, han var praktisk landmand, og han fulgte i stort og småt sine sognebørns ve og vel. Flittigt noterede han ned om sognets historie og om midler til at fremme velstanden i befolkningen. Meget af det vi i dag ved om Ensted sogns ældre historie skylder vi hans flittige pen. Derfor er han også nævnt mange steder i denne fremstilling.

Freuchen var bonde blandt bønder – men han solidariserede sig ikke uden videre med denne sognets overklasse. Den langt mere talrige og voksende klasse af kådnere og indsiddere havde i ham en utrættelig forsvarer. Freuchen havde altid et godt øje til klasse modsætningerne i sognet. Og han vovede at sige sin mening. Det kom ham dyrt at stå – og det forbitrede hans sidste dage i sognet. Anledningen blev den såkaldte Agendestrid.

I 1797 fik den rationalistiske biskop J.G.C. Adler indført en ny gudstjenesteordning eller agende. Den brød radikalt med de nedarvede ritualer. Salmesangen og altergangen blev begrænset, fornuft og moralitet skulle gennemsyre prædikenerne – også kaldt læreforedrag – og bønnerne.

Det var for meget for den traditionsbevidste landbefolkning. I sogn efter sogn i Nordslesvig og i Nordfrisland protesterede befolkningen. I Ensted syntes det først at skulle gå mere roligt. Pastor Freuchen hilste den »fornuftige« reform velkommen og tog den i anvendelse ved nytår 1798. Snart fik sognet imidlertid nys om uroen mod vest, og så gik to sogneboere, jordmoderen Ingeburg Kathrine Friedrichsen og en af otte-mændene, den velhavende gårdejer Nis Hansen i Sdr. Hostrup i aktion. De indkaldte til møde i Stubbæk, og det blev besluttet at forlange gammel skik genindført. Sagen gik i hårdknude. Freuchen nægtede at vige tilbage uden påbud ovenfra. De utilfredse klagede derpå til amtet. Her blev man betænkelig over urolighederne og fordrøede, at der skulle holdes afstemning. Resultatet forelå den 30. marts 1798. ¼ af menigheden stemte for at bibeholde gammel sædvane. Freuchens ærlighed og konsekvens fornægtede sig ikke. Han afviste nu øvrighedens bud om at følge menighedens ønske. Den var ført på vildspor af nogle fanatiske koner og herskesyge mænd. Han selv havde tjent den gode sag – det ville han fortsætte med, og i øvrigt nedlægge sit embede.

De utilfredse bønder indsendte nu en klage over sognepræsten direkte til kongen, og da Freuchen fortsat hævdede, at klagerne kun repræsenterede en fanatisk minoritet, klagede de igen til amtet. Den 2. juli 1798 fik Freuchen sin afsked – i nåde og med pension.

Klokkehuset i kirkegårdens sydvestre hjørne er opført 1826-28 af små, hårdtbrændte sten. Bygningen måler udvendig 4,1 m i kvadrat, 5,2 m i højden. Pyramidetaget stammer vistnok fra 1840-41. Klokkehusets forgænger var formentlig af træ – ligesom klokkehusene ved de andre kirker i Lundtoft herred. Nederste stokværk er materialerum, i øverste hænger klokkerne bag de 8 glasmuller. Heldigvis lykkedes det aldrig at få klokkehuset erstattet af et imponant tårn på kirken.

Allerede den 30. august 1798 blev der holdt valg af en efterfølger. Den heldige blev Lorenz Peter Hoeck fra Løgumkloster. Der kom nu mere ro over gudstjenesteordningen. Men i stedet fortsatte striden på det materielle plan. Nis Hansen og andre gode bønder blandt otte-mændene: Peter Festersen i Hostrup, Asmus Jessen i Torp, Hans Jessen og Chr. Thaysen i Røllum førte an i en generel boykot af afgifter til præst og degn. Al tiendeydelse blev nægtet, og Hoeck, som netop havde etableret sig i præstegården, kom i vanskeligheder. Den 20. oktober 1799 skrev han: »Jeg er nu så nær ved at fortvivle, at jeg næsten er i stand til at bede om min afsked, så jeg på anden måde kan sørge for mit eget og min families underhold. Så ser jeg ingen anden udvej end at overlade min kone, som venter sig, til hendes mor og derpå selv drage i krig mod franskmændene ... Næringsssorger er hårde sorger. Daglige krænkelser er bestemt lige så svære at bære«.

Øvrigheden viste sig længe langmodig. Endelig i december 1799 fandt der dog militær eksekution sted af en korporal og 12 ryttere. De blev indkvarteret hos de omkring 15 forsømmelige, deriblandt 4 af otte-mændene. Soldaterne skulle ud over forplejning dagligt have udbetalt 6-24 sk. indtil alle restancer var betalt. Nu faldt bønderne til føje. Den 2. oktober 1800 enedes man om et nyt kirkeinventarium, som fastlagde de fremtidige ydelser.

Hvorfor blev disse år så stormfulde i Ensted sogn? Et entydigt svar kan næppe gives. En inderlig religiøsitet hos bønderne ligger næppe bag deres ønske om at fastholde den gamle gudstjenesteordning. Derimod kan almindelig konservatisme og uvilje mod ene blandt de omgivende sogne at følge den nymodens ordning have spillet ind. Økonomiske og sociale grunde var nok mest afgørende. Pastor Freuchen havde gang på gang i sin lange karriere frygtløst talt mod de solide bønders egensindige og sparsommelige holdning – og havde ofte taget »den lille mands« parti. Han havde støttet småfolkene, da bønderne ville bebyrde dem med at bringe skattepengene til Tønder (s. 97), han bekæmpede nedarvede sædvaner for bøndernes selskabelighed og undså sig ikke for at hænge gode bøndersønner ud, når de havde overtrådt det 6. bud (s. 128). I sin kamp for et bedre skolevæsen angreb han i meget stærke vendinger bøndernes egoisme og materialisme (s. 132). Nu kunne iltre bønder som Nis Hansen let samle modstand mod ham og få hævn over den principfaste præst. Og næppe var han borte, så fortsatte striden under efterfølgeren som en regulær skatteenægtelse. Vi kan altså måske se disse års strid som en kamp mellem sognets bondeoverklasse og administrationen. Bønderne følte sig stærke nok til at protestere, når en for nævenyttig embedsstand greb ind i nedarvet sædvane og deres hævdvundne rettigheder. Og modspillet mod

Gabestokken stod ved indgangsporten til kirkegården endnu i 1858. Det er en høj egepæl med to lænker begge forsynet med en højle til at omslutte synderens hals. De kunne lukkes med en hængelås. I denne ydmyge stilling kunne misdæderen se over på galgen tæt ved – alt sammen tjente til skræk og advarsel. Gabestokken var en af de første genstande, som blev indlemmet i Aabenraa Museum ved oprettelsen i 1887. Aabenraa Museum foto.

bønderne var kun svagt. Det er bemærkelsesværdigt, at staten i denne sag tøvede særdeles længe, før den greb ind med kraft. I disse år, hvor revolutionens spøgelse endnu sad i hukommelsen hos mange, ville man udfordre befolkningen mindst muligt – derfor fik Nis Hansen & co. så let spil – indtil en vis grænse.

Kirkeliv og sociale normer

Kirken var midtpunkt for hele sognet i dets liv fra vugge til grav, og præsterne gjorde deres til at samle så mange som muligt om gudstjenesterne. Kirkegangen var ganske stabil, og det årlige antal altergæster svarede som regel til indbyggertallet. Det betyder dog ikke, at alle hver søndag kom i kirke. I 1738 hedder det, at kvinderne kun sjældent kom i kirken om vinteren, og til alle tider var kirkebesøget sikkert socialt skævt. I 1840'rne klages således over, at mange daglejere, teglværksarbejdere og små jordejere var fremmede for kirken. »Småfolk« mente sig berettiget til at bruge søndagen til deres eget private arbejde – de var simpelt hen nødt til det – og kom derfor ikke i kirken. Fortsat blev kirkebesøget dog betegnet som godt.

Kirkeligheden og den kristne oplysning søgtes fremmet med ugentlige katekismusoverhøringer i kirken, og præsterne førte en stadig kamp mod nedarvede sædvaner, som stødte an mod kirkens tanker. Faktisk lykkedes det i løbet af 1700-årene at få bugt med en del gamle skikke. Pastor Freuchen var særlig ivrig på dette punkt – og også dette var med til at skabe konflikter.

Befolkningen ville nemlig nødigt lade sig nøje med den kirkelige del af familiefester og andre højtidsstunder. Den festede såre verdsligt før eller efter kirkebesøget. Om søndagen samledes mange i kroerne – formelt for at drøfte fælles anliggender vedr. landbruget – i realiteten for at nyde et glas – eller rettere adskillige!

Brylluper og andre familiefester blev fejret med festivitas – dansemusikken blev indtil efter år 1800 leveret af amtsmusikanterne i Tønder, og der blev givet en skærv til fattigvæsenet ved sådanne lejligheder.

Ved barsler blev nabolagets kvinder indbudt til »barselhuus« og trakteret, og ved barnedåb blev der spist og danset til langt ud på natten. Ved begravelser blev der holdt gravøl. Lighuset ydede en tønne øl, og nogle kander brændevin, som bylaget kunne gøre sig til gode med efter jordefærdens.

Når der var provstevisitats, blev der indkøbt en tønne »provsteøl« – og så fik kirkeværger og sognefolkene sig nok en glad dag, når de mere højtidelige pligter var vel overstået. Der er næppe tvivl om, at den udbredte korporlig vold, som ses af bøderegistrene indtil slutningen af

1700-tallet, var en følge af denne rundelige omgang med stærke drikke – men den megen saltmad krævede jo vædske, og kaffe og the var endnu ikke almindeligt i de jævne befolkningslag, især ikke på landet.

Præsterne søgte med iver at bekæmpe disse nedarvede sædvaner og at fremme en mere moderne soberhed. Pastor Vilhelm Fabricius (1731-48) var en god ven af den pietistiske biskop Hans Adolf Brorson i Ribe, og han talte for den pietistiske moral. Præsten holdt et vågent øje med de almindelige julespil med dans og drikkeri i kroerne. Øvrigheden kom også præsterne til hjælp, og pastor Freuchen var særlig ivrig på feltet. Efter 13 års bestræbelser kunne han endelig se resultater, hvad angår drikkeriet ved begravelser. I 1765 kunne han notere i kirkebogen ved en begravelse: »Den første, ved hvis begravelse den hidtil brugelige skik at give en tønde øl til ligfølget efter øvrighedens befaling er bleven afskaffet«. Den almindelige vanhelligelse af søndagene og de traditionelle barnedåbsfester mødte ligeledes præstens kritik. Også den fri udbredelse i sognet af tryksager med al slags »ugejstligt sludder« efter Struensee-tiden var ham imod. Uden personsanseelse dadlede han overtrædelser af det sjette bud. I 1755 måtte den 19-årige Hans Rossen, søn af den ansete bonde og lensfoged Rasmus Rossen i Røllum knæle ved alteret foran hele menigheden. Hans havde nemlig fået et barn med en gårdmandsdatter fra Torp, uden for ægteskab! Man sang sangen »Ve mig, at jeg så mangelund i vellyst haver svømmet«. Ved ordene: »Jeg gik som so i søle«, vendte Freuchen sig mod synderen og talte med høj stemme: »Det er sådan du ser ud, Hans Rossen«. – Det kom nu ikke til at skade den letsindige ungersvend. Hans Rossen blev selv senere lensfoged og kirkeværge efter sin far.

Skriftemål som det omtalte – eller i mildere form dadel eller påmindelse fra prædikestolen, kom indtil 1760'erne ofte for som udtryk for kirkens kamp mod overtrædelser af det 6. bud. I parentes kan også bemærkes, at en skampæl eller gabestok stod ved kirken lige til 1860'erne, dog ubrugt siden 1850.

Freuchens frygtløse frimodighed og hans trang til at arbejde for orden og god tugt i sognet holdt sig usvækket gennem de mange år. Han havde et godt øje til de velbjærgede bønder – gang på gang møder man beviser på hans sociale forståelse og forsøg på at beskytte småfolk mod overgreb.

Dyd og gode sæder prægede også præstegården. Engang traf en bonde præstens døtre i gang ved spinderokken i præstegården. Han undrede sig, men Freuchen fremførte, at han lærte døtrene både at spinde og malke. Måske fik de senere brug for færdighederne, og ville så takke faderen. Måske ikke, og så havde de ikke haft skade af det.

Om de mange krobesejg tænkte Freuchen sikkert som sin kollega i Nustrup J.A. Dyssel, som mente at ophævelsen af landsbyfællesskabet

kunne have mange gunstige virkninger på »sædeligheden«, fordi »de mange anledninger, som byesamlinger giver til krogang, drik og dobbel, falder bort«.

Sådan gik det nu ikke straks, men pastor Freuchens bestræbelser er et typisk udtryk for rationalisternes forsøg på at indføre mere sobre omgangsformer i befolkningen, og faktisk gik udviklingen i denne retning. Fra 1780'erne synes de gamle vidtløftige selskabsskikke, den megen vold og de mange overtrædelser af det 6. bud at være på retur. En ny borgerlig ærbarhed var ved at vinde frem.

Selskabeligheden ændrede karakter med de nye tider. Den større velstand i midten af 1800-årene gav baggrund for offentlige fester i sognet. I 1850'erne var dansegilder hos private og i kroerne, ringriden og bal og skiveskydninger hyppige, bl.a. ved fastelavn og nytårstide. Skiveskydning var særlig populært – i 1855 indbød kromand P. Sønnichsen i Ensted kro f.eks. til skiveskydning om »et fedt sviin«.

Skoler og degne

Skolevæsenet i Ensted sogn fulgte i århundrederne efter reformationen et udviklingsforløb, som på mange måder ligner forholdene i resten af Nordslesvig. Sognedegnene blev skoleholdere og fik til opgave at sørge for børnenes oplæring i katekismen. I takt med den stigende velstand indtil begyndelsen af 1600-årene blev der desuden behov for en mere verdslig undervisning i læsning, skrivning og regning. Degnene påtog sig de nye opgaver, hvis de evnede det, men derudover lejede bønderne også selv lærere til børnenes undervisning. De oprettede egne »bondeskoler« som supplement til degneskolen.

I Ensted blev degneskolen oprettet i 1646/47 eller måske nogle årtier før, og dens formål blev at undervise børnene fra hele sognet i at bede, læse og kende katekismen. Skolen lå fra 1646 til o. 1680 i Røllum og var nu og senere fælles for alle bønder. I 1680 byggedes et nyt skole- og degnehus i Stubbæk, og i 1687 flyttede degnen hertil.

Gennem et helt sekel gik degne- og lærerembedet i arv fra far til søn. Den første degn var Rasmus Clausen, som blev fulgt af sønnen Peter Asmussen ca. 1646-1669 (f. 1588, d. 1669). Derefter fulgte 1666-1719 sønnen Hans Petersen (f. 1632, d. 1719). Sønnens søn Peter Hansen (f. 1666, d. 1724) virkede indtil sin død og blev fulgt af sønnen Hans Petersen (f. 1692, d. 1732). Peter Hansen og Hans Petersen underviste en tid sammen. »Degne er der to af, fader og søn. De har delt landsbyerne og skolerne mellem sig, men om sommeren finder man ingen børn i dem«, skrev provst Reimarus i Tønder i 1721 om skoleforholdene i Ensted.

Med Hans Petersen var Ensted sogns første degnedynasti afsluttet, og

et nyt holdt sit indtog. I 1733 overtog Asmus Jessen fra Rønshoved embedet indtil 1743. Jessen blev gift med Anna Lautrup, datter af sognepræsten, og en søn blev præst, en anden anset købmand i Bordeaux. Degnens stilling var altså ved at blive mere agtet. Efterfølgeren Nis Asmussen (1713-1786) fik embedet, og forgængerens enke Anna Lautrup i 1743; på den måde klarede man problemet med at forsørge og pensionere enkerne, og dermed opstod de lange degne- (og præste-) dynastier. Nis Asmussen blev efterfulgt af først svigersønnen Peter Hansen Stahl (1777-1819) og derpå dennes svigersøn Friedrich Ewald Wieding (1819-1855). Gennem mere end to århundreder blev degne- og lærerembedet altså holdt inden for kun to familier!

Degnenes vilkår undergik ikke større ændringer gennem 1700-tallet. De havde et sikkert, om end beskedent udkomme: fri bolig i degne- og skolehuset med have, fik $\frac{1}{3}$ af præstens brød-, smør- og ostetiende, offer 1. juledag, påske- og pinsedag og ved barnedåb, bryllup, begravelser og gebyr for at gå med klingpungen, i alt svarende til en årlig indtægt på 83-84 rdl. Skolearbejdet kastede kun lidt af sig. For hvert barn skulle betales 1 sk. ugentligt, og det blev årligt højst 50 mark.

Degneskolen var oprindelig sognets eneste, og det var ofte svært for børnene at komme frem ad de dårlige veje til Stubbæk. Derfor oprettede bønderne i de andre landsbyer selv primitive »bondeskoler«, således at degnen kun beholdt børnene i Stubbæk og Styrtom, og til tider de større børn fra andre landsbyer. De lejede for ussel løn, ofte for en vinter ad

Den stråtekte degneskole tæt ved præstegården i Stubbæk blev bygget i 1856. Her er degn C. A. Gammelgaard (1866-1930) fotograferet med sine skolebørn foran skolen i 1908-09, umiddelbart inden skolen blev afløst af en ny bygning i den anden ende af byen. Den gamle skole rummede to klasseværelser, og i tagetagen var der bolig for andenlæreren. Foto i Stubbæk skole.

gangen, en mand til at undervise børnene. Læreren spiste og sov på omgang i landsbyerne, og underviste hvor han kom frem. Røllum og Torp havde i det meste af 1700-tallet hver sin omgangs-vinterskole – bønderne lejede en mand til Mikkelsdag og lod ham løbe igen til maj. I Sdr. Hostrup holdt bønderne fra tid til anden en lærer allerede før år 1700, i lange tider søgte børnene dog degneskolen i Stubbæk. Først i 1757 byggedes et skolehus uden lærerbolig i Hostrup. Lærerne boede og spiste fortsat på omgang i byen. Situationen illustreres af folketællingen 1803. Her møder man den 18-årige lærer Jes Heisel i huset hos gårdejerske Anna Catharina Petersen i Torp. Lærer Jacob Petersen boede i logi hos sognefoged Peter Festersen i Hostrup. Han var 37 år gammel og ugift.

Aflønningen var overalt elendig, i Røllum og Torp for en vinter kost og logi og dertil 4-5 rdl., i Sdr. Hostrup dog 9 rdl. årligt. Med så ringe vilkår var det selvfølgelig ikke muligt at få eksaminerede, kvalificerede lærere. »En eksamineret og anerkendt dygtig person vil betakke sig for at trækkes med en hoben uopdragne børn et halvt år for 14-16 mark, når han med mindre ærgrelse kan have større fordel i en tærskelo«, skrev pastor Freuchen i 1761. Bortset fra den faste sognedegn var lærerne i 1700-tallet derfor stadig skiftende. Det var unge, oftest ugifte folk, socialt placeret som tyende eller daglejere, kun i stand til at indterpe katekismen, til nød lidt læsning og skrivning. Ringest var vilkårene for den fattige befolkning i Styrptom og Hostrupskov, som dårligst evnede at underholde en skole hvert år.

Skolebøger fandtes ikke, og for mange har udbyttet af undervisningen været beskedent. I 1710 kunne ingen af sognerepræsentanterne, dvs. de større bønder, læse og skrive. I 1738 var amtmanden i Tønder f.eks. klar over, at det kunne være svært for sognefogederne at udfærdige alle de skattelister, som var nødvendige – derfor kunne en duelig skolemester tages til hjælp. Senere i århundredet fik de fleste en vis færdighed i at læse, færre i at skrive. Ringest var udbyttet af undervisningen nok for de fattige børn fra kystbebyggelsen, og pigerne fik sikkert gennem hele 1700-tallet færre boglige færdigheder end drengene. Overalt var skoleforsømmelserne store. Om sommeren var der kun undervisning i degneskolen, fra 1757 også i Hostrup. I sommeren 1747 siges, at af 98 børn fra Stubbæk, Hostrup og Røllum gik kun 27 nu og da i skole. Resten udeblev ganske. Lærerne måtte føre en stadig kamp mod forældrene om forsømmelserne – blev børnene borte, holdt forældrene nemlig skolepengene tilbage. Så sent som i 1841 anfører pastor Meyer, at selv velhavende bønder mente at have gjort deres pligt, når de om sommeren sendte de større børn ½ dag ugentligt i skole.

I 1761 søgte et kongeligt reskript at virkeliggøre hårdt tiltrængte forbed-

ringer af skolevæsenet. Fremover måtte skolerne kun betros bestandige skoleholdere, der havde bestået en eksamen hos provsten. Kost og natteleje på omgang skulle afskaffes, og der skulle skaffes faste skoler og indtægter til lærerne.

Trods reskriptet forblev alt ved det gamle i Ensted sogn. Pastor Freuchen gjorde, hvad han kunne, men stødte på massiv modstand hos bønderne. Ifølge præsten frygtede bønderne alle fornyelser, især når de kostede penge. De satte kun pris på fordele, som fyldte mave og pung. Alt hvad der indebar blot den mindste fornægtelse af det jordiske, anså de for farligt og skadeligt. En del så sågar gerne kirke og skole, præst og skolemeister helt afskaffet for at spare.

Det gammelkendte skolevæsen, dels degneskolen i Stubbæk, dels omgangsskoler i Røllum og Torp og et skolehus i Sdr. Hostrup, betjent af en omgangslærer, styret af bønderne, varede altså ved århundredet ud. Dog er undervisningens niveau sikkert steget i takt med denne periodes markante økonomiske fremgang. Resultaterne spores i et enestående kildemateriale fra året 1789. Som led i opkrævningen af en ny formue- og næringskat afgav alle sognets beboere en egenhændig »selvangivelse«. Af 115 skatteydere i sognets kongelige del underskrev 18 sig med »ført hånd«. Heraf var de 11 helt ubemidlede, og de 7 betalte kun en meget lille skat – alle tilhørte daglejer- og indersteklassen, og en del boede i Styrtom og Hostrupskov. Tallene viser dels en tydelig forbedring i forhold til 1710, men samtidig, at sognets svageste part, indersteklassen, fortsat sakkede en del bagefter.

En afgørende forbedring skete først efter 1804. I 1792 fik Slesvig stift ny biskop. Jakob Georg Christian Adler beklædte embedet lige til 1834, og ingen sag viede han større interesse end en reform af skolevæsenet. Et af resultaterne var et skoleregulativ for Tønder provsti i 1804, og som kronen på værket den slesvig-holstenske skolelov af 1814.

De to regelsæt skulle give folkeskolen en sikker tilværelse. Omgangsskolerne skulle omdannes til faste distriktsskoler med en skolelod. Degne og lærere skulle have fri bolig og græsning til 1-2 køer, fast penge- og naturalieløn uafhængig af skolegangen. Uddannede seminarister skulle foretrækkes til embederne, og der blev skolepligt fra 6-7 års alderen til konfirmationen. De nye regler betød afgørende brud med fortiden. De greb ind i bøndernes hidtidige selvbestemmelse, og det varede længe, før alt var indrettet efter reglerne. Ikke mindst vakte det bøndernes utilfredshed, at de blev berøvet retten til selv at vælge skolelærer; seminarister havde et dårligt ry hos bønderne, som hellere ville beholde de hidtidige lærere, fra hvem de ikke havde større krav at frygte.

I hvert skoledistrikt – Stubbæk, Hostrup og Røllum-Torp – blev indsat

2 skoleforstandere, valgt af præsten fortrinsvis blandt otte-mændene. De sørgede for skolernes ydre anliggender, bygninger, indtægter og udgifter. Det var opgaver med mange problemer. Bønderne strittede mod at afgive jord til lærerne, som oftest blev spist af med dårligste kvalitet. De tøvede også med at yde den foreskrevne løn, og de byggede billigst muligt. I Hostrup blev der bygget nyt skolehus med bolig i 1805, og der blev truffet aftale med lærer Jacob Petersen om en løn på 68 mk. årligt i stedet for kornlevering. Hver bonde ydede et bidrag til lønnen i forhold til gårdens størrelse. Den nye skole måtte fornyes igen allerede i 1830 og igen i 1861. Vestpå i sognet blev der 1814-15 bygget skole og lærerbolig mellem Røllum og Torp – men huset var i alt kun på 6 fag – ca. 10 m, lavloftet og hurtigt i elendig forfatning. I Stubbæk blev der først i 1851 udlagt jord til to køer, og Røllum-Torp skole fik så sent som 1858 den foreskrevne skolelod. Reformerne kom altså tøvende og modvilligt, men de kom. Fra 1830'erne var alle lærere i sognet uddannet på et seminarium. Undervisningen blev mere alsidig, men gamle mangler var ikke lette at fjerne. I 1826 blev den indbyrdes undervisning indført i Stubbæk skole. Længe var det reglen at forsømme om sommeren. I Maj-juli 1864 var forsømmelsen i Røllum-skole 42,6%, i Stubbæk i 1868 61,9% – kun om vinteren var skolegang anerkendt som nødvendig. Først efter 1870'erne blev forsømmelserne endelig reduceret kraftigt.

Fattigvæsen

Fremskaffelse af hjælp til trængende var en af de fællesopgaver, som meget tidligt medførte en kommunal administration på sogneplan. Længe skete det i kirkeligt regie, med klingpungpengene som eneste indtægtskilde. Sognepræsten dannede sammen med jurater og ottemænd fattigkollegiet. Privat hjælp var også langt op i tiden af stor betydning. Dog ved vi meget lidt om den.

Klingpungpengene skulle især anvendes til at hjælpe sognets egne fattige – og denne opgave var sikkert i sig selv overkommelig. I 1710 skriver pastor Lohmann, at der ikke var mange hjemmehørende fattige, og de fik hjælp af sognet og af naboer. I 1738 beretter pastor Fabricius, at ingen af sognets egne fattige kunne klage over mangel på hjælp. Trods disse udtalelser må vi dog antage, at nogle af sognets beboere har været nødt til at tigge. I 1724 omtales f.eks. en kongelig undersåt Jep Andersen i Stubbæk – »en gammel fattig mand, som går og tigger og ikke kan betale noget i skat«.

Større problemer voldte de utallige omstrefjende tiggere og fattige. De løb folk på dørene, skabte frygt og usikkerhed og gjorde bønderne uvillige

til at give en skærv til klingpungen. Dermed blev det organiserede fattigvæsen undergravet. I 1710 klages over de mange fremmede omstrejfer. I 1730 gav hertug Christian August sin lensfoged og sandemændene på Årup befaling om, at fremmede indsiddere ikke måtte gives husly uden efter foregående anmeldelse for herredsfogeden. Det skete for at hindre »den hidtidige modtagelse af meget omstrejfende, unyttigt pak«.

En forordning af 7. september 1736 søgte at løse problemet. Alt tiggeri blev forbudt, og der blev påbudt indsamling og uddeling af hjælp til hjemmehørende fattige. Tiggerfogeder skulle holde opsyn med evt. tiggere. I Ensted sogn lykkedes det kun at holde indsamlingen til de fattige gående et par år. Derefter faldt man atter tilbage til klingpungen. Indtægterne herfra blev uddelt månedligt, men da tiggeriet fortsatte, blev både indsamling og uddeling utilstrækkelig. Det ene sogn prøvede at skubbe byrderne over på det andet. I 1749 blev en fattig kone Annich Lausdatter fra Store Emmerske ved Tønder f.eks. kørt til Ensted, hvor hun samme aften døde i Torp. Noget lignende gentog sig i november 1774. En fremmed vogn læssede en dødssyg kone og to små børn af på byhyrdens mødding. Inden nogen kunne hindre det, var vognen borte, og Ensted sogn måtte tage sig af de fremmede fattige. Konen døde kort efter – men børnene måtte man tage sig af. Den slags kunne nok give fattigvæsenet udgifter.

Der var ikke hjælp nok til sognets egne fattige. I 1769 jamrede pastor Freuchen: »De fattige hjælpes ikke, så længe man ikke afskaffer det skændige ... tiggeri, som fortsætter trods alle forbud, og som også gør den godhjertede træt. Daglig 10-20 stærke, ørkesløse tiggere, som ikke lader sig spise af med intet, hvilken udgift, hvilken landeplage! Dagligt i fare for at blive rendt over ende af dem! Hvor snart kan dette pak sætte ild til vore stråtag? Man giver dem af frygt. Landsbyerne kan ikke enes om at holde tiggerfogeder, da foranstaltningerne ikke understøttes af øvrigheden«.

I nødsår med svigtende høstudbytte og høje kornpriser – bl.a. 1740-41, 1756-57 og 1770-74 – voksede problemerne. Særligt vanskelige blev vilkårene i slutningen af 1700-årene og omkring 1800, da priserne steg kraftigt og dårligt høstudbytte medførte hungerproblemer. Jurater og ottemænd var fra 1804 nødt til at indføre en slags fattigskat, udskrevet efter besiddelse, formue og erhverv. For første gang i historien måtte sognefoged Peter Festersen, lensfoged Rossen, herredsfoged Sievers, pastor Hoeck samt kirkejurater og otte-mænd sætte beboerne til tvungen fattigskat, og den nye skat forsvandt aldrig senere igen. Fra 1840'rne blev skatlisten fremlagt til gennemsyn, så utilfredse kunne protestere. Det skete ofte!

Der blev også brug for ekstra hjælp. I vinteren 1800-1801 måtte fattig-

forstanderne på grund af kornmangel indsamle rug, som blev uddelt gratis til de mest trængende. I 1803 var en lejeinderste Michel Christensen i Hostrup ansat som fattigfoged.

Mange mente, at den tiltagende fattigdom skyldtes arbejdsløshed. Derfor oprettede hertug Frederik Christian I i 1787 en spindeanstalt i Gråsten. Her kunne fattige få uld, hør og blår til spinning og på den måde tjene nogle skillinger. Flere kvinder i Ensted sogn benyttede sig af tilbudet. I 1802 var der 2 i Røllum, 1 i Styrptom og 6 i Stubbæk.

Efter 1814 blev den sædvanebestemte administration af fattigvæsenet strammet op i overensstemmelse med tidens ideer. Fattigkollegiet bestod herefter af præsten, sognefogeden, herredsfogeden, lensfogeden, jurater og ottemænd. Sognet blev delt i tre fattigdistrikter: Stubbæk med Styrptom, Hostrup med Hostrupskov, Røllum-Torp med Årup, hvert ledet af en fattigplejer, som skulle opkræve fattigskatten og uddele understøttelserne efter kollegiets afgørelse.

Problemerne blev imidlertid stadig større. Efter dyrtidsårene o. 1800 fulgte fra 1818 landbrugskrisens år, hvor arbejdsløsheden steg. Særligt vanskelige var årene omkring 1830/31. Øgede fattigskatter måtte udskrives. »Bettelfogeden« Rasmus R. Fischer, som i 1840 var 62 år gammel og boede i et af inderstehusene, havde sikkert travlt.

Fra o. 1840 kom der atter mere gang i det økonomiske liv, men det skabte en tilstrømning af fattige arbejdsfolk, som havde svært ved at finde bolig, og som i alvorlige dyrtidsår – især 1846-47 – betød stærkt stigende udgifter for fattigkassen. I januar 1847 tvang den hårde vinter, kornmangel og stærkt stigende priser fattigkollegiet til at iværksætte indsamling af korn til de fattige, og de øgede udgifter gjorde det nødvendigt at fordoble fattigskatten. Hertugen bevilgede samtidig 15 rdl. i hjælp til de trængende. Ikke mindst de mange »løse og forsumpede« eksistenser på Årup gods og deres uægte børn voldte kvaler, mente pastor Meyer. Der måtte fra 1841 stilles to huse med lejligheder, et i Torp og et i Styrptom, til rådighed for 5 fattigfamilier.

Fattigkassens udgift steg fra 664 mk. 14 sk. i 1834 til 926 mk. 14½ sk. i 1842 og 1479 mk. 8½ sk. i 1846. Stigningen fortsatte de følgende år. I 1849 blev 14 børn opdraget på kassens regning.

Fattigkollegiet – dvs. bønderne – søgte med loven i hånd at begrænse tilstrømningen af fattigfolk til sognet. Et af midlerne var »at modvirke opståelsen af ... uheldige beboelseslejligheder hos småmænd, der er uinteresserede i pauperismens afværgelse ...«. I 1855 gik det ud over inderste Christen Christensen i Styrptom. Han havde bygget et nyt tre-fags hus ved sin ejendom og lejet den ud til en holstener Fritz Grauber, som var arbejdsmand, først ved chausseebyggeriet, siden på Callesens teglværk.

Daglejerne levede ofte under kummerlige forhold, og i midten af 1800-årene var det undertiden svært for denne voksende klasse at få tag over hovedet. Dette hus ved Tinggård i Stubbæk er fotograferet kort efter 1910, men det er ældre. Sammenlignet med arbejderboligerne fra tiden o. 1900 (s. 195) bød huse som dette ikke mange bekvemmeligheder. Privateje.

Straks væltede adskillige bønder fra Stubbæk sig ind på ham og forlangte huset nedbrækket. Christensen var dog stædig. Han mente som inderste at have lige så god ret til at bygge et hus på sin egen grund som en gårdmand på sin, og han overhørte bøndernes trusler. Kort efter kom sognefoged Peter Hansen Petersen fra Værnting med en ordre om, at Grauber skulle være flyttet inden 1½ måned. Efter lange skrivelser måtte indersten bøje sig – hensynet til fattiggassens tarv sejrede.

Ikke altid var det muligt at skabe tilfredshed hos fattiggassens klienter. Klager fra de fattige møder vi gentagne gange i kilderne. Gennem mange år tjente en Niels Nielsen Ellemose fra Århus-egnen på Årup, og ved det hårde arbejde med at bære korn pådrog han sig en broksskade. I 1842 blev han syg – og for at betale en midlertidig understøttelse lod fattigkollegiet en del af hans møbler sælge. 11 år senere blev han for alvor trængende og bad bl.a. om nye klæder, og nu fik han »at see hvad Barmhertighed der gives og findes i det hele Collegiet; det er haardere end Jern og Steen«. Pastor Kjær og kollegiet fandt ham plagsom – og fik den gamle karl indsat i arbejds huset i Persillegade i Aabenraa. Her blev han sat til at arbejde for en rebslager Garben. Ellemose klagede og bad om at måtte »komme ud af dette saa at sige Fængsel og faa min Frihed igen«. Pastor Kjær afviste som venteligt en løsladelse, bl.a. fordi »det er en stor fordel for kommunen, da han ellers vil forårsage os langt større udgifter«.

Eksemplet viser, at fattigarbejdsanstalter – også kaldt fattiggårde – på denne tid blev anset for det bedste middel til at mindske fattigvæsenets udgifter. Felsted, Kliplev og Aabenraa by fik deres fattiggårde i 1850'erne.

I Ensted søgte man fra 1857 at drage nytte af en fast kontrakt med Kliplev sogns fattiganstalt på Bjerndrup mark, men i 1862 tog man det første skridt til oprettelse af en egen fattiggård i Røllum. Dermed indledtes et nyt kapitel i fattigvæsenets historie.

Forud for de ældste fotografier fra 1850'erne (s. 147) ved vi ikke meget om, hvordan Ensted-boerne så ud. Kun meget få havde råd til at lade sig male, som møller Lautrup på Laksmølle (s. 118), og kun enkelte silhuetklip er bevaret. Her ses nogle sjældne eksempler, gårdejer Rasmus Jessen fra Torp (1754-1838) og hans to døtre. Privateje.

Forandringerne årtier 1845-1864

Højkonjunktur

Fra 1840'erne og hele resten af tiden indtil 1864 satte en vældig økonomisk fremgang tydelige spor overalt, i by og på land. Også Ensted sogn fik i høj grad disse gode år at mærke. I februar 1864 kunne pastor Poulsen fremhæve, at skattebøgerne siden 1848 dokumenterede en lettelse i skatterne, ligesom den almindelige velstand var åbenbar. Der er ingen tvivl om, at denne vurdering er rigtig. Uden op- og nedgange var perioden dog ikke, og ikke alle grupper i sognet havde ens fordel af udviklingen.

En af de afgørende årsager til fremgangen var forbedrede afsætningsmuligheder for landbrugsvarer. Den store kornsalgsperiode begyndte, og kornpriserne steg. Det blev nu langt mere rentabelt at dyrke korn, og også kvægavl lønnede sig. I takt med de stigende salgspriser steg også priserne på al fast ejendom. Der blev investeret i nye avlsbygninger, bl.a. svinstalde, og i bedre stuehuse. Endnu er flere af de statelige stuehuse fra disse år bevaret – f.eks. på Værnting og Snelskær. Også andetsteds blev der bygget nyt – f.eks. byggede møller Lautrup nyt og stort på Laksmølle.

Bygningerne på Værnting i Sdr. Hostrup er et fint eksempel på det omfattende byggeri af nye solide beboelses- og avlsbygninger på gårdene i 1850'erne. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Besætningerne blev overalt forøget; især blev der nu flere malkekøer, flere kalve og mere slagtekvæg. På én af de større gårde, Hans Jørgen Nissens i Sdr. Hostrup kan vi følge den mere rationelle drift i disse år. Gårdejeren førte nemlig omhyggeligt bog over alt, hvad der angik husholdningens og landbrugets økonomi.

Nissen holdt 10-11 malkekøer og kærnedede årligt ca. 60 lpd. smør. Der var 5 kvier, 4 spædkalve, 2 heste. Græsningen og høbjærgningen søgtes forbedret med nye afgrøder – kløver og engrottehale. Der blev gødet med skarn købt i Aabenraa, bl.a. hos bagerne, og med svinegødning. Kornet blev rensat med kornrensemaskine. Ærter, vikker, høfrø og kartofler supplerede de gamle afgrøder boghvede, byg, havre, rug og der dyrkedes en smule hvede. Nissen overværede præmiepløjninger og var meget opmærksom på, hvordan driften kunne forbedres. Mere effektive plove blev indført, og jernredskaber holdt nu for alvor deres indtog. Dræning blev også introduceret i disse år. Fra 1856 blev drænsrør en almindelig artikel i teglværkernes produktion. Resten af teglproduktionen blev benyttet ved de mange nybyggerier. De gode tider kulminerede i 1857. Derefter mærkedes i Ensted sogn som overalt en beskeden afmatning.

Overalt i sognet søgte bønderne at intensivere driften ved at få samlet deres jorder bedst muligt gennem mageskifter. En sand bølge af mageskifter gik over sognet, og myndighederne støttede på det bedste denne bevægelse, idet »der ved opnås en for et godt landbrug nødvendig samling af de jorder bemeldte landbesiddere eje, men som nu er adskilte i langt fra hinanden beliggende jordstykker«. Jordenes spredte beliggenhed i Stubæk og Sdr. Hostrup var en arv fra den mangelfulde udskiftning, som man nu begyndte at råde bod på. Endelig løst blev problemet dog først så sent som efter 1945, og løsningen blev endda ikke ideel.

Landbrugets fremgang spores klart i de samlede tal for besætningerne.

Besætninger 1825-1861

	heste	hornkvæg	heraf køer	får	svin
25 kgl. gårde 1825	99	340	224	160	53
alle ejendomme 1861	241	1376	940	1183	264

Tallene fra 1825 og 1861 er vanskelige at sammenligne, dels fordi den kongelige og den gråstenske del blev talt hver for sig i det første år, mens sognet i 1861 blev talt under ét. Den uofficielle 1825-opgørelse kan også være behæftet med fejl. Alligevel kan nogle konklusioner drages. Hestetallet steg kun lidt mellem 1825 og 1861. Afskaffelsen af arbejdsforpligtelserne til Årup og indførelse af bedre plove begrænsede behovet for øget

hestekraft, trods den mere intensive drift. Derimod var koholdet formentlig næsten fordoblet siden 1825. Studeopdræt var fortsat af begrænset betydning på grund af de dårlige græsgange. Svineholdet var sikkert også næsten fordoblet siden 1825. Alt i alt får man indtrykket af et erhverv i fremgang.

Og fremgangen var ikke begrænset til landbruget. Teglværkernes blomstring (s. 120f) og vejbyggeriet (s. 114f) falder også i denne periode.

Befolkningsvækst og sociale skel

Befolkningen voksede i disse år, bl.a. på grund af den stigende aktivitet, f.eks. i teglværkerne og ved bygningen af chausseen fra 1846. Fremgangen var begyndt fra tidligt i århundredet. I 1803 taltes 828 indbyggere, i 1840 1157, i 1845 1154. Derefter gik det hurtigt. I 1860 var der 1339 indbyggere. Det stigende folketal skabte naturligvis mangel på mindre ejendomme og boliger. For fattigkollégiet blev det en væsentlig opgave at skaffe husly til fattige familier, som manglede bolig.

Der viste sig et betydeligt behov for oprettelse af nye småsteder. I nogen udstrækning skete det også. Afsides liggende jordlodder blev frasolgt eller udstykket, og en del kådnersteder med mulighed for at holde et par køer blev oprettet. En omfordeling af jorden svarende til det stigende befolkningspres var dog ikke mulig og en større udflytning fra landsbyerne fandt ikke sted. Der skete tværtimod ikke så få sammenlægninger af gårde, især i Sdr. Hostrup og i mere begrænset omfang i Stubbæk. Resultatet blev derfor en voksende bebyggelse i Styrtom og Hostrupskov, hvor fiskeri og teglværker kunne ernære beboerne. Nogle arbejdede nok også i Aabenraa. En lignende tilvækst skete kun i beskeden udstrækning inde i landet. Boy Jürgensen i Stubbæk frasolgte tre afsides liggende parceller af sin gård i Torp, og her blev oprettet 2 inderstesteder og et kåd. Samtidig blev gårdens bygninger placeret mere centralt på resten af jorden. En lignende manøvre forsøgte han med sin gård i Stubbæk. Andre bønder handlede ligesom Jürgensen.

En væsentlig ændring i ejendomsfordelingen blev imidlertid ikke resultatet. Antallet af egentlige gårde lå næsten helt fast, og ligeså deres areal. Kun antallet af helt små ejendomme – huse med lidt jord – steg. Befolkningsvæksten satte altså nærmest spor i en øget skævhed i ejendomsfordelingen. Udviklingen kan vises ved at se på listerne over ejendomsskat i 1810 og 1864.

Ejendomsfordelingen 1810

Ejendomsstørrelse i skattetønder	Antal ejendomme i							Skattetdr.		Taksationsværdi	
	Ho-strup	Ho-strup-skov	Røllum	Torp	Stub-bæk			i alt	%	i alt	%
						I alt	%				
1- 9 td.	2	6	6	7	6	27	31,7	96	3,5	4.623 rdl.	3,4
10-49 td.	10	4	6	6	10	36	42,3	1220	44,6	60.410 rdl.	45,3
50-99 td.	4	1	3	2	12	22	25,8	1418	51,8	68.249 rdl.	51,2
	16	11	15	15	28	85	100	2734	100	133.282 rdl.	100

Ejendomsfordelingen 1864

Ejendomsstørrelse i skattetønder	Antal ejendomme i							Skattetdr.		Taksationsværdi	
	Ho-strup	Ho-strup-skov	Røllum	Torp	Stub-bæk			i alt	%	i alt	%
						I alt	%				
< 1 td.			2			2	1,7				
1- 9 td.	9	10	10	7	19	55	48,2	194	7	15.959 rdl.	7,8
10-49 td.	10	2	9	6	11	38	33	1358	49	97.649 rdl.	47,9
50-99 td.	4	1	2	2	10	19	16,6	1183	43	89.945 rdl.	44,1
	23	13	23	15	40	114	100	2735	100	203.553 rdl.	100

Anm.: Huse uden jord ikke medtaget i listerne. Årup på 517 skattetdr. ej heller. 1 skattetønde synes at være lidt mere end 1½ ha.

Det ses, at antallet af egentlige gårde lå fast, på 58 i 1810 og 57 i 1864. Derimod voksede antallet af helt små ejendomme fra 27 i 1810 til 57 i 1864. Men gårdene dominerede arealet. De små brug udgjorde i 1810 ca. 31% af antal brug, men rådede kun over 3,5% af arealet og taksationsværdien. I 1864 udgjorde de små brug 50% af antallet, og rådede over ca. 7% af areal og taksationssum. Den betydelige befolkningsvækst havde kun »frataget« det uændrede antal gårde ca. 100 skattetønder. Hele befolkningsvæksten faldt med andre ord på den næsten jordløse gruppe. Således var jordfordelingen gennem århundreder upåvirket af befolkningsstigning. Højkonjunktoren betød ikke direkte bedre vilkår for hele befolkningen. Skævheden, som ses i de to tabeller, ville fremgå endnu mere udpræget, hvis også de helt jordløse huse, som ikke var sat til jordskat, blev inddraget. Af sådanne huse helt uden jord var der 50. En voksede del af sognet levede altså som indsidere, og de figurerer jo ikke i skattelisterne. Listerne tager heller ikke konsekvent hensyn til, at enkelte gårdejere kunne eje flere gårde – de oprindelige gårde anføres separat, selv om flere gårde kunne have samme ejer. Og der skete netop flere markante sammenlægninger i denne periode. Enkelte bønder blev ved giftermål, arv eller køb ejere af mere end én ejendom. Dette var selvfølgelig med til at øge tendensen i retning af øget skævhed i formuefordelingen. I Sdr. Hostrup

var Peter Hansen Petersen på Værnting ejer af to gårde. Peter Hansen på Snelskær erhvervede i 1855 sin anden gård, og også Hans Jørgen Nissen (se s. 139) blev ejer af to gårde. I Stubbæk var den entreprenante Boy Jürgensen, som vi senere skal høre mere om, en tid ejer af både Kyllingkær og Katrinegård i Torp.

Dermed være dog ikke sagt, at det var år præget af kun uheldige tendenser. Den økonomiske fremgang har uden tvivl givet arbejde til flere håndværkere, f.eks. i byggebranchen. Der kom også mere gang i handel med færdigvarer. En omfattende handel opstod dog ikke inden for sognets grænser. Nu som før og senere lå Aabenraa for tæt på, og myndighederne tillod ikke gerne nye forretninger i sognet. I 1850'erne bad en bødker f.eks. om tilladelse til at oprette et høkeri i Stubbæk. Begrundelsen var, at småfolk, som kun kunne købe ind i småportioner, ikke altid havde mulighed for at køre til Aabenraa for at købe ind. For de mere velhavende var det ikke noget problem at komme til byen og købe ind til en længere tid. Svaret blev et afslag. Sognefoged Peter Hansen Petersen mente, at småfolk havde penge nok til at købe for, og de kunne sagtens tage til Aabenraa. Sådan tog naboskabet til byen livet af en selvstændig handel i Ensted sogn.

Årup-bønderne bliver frie

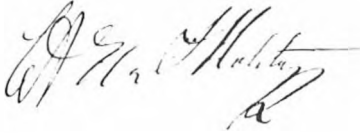
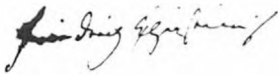
Årup-bøndernes arvefæstebreve betød som nævnt ikke, at forpligtelserne over for forpagteren på godset hørte op. Da hertug Christian August II i 1814 overtog tøjlerne fra faderen, fik de oven i købet en herre, som i forstærket grad vogtede over sine rettigheder. Hertugen satte i særlig grad pris på jagtens glæder, og bønderne måtte gentagne gange forgæves klage over, at dyr fra skovene forrettede stor skade på afgrøderne – det nyttede intet, for hertugen satte en god jagt over alt andet. Utallige gange måtte bønderne stille heste og vogne til jagtkørsler for de høje herskaber og køre dem frem og tilbage til Gråsten eller Augustenborg. Der skulle også stilles klappere til de mange jagter.

I det lange løb lykkedes det dog at få begrænset arbejdsydelse på Årup. Som tiden gik, blev bøndernes arbejde af stadig mindre betydning for forpagteren, som alligevel skulle holde en del tjenestefolk og heste til det daglige arbejde. Bønderne søgte efter bedste evne at sabotere de gamle forpligtelser, og opnåede den ene sejr efter den anden. Fra 1809 blev de fritaget for at fylde iskældereren på Gråsten, i 1811 lykkedes det at modsætte sig et krav om arbejde med brolægning på Årup.

Gradvist blev forpligtelserne afløst af pengeydelse. I 1821 blev der truffet aftale om fritagelse for at skulle reparere hegnene på Årup mod en årlig betaling af i alt 50 rdl.

Hertug Christian August II (1798-1869) var den sidste Augustenborger, som ejede Årup. Hertugen var en lidenskabelig jæger, og ofte måtte Årup-bønderne køre de høje herskaber på jagt eller stille folk som klappere til hoffets jagter. Historiske Samlinger.

Ved hvert ejerskifte blev Årup-gårdens fæstebreve stadfæstet af hertugen på Augustenborg. Rundt om på gårdene ligger der endnu en del sådanne dokumenter med de skiftende hertugers underskrift. Her ses navnetrækkene for hertug Frederik Christian II (1765-1814) og for Christian August II (1798-1869), begge hentet fra et fæstebrev i privateje.

Da landbrugskrisen ved slutningen af 1830'erne endelig var overstået, startede bønderne et massivt fremstød for at opnå en sidste og fuldstændig afløsning af arbejdsforpligtelserne. Boy Jürgensen i Stubbæk og Peter Rossen i Røllum talte for deres standsfæller og fremførte i 1839, at forpagteren ville have større fordel af at benytte daglejere end at benytte bøndernes tjenestefolk. Hertug Christian August svarede i 1842 med et krav på en årlig ydelse af 11 rdl. pr. ½ gård til gengæld for en evt. fritagelse for arbejdspligterne. Bønderne holdt møde og erklærede, at de umuligt kunne betale så meget. I 1844 samledes bønderne atter og tilbød nu i stedet et éngangsbeløb – i Røllum og Stubbæk skulle hvert ½ bol betale 450 mk., de dårligere gårde i Torp tilbød 400 mk. pr. ½ gård, i alt 9.200 mk. én gang for alle. Året efter blev tilbudet øget til 10.000 mk., kådnerne tilbød 450 mk.

Udviklingen var på bøndernes side. Deres arbejdsydelser blev af stadig mindre reel værdi for forpagterne. Hostrup fik da afløsning i 1845, og i 1846 opnåede Årup-bønderne i Torp, Røllum og Stubbæk (samt i Nør-balle) endelig den længe ønskede fritagelse for de mange arbejder – højbærgning, vejarbejde, stensamling, bortkørsel af tørv og træ, bygningsarbejder på Årup og på Gråsten slot – alt mod en sum af 10.000 mk. Kun beskedne kørsler og jagttjenester var herefter tilbage, delvis mod betaling. Afløsningssummen tilfaldt hovedsagelig forpagteren. I 1848 var de ældgamle arbejdsforpligtelser endelig borte og Årup-bønderne omsider ligestillet med de kongelige bønder.

Afløsningen medførte et gradvist stigende folkehold på Årup. I 1803 boede her forpagter Hans Hansen med sin kone og 6 børn, 6 karle og 3 piger. I 1840 var der ud over forpagter Chr. Hildebrandt med kone, 4 børn, lærerinde, to kostgængere og mejerske i alt 14 karle og piger (?) samt 4 daglejerfamilier og en bødker og hans kone. Endelig i 1860 havde forpagter Thomas Outzen 13 karle, 7 piger og 4 daglejerfamilier – altså et betydeligt stigende folkehold, som forklares dels af arbejdsydelsernes bortfald, dels af en mere intensiv drift.

Samtidig steg hesteholdet. I 1785 var der mindst 7 heste, i 1798 ca. 10, i 1818 og 1851 var tallet 22-23.

Nationale og politiske brydninger

Slumrende danskhed

Indtil 1721 hørte Ensted sogn som før nævnt til den gottorpske hertugs område, og pastor Lautrup nærede alvorlige betænkeligheder ved at træde i den danske konges tjeneste. En eventuel frygt for, at det kommende styre skulle »danisere« administrationen skulle dog vise sig ubegrundet. Kongens civile embedsmænd styrede også i den følgende lange tid efter inkorporationen i 1721 sognet på tysk, som det havde været skik helt siden 1435 eller 1460.

Men det ændrede ikke ved sognets grundlæggende danskhed. Kirke- og skolesproget var dansk gennem århundreder, og hverken forholdet til Gottorp før 1721 eller tilknytningen til de augustenburgske hertuger derefter kunne skabe nogen tyskhed i sognet. Omkring 1750 kunne pastor Freuchen forsvare sin førelse af kirkebogen på dansk med følgende markante og højst interessante udtalelse:

- »1. fordi vi i denne egn ikke blot indtil nu står under de danske kongers allernådigste regering, og fordi hertugdømmet Slesvig uden tvivl altid har hørt umiddelbart under kronen, ganske som Jylland og andre danske provinser. At dette forholder sig således kan overlades politikerne til undersøgelse, men kan bevises dels af navnet, da det kaldes Sønderjylland (om end denne benævnelse er gået af mode) ... dels af landsbyernes navne, som næsten alle er af dansk oprindelse, f.eks. Stubbæk ... Er vi altså fra oprindelsen danske undersåtter, hvorfor skal vi så ikke også betjene os af det danske sprog ...
2. desuden taler og forstår vi i denne egn intet andet end dansk, så vi med desto større ret mener at kunne benytte det danske sprog. Når det danske sprog er os godt nok i almindelig tale, hvorfor skal så tysk foretrækkes i officielle skrifter og dokumenter?«.

Dette var i sandhed en for sin tid revolutionær udtalelse. Den gik stik imod den almindelige regel i den civile administration lige frem til sprogreskriptet i 1840. Faktisk vænnede mange sig til denne tradition – men det påvirkede ikke hverken dagligsproget eller sindelaget.

Ensted lå længe ret upåvirket af tidernes strømninger. Bønderne levede

Statspatriotismen – troskab mod den danske konge og det danske monarki, ikke nationalfølelse i moderne forstand – var udbredt i tiden frem til 1840'erne. Men tysk var det "fine" sprog, benyttet i forholdet til myndighederne. Den danske patriotisme i tysk sprogdragt kommer frem i billedet her:

Under krigen med England fra 1807 blev der i Ensted sogn som i andre kystsogne oprettet en frivillig kystmilits. Gårdejer Peter Lorenzen fra Værnting i Sdr. Hostrup beklædte en del tillidsposter i sognestyret. Han sørgede også for at militsen fik en tromme, og at den blev malet og repareret. Udgifterne var i alt 11 mark og 9 skilling. Regningen blev skrevet på tysk.

LA Åb privatarkiv ACC. 1306.

Rechnung

Wegen der Aufzählung eines Einmal für die
 Aufzählung des Lützowmiliz -
 der Aufzählung der verdrungen Einmal 9/4
 der Reparaturkosten Lützen für die
 verdrungen - - - - - 2. 3/4
 und von Musikanten - - - - - 6.
 mithin in allem 11 1/2 9/4

P. Lorenzen

L. Hostrup
 den 6ten April
 1809.

deres eget liv og følte sig sikkert mest af alt som danske slesvigere med et udsyn, som ikke rakte langt uden for sognet. De var kongetro og konservative. Afstanden til det »tyske« Tønder var større end til det mere nordvendte Aabenraa.

Denne danskhed var egentlig selvfølgelig. For lige indtil denne periodes sidste år var næsten hele befolkningen født enten i selve sognet eller i Nordslesvig. Forbindelser til Sydslesvig var meget begrænsede, og næsten ingen kom fra Tyskland til Ensted sogn. Tjenestefolkene var enten født i sognet eller i omegnen. Meget få af dem kom fra kongeriget. Gårdejerstanden var i det væsentlige selvsupplerende – nyt blod udefra var ikke det dominerende. Forholdene illustreres af nedenstående tabel.

Ensted-befolkningens fødested 1845-1860

	Ensted sogn		Født i									I alt
			Aabenraa amt		Øvrige Nord Slesvig		Sydsl./ Holst	'Tyskl	DK ¹⁾			
			gdr.	andre	gdr.	andre					gdr.	
1845	218	471	689	27 201	228	10 151	161	26	3	47	1154	
			59%	19%		14%	2%			4%		
1860	227	527	754	49 264	313	37 132	169	50	4	47	1339	
			56%	23%		12%	3,7%			3,5%		

Anm.: Børn og ægtefæller medregnet under forældrenes/ægtefælles gruppe

1) næsten udelukkende Jylland (Ringkøbing/Ribe amter)

Tabellen viser, at over 90% af befolkningen både i 1845 og 1860 var født i Ensted eller det øvrige Nordslesvig. En forbavsende lille del, 3-4%, var fra kongeriget og næsten ingen fra syd for den nuværende landegrænse til Tyskland. Den beskedne stigning i det sydlige islæt fra 1845 til 1860 kan forklares ved at chausseebyggeriet og teglværksvirksomheden havde kaldt fremmed arbejdskraft til sognet. Næsten hele befolkningen kom altså fra dansktalende områder. Mest lokalbundet i sin oprindelse var gård-ejerstanden. I 1845 var ca. 83%, i 1860 ca. 68% født i sognet; denne stand havde i årene mellem de to tællinger fået et vist tilskud fra Aabenraa amt og det øvrige Nordslesvig. Ikke mange kom fra Sydslesvig eller Holsten. De ikke jordejende klasser var naturligt nok mindre domineret af »hjemmefødninge«. I begge år var ca. 52% af disse grupper født i sognet, resten hovedsageligt i Nordslesvig. Man må altså konkludere, at Ensted sogns befolkning kun i meget ringe grad havde forbindelse til egne uden for den nærmere omegn, og da slet ikke mod syd. Derfor det danske grundpræg.

Imidlertid bankede en ny tid på i 1840'erne. Valgene til stænderforsamlingerne var med til at skabe en begyndende politisk interesse i den overklasse, som de angik, og sprogreskriptet af 1840, som krævede dansk rets- og øvrighedssprog gav grobund for uro. I Lundtoft herred blev dansk benyttet af forvaltningen fra herredsfoged Wilhelm v. Kroghs tiltrædelse i 1842. Men det var et brud på ældgammel tradition, og tilfredsheden var ikke udelt. Hertugen på Augustenborg Christian August, som jo var herre over Årup, modarbejdede på det bedste disse »daniseringsforsøg«. Nu begyndte sognets gårdmandselite at lade høre fra sig. En adresse mod sprogreskriptet fik i Ensted sogn 72 underskrifter. Dette må dog ikke tolkes som udtryk for en antidansk holdning. Det viser snarere bøndernes uvilje mod nye uvante indgreb, som ændrede det bestående.

Snart efter fik den slesvig-holstenske sag en ivrig støtte i sognet, nemlig i gdr. Boy Jürgensens familie i Stubbæk. I 1827 havde Boy Jürgensen (1798-1873) overtaget Kyllingkær (Stb 2 b) i Stubbæk, og han blev ejer af Skelbæk teglgård og en gård i Torp. Fra 1839 førte han bøndernes sag for at opnå afløsning af hoveriet til Årup (s. 143). Gennem sine brødre fik han imidlertid nær kontakt til den antidanske bevægelse. Den ældste bror Christian (1796-1849) var advokat i Tønder, en yngre bror Jürgen (1815-1880) gik i hans fodspor. Begge var som tyskdannede akademikere ivrige tilhængere af den slesvig-holstenske sag. Boy og broderen Jacob (d. 1849), som blev ejer af teglværket, sluttede sig helt til de belæste brødres opfattelse. I 1846 kunne sognefoged Johan Peter Jørgensen (1786-1848) i Stubbæk indberette, at Boy Jürgensen gik fra hus til hus for at indsamle underskrifter på en petition til stænderforsamlingen til støtte for Sønderjyllands forbindelse med Holsten og til udvidelse af tyskundervisningen i

skolerne. Sognets præst i årene 1832-47, J.H.C. Meyer, var næppe heller helt uden sympati for det akademiske røre. I august 1848, da han var flyttet til det mere »tyske« sogn Ravsted, blev han valgt til medlem af den »landsforsamling«, som skulle vedtage en fælles grundlov for Slesvig og Holsten.

Sognefoged Peter Hansen Petersen (1816-83) på Værnting i Sdr. Hostrup og hustru Maren født Rossen fra Stubbækgård (1826-1910). Foto H. Schumann, Flensborg. Privateje.

Treårskrigen 1848-50

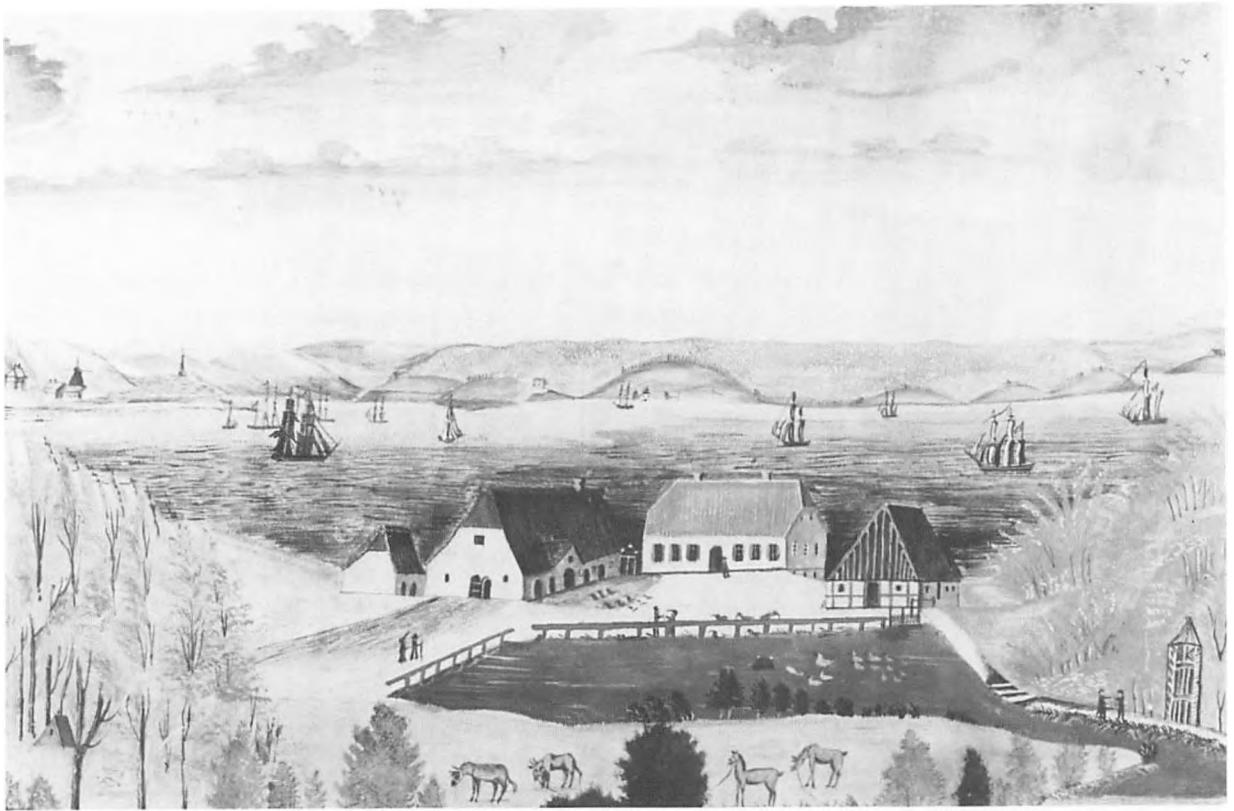
I marts 1848 brød det slesvigholstenske oprør ud i Rendsborg, og i de næste år bølgede krigstidens uro frem og tilbage. Det påvirkede naturligvis også forholdene i Ensted sogn. Sidst i marts 1848 trak slesvigholstenske tropper op sydfra. Tyske friskarefolk – ikke i uniform – fulgte med og indkvarterede sig rundt omkring, bl.a. på Felsbækgård. Næsten samtidig stod et par danske orlogsskibe fjorden ind. Et af skibene lagde sig til ankers ved Laksmølle. Skibene skød mod kysten og søgte bl.a. at fordrive de indkvarterede friskarer fra Felsbækgård. Det lykkedes – endnu er en kanonkugle indmuret i gårdens stuehus til minde om krigens voldsomheder.

Den 23. april led de danske tropper føleligt nederlag ved Slesvig. Dermed kunne slesvigholstenerne få overtaget også i Nordslesvig, og preussiske tropper besatte skovene syd for Aabenraa.

I denne situation fik slesvig-holstenerne i Ensted sogn deres chance. Sognefoged Johan Peter Jørgensen i Stubbæk (1786-1848) nedlagde sit hverv på grund af sygdom, og sognets største gårdejer, den dansk-loyale Peter Hansen Petersen på Værnting i Sdr. Hostrup, afslog at overtage stillingen, bl.a. med den begrundelse at han var ukyndig i tysk. Petersen vidste, at hovedparten af sognet var loyalt og dansk-venligt, og han skulle ikke nyde noget. I stedet blev Boy Jürgensen i Stubbæk udnævnt, først den 29. maj 1849 af den provisoriske regering til sognefoged, senere også til lensfoged. Han beholdt begge disse poster så længe de slesvig-holstenske myndigheder sad ved magten, dvs. til sommeren 1850.

Nogle få meningsfæller havde familien Jürgensen i sognet: møller Hans Lautrup på Laksmølle og forpagter Thomas Outzen på Årup. De lod i 1850 deres børn undervise på Årup af en privatlærer Hans Andresen, som i Aabenraa var afskediget for slesvig-holstenske sympatier. Den danske administration fik hurtigt læreren presset bort fra sognet, da slesvig-holstenerne igen var på retræte. Til »partiet« hørte også sandemændene Jørgen Thøgersen Jensen og Thomas Festersen i Røllum og måske ejeren af Dybkær kro.

I oprørsårene lå Boy Jürgensen ikke på den lade side. Sønnen Jürgen Christian (1828-73) deltog som soldat i oprørsarmeen – »han viiste stedse fanatisk sympati for oprørssagen og ophidsede sin faders og egnens

I 1850'erne kunne Laksmølle fuldt lovligt male al slags korn. Det gav mulighed for omfattende nybyggerier o. 1864. Her er Laksmølle tegnet i første halvdel af 19. årh. forud for nybyggeriet, med udsigt over fjorden og Aabenraa by. Det ses, at ejendommen siden oprettelsen i 1778 var udvidet til et almindeligt landbrug. Akvarel i Aabenraa Museum.

ligesindedes modstandsløst ved sine breve fra insurgenthæren til hjemmet og vedligeholdt faderens og ligesindedes forventning om en snarlig forandring«, skrev den danske amtmand E.S.E. Heltzen i Aabenraa om ham. Boy Jürgensen blev regnet for »en af de mest fanatiske slesvig-holstenere i egnen«, og sammen med advokatbroderen i Tønder støttede han aktivt oprørernes sag. Han hjalp slesvig-holstenere til at flygte og søgte at vedligeholde spændingen ved at tale om slesvig-holstenernes snarlige indrykning.

De fleste i sognet forblev dog loyale eller passive, og deres modvilje mod sognefogeden voksede, bl.a. fordi man mente, at han fordelte krigsbyrderne ulige. Og krigsbyrder var der mange af. Alene Stubbæk bys bønder måtte i årene 1848-50 yde 212 korte og 628 lange kørsler. En lang kørsel var f.eks. en tur til Flensborg eller kørsel en hel dag. Som kort kørsel regnedes f.eks. en tur til Aabenraa. Der blev også i disse år stillet krav om levering af store mængder strå, havre og hør til magasinerne.

Disse krigsår mellem 1848 og 1850, hvor Danmark stod i krig med slesvig-holstenere, var på mange måder vanskelige. Alting flød, og det kunne også være svært for embedsmændene at finde den rette kurs. Det

gjaldt også for pastor Marcus Kjær, som blev valgt til ny præst i Ensted i august 1848 og indsat i embedet af den slesvig-holstensk orienterede provst Michael Ahlmann i Tønder. I 1849 underskrev han en erklæring til støtte for den slesvig-holstenske landsregering. Det blev selvfølgelig taget ilde op, da det danske styre igen var sikret i 1850. Men Kjær forklarede sig over for kongen og påtog sig efter slaget ved Isted at vikariere i det vanskelige embede i Tumby-Strukstrup i Sydslesvig i årene 1850-51. Det formildede administrationen, og Kjær forblev derfor i sit embede i Ensted. I 1857 blev han endog flyttet til det bedre embede i Rise.

I den danske lejr fortsatte Peter Hansen Petersen i Sdr. Hostrup at virke i det skjulte også i krigsårene. Han ydede det danske efterretningsvæsen mange tjenester, og var berygtet i den slesvig-holstenske kreds som et eksempel på den fæle danske »surdejg«.

Fred igen

Endelig den 24. juli 1850 stod det blodige slag ved Isted. Danskerne sejrede stort, og dermed fik den danske administration overtaget i Ensted. Nu var Boy Jürgensens dage talte. Amtmand Heltzen lod ham afsætte, og det trak en lang kæde af stridigheder med sig. Jürgensen indtog herefter en trodsig og stejl holdning over for den nye danske administration. Heltzen på sin side viste ingen vaklen over for folk, som havde vist slesvig-holstenske sympatier. Amtmanden kan næppe beskyldes for bevidst at have chikaneret Jürgensen, men nye folk blev i alt fald indsat i sognets ledelse. Hans Schlaykier i Sdr. Hostrup blev ny lensfoged. Peter Hansen Petersen i Sdr. Hostrup (1816-83) blev ny sognefoged.

Heltzen satte stor pris på Petersen – »uimodsigeligen en af de intelligenteste, modigste og mest agtede bønder i amtet«, skrev han om ham. Petersen havde i flere år været herredsfuldmægtig og skoleforstander og havde under krigen ydet danske spioner værdifuld hjælp og hjulpet med leverancer til den danske hær. Allerede i 1851 blev han belønnet med Dannebrogskorset. I de følgende år blev Petersen en rigtig »sognekonge«. Hans synsfelt var rettet mod nord. Flere gange besøgte han København, og i december 1863 var han i audiens hos den nye konge, Christian IX og på besøg i Studenterforeningen. Han arbejdede aktivt med i alle dansk-nationale bestræbelser og var f.eks. med til at udbrede dansk litteratur på egnen. Ikke uden grund blev hans hjemby Hostrup »berygnet« i Jürgensens hjemmetske kreds. I 1852 var Petersen meget nær ved at blive valgt til stænderdeputeret.

Til de bevidst danske hørte også kirkeværge og sandemand Nis Peter Rossen (Stb 8 a) og Lorentz Peter Petersen (Stb 1), Petersens svogre. Tre af døtrene blev gift med fremtrædende gårdmænd i Ensted sogn – så

Peter Hansen Petersen i Sdr. Hostrup fik i 1851 tildelt dette Dannebrogskors som belønning for hjælp til de danske tropper under krigen 1848-50. I indstillingen om ordensdekoration skrev den danske amtmand Heltzen bl.a.: »Med fare har han under krigen hjulpen de danske spioner, og under de seneste leverancer [til de danske tropper] har han erhvervet sig nye fortjenester«. Privateje.

Petersen på Værnting var en meget indflydelsesrig mand. Også den nye ejer af Årup fra 1863 E.A. Tolderlund blev en støtte for danskheden.

I de følgende år faldt der ro over sognet. Den kraftige materielle fremgang bandt interessen, og sognets danske præst fra 1858 Christian Poulsen vandt de flestes tilslutning. I 1864 kunne han udtale, »at jeg ligesom menigheden på nogle få undtagelser nær var loyal d.v.s. den danske konge og regering hengiven«. Til alle tider havde folkesproget været dansk, og børnene hørte »i denne egn mellem år og dag næppe et tysk ord«. Om en bevidst, moderne, vakt og national danskhed, som vi kender den senere, var der dog ikke tale. Sognet levede i en slesvigsk særfølelse, som nok var dansk orienteret, men ikke udtryk for et ønske om en nærmere forening med kongeriget. Man var sig selv nok og ikke modtagelig for den følelsesfulde nationalliberale ejder-danskhed. De få hjemmetyske familier var heller ikke omgivet af større agtelse i disse år.

Administrationen reformeres

I årene mellem de slesvigske krige var Ensted sogn vidne til dybtgående og skelsættende reformer i retsvæsen og forvaltning. En moderniseringsproces blev indledt, som fandt sin afslutning ved de preussiske reformer efter 1864.

Som nævnt havde det allerede meget længe virket generende, at Lundtoft herred sorterede under Tønder amt. I 1841 befalede kongen, at nu skulle herredet i retslige, administrative og gejstlige anliggender knyttes til Åbenrå amt. Alligevel trak det ud. Provsten i Tønder protesterede, bl.a. af frygt for indtægtstab.

Først ved cirkulæreskrivelse af 17. september 1850 blev Lundtoft herred lagt til Åbenrå amt – fremover var Åbenrå amtsbyen, hvorhen skatter og afgifter skulle bringes, og hvor de øverste lokale embedsmænd for Ensted sogn boede. En måned senere blev Ensted også i kirkelig henseende lagt fra Tønder til Åbenrå provsti. Næste skridt var ophævelse af Årups og Årup-bøndernes særstilling. I 1850 havde den danske stat konfiskeret godserne som en reaktion på hertugens forrædderi under treårskrigen, og i 1852 afstod hertug Christian August Årup – og de andre godser – mod erstatning. En særlig »Administration for de augustenborgske og gråstenske godser« blev oprettet til at varetage forvaltningen. Men det var kun et skridt på vejen. I 1851 overgik overtilsynet med politiforvaltningen på de gråstenske godser til Åbenrå amt. Ved patent af 2. marts 1853 blev de gråstenske godsers selvstændige jurisdiktion ophævet. Årup og Årup-bønderne blev dermed indlemmet i Lundtoft herred og altså ligestillet med de kongelige bønder. Alle i Ensted sogn hørte herefter under samme ret, Lundtoft herred med kontor i Gråsten.

Den hertugelige forpagter på Årup Thomas Outzen, som var tiltrådt i 1843, forsatte som forpagter under staten efter 1850. I 1863 blev godset imidlertid solgt til privat ejendom. Edv. Antoni Tolderlund købte den 517 skattetønder store gård uden adelige privilegier, bøndergods og skov for 122.000 rdl. Årup var nu i princippet blevet en gård som alle andre, og forbindelsen til de augustenborgske hertuger var ophørt.

Som følge heraf blev også lensfogedembedet ophævet med virkning fra 1. maj 1854. Lensfoged Hans Schlaykier overlod sine administrative og politimæssige beføjelser til sognefoged Peter Hansen Petersen i Sdr. Hostrup, som fik lønforhøjelse til gengæld for de øgede opgaver. Resultatet var en afgørende forenkling – alle sognets beboere havde nu for første gang samme øvrighed.

En anden vigtig nyskabelse var indførelsen af valg til nye politiske repræsentationer. Fra gammel tid kendtes valg af præst og degn og byforstandere, hvor gårdejerne eller en større kreds havde valgret. Stænderforfatningen fra 1834 gav befolkningen valgret i forhold til ejendom. Valgret var betinget af grundejendom til en værdi af 3200 rdl. Til valgbarhed krævedes 30 års alder og to årig besiddelse af en ejendom til 6.400 rdl. Dette betød, at ca. 21 gårdejere eller knap halvdelen af gårdejerne fik valgret. Sognets indbyggertal var på dette tidspunkt ca. 1150. Valgbare var kun 5 bønder. Tallene svarer ganske nøje til gennemsnittet for Sønderjylland som helhed, hvor 2,25% af landbefolkningen havde valgret. Der var med andre ord tale om et meget begrænset demokrati, i alt fald efter vore dages målestok.

Efter 1850 blev der desuden afholdt valg til rigsrådet – i 1856 faldt de fleste stemmer på amtmand Heltzen.

Næste udtryk for en begyndende udvikling henimod vor tids demokrati var oprettelsen af Lundtoft herredsråd ved regulativ af 21. maj 1861. Det første møde fandt sted den 7. september 1861. Herredsrådet var ganske vist en ældgammel institution (s. 78), men nu blev valgene og arbejdsopgaverne formaliseret. Hvert sogn valgte ét medlem og de større ejendomsbesiddere i herredet også et. Valgret havde alle bosatte mænd, som ejede fast ejendom. Dermed fik alle bønder og de fleste kådnere, inderster og håndværkere valgret. Rådet forvaltede herredsregnskabet som bl.a. omfattede politiudgifter, løn til lægds mænd, rejseudgifter m.v., sager vedr. vejvæsen og amtsbygninger. Fra Ensted var de første medlemmer gdr. Hans Asmussen Hansen fra Stubbæk og forpagter Th. Outzen, Årup. I virkeligheden var herredsrådet blot en videreudvikling af den gamle herredsforsamling og med beslægtede opgaver.

I øvrigt fortsatte sognestyret i denne periode i de baner, som var lagt i årtierne forud. Sognefogeden Peter Hansen Petersen i Sdr. Hostrup var

I Styrtoom var der værtshus og beskedens krodrift i begyndelsen af 1700-årene. Senere blev kroen forbudt, og først i 1841 blev der givet kongelig koncession til »Sølyst Kro«, som virksomheden blev kaldt i den følgende tid. Ud over krodrift var der i 1800-årene også landbrug og høkeri på stedet, ligesom i sognets andre kroer. Maleriet fra 1890'erne viser bygningerne, som de så ud efter opførelsen i 1854. Privateje.

1850-64 politiofficial med pligt til at »vigilere på forbrydere og vagabonder, overvåge orden, udøve politiet, iagttage kongens interesse og mulksager, registrere og opgive disse for amtstuen, opkræve, inddrive og aflevere alle skatter«, og han virkede som lægdsmand. Byforstanderne bistod ham i arbejdet og ledede hver for sig byforsamlingerne, som sørgede for fælles byopgaver. Også ottemændene, sandemænd og vejfuldmægtige udførte deres arbejde som hidtil.

Alligevel var disse år en periode præget af hidtil usete forandringer. Sognet var ved at åbne sig udadtil. Blot ét eksempel: Fra 1863 gik der landpost tre gange ugentlig gennem Ensted – det var med til at gøre postbesørgelsen hurtigere og kontakten til verden udenom bedre end hidtil.

Befolkningsforhold

I det foregående er sognets udvikling belyst i store træk i perioden 1700-1864. Som afslutning skal nu fremdrages nogle træk af befolkningsforholdene bag udviklingen.

Den første folketælling fandt sted i 1769, men desværre er tællingslisterne ikke bevaret. Tabeller over en del af tællingens resultater muliggør dog skøn over befolkningens sammensætning i den tønderske del af Ensted sogn. Forud for 1769 må man bygge et skøn over befolkningsudviklingen på antallet af fødte, som kendes fra kirkebøgerne. Sikre oplysninger får vi først med folketællingerne 1803, 1835, 1840, 1845 og 1860.

I datiden blev der i gennemsnit født 30 børn årligt pr. 1.000 indbyggere – i 1970'erne var tallet 13-14. I Ensted lå det årlige børnetal i gennemsnit på 18,6 i årene 1710-19, på 21,5 i årene 1740-49 og på 24,5 i årene 1758-67. Det betyder, at vi må antage, at befolkningstallet er steget fra ca. 620 i begyndelsen af 1700-årene til ca. 720 i 1740'erne og til ca. 820 i 1760'erne. Tallene er selvfølgelig usikre. Dog virker de overbevisende, når samtidig nævnes, at antallet af fødte i perioden 1710-67 oversteg antallet af døde med 221. Vi må altså regne med en jævnt stigende befolkning gennem de første $\frac{3}{4}$ af 1700-årene, en tilvækst skabt væsentlig ved fødselsoverskud, ikke ved tilvandring. Folketællingen 1769 viste en befolkning i sognets kongelige del på 427, svarende til ca. 790 i hele sognet. Herefter kan vi opstille følgende tabel over befolkningstallet ca. 1700-1860:

Folketal 1700-1860

ca. 1715	ca. 620
ca. 1745	ca. 720
1769	ca. 790
1803	828
1835	1101
1840	1157
1845	1154
1860	1339

Gennem hele 1700-tallet steg folketallet altså ca. 32%, i de 60 år efter 1800 derimod 61%. Særlig stærk var tilvæksten i årene 1845-1860; disse år er fremhævet ovenfor som præget af stærk økonomisk udvikling. Fordelingen

mellem den kongelige og den hertugelige – århuske – del af sognet lå også ret fast. 55% af befolkningen hørte under Tønder, resten under Årup.

Væksten i befolkningstal var udtryk for markante forskydninger i sognet, såvel geografisk som socialt. I 1803 boede over 75% af sognets befolkning i de gamle bondebyer Stubbæk, Hostrup, Torp og Røllum. I 1860 var disse byers andel af befolkningen faldet til ca. 68%. Torp stod næsten i stampe. Hostrup voksede ca. 25%, Stubbæk og Røllum med ca. 50%. Mon ikke moserne i Stubbæk og Røllums områder var medvirkende til at disse byer voksede meget? Styrptom og Hostrupskov derimod voksede næsten 300%. Sognet fik altså sit befolkningsmæssige tyngdepunkt mod øst, og kystbyerne, suppleret af Stubbæk og Røllum, tegnede sig for den største del af tilvæksten.

Befolkningen fordelt på landsbyer 1803-1860

	Stubbæk		Styrptom ¹⁾		Hostup		Hostrupskov		Årup ²⁾		Torp		Røllum		I alt	
1803	269	32%	56	7%	192	23%	80	10%	35	4%	90	11%	106	13%	828	100%
1840	335	29%	154	13%	239	20%	180	16%			101	9%	148	13%	1157	100%
1845	310	27%	111	10%	229	20%	190	16%	69	6%	115	10%	130	11%	1154	100%
1860	381	29%	153	11%	244	18%	226	17%	52	4%	116	9%	167	12%	1339	100%

1) Incl. Stubbækstrand og Laksmølle. I 1840 er Årup og Årupskov medtaget under Styrptom.

2) Incl. Årupskov.

Denne forskydning til fordel for »udflytterbyerne« var udtryk for en ændret social opbygning, en ændring som vi allerede har set i forskydningen i forholdet mellem gårde og huse (s. 141). Som nævnt lå antallet af gårde næsten fast, og hele tilvæksten faldt derfor især uden for gårdmandstanden. Udviklingen ses klart af en tabel over befolkningens opdeling efter social status.

Statusfordeling 1769-1860 i %

	1769	1803	1845	1860
gårdejerstand incl. ægtefæller og børn	34	36	23	25
tyende, daglejere, fiskere, håndværkere, embedsmænd m.v.	66	64	77	75
	100	100	100	100

Gårdejerstanden faldt fra at udgøre ca. 1/3 af befolkningen i tiden op til århundredeskiftet og til ca. 1/4 i 1845-60. I stedet voksede der frem en særdeles talrig gruppe af daglejerfamilier – hver bestående af mand, kone og nogle få børn i modsætning til de større bondefamilier. I 1803 var der 51 daglejerfamilier, i 1860 126. De fandt beskæftigelse ved landbruget, i

mose- og skovbruget, ved teglværkerne og fiskeriet, som først nu fik virkelig markant betydning i Styrptom og især i Hostrupskov.

Netop Styrptom og Hostrupskov blev de bebyggelser, som tog mod befolkningsvæksten, og den fandt næsten udelukkende sted i de ikke-jordejende klasser. Håndværkerstanden voksede så at sige ikke. Derfor steg underklassen af daglejere og inderster i betydning. I 1803 udgjorde befolkningen uden for gårdejerstanden ca. 64%, i 1860 ca. 75%.

Daglejerfamilierne overtog en del af det arbejde, som før var udført af ugift tyende på gårdene. Også tyendegruppen voksede i takt med det mere intensive landbrug. Befolkningsstilvæksten lagde en dæmper på tyendets lønninger i denne periode. Derved fik bønderne råd til større folkehold. I 1803 blev registreret 110 tjenestefolk, i 1860 knap 200, hvortil dog også bør regnes de børn, som tjente på forældrenes gård. I 1845 havde 3 gårde ingen tjenestefolk (men brugte hjemmeværende børn), på 5 gårde var der 1 tjenestefolk, på 11 to, på 9 tre, på 8 fire, på 3 fem, på 4 seks: 1 gård havde syv og 1 ni tjenestefolk.

Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at den mest markante og nyskabende vækst skete for den selvstændige daglejerstand. I denne gruppe måtte befolkningsvæksten opsuges. Det gav mangel på boliger og mindre ejendomme og skabte sociale problemer af en helt ny art. Klager over mangel på boliger og små ejendomme lyder derfor ofte i 1850'erne. Den afgørende og fastlåste kreds af gårdejere afgav ikke gerne goder til den nye befolkningsklasse.

I demografisk henseende adskilte datiden sig meget fra vore dage. Dødeligheden var stor, og den faldt ikke i nævneværdig grad før 1860. I tabellen nedenfor illustreres dette forhold.

Dødelighed

Døde i alder af	1741-67		1841-67	
dødfødte	43	8%	58	8%
under 1 år	93	18%	107	14%
1- 9 år	90	18%	150	20%
10-59 år	154	30%	249	32%
over 60 år	133	26%	205	26%
døde i alt	513	100%	769	100%

Spædbørnsdødeligheden var foruroligende stor – derfor også det store fødselstal i forhold til nutiden. Ca. 25% af dødsfaldene var nyfødte og børn under 1 år. I voksenalderen døde et stort antal kvinder i barselseng. Kun ¼ nåede at blive over 60 år.

Svarende hertil adskilte aldersfordelingen sig stærkt fra nutidens, som tabellen viser:

Aldersfordeling 1769-1860

1769 ¹⁾		1803		1845		1860			
	%		%		%		%		
0- 8 år	83	19,4	0- 9 år	187	22	246	21	316	24
9-16 år	59	13,8	10-19 år	138	17	209	18	259	19
17-24 år	50	11,7	20-29 år	141	17	227	20	186	14
25-32 år	47	11,1	30-39 år	97	12	161	14	185	14
33-40 år	50	11,7	40-49 år	113	14	127	11	152	11
41-48 år	37	8,6	50-59 år	85	10	92	8	122	9
49 år-	101	23,6	60-69 år	41	5	66	6	80	6
			70-79 år	20	2	24	2	31	2
			80-89 år	5	1	1		8	1
			90-	-		1		-	
	427	100		828	100	1154	100	1339	100

1) tønderiske undersåtter

En lille del af befolkningen nåede den »høje« alder over 49-50 år. Ovenikøbet var denne aldersklasses andel faldende, fra 23% i 1769 til 18% i 1803 og 1860. Den faldende andel af gamle skal sikkert ses som tegn på et samfund i vækst – ved fødselsoverskud og tilvandring i de ekspansive år. Tilsvarende var de yngre aldersgrupper i flertal. Ungdommen under 20 år tiltog fra 39% i 1803 til 43% i 1860 – et tegn på både flere fødsler og tilvandring af tjenestefolk. De mange unge familier i daglejerklassen var med til at øge flokken af børn og helt unge.

Befolkningens geografiske herkomst er allerede omtalt under de nationale forhold s. 145. Befolkningens familieforbindinger rakte oftest ikke langt ud over sognet. I 1845 var ca. 80% af personer i gårdejerstanden født i Ensted sogn, 10% kom fra Aabenraa amt og rekrutteringen fra egne længere mod syd eller nord var næsten helt uden betydning. I den ikke jordejende del af befolkningen var forbindelserne udadtil naturligvis kraftigere – men de gik kun til Nordslesvig. Næsten alt tyende kom fra selve sognet, eller fra Nordslesvig. Fra syd kom næsten ingen, og Danmark leverede kun en beskednen del af den tjenende klasse.

Nordslesvigs landbrug levede ellers højt på tjenestefolk fra Jylland – men det gjaldt ikke Ensted sogn. I livegenskabets dage i 1700-årene søgte »Jyllandskarlene« ikke til det godsdominerende Ensted sogn, og dette billede varede ved helt til 1860. Indvandringen nordfra standsede ved sognegrænsen.

Kun et par tal skal tilføjes for at begrunde dette. I 1845 var 52% af ikke-gårdmandsklassen født i sognet, 22% var født i Aabenraa amt. I 1860 var de tilsvarende tal 52% og 26%.

1864-1920

Statsomvæltningen efter 1864

Skæbneåret

I skæbneåret 1864 blev de foregående års rolige politiske udvikling brat afbrudt. Ved midnatstid natten til den 7. februar hørte pastor Poulsen den rumlende lyd af et vogntog på mere end 300 vogne, som passede præstegården østpå. En ledsagende dragonofficer fortalte, at Dannevirkestillingen var opgivet. Tre dage senere viste de første fjendtlige tropper sig på chausseen ved Sdr. Hostrup. En trængslernes tid begyndte. Vogne blev udskrevet til krigskørsler, og mængder af soldater og heste måtte indkvarteres. Præstegården måtte i de følgende måneder huse 89 officerer, 718 underofficerer og menige og 459 heste. De indkvarterede bragte difteritis med sig, og præstens lille datter bukkede under. Andre i sognet måtte huse endnu flere soldater end præsten. På Årup blev godsejer Tolderlund næsten både »udspiist« og »udfodret« af indkvarteringen, og han var næsten fange på gården. I Hostrupskov lagde det 7. jægerkorps d. 7. april beslag på 5 både til stor ærgrelse for fiskerne.

Efter Dybbøls fald den 18. april kom kong Wilhelm af Preussen til de erobrede lande. Ved Stubbæk paraderede tropperne for majestæten. Sammen med kronprinsen og general Wrangel red kongen ned til fjorden ved Styrtom.

Sognets mest fremtrædende mand, sognefoged Peter Hansen Petersen i Sdr. Hostrup blev en tid fængslet, og da den tysksindede advokat Jürgen Jürgensen, broder til Boy Jürgensen på Kyllingkær, blev amtmand i Aabenraa, steg presset på de danske. P.H. Petersen blev ført til forhør hos amtmanden i Aabenraa mistænkt for at have sat en adresse om fri afstemning i omløb. Mistanken var sikkert berettiget. Endnu i dag findes i P.H. Petersens privatarkiv teksten til et brev fra august 1864 til kongen om en afstemning om Slesvigs nationale tilhørsforhold. Den 31. august måtte pastor Poulsen møde på amtshuset i Aabenraa, og da han erklærede sig for bunden af sin ed til kong Christian IX, fulgte afskeden den 20. september som en naturlig konsekvens. Flertallet i sognet var dog loyale over for præsten. Kirkeværgerne rejste til civilbestyrelsen i Flensborg i et forgæves forsøg på at sikre Poulsens forbliven, og da afskeden endelig var uundgåelig i oktober blev der samlet ind til en mindegave.

En ny virkelighed begyndte. Det nye styre krævede sine ofre i det danske sogn. Allerede den 12. juli 1864 blev sognefoged Peter Hansen Petersen afløst af den tysk-loyale gdr. Hans Asmussen Hansen i Stubbæk. Den 11. april 1865 blev der afholdt præstevalg til erstatning af den populære pastor Poulsen. De to danske ottemænd Lorenz P. Petersen, Stubbæk og Peter Hansen, Snelskær, Sdr. Hostrup demonstrerede mod det nye styre ved at svigte valget – og de blev straks afsat – på grund af »genstridighed« og »umodne politiske anskuelser«. Peter Hansen blev samtidig afløst som sandemand af Jürgen Chr. Jürgensen i Stubbæk og i 1867 gik Nis P. Rossen i Stubbæk af som sandemand. Den politiske spænding satte også spor i kirkegangen. O. 1840 havde det årlige antal altergæster ligget på knap 1100, i pastor Poulsens tid på 900-1000. I 1865 var det kun 566, i 1866 651 – og kirkebesøget var ofte omkring 50 pr. søndag. Den svigtende kirkegang kan formentlig delvis ses som en tavs protest mod den nye tyske præst Edv. Carl Th. Rønnau.

Forvaltningen lægges om

Fra 1867 var Ensted sogn en del af den nye preussiske provins Slesvig-Holsten. Som repræsentation for provinsen blev valgt en provinslanddag – her fik gdr. Peter Hansen Petersen fra Sdr. Hostrup sæde. Også lokalforvaltningen blev fra 1867 gradvis omdannet efter preussisk mønster – reformerne betød dog ikke på alle områder et radikalt brud med fortiden, men byggede delvis på allerede eksisterende spirer.

Aabenraa amt skiftede navn til Aabenraa kreds, og amtmanden til landråd. Landråden ledede kredsens forvaltning i samarbejde med en valgt kreds dag. Ensted blev i de første år repræsenteret i kreds dagen af Peter Hansen Petersen, Sdr. Hostrup. Herredsfogeden i Gråsten fortsatte som sognets overordnede politi- og forvaltningsmyndighed indtil 1889, mens sognets retssager fremover hørte under amtsretten i Aabenraa. Herredsrådet mødtes fortsat i Gråsten for at bestyre herredets fælles politi- og vejgifter. I 1889 blev herredsfogeden i Gråsten afløst af amtsforstanderen som lokal politimyndighed. Ensted og Uge sogne udgjorde herefter et amtsdistrikt. Indtil 1903 var gdr. Fester Festersen i Røllum en respekteret og moderat amtsforstander.

Inden for sognets grænser blev den spirende kommuneinddeling nu formaliseret. Sognefogeden forsvandt fra 1868, og hver af de tre kommuner – Sdr. Hostrup, Stubbæk og Røllum-Torp – fik i stedet en kommuneforstander. I alle tre kommuner bevaredes i de første år de gamle grander, nu kaldt kommuneforsamling, hvor samtlige husejere havde stemmeret. De blev indkaldt til møder med løbesedler. I Røllum-Torp var der i 1871 44 stemmeberettigede, i 1881 var der 50. I Sdr. Hostrup var tallet i 1880

Fra 1867 og indtil Genforeningen var Ensted sogn delt i tre selvstændige kommuner: Røllum, Stubbæk og Sdr. Hostrup. Efter Karl Ahnør: Schleswigsche Grundkarte. o. 1920.

45. Forsamlingen var beslutningsdygtig, når mindst halvdelen af medlemmerne var mødt. Der blev truffet beslutning om vejsager, brandvæsen, skolesager, skatteudskrivning m.v.

Det kneb ofte med fremmødet. I 1872 besluttedes i Røllum-Torp, at uberettiget udeblivelse fra kommuneforsamlingen skulle straffes med en mulkt på 3 sølvgrosschen 9 pf. Alligevel mødte ofte under halvdelen. Dermed var forsamlingen ikke beslutningsdygtig, og nyt møde måtte indkaldes. Her var man ikke afhængig af deltagertal.

Dette pegede i retning af valgte kommunerepræsentationer eller råd. Disse blev indført senest i 1892/93. I Sdr. Hostrup allerede fra 1880, idet de traditionelle grandemøder dog blev bibeholdt til visse opgaver. Kommunerådene blev hver på 6 medlemmer excl. kommuneforstanderen og dennes stedfortræder. Valgene foregik særdeles udemokratisk ved den såkaldte tre-klassevalgret. Kommunens samlede skattebeløb blev delt i tre lige store dele. De største skatteydere, som sammen betalte $\frac{1}{3}$ af beløbet, udgjorde 1. klasse, som valgte to medlemmer. De mindre skatteydere, som betalte næste $\frac{1}{3}$, var 2. klasse, som også valgte 2 mand. De mindste skatteydere, som betalte sidste $\frac{1}{3}$, valgte som 3. klasse ligeledes 2 mand.

Kommuneforstanderne blev valgt af kommunerådene og ledede møderne. De varetog kommunens regnskaber og forvaltning. Valgene skulle godkendes af landråden efter indstilling af herredsfogeden, senere amtsforstanderen. I de første år skiftedes der ret ofte kommuneforstander.

Laksmølle set fra mølledammen i slutningen af 1800-årene. Møllervangens ophævelse gav baggrund for betydelige udvidelser af komplekset o. 1864. Derefter kom møllens storhedstid – indtil driften ophørte o. 1947. Privateje.

Lysten til det besværlige job var beskeden, og lønnen var lille. I 1867 bad byforstanderen i Torp. H.P. Jacobsen om en lille godtgørelse, »da jeg finde det ubilligt, at jeg ikke alene skal gøre arbejdet og de dermed forbundne rejser, men også af egen lomme må betale for papir og skrivematerialer uden mindste vederlag«. En godtgørelse på 58 mk blev så besluttet. Da Fester Festersen tiltrådte i Røllum-Torp i 1876 var lønnen 180 RM, men han skulle selv bestride alle portoudlæg. I 1880 skulle kommuneforstander Heinrich Frees i Sdr. Hostrup af lønnen på 230 M selv afholde porto, skattelister og de anordnede blade. Sådan var forholdene længe små og sparsommelige i den fremvoksende kommunale administration.

Bønderne stod heller ikke i kø for at overtage kommuneledelsen. I Sdr. Hostrup fungerede forstanderen indtil 1877 kun ca. 3 år ad gangen, »fordi varetagelsen af forretningerne ved en funktionstid på 6 år ville blive en for stor byrde for de enkelte kommunemedlemmer og navnlig også for at muliggøre at overtagelsen af funktionerne kan gå mere på omgang mellem kommunemedlemmerne«.

Fra o. 1880 blev stadige genvalg af kommuneforstanderne dog reglen – administrationen var ved at fæstne sig. Det var også en følge af, at valgene skulle godkendes af landråden, og det var svært at finde villige, egnede og acceptable folk. Indtil o. 1876 voldte det sjældent problemer, og der blev ikke stillet så strenge krav til forstandernes nationale holdning. Således kunne de danske gårdejere Fester Peter Festersen, Peter Hansen og Jens Thomsen tilsyneladende fungere uden større vanskelighed i Sdr. Hostrup indtil 1876.

Problemerne blev større, da der krævedes troskabsed til den preussiske konge. Dog indså landråden endnu længe, at det i det dansktalende Ensted var nødvendigt at acceptere forstandere uden særlige tyskkundskaber. »Rabiate danske« var dog nu udelukket. I 1877 blev gdr. H. Frees, Felsbækgård accepteret i Sdr. Hostrup, selv om han blev anset for dansksindet – han var villig til at aflægge ed, men kunne ikke føre embedskorrespondance på tysk. I 1882 blev gdr. Hans Christiansen i Stubbæk antaget, selv om han forbeholdt sig ret til at benytte dansk. Først fra 1895 blev det krav, at tysk skulle benyttes i kommunernes forhandlingsprotokoller, og landråd v. UsLAR indførte samtidig en skrap kontrol af kommuneforstandernes sindelag. Det voldte i forskellig grad problemer i de tre kommuner. I Røllum-Torp lykkedes det at finde tysksindede, nemlig gdr. Fester Festersen 1876-81 og Peter Tychsén 1888-94. Gennem mange år 1881-88 og 1894-1921 fungerede gdr. Hans Hansen, Torp, som kommuneforstander. »Gamle Hans Jessen« (1848-1923), som han almindeligvis blev kaldt, nød udbredt agtelse. Han gik for at være dansk, var en tid efter 1880

medlem af Sprogforeningen og sendte en søn på højskole i Danmark. Amtsforsyderne måtte imidlertid erkende, at han var pligtro og afholdt og tilbageholdende med at ytre sig nationalt. »Det bliver i Røllum svært at finde en tysksindet kommuneforsyder, som i øvrigt er lige så kvalificeret til embedet som Hansen«, mente amtsforsyder Geipel i 1905. Også i Stubbæk lykkedes det uden større vanskelighed at finde tyskorienterede folk, som opfyldte landrådets stadig mere uforsonlige krav. Fra 1894 var Peter Rossen Hansen, Asmus Jepsen og Jes Christensen kommuneforsyderne, alle tyske. I Hostrup derimod endte modsætningen mellem den tyske landråd og den rent danske befolkning med mange besværligheder og til slut åben konflikt.

Indtil 1876 havde de danske gårdejere Fester Peter Festersen, Peter Hansen og Jens Thomsen kunnet fungere i Sdr. Hostrup. Der fandtes næsten ingen tysksindede i kommunen, og administrationen måtte gå på kompromis. I 1889 blev H. Frees genvalgt og stadfæstet – »han er ganske vist dansk-sindet, men i Sdr. Hostrup kan jeg ikke nævne nogen tysksindet, egnet person«, måtte herredsfogeden erkende. Landråden satte dog en vis grænse. I 1885 havde kommunen valgt gdr. Fester Peter Festersen til stedfortrædende kommuneforsyder. Han var jo stærkt dansksindet, og blev kaldt til forhør hos landråden. Han nægtede at aflægge eden – og blev derfor forkastet – edsafleggelsen var et uomgængeligt krav. I stedet blev inderste Lorens Nielsen valgt – han kunne ganske vist ikke skrive tysk, men var villig til at aflægge ed.

Fra o. 1903 blev modsætningerne mere uforsonlige i Sdr. Hostrup. Der skulle vælges en stedfortrædende kommuneforsyder, men amtsforsyder-

Begrebet -kommunekontor- som en selvstændig, kommunal bygning var ukendt før 1927. Indtil da lå -kontorerne- i de respektive kommuneforsyderes boliger, og embedsskiltet med den preussiske ørn prangede ved døren. I Stubbæk var Asmus Jepsen kommuneforsyder i årene 1902-15. Embedsskiltene ses på begge sider af hoveddøren af det solide stuehus. Huset er opført efter en brand i 1891. I dag er gården nedlagt.

der Geipel udtalte: »I Sdr. Hostrup kender jeg overhovedet ingen virkelig tyske, som jeg kan spørge eller som jeg kan foreslå til stedfortrædende kommuneforstander«. Året efter måtte landråden udnævne en kommissarisk stedfortræder, den tidligere ejer af Eliselund Asmus Paulsen (1852-1935). Og hans kompromisløse tyskhed lettede ikke samarbejdet i kommunerådet.

Indtil 1907 blev H. Frees tolereret, trods sin kølige holdning til det tyske. Han var en mand med mange tillidshverv; fmd. for Stubbæk sparekasse, bestyrelsesmedlem af den nordslesvigske kreaturforsikringsforening, den nordøstlesvigske brandkasse m.v. I 1907 gik det galt. Da hans periode var udløbet, og der skulle holdes nyvalg, valgte rådet næsten som en provokation parcellist Mathias Hansen. Han var medlem af de danske nationale foreninger, og blev selvfølgelig afvist af landråden. Frees blev så genvalgt, men kredsudvalget sagde nej, pga. af hans »dänische Gesinnung« – efter at han havde siddet 30 år på posten og ikke ladet sig mærke med sin danskhed! Paulsen blev derpå udnævnt til kommissarisk forstander. Han betragtede sin forgænger som »antitysk som alle de andre Hostrupper«, og ønskede at komme fri af »das Dänentum«. En sådan holdning borgede jo ikke for et godt samarbejde i det danske kommuneråd. Paulsen blev selvfølgelig isoleret, og bad i 1908 om udnævnelse af en tysk stedfortræder: »Rådet er og vil i uoverskuelig fremtid forblive dansk, da der ikke er andet i kommunen, og skulle jeg nu få en stedfortræder, som jeg ikke kan stole på, så er jeg alene mod 7, i modsat fald ville vi dog være 2 mod 6 i rådet, og man kan så ved lejlighed bedre gennemføre noget. Med en rigstro stedfortræder ville vi også opnå, at medlemmerne blev sat under pres, så de indfandt sig punktligt og så vidt muligt fuldtalligt til forsamlingerne, hvorimod de hidtil har været meget forsømmelige. Man kunne vente i timevis og måtte afhente dem for at blive beslutningsdygtige. De vidste jo altid, at hvor få de end mødte, havde de flertallet.« Resultatet blev, at gæstgiver Johannes Hansen, Sdr. Hostrup kro blev udnævnt til kommissarisk stedfortrædende kommuneforstander. Således endte kommunestyret i Sdr. Hostrup i en blokering mellem dansk og tysk. I de to andre kommuner evnede de to parter dog længe at tale sammen.

Den nationale og politiske udvikling

Pastor Poulsen fremhævede, da han nedskrev sine erindringer om skæbneåret 1864, at egnen var dansksindet, og at menigheden i Ensted på nogle undtagelser nær var loyal mod den danske konge og regering. Overgrebet i 1864 betød, at den slesvigske særfølelse blev opgivet – forening med Danmark blev herefter løsenet hos det dansksindede flertal. Hvordan gik det under de næste 56 års fremmedherredømme?

Myndighederne overvågede i stigende grad danske aktiviteter. Meget tyder på, at modsætningerne i sognet har været store i årene umiddelbart efter 1864. Den danske gårdmandselite klyngede sig til det håb om genforening med Danmark, som blev vakt med Prag-fredens § 5. I 1868 vedtog et møde i Aabenraa at sende en deputation til kong Wilhelm I i denne anledning. Blandt deltagerne var gdr. Peter Hansen, Snelskær i Sdr. Hostrup. Den tyske pastor Rønnow (1865-74) klagede til stadighed over politiske spændinger, gemytternes uro og bevægelse, modvilje mod de statslige love og socialdemokraternes agitation. Den politiske holdning fik også nogle til at sende deres børn til konfirmation i Danmark. For at undgå de offentlige skoler holdt forpagter Tolderlund på Årup og i Sdr. Hostrup Peter Hansen Petersen privatlærere til deres børn, og Peter Hansen, Snelskær havde en privatlærerinde. Alt dette betød splittelse i menigheden og svækkelse af det kirkelige liv. Noget skyldtes præstens stejle og uheldige optræden. Dog udtalte generalsuperintendent Godt i 1874: »Allerede før 1864 er dertil [til agendestriden] kommet stejle politiske modsætninger, og lige til i dag står partierne her mere fjendtligt over for hinanden end mig bekendt i noget andet landsogn«. Bispens udtalelse må veje tungt. Men mon ikke modsætningerne især var tydelige mellem eliten af danske storbønder og administrationen? I de mere jævne lag og i det daglige samarbejde har modsætningerne næppe fået de helt store udslag.

E. A. Tolderlund (1821-1907) var forpagter på Søgård, da han i 1863 købte Årup for 122.000 rdl. Allerede i 1868 måtte han overdrage godset til grev Brockenhuus-Schack på Gram og baron Rosenørn-Lehn fra Lolland, men han beholdt forpagtningen. Det blev et dyrt bekendtskab for de to adelsmænd. Store summer blev investeret i nybygninger på godset de følgende år. Alligevel skabte Tolderlund store tab for ejerne. Ønsket om at fastholde gården på dansk hånd gav dog Tolderlund pardon lige indtil 1890. Da måtte han endelig fra-træde forpagtningen, hvorefter han købte en gård ved Kolding. Efter Sprogforeningens Almanak 1909.

En af de danske støtter var forpagter Eduard Actoni Tolderlund på Årup. Han drev godset fra 1863 til 1890, først som ejer, siden som forpagter. Han døde i kongeriget i 1907. Tolderlund var formand for den danske Aabenraa amts landboforening, og det øgede ikke hans popularitet hos myndighederne. De var altid på vagt over for illoyale tilkendegivelser. Et par eksempler skal fremdrages.

I 1884 vendte Tolderlunds datter, Tyra hjem fra Frederiksborg – både på brystet og i håret bar hun en rød og en hvid sløjfe. Det blev straks opfattet som en demonstration. Over for herredsfogeden forklarede hun, at det blot var balsløjfer, som hun havde glemt af tage af – kontrollen tog ofte sådanne næsten komiske former.

I 1876 dristede den stedfortrædende kommuneforstander i Sdr. Hostrup, gdr. Nis Paulsen sig til at underskrive en bønsskrivelse om virkeliggørelse af § 5 – løftet om en folkeafstemning om Nordslesvigs nationale tilhørsforhold. Straks blev han kaldt til herredsfogeden i Gråsten. Han fik en irrettesættelse og skulle »vente den strengeste straf, hvis han atter ved sin politiske optræden kom i modstrid med de pligter, som embedsstillingen pålagde ham«.

Fra 1880 begyndte danskheden at organisere sig, og myndighederne

førte nøje kontrol med medlemmerne af de danske foreninger. Til disse hørte fra første færd forpagter Tolderlund og den nu aldrende Peter Hansen Petersen, som blev kredsforstander i Sprogforeningen. De afholdt sig dog fra mødevirksomhed og agitation. I de flg. år steg tilslutningen til Sprogforeningen og til »søsterforeningerne« Vælgerforeningen og Skoleforeningen. Arbejdet foregik dog i det stille uden offentlige møder. Sprogforeningen uddelte bøger, men amtsforstanderen fandt det ikke særlig påfaldende. Sprogforeningen havde bogsamlinger i Stubbæk fra 1892 (200 bd.), i Sdr. Hostrup fra 1900 (225 bd.), i Torp fra 1904 (227 bd.) og i Hostrupskov fra 1913 (50 bd.). Fester Peter Festersen i Sdr. Hostrup og P.H. Petersen i Torp var tillidsmænd for Vælgerforeningen. Nogen større betydning har disse bogsamlinger sikkert ikke haft. Men det samme må siges om det officielle tyske folkebibliotek i Stubbæk. I 1897 klagede kredsskoleinspektøren over, at det ikke blev benyttet. Ej heller forøgelse af samlingen ville skaffe flere lånere, lød den officielle vurdering.

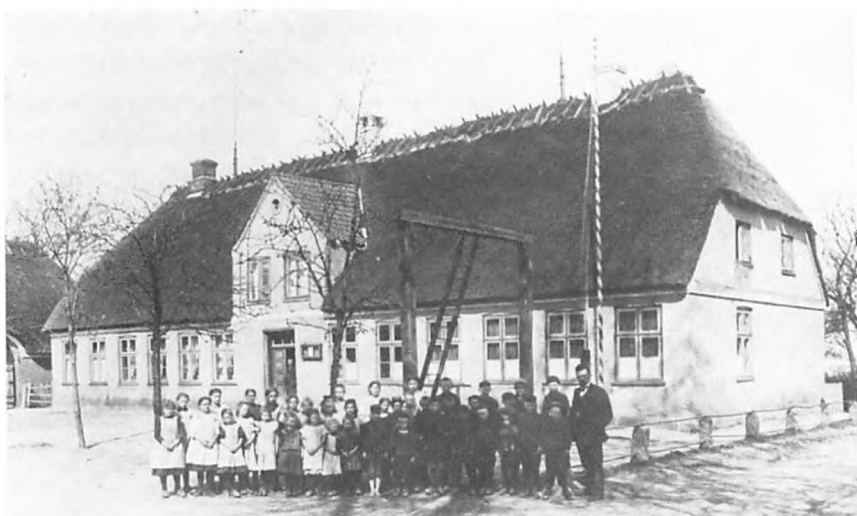
Den nordslesvigske skoleforening arbejdede også i Ensted. Hvert år sendte den elever til danske ungdomsskoler. I årene fra 1894 til 1913 blev det til i alt 10 fra Røllum, 9 fra Stubbæk og 19 fra Sdr. Hostrup – denne fordeling bekræfter det før antydede billede af byernes nationale forskelle.

I takt med mange danskes udvandring blev kampen om jorden et vigtigt spørgsmål, og der blev startet et stort arbejde for at sikre jorden på danske hænder. I februar 1914 blev der i Ensted sogn ligesom i de fleste andre sogne oprettet et såkaldt »sogneværn« som skulle arbejde på denne sag. Ved et møde i Ensted kro talte H.P. Hanssen og I.H. Schmidt, Vojensgård for en aktiv indsats. 55 medlemmer meldte sig straks, og der blev valgt en bestyrelse med Frederik Bach, Sdr. Hostrup som formand. Stubbæk blev repræsenteret af Jørgen Petersen, Røllum af Jens Wortmann og Torp af Jes Jessen Petersen – alle navne, som skulle få betydning efter Genforeningen. Sogneværnet virkede dog kun kort – verdenskrigen lagde sig hindrende i vejen.

I øvrigt levede danskheden i det stille uden at markere sig gennem et særligt foreningsliv. Typisk danske foreningsdannelser som foredrags-, ungdoms- eller idrætsforeninger, som opstod rundt om i Nordslesvig i disse år, fandt ikke vej til Ensted før efter 1920. Denne »kulturelle passivitet« gjaldt imidlertid også på tysk side. En tyskpræget »Gustav Adolf-forening« samlede fra 1868 kun få medlemmer, krigerforeninger og lignende typiske foreningsdannelser på den tyske side blev ikke oprettet. Foreningslivet i Ensted bevægede sig snarere i upolitiske baner (se s. 191). De tyske manifestationer på egnen – f.eks. de gentagne store efterårsmanøvrer ved Røllum-Torp – blev næppe heller nogen støtte for tyskheden.

Et detaljeret indtryk af Ensted-boernes nationale sindelag får man af de

Sdr. Hostrup skole o. 1914. Skolen rummede to klasseværelser, to boliger, kostald, svinestald, høsehús og tørverum. Lymaflederne sørger for sikkerheden, og »legestativet« og den tyske flagstang maner til legemlig og national opdragelse. Intetsteds var den tyske flagstang vel mere provokerende end i det næsten rent danske Sdr. Hostrup. Læreren er Anton Westergaard, som virkede i Sdr. Hostrup 1910-29. Privateje.

oplysninger, som blev indsamlet af historikeren H. V. Clausen. De bekræfter sognets danskhed, og tillige forskellen fra landsby til landsby. I 1900-1901 kunne der i Sdr. Hostrup og Hostrupskov kun peges på i alt 4 med blakket eller tysk sindelag, i Torp var alle gårdejerne danske. I de to andre byer var billedet mere blandet. I Røllum var 9 af 15 landmænd blakkede eller tyske og deres gårde var de største. I Stubbæk var der en betydelig tysk minoritet, omend det var kromænd, præst og degn og håndværkere som vejede tungt i denne gruppe. I kraft af valgreglerne, som favoriserede de store jordejere på de smås bekostning, fik de tyske gårdejere i Stubbæk også overvægten i kommunerådet. Men som før sagt – dette hindrede ikke et godt samarbejde mellem parterne. Naboskabet til Årup og tilstedeværelsen af præst og enkelte gamle tyskorienterede familier var forklaring på at Stubbæk fik sognets stærkeste tyskthed. Overalt var »småfolkene« danske, hvis de ikke ved valgene stemte på socialdemokraterne.

Blot som et enkelt udtryk for sognets danskhed kan nævnes, at gudstjenesterne forblev danske, og i alt fald til o. 1900 var der ingen tyske i kirkeforstanderskab eller kirkekollegium. I 1913 udtalte pastor Johs. Roos, at sognets tysk-talende familier var ganske tabt for kirken. Der burde derfor etableres tyske gudstjenester, men forsøg i denne retning havde hidtil været forgæves. Nogen tid efter begyndte pastor Roos frivilligt at holde to årlige gudstjenester på tysk. De blev besøgt af 30-50 voksne, og i 1914 bad tysktalende sognebørn om regelmæssige tyske gudstjenester. Konsistoriet svarede i 1917 med at indføre 6 årlige tyske gudstjenester – de pågældende søndage skulle der dog også være danske gudstjenester. Initiativet ændrede altså intet ved det danske sprogs herredømme i kirken. Med tysktalende familier tænkte præsten nok også mest

på tilflyttede fremmede arbejderfamilier – ikke på den hjemlige kreds af tyske gårdejere. De talte nemlig dansk, eller rettere sønderjysk – tysk forekom så at sige ikke som hjemmesprog.

Det nationale styrkeforhold kan også aflæses af stemmetallene ved valgene, i første række rigsdagsvalgene. Det er allerede nævnt, at kommunerådet i Sdr. Hostrup var næsten rent dansk lige til genforeningen. I denne by var de tre største gårde Værnting, Elmetoft, Snelskær alle på dansk hånd – og det satte »ringe i vandet«. De danske storbønder kunne lægge tryk på småfolkene – og det gjorde de faktisk ved de offentlige valg. Ved rigsdagsvalget 12. februar 1867 blev der i Ensted-Felsted sogne afgivet 68,3% danske, og 16,3% tyske stemmer, mens 15,4% forholdt sig passive. Ved rigsdagsvalgene 1871-1912 så stemmetallene i Ensted sådan ud:

Rigsdagsvalg 1871-1912

Vælgere					i %				
	da	ty	pass	soc dem	da	ty	pass	soc dem	
1871	119	33							
1874	202	122	24	56	1	60,4	11,9	27,7	0,5
1877	182	109	22	51	1	59,9	12,1	28,0	0,5
1878	169	88	21	60		52,1	12,4	35,5	
1881,1	157	82	13	62		52,2	8,3	39,5	
1881,2	157	90	13	54		57,3	8,3	34,4	
1884	159	99	12	48		62,3	7,5	30,2	
1886	156	97	16	43		62,2	10,3	27,6	
1887	170	108	17	45		63,5	10,0	26,5	
1890	151	90	9	52	16	59,6	6,0	34,4	10,6
1893	161	85	12	64	18	52,8	7,5	39,7	11,2
1898	197	82	23	92	20	41,6	11,7	46,7	10,2
1903	178	73	21	84	18	41,0	11,8	47,2	10,1
1907	185	89	28	68	21	48,1	15,1	36,8	11,4
1912	197	103	32	62	21	52,3	16,2	31,5	10,7

Anm.: Røllum stemte med Uge 1871-1912

Tallene viser en beskeden, men stabil tilslutning til tyskheden. I sammenligning med de øvrige sogne i Aabenraa amt var det dog tydeligt, at i Ensted udgjorde de tysksindede kun en såre ringe minoritet. Ensted hørte til de mest danske sogne i Aabenraa amt.

Man lægger også mærke til, at socialdemokratiet fra 1890 fik en ganske stor og stabil tilslutning på 10-11%. Denne tilslutning lå langt over det almindelige i Aabenraa amts landsogne, og stillede Ensted sogn på linje med eller over de socialdemokratiske tyngdepunkter i teglværkssognene

langs Flensborg fjord. I Ensted var det arbejderbefolkningen i tørvemo-serne ved Hostrup sø og især fiskerbefolkningen i Styrto og Hostrupskov, som gav grobund for socialdemokraternes budskab. Tørvearbejderne havde sommerarbejde, men ofte stor ledighed om vinteren, og fiskerbefolkningen langs stranden levede fra hånden i munden – dermed blev de modtagelige for de socialistiske ideer. Der lå vel i deres stemme også en afstandtagen fra den bondestand i sognet, som bar den danske fane højt. Med disse havde småfolkene ikke mange økonomiske fællesinteresser.

Et bidrag til belysning af det nationale styrkeforhold i årene inden Genforeningen får man også i de preussiske folketællinger fra 1900, 1905 og 1910. Der skulle nemlig gives oplysning om folks modersmål. Tællingerne angav følgende tal på »danske« og »tyske« i sognets tre kommuner:

Kommune	Samlet befolkning			danske			tyske		
	1900	1905	1910	1900	1905	1910	1900	1905	1910
Røllum-Torp	294	288	283	284	266	253	10	18	28
Stubbæk	508	486	535	374	384	416	120	90	103
Sdr. Hostrup	422	413	464	404	347	428	12	13	29

I 1910 skal af de tre kommuners dansktalende befolkning henholdsvis 180, 213 og 277 tillige have været »det tyske sprog mægtige«. Tallene skal tolkes med stor forsigtighed. Men de siger i alt fald, at kun en helt ubetydelig del af sognets befolkning havde tysk som modersmål. Atter ser vi, at kun i Stubbæk kommune var der et nævneværdigt antal, som optællerne kunne angive som tysktalende. De mange »fremmedarbejdere« på Årup vejede tungt her. Skolens fortyskning gjorde ikke Enstedboerne tysktalende og »hjemmetyskerne« talte oftest den lokale sønderjyske dialekt.

Næringsveje

Landbruget

Landbruget – sognets vigtigste næringsvej – gennemgik en revolutionerende udvikling i de 50 år under preussisk styre efter 1864. Blot nogle eksempler vil antyde udviklingen, således som den aftegnede sig inden for gårdenes *dyrehold*.

På Snelskær i Sdr. Hostrup (knap 150 ha) havde gdr. Peter Hansen i 1872 6 heste, 22 køer, 14 stk. ungkreaturer, 10 får og 4 svin. I 1907 var der hos sønnen Jes Peter Hansen 8 heste, 65 stk. hornkvæg, 10 får og 40 svin. Hos Peter Hansen Petersen på sognets største gård Værnting (ca. 200 ha) i Sdr. Hostrup var der i 1872 6 heste, 30 køer, 26 ungkreaturer, 10 får og 5 svin. Svigersønnen Jacob Lassen havde i 1907 sst 10 heste, 95 stk. hornkvæg, 10 får og 50 svin. Fester Festersen havde i 1873 på Røllums største gård (ca. 100 ha) 5 heste, 14 køer, 16 ungkreaturer, 5 får og 3 svin; i 1907 var der 7 heste, 46 stk. hornkvæg og 23 svin. På Årup gods var der 1883 17 heste, 142 kreaturer, 14 får og 62 svin. I 1907 var der 21 heste, 188 stk. hornkvæg og 119 svin og ingen får.

Eksemplerne viser et hestehold øget med ca. 30%, kvægholdet er steget ca. 80% og svineholdet ti-doblet. Gamle dages ekstensive landbrug var ved at afløses af en langt mere intensiv drift – og det satte spor materielt og

På Snelskær i Sdr. Hostrup satte gdr. Jes Peter Hansen (1861-1932) meget pris på en førsteklasses bestand af heste. Her præsenterer sønnen Peter Wilhelm (1886-1914), iført tysk soldateruniform stolt et par af de fine dyr. Foto 1908. Privateje.

åndeligt. I 1915 hed det i pastor Roos' beretning om årene 1910-14: »Man kender næppe længere noget til helligholdelsen af søndagen. Landbrugsdriften er blevet så intensiv, at mange bønder mener, at de ikke længere kan undvære den til arbejde«.

Det stigende husdyrhold, som viste sig på de enkelte gårde genfindes, når man ser på tal for det samlede antal dyr i sognet:

Husdyrhold 1861-1917

	Heste	Hornkvæg	Får	Svin
1861	241	1376 (940 køer)	1183	264
1867	237	1399 (881 køer, 412 ungvæg)	689	270
1873	203	1499 (985 køer)	719	237
1883	223	1504	476	352
1892	234	1738	379	340
1897	232	1816	289	695
1900	245	1864 (807 køer)	229	978
1906	242	2029	92	1612
1911	320	2298	33	2167
1913	326	2384	35	2184
1915	276	2304	27	924
1917	283	2458	33	628

I år 1900 var der i Ensted og Uge sogn tilsammen for hver 100 ha landbrugsjord ca. 7 heste, 57 stk. hornkvæg, 6 får og 21 svin.

Tallene giver et indtryk af landbrugserhvervets vældige ændring i denne periode. De gode konjunkturer fra årene før 1864 fortsatte uændret efter krigen. Både korn og animalske produkter lå i god pris, og driften

Snelshærs solide bygninger er udtryk for landbrugets fremgang fra midten af 1800-tallet og indtil verdenskrigen. Det brede stuehus og de stråttækte bygninger fra o. 1855 og de store lader fra senere tid vidner og udvidelse af driften. Foto før 1918.

fortsatte derfor i de gammelkendte baner. Efter nogle år kom agerbruget imidlertid ud for kraftige konkurrentsvingninger. Fra o. 1876 slog konkurrencen fra billigt amerikansk og østeuropæisk korn for alvor igennem. Det betød faldende priser på landbrugsvarerne, især på korn. Prisfaldet fortsatte indtil midt i halvfemserne – på trods af stigende toldbeskyttelse fra 1879.

Denne udvikling påvirkede husdyrholdet. Indtil begyndelsen af 1880'erne skete der ikke større ændringer. Antallet af hornkvæg og svin steg kun lidt – derimod faldt fåreholdet på grund af en grasserende sygdom, og fordi schæferiet på Årup blev afskaffet. Da kornprisfaldet blev permanent, og kødpriserne derimod faldt knap så meget, blev der lagt mere energi i dyreholdet. Svineholdet steg allerede fra 1873 lidt, da »kornet er så billigt, at det bedre lader sig sælge som flæsk«, for at citere kommuneforstander H. Christiansen i Stubbæk i 1883.

1880'erne var svære år for landbruget. De lave kornpriser og stigende skatter svækkede købekraften. Svinekød opnåede imidlertid gode priser, og fra slutningen af 1890'erne blev svineholdet for alvor sat i vejret. I 1913 toppede bestanden med 2.184 svin – en vældig stigning fra udgangspunktet 270 i 1867. Mange småfolk holdt svin til eget forbrug, og bønderne kunne sælge i stort tal til voksende priser – især til Aabenraa. En del svin blev også sendt sydpå med amtsbanen til Gråsten og derfra videre til markeder i Hamborg og andre tyske byer. Andelssvineslagterier kendte man endnu ikke.

Det øgede svinehold hang indirekte også sammen med udviklingen i kvægholdet. Antallet af hornkvæg steg fra 1890'erne, men tilvæksten var i første omgang især kødkvæg – ikke malkekøer, som snarest blev færre. Først fra 1900 blev der lagt mere vægt på koholdet – og dermed mælkeproduktionen.

På de store gårde var der dog tidligt avanceret mejeridrift. Peter Hansen Petersen på Værnting havde fra 1873 en uddannet mejeriassistent, svigersønnen P.V. Jensen i sit brød som »videnskabelig« leder af gårdens mejeri. For årene 1873-80 er der bevaret omhyggelige regnskaber over mejeriet. De viser ganske imponerende tal:

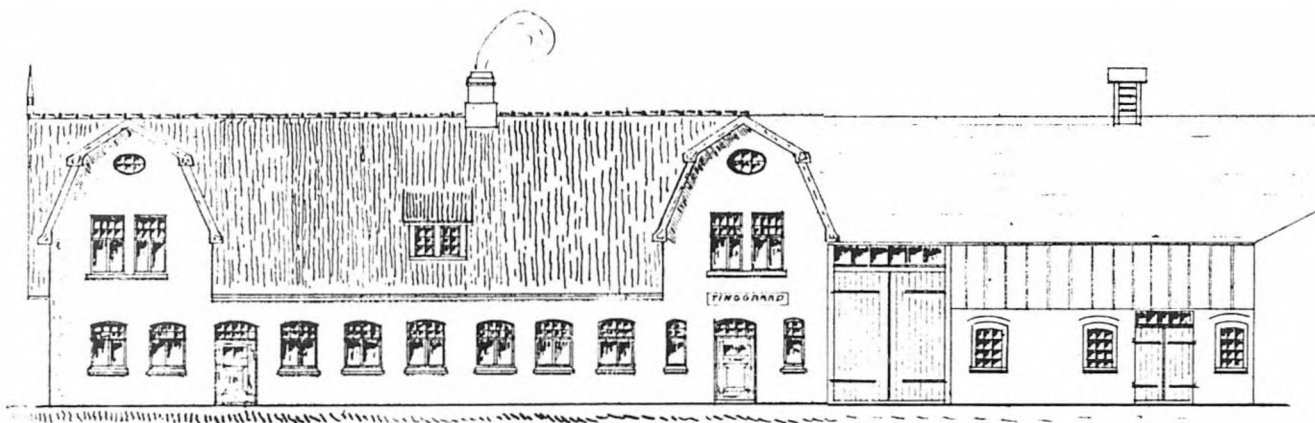
Agerbruget undergik ligeledes betydelige forandringer. Der kom moderne hjælpemidler. Først dukkede kornrense- og hakkelsesmaskiner op og blev almindelige. I 1879 blev der på de større gårde tærsket med hestegang – disse »maskiner« havde dog også været kendt før 1864. Få år efter var der også et damplokomobil på Årup. Det tærskede for godset og bønderne. I 1886 var et damptærskværk i drift i Sdr. Hostrup. Ved århundredets slutning var der damptærskværker i alle landsbyer. Tærskværket kørte fra gård til gård og udførte det hårde arbejde, som før var sket med plejl. Fra 1880'erne og 1890'erne var først aflæggere og derefter selvbindere med til at udkonkurrere leen i høstarbejdet. Kornavlén blev

J. Lassen S. Hostrup

På de mindre ejendomme blev kornet længe mejet med le og revet sammen med håndkraft – på de større ejendomme kom der aflæggere fra 1880'erne. Ca. 1903 fik Værnting i Sdr. Hostrup som den første gård en selvbinde. På billedet øverst fra markerne ved Eliselund i Hostrupskov mejes kornet med le og rives sammen med håndkraft. Nederst tærskes kornet med damptærskværk på Værnting i Sdr. Hostrup. Fotos før 1918 i Historiske Samlinger.

De gode kår for landbruget frem til 1. Verdenskrig førte til at en stor del af de ældre avlsbygninger og stuehuse blev fornyet. Denne periodes mange nye stuehuse og avlsbygninger med trempelkonstruktion og bølgebliktage, enkelte også med skifer eller paptag, har præget gårdene lige til i dag. På Tinggård i Stubbæk blev de gamle bygninger fra begyndelsen og midten af 1800-årene i 1910 ombygget og udvidet i den nye tids stil. Til højre gården o. 1895, øverst tegning af nybygningen, således som den endnu kendes. Historiske Samlinger og Ensted amtsforstander s. 16 p. 112.

også intensiveret. Der blev merglet, kunstgødning blev mere og mere almindelig, og foderroer blev indført. Det større dyrehold gav også mere naturgødning til agrene. Herefter behøvede jorden ikke at ligge brak som hidtil, og boghvede forsvandt som afgrøde fra o. 1900.

Den mere intensive drift gav samtidig øgede impulser til afhjælpning af den gamle uheldige jordfordeling med de mange spredte marker. Mage-skifter var et almindeligt middel i denne retning.

De afgørende ændringer i agerbruget kan vises både i eksempler og i mere almene tal. I 1868 blev der skrevet kontrakt med forpagteren på fattiggården i Røllum. I § 3 blev det ham tilladt »hvert år at brække tre tønder land ..., af hvilke det står ham frit for at tage fire sæd. Den første

skal være boghvede (eller brak) – den anden vinterkorn, til hvilket den forhånden værende gødning fra hele året udkøres, den tredje skal være byg eller anden gang rug, den fjerde skal være havre og udlægges med græsfrø ... Kartofler må i det højeste sættes i en tønde land.« Denne driftsplan kan betragtes som traditionel. Sidst i århundredet var billedet et andet. Da kunne rækkefølgen af afgrøder i Røllum se således ud: 1. Kartofler, grøntfoder . 2. Rug. 3. Blandfoder. 4. Havre; 4 år græs. (4-års rotation). I Stubbæk 1. vinterkorn. 2. Roer. 3. Byg. 4. Blandfoder. 5. Havre; 2 år kløver og græsning (5-års rotation). I Sdr. Hostrup 1. Havre. 2. Brak. 3. Vinterkorn. 4. Byg. 5. Roer. 6. Havre; 4 år græsning (6 års rotation).

Dette antyder en udvikling. Brakken forsvandt næsten, ligeså boghveden, som før havde været så vigtig. Havre, vinterrug og sommerbyg var de vigtigste afgrøder. Roerne var en nyhed. Hvede, som ikke træffes i ældre tider, tegnede sig nu også for en lille del af agerarealet. Den nøjagtige fordeling på de forskellige afgrøder kan ikke angives for Ensted sogn. Men for Ensted og Uge sogne i fællesskab – det såkaldte Ensted amtsforstanderskab – kendes tallene. De fremgår af tabellen herunder.

*Udnyttelse af ager- og havejord i 1900 i ha og afgrøderne i procent af kornarealet
Ensted amtsforstanderskab*

	ha	%
vinterhvede	101	6,6
sommerhvede	-	-
vinterrug	418	27,2
sommerrug	-	-
vinterbyg	-	-
sommerbyg	315	20,5
havre	547	35,6
blandsæd, vinter	-	-
blandsæd, sommer	155	10,1
korn i alt	1.537	100,0
boghvede	46	3,0
bælgfrugter og boghvede i alt	53	3,4
kartofler	55	3,6
runkelroer som foderroer	49	3,2
kålroer	125	8,2
»Hackfrüchte« og grøntsager	231	15,1
Græs al slags, kløvergræs	358	23,3
Brak	186	12,1
Agergræsgang	2.364	153,7
Havcr	49	3,2

Det samlede landbrugsareal i de to sogne blev samme år udnyttet på følgende måde:

ager og have		78,5%
heraf korn	25,2%	
eng		7,3%
græsgrange		14,2%
areal i alt		100,0%
landbrugsareal		6.699 ha
		6.092 ha

Moseafvanding og nyopdyrkning

Fra o. 1905 begyndte kornpriserne igen at stige, så de efter nogle år atter nåede, ja overgik det høje niveau, hvor de havde ligget o. 1876. Det gav impuls til at øge kornarealerne. Nu kom det på tale at opdyrke hidtil udyrkede arealer.

I 1880 lå Røllum mose dels vild som hedemose, dels blev den benyttet til tørvegravning. Kvaliteten var god, omend afvandingen nogle steder kunne forbedres. Stubbæk mose var ringere, og afvandingen var ikke reguleret. Fra begge moser blev der solgt tørv til Aabenraa. På de fleste

I 1898 blev den store ejendom Årup efter nogle års usikre ejerforhold købt af Emil Otto Spies for 255.000 mark. Spies var født 1872 i Barmen/Wuppertal, og han kom til at opleve økonomisk gode år i Ensted sogn. Bygningerne på Årup var nye. Stuehuset opført i 1874, køstalden 1870, laden og hestestalden 1884-85, alle bygget af murerne-ster J. H. Callesen i Aabenraa. Spies fik gavn af landbrugets gode tider op til 1. Verdenskrig. I 1918 solgte han gården for 860.000 mark og købte i stedet en villa i Aabenraa og en i Kiel. Men allerede 1921 døde han på St. Franziskus-hospitalet i Flensborg, hvor han også havde købt en villa. Her er familien Spies fotograferet i haven foran Årups hovedbygning i sommeren 1909. Foto i privateje.

gårde blev »Torfbetrieb« derfor anført som næringsvej ud over almindeligt landbrug. I 1909 viste der sig stemning for at afvande og kultivere 80 ha højmose i Røllum og Stubbæk kommuner. Opgaven var relativt enkel. Med statens hjælp skulle der dannes et afvandingselskab, som skulle uddybe og vedligeholde de eksisterende afvandingsgrøfter. Den fremtidige udnyttelse af arealerne til eng og græsning skulle lodsejerne tage sig af. Omkostningerne blev anslået til 12.000 mark.

Afvandingselskabet blev oprettet med godsejer Spies, Årup som formand. Staten gav tilskud, og der blev optaget lån. I 1914 var arbejdet stort set afsluttet efter at der var trukket 4,7 km afvandingskanaler. Verdenskrigen fra 1914 skabte mangel på arbejdskraft, og i de efterfølgende år måtte arbejdet fortsættes ved hjælp af krigsfanger overført til Årup fra fangelejren i Bajstrup ved Tinglev. Indtil 70 mand blev udstationeret til brug for afvandingselskabet, der blev lagt drænsrør, sat faskiner, og moserne blev planeret og pløjet.

Krigsfangerne var imidlertid en vanskelig arbejdskraft. I 1915 klagede Spies som formand for selskabet over, at den fastsatte arbejdstid fra 7 morgen til 6 aften ikke blev overholdt. Arbejderne var ikke effektive – men de lokkede ved ankomsten i maj 1915 mange nysgerrige til fra omegnen. Det måtte indskræpes at der ikke måtte være kontakt mellem fangerne og civilbefolkningen.

Skovarealet fik en betydelig udvidelse i denne periode. I 1884 købte staten 209 ha sandet jord sydvest for Torp, og her blev Torp nåletræsplantage anlagt. Dermed var tidligere tiders sandflugt endelig et overstået problem.

Andelskassen i Stubbæk

Afvandingen og landbrugets intensivering i almindelighed krævede kapital. En del blev tilført udefra, men sognet kunne også selv mobilisere visse ressourcer – bl.a. gennem andelskassen i Stubbæk, officielt kaldet Spar- und Darlehnskasse zu Stubbeck. Kassen blev stiftet i 1903 som en sogne-sparekasse med særlig henblik på landmændene. Kun indbyggere i Ensted sogn kunne blive medlemmer. De hæftede ubegrænset og solidarisk for kassens forpligtelser, og formålet var »at fremme medlemmernes næring ved at yde lån samt fremme sparsommeligheden ved at modtage indlån«. Alle skulle betale et indskud til kassen. Ved starten var der 14 medlemmer – næsten alle landmænd, senere steg medlemstallet, og også håndværkere og andre ikke-landmænd blev optaget. 1913 var der 67 medlemmer, i 1918 82. Der var tale om en lånekasse for landmænd og sognets jævne håndværkere, som her fik driftslån og kassekredit. I 1906 var indlånsrenten 3½-4¼%, udlånsrenten var 4¾-5%. Ikke-medlemmer

kunne sætte penge på rente og kunne mod kontant betaling deltage i varekøb gennem kassen. Balancen steg fra 14.627,90 Mk i december 1903, til 236.579.82 Mk i 1914. Indskudene steg fra 3.537 Mk i 1905 til 56.187 i 1911.

Kassen var inspireret af de tyske Raiffeisenkasser og tilsluttet Verband der schleswig-holsteinischen landwirtschaftlichen Genossenschaften i Kiel. Heinrich Frees, Felsbækgård var formand fra starten til ophævelsen i 1920. Asmus Jepsen, Stubbæk var forretningsfører indtil 1905, og han blev senere afløst af lærer Chr. Gammelgaard, Stubbæk. Både danske og tyske sluttede op om kassen. Den lettede kapitalbevægelserne og var med til at skaffe billig driftskapital fra det tyske pengemarked. På den måde var Stubbæk andelskasse til gavn for de store investeringer, som fandt sted i årene op til verdenskrigen.

Andre næringsveje

Landbruget var jo fortsat hovederhvervet. Men det stod ikke alene. *Tørvegravning* var nu som før af betydning i Røllum, noget mindre i Stubbæk og *skovbrug* gav indtægt i Sdr. Hostrup. Derimod var *teglbrændingen* på retur. Jürgensens teglværk ved Skelbæk bestod beskedent til genforeningen. Lautrups teglværk på Laksmølle og Loff's teglværk i Hostrupskov indstillede driften senest 1869, og kun Festersens teglværk i Hostrupskov bevarede en vis betydning. Indtil o. 1890 var der her i sommertiden beskæftiget 3-5 mand, noget færre om vinteren. I 1877-78 blev der produceret 172.000 sten og 64.000 drænsrør. Fra o. 1896 indstillede dette teglværk driften som det sidste i sognet. De små værker kunne ikke konkurrere med teglindustrien ved Flensborg fjord.

Andre næringsveje kom til. *Fiskeriet* på Aabenraa fjord fik nu for alvor betydning, i første række i Hostrupskov, og også i Styrtom, hvor en del tillige fandt arbejde i Aabenraa. I 1890'erne var der 15 selvstændige fiskere i Hostrupskov med ca. 24 robåde og kvaser, ca. 6 i Styrtom med 8 robåde og både med sejl. Efter århundredskiftet fandt 18 familier i Hostrupskov underhold ved fiskeriet. I 1913 nævnes 5 fiskere i Styrtom, 21 i Hostrupskov. Nogle fiskere arbejdede også ved landbruget og havde jordlodder. Fiskeriforeningen i Hostrupskov, Aabenraa og Omegn (jvfr. s. 191) arbejdede for at »hæve udbyttet af fiskeriet og opretholde fiskeribestanden«. I 1892 var der 28 medlemmer i 1913 38. I 1919 stiftedes »Andelsfiskeriforeningen for Aabenraa fjord og Omegn i Styrtom«. Blandt medlemmerne var der 8 i Styrtom og 6 i Hostrupskov. Formålet var salg af fangsten og fælles indkøb af redskaber o.lign. Foreningen levede kun kort, men den viser, at fiskeriet i sognets to kystbyer stadig havde stor betydning.

Fiskerne i Styrtom og Hostrupskov var en lille befolkning for sig selv. De fiskede i farvandet indtil Fyn, og solgte oftest fiskene via fiskegrosserer i Aabenraa. Nogle havde bifortjenester ved at hjælpe på gårdene, især i høsten, men de overdrev ikke sådanne ekstraarbejder. Bønderne mente at de »ikke var ude om arbejde«. De havde deres egen fiskeriforening, som holdt fester og tjente som sygekasse. Fisker H. P. Hansen og hans kone Muthilde Helene i Hostrupskov er her fotograferet o. 1930. Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

Ved den lange bro ud for -Bad Elisenlund- lagde dampskibene til på deres vej fra Aabenraa til Gråsten og videre. På bakken ses hotellets store bygning – og ved stranden ligger fiskerhusene. Fiskenettenne er spændt ud og enkelte både er trukket op på det tørre land. Foto før 1920 i Historiske Samlinger.

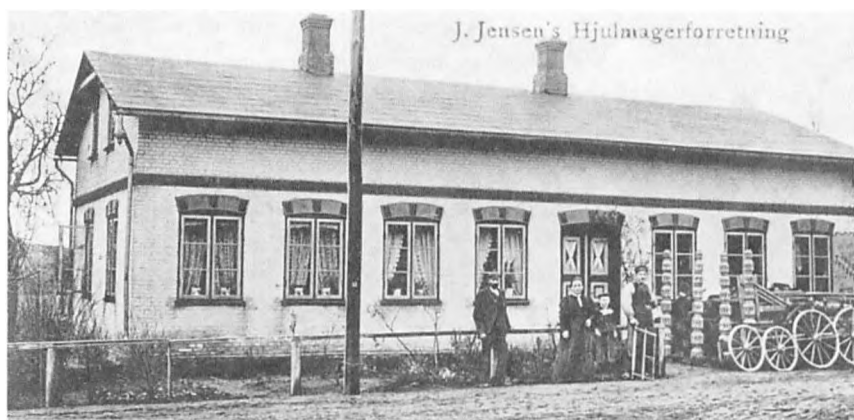
Fra 1867-69 blev byernes gamle monopol på at drive *handel og håndværk* endelig hævet, og i de følgende år fandt nye næringer fodfæste i Ensted sogn, særlig Stubbæk. Hver by fik en eller flere høkere/købmænd bl.a. i forbindelse med kroerne i Stubbæk og Sdr. Hostrup. I 1878 var der i Stubbæk en kvæghandler, to hestehandlere, to høkere, en melhandel, en bager, en murer og to slagtere. Senere blev der flere. Stubbæk var ved at blive til et lille lokalt center med andelsmejeri, håndværkere, købmands-handel m.m.

Særlig god næring havde møller Lautrup på Laksmølle med 6 melgange. Møllen blev udelukkende drevet med vandkraft. I 1893/94 noteredes i sognet en manufakturhandel, 5 skræddere, 5 smede, 5 kroer/høkerier, tre syersker, to skomagere, en bager, 4 kvæghandlere, 6 høkere, to snedkere, to hjulmagere, 3 kroer og en murer. En vindmølle blev i 1890'erne anlagt i Sdr. Hostrup af Rasmus Hansen.

Byggeriet i disse år var betydeligt, og i byggebranchen drev murer Paul Peter Paulsen (1844-1907) under de gode konjunkturer i 1890'erne sin forretning med stort held. Han nød godt af nybyggeriet og beskæftigede en tid i 1892 12 mand. Fra 1908 opbyggedes en tilsvarende byggeforretning af Jes Fohlmann i Stubbæk. Også en special-håndværker som maleren var der nu plads for.

En del småfolk, især i Styrtom og Hostrupskov, fandt et beskedent levebrød ved at »husere« med varer. De kørte rundt med en trækvogn eller hestekøretøj og falbød fisk, brød fra bagere i Aabenraa, kolonialvarer, hjemmelavede koste, kurve, skrubber, træsko eller evt. industrielt fremstillede ting. Nogle omsatte gamle klude og gammelt jern, nål og tråd og

Hjul- og karetmager Jens Jensen i Sdr. Hostrup beskæftigede i årene 1908-19 til stadighed to arbejdere. Smed Adolphsen havde ligeledes et par mand i sit brød. Foto o. 1907. Privateje.

lignende småting. Mange, som samtiden ikke på anden måde kunne ernære, fandt til dagen og vejen ved denne småhandel, som ikke krævede stor kapital. Disse folk hører hjemme i en overgangsfase efter den gamle næringslovgivnings liberalisering.

En ny stor arbejdsplads kom til i foråret 1914. En lov fra 1911 havde bestemt, at alle dyrekadavere, som ikke var slagtet til menneskeføde, skulle afleveres til destruktionsanstalter. I 1913 fik direktør Karl Meier fra »Vereinigte Schleswig-Holsteinische Fleischmehlfabriken« tilladelse til anlæggelse af en sådan anstalt i Sdr. Hostrup. Bygninger blev opført for 25.000 mark, og der blev installeret dampmaskine på 15 hestekræfter. Fra 1. juni 1914 skulle alle dyrekadavere fra hele Aabenraa kreds, i starten også fra Sønderborg kreds, bringes til Sdr. Hostrup. Her blev de flået, parteret, kogt osv., og kroppene blev udnyttet til en lang række produkter:

benmel, fedt og lim, og lim blev blandet med tørvesmuld til en slags kunstgødning; noget gik til sæbefremstilling. Det blev en ganske indbringende bedrift for den koncessionerede entreprenør Karl Meier. Anstalten beskæftigede i 1920/21 ca. 5 mand.

Kød- og benmelsfabrikken i Sdr. Hostrup blev bygget 1913-14 som et ret avanceret anlæg, med en dampmaskine på 15 hestekræfter og en dampkedel. Foto kort efter 1920 i Historiske Samlinger.

Samfærdsel

Amtsbanen

I 1892 begyndte årelange forhandlinger med henblik på bygning af en smalsporet jernbane mellem Aabenraa og Gråsten – den såkaldte Kleinbahn eller amtsbane. Tanken var, at banen på sin vej skulle berøre så mange landsbyer som muligt og på den måde forbedre deres forbindelse til de større byer Aabenraa, Gråsten og Flensborg. Efter denne filosofi planlagde en kredsjernbanekommission en bane fra Aabenraa over Nyværk, Røllum, Ensted, Stubbæk og Sdr. Hostrup og videre mod Felsted. I Stubbæk blev linjeføringen drøftet ivrigt i kommunerådet, først vest om byen, så øst om med holdeplads ved mejeriet. I kredsdagen blev den snoede linjeføring midt gennem sognet dog opgivet den 25. september 1896. Omvejen over Røllum ville blive for lang, og stationerne her og i Ensted ligge så nær Aabenraa, at trafikmængden ville blive for ringe. I stedet vedtoges en bane direkte fra Aabenraa til Lundsbjerg kro. Det var en vanskelig rute. Banen skulle fra Aabenraa til Lundsbjerg stige næsten 50 m – og det var nødvendigt at overskride den ellers antagne maksimalstigning.

De store jordarbejder begyndte i maj 1897. Ved en gennemgravning af

Jernbaneanlægget 1897-98 krævede omfattende skovrydning, store udgravninger og imponerende dæmningsbyggeri på strækningen mellem Styrtom og Lundsbjerg. De mange jernbanearbejdere var et fremmedartet indslag i Ensted sogn i disse år.

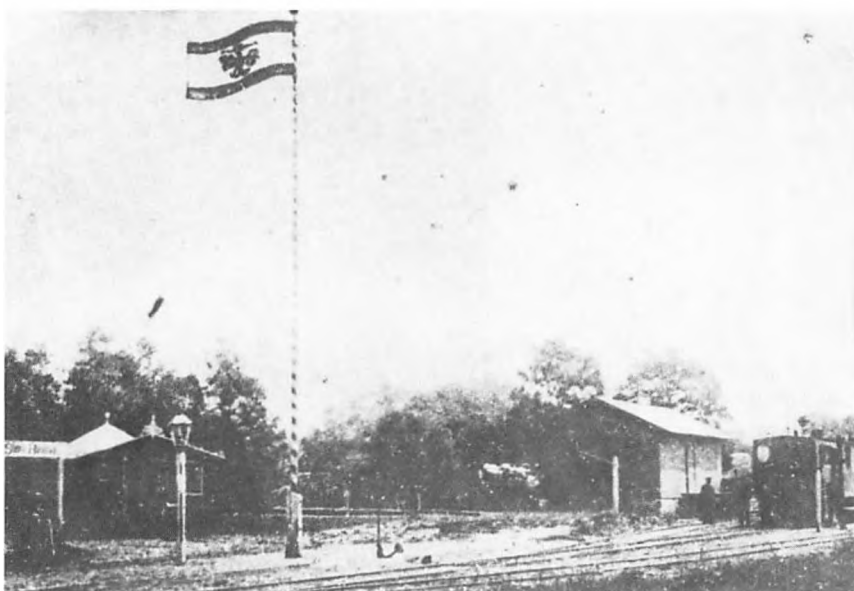

Høffelbjerg måtte flyttes 80.000 m³ jord, dvs. 1/3 af den jord, som skulle flyttes på *hele* Aabenraa-Gråsten-strækningen. Problemer blev der mange af. Den 2. november 1898 indtraf et jordskred i den dybe kløft ved Lundsberg kro, og kort efter trillede et lokomotiv ned ad den nærliggende dæmning. Hejmdal kunne spøgende skrive: »Hvorfor lod man den [banen] ikke løbe over Støbbæk i stedet for at slå ind på den halsbrækkende vej, hvor den nu ligger og vælter ... vi skulle have en bjerg- og dal-bane og ingen Støbbæk-bane ...«. Jernbanearbejderne, de såkaldte monarker eller børster, bl.a. en del svenskere, var også et vanskeligt folkefærd. De strejkede gentagne gange, de så sig gale på vejmanden i Styrtom og smadrede hans vinduer og døre, og deres spiritusforbrug havde uheldige følger.

Endelig den 13. februar 1899 kunne banen indvies. Landråd v. Uslar, overpræsident von Köller, borgmester Rickmers i Aabenraa og mange flere kørte om morgenen med toget fra kredsbyen. De gjorde holdt ved de ordinære holdepladser – Styrtom, Lundsberg kro, Sdr. Hostrup kro, og nåede godt frem til Gråsten. Samme strækning kørte togene i de følgende år. Men med begrænset succes for Ensted sogn. De to hovedstationer havde årligt i tysk tid op til 14-15.000 ankommende og afgående rejsende. Godsmængden var begrænset, 200-400 tons årligt. Lundsberg lå så akavet for Stubbæk og sognets vestlige del, at de fleste nok foretrak at køre varer med vogn til Aabenraa. Så nyttede det ikke meget at sparekassen finansierede et pakhuis ved stationen.

Den voldsomme stigning på strækningen fra Styrtom til Lundsberg var

Lillebanen var indirekte et led i fortyskningens tjeneste. I Sdr. Hostrup lå perronen med ventesal og varehus omtrent 100 m fra kroen. Ørneflaget vajer på den tyske flagstang, mens toget er under indkørsel fra Gråsten. Historiske Samlinger.

også i overkanten af hvad de svage tog kunne klare – og det gav driftsforstyrrelser. De små lokomotiver måtte vente det ene kvarter efter det andet i Lundsbjerg for at samle damp efter anstrengelserne med at slæbe togene op ad bakkerne fra Aabenraa. Det foranledigede mange vittigheder, men øgede ikke populariteten, og det mindskede banens betydning for Ensted sogn, både for person- og godsbefordring.

Amtsbanen betød måske ikke lige så meget som chausseen fra 1840'erne, når det gjaldt om at åbne sognet for omverdenen. Men den fik hjælp af anden moderne teknik, nemlig telefonen. I sommeren 1909 kom dette vidunder til Røllum. Byen blev »med en telefonledning forbundet med verdenstrafikken, en stor begivenhed for vor afsides by«, noterede lærer Lund i skolekrøniken. I 1915 fik kommuneforstander Asmus Jepsen i Stubbæk indlagt telefon, og tre år senere blev sognet tilsluttet »Schleswig-Holsteinischer Elektrizitätsverband«. En ny »lysere« tid var begyndt.

Nye veje

I vejnettet skete der ikke større ændringer – chausseen var jo anlagt før 1850. Et fælles vejforbund mellem de tre kommuner forvaltede veje af fælles interesse. Det gav anledning til uophørlige stridigheder. Hostrup mente at være overbebyrdet med veje, som de øvrige kommuner burde være med til at finansiere. Hostrupskov havde længe haft dårlige veje til omverdenen, nemlig ad en dårlig vej i strandkanten. Tilstanden var fortsat som i 1841, da det hed om vejen til Hostrupskov, at vejen »ikke er en egentlig landevej, men kun en sidevej ved stranden, som nogle tilgrænsende landsbyer benytter ved lavvande«. Derfor arbejdede kommuneforstander Frees ihærdigt for bygning af en ny vej fra chausseen til Felsbæk. Den ville give de mange fiskerfamilier og andre, ca. 30 familier i alt, bedre vilkår. De øvrige kommuner nægtede pure at deltage i udgifterne. En kommission blev nedsat. Her deltog bl.a. redaktør H.P. Hanssen i Aabenraa, da han fra 1901 ejede sommerhuset »Højtoft« i Hostrupskov. Først i 1905 var man ved vejs ende. Anlæggelse af en ny vej fra hovedlandevejen mod øst blev besluttet, og Hostrupskov-befolkningen fik endelig en mere magelig fart til byen. Dette vejbyggeri blev efter 1920 fulgt op med endnu mere omfattende arbejder – men herom senere.

Kirke- skole- og kulturliv

Balthasar Asmussen, sognepræst i Ensted 1875-1903. Foto i Ensted præstearkiv.

Johannes Otto Roos, sognepræst 1911-19. Efter Den nordlesvigske Kirke II, 1948 s 254.

Kirken

Gang på gang blev det fremhævet, at befolkningen var konservativ og nærrede uvilje mod ændringer af det tilvante. Alligevel er der næppe tvivl om, at kirkens plads i befolkningens liv var svindende. Det årlige antal altergæster lå i 1840'erne på ca. 1.000, i 1870'erne var det på 500-600, efter århundredeskiftet lå det omkring 400. Kirkebesøget lå efter 1900 på 6-7% af befolkningstallet. Det stadig mindre kirkebesøg fremgår af figuren s. 16. Kirkelige vækkelsesbevægelser nød heller ikke megen fremgang. Sekteriske bestræbelser fandt ikke indpas, og Indre Mission fik ikke opbakning; kun Breklum-missionsanstaltens arbejde blev der vist en vis støtte gennem indsamlinger. Udbredelse af opbyggelses- og missionslitteratur blev ikke drevet med megen kraft. Årsagerne var sikkert flere – såvel præsterne personlighed og de sociale og national-politiske forhold i sognet.

Pastor *Edvard Carl Thomas Rønnau* (1865-74) var tysk-indstillet og kom på kant med menigheden i den svære overgangstid. Atter og atter klagede han over splittelse og politiske modsætninger, som holdt især indbyggerne fra Hostrup og fra en del af Stubbæk fra kirken. Generalsuperintendent Godt var højtlydt utilfreds med hans præstationer som prædikant – ved visitatsen i 1871 afslørede Godt præsten i at holde den samme prædiken som ved visitatsen tre år forinden! Rønnau førte også proces med nogle sognebørn om betaling af offer. Han forlangte, uden held, at også de der ikke gik til alters skulle betale festoffer. Alt i alt betød det, at splittelsen i menigheden ikke blev helet.

I 1875 flyttede Rønnau til Bov, og *Balthasar Asmussen* (1875-1903) rykkede ind i præstegården. Den nye præst var en mere stille type, og formåede bedre at bygge bro over modsætningerne, så forholdet til menigheden blev fredeligt.

Derimod har sognets sociale struktur formentlig voldt præsterne nogen problemer. Hovedparten af befolkningen tilhørte arbejderstanden, dvs. den fattige klasse, omend notorisk fattige var sjældne. Hertil kom ca. 40 fiskerfamilier »ved havnen«. Alle disse kom ikke fast i kirke.

De to sidste præster inden genforeningen. *Chr. Hansen Lousen* (1904-10) og *Johannes Otto Roos* (1911-19) var begge knyttet til tysk indre mission, og de lagde ikke skjul på vanskelighederne for det kirkelige arbejde i Ensted

sogn. Pastor Lousen udtalte, at fremmedgjortheden for kirken var den egentlige fjende, og den fandtes mest udpræget i sognets laveste og højeste sociale lag. Mange fiskere hindredes af deres arbejde i at søge kirken. Noget lignende gjaldt arbejderfamilierne på sognets storgårde. Hos en del storbønder konstaterede Lousen med beklagelse, at de nok lod de kirkelige handlinger forrette, men i øvrigt på det nærmeste holdt sig borte fra kirken. I 1917 mente pastor Roos på samme måde, at fiskerbefolkningen i Hostrupskov var fremmedgjort for kirken, og i Styrptom var arbejderbefolkningen kirkeligt rodløs som følge af stadig frem- og tilbageflytning til Aabenraa. Når disse udtalelser om den ringe kirkelighed hos de mest velhavende citeres, må dog tilføjes, at der sikkert tænkes på de danske storbønder. Efter Genforeningen var denne elite ganske trofast mod den nye »danske« kirke – køligheden før 1920 var da vel nærmest en national protest. F.eks. søgte familien Bach på Elmetoft i Sdr. Hostrup før 1920 til den grundtvigske frimenighed i Aabenraa fremfor til sognekirken i Ensted. Det samme gjaldt familien Skau på Lillehave og vistnok familien Hansen fra Tinggård i Stubbæk.

Som en slags »redningsaktion« startede Roos fra 1911 først bibeltimer i de forskellige byer og desuden symøder og pigemøder i præstegården, og der blev holdt en del møder af indre- og ydremissionærer. I 1913 begyndte

Ensted nuværende præstegård, som er opført af bygmester Jes Fohlmann i 1912, afløste denne smukke struktørbygning, som måske går tilbage til 1733. I 1700-årene bestod præstegården af i alt 14 fag, hvoraf sognet ejede og vedligeholdte de 11. Fotografiet er taget i 1906. De tre første personer fra venstre er fru Gammelgaard, maler Buchardt og degn Gammelgaard, Historiske Samlinger.

præsten i samarbejde med nabosognene udsendelse af et trykt »Menighedsblad«, hvis sidste side indeholdt efterretninger fra Ensted. Roos holdt også gudstjenester i skolerne i Hostrupskov og Sdr. Hostrup, og han ønskede regelmæssige gudstjenester i Styrtoom. I 1913 bad han om »5.500 mark til min disposition til køb af et til gudstjenester egnet hus i Styrtoom. Ellers vil socialdemokrati og vantro dér opsluge den næste generation«.

Roos' ønskede blev dog ikke opfyldt. I kirkebladet skrev han i juli 1913: »På min bøn om, at der måtte åbne sig et hus for mig i Størtum, i hvilket jeg regelmæssigt kan holde gudstjeneste, har jeg ikke fået noget svar. Jeg gentager min bøn. Om rummet end er kun så stort, at det kan rumme 10-15 personer, så er jeg tilfreds. Jeg har jo kun det ønske at få lejlighed til at forkynde eder Guds ord. Ligeledes har jeg ikke fået nogetsomhelst svar på min bøn om, at et eller andet hus i sognet måtte åbne sig til indremissionærernes forkyndelse. Jeg gentager også denne bøn.« Præsten talte nok for døve øren – der var ikke megen grobund for Indre Mission i Ensted sogn.

Alligevel virkede Roos energisk for evangeliets udbredelse – og for den rene moral. I juli 1913 skrev han i kirkebladet: »Det har flere gange såre bedrøvet mig, at brudefolk kom til Herrens alter for at ægtevies i brudeslør og brudekrans, skønt de ikke havde holdt deres legemer hellige. Hvo som gør dette, lyver på helligt sted Gud og mennesker noget for; thi slør og krans er tegnene på jomfruelighed. Denne synd er stor ... Jeg vil i fremtiden se mig nødsaget til også i vedkommende tilfælde at opfordre [bruden til at lægge brudeslør og brudekrans af]; thi jeg kan ikke tåle, at brudefolk

På kirkegården i Ensted – og på de fleste andre kirkegårde – blev gravene først ved slutningen af 1800-årene indhegnet og beplantet næsten i stil med små parcelhaver, således som vi kender det i dag. Billedet af kirkegården fra ca. 1885 viser den »nøgne« kirkegård. Græsset gror ret højt, og simple trækors dominerer over mere fornemme stenmonumenter. Af personerne ved kirkevæggen er nr. tre fra venstre vistnok lærer Markus Flindt, som var lærer i Røllum 1877-86. Historiske Samlinger.

lyver for Guds ansigt ...« Præsten talte her mod nedarvede sædvaner, som så mildt på førægteskabeligt samliv (jvfr. s. 1271).

Store ændringer fandt sted i kirkens ydre forhold i denne periode. I 1869 blev der for første gang afholdt valg iflg. den nye menighedsordning. Der valgtes 12 menighedsrepræsentanter og et kirkeforstanderskab på 4 kirkeældste. Blandt meget andet besluttede de i 1877, at gravstederne på kirkegården skulle indhegnes; i 1879 blev navnene fjernet fra stolestaderne i kirken, så benyttelsen fremover blev fri for alle. Et forhold, som i fortiden havde givet anledning til uendelige stridigheder, var hermed bragt til ophør. I 1886 blev der holdt indvielse på kirkens første orgel, leveret af fa. Marcussen i Aabenraa, og i 1900 blev der bygget nye avlsbygninger til præstegården. I 1907 blev kirken hovedrepareret – nyt gulv, nye stolestader, nyt varmeanlæg, og i 1912 blev der bygget en ny, herskabelig præstegård. Det var store investeringer – som ikke blev gennemført uden modstand blandt de ganske nøjeregnende bønder.

Skolerne

Ved overgangen til den preussiske tid trængte endnu utallige forhold i skolernes ydre vilkår til en forbedring. Røllum-Torp skole var alt for lille, kun på 6 fag, og en reparation og udvidelse i 1868-70 løste ikke problemet helt. Lærerens skolelod var mager og lå langt borte nord for Julsø. I Hostrup blev der bygget ny skole 1861, men lærerens skolelod lå fortsat langt borte, og uden resultat blev der ført endeløse forhandlinger om Hostrupskov-børnenes skolegang. Kun i Stubbæk var der nylig bygget en tidsvarende skole i 1856.

Gennem de følgende årtier blev lærernes vilkår forbedret lidt efter lidt. Ved gentagne love blev lærerlønningerne lagt i faste rammer, og skolepengene blev en skat udskrevet i forhold til de ordinære skatter. Endelig blev der bygget nye, gode skoler ved århundredskiftet. 1909 i Stubbæk, 1896 i Røllum-Torp og 1898 i Sdr. Hostrup.

Gennem et århundrede havde de mange beboere i Hostrupskov klaget over, at deres børn havde svært ved at komme til skole i Hostrup ad den lange og ufremkommelige skolevej. De selvbevidste Hostrup-bønder ville ikke gå med til at bygge skole midt mellem de to bebyggelser. Først i 1901 lysnede det for de mange i kysthusene. En ny skole blev bygget og åbnede den 12. september 1901 med 43 børn, 37 blev tilbage i Hostrup skole, som nu blev beskåret med en klasse. Først med disse reformer var generalsuperintendent Adlers reformønsker fra årene omkring 1800 bragt til opfyldelse! De ydre rammer om skolen, som nu var skabt, kom endda til at bestå næsten uændrede lige indtil 1956.

Skolen var naturligvis af afgørende betydning for børnenes dannelse,

I Røllum var skolen længe såre beskedet. I 1838 var bygningen kun på 6 fag, dørene så lave, at voksne næppe kunne gå igennem dem. Vinduerne var ganske rådne. Senere blev huset noget udvidet og repareret, men det var fortsat brøstfældigt. Lærer Flindt (1877-86) kunne nok misunde sin efterfølger, som i 1896 kunne tage en ny og bedre skole i brug – En sammenligning af de to bygninger før og efter 1896, den gamle her og den nye på modstående side viser tydeligt de fremskridt, som skete i den tyske tid i skolens materielle indretning. Privateje.

også i national henseende. Efter 1864 skulle lærerne aflægge ed til kongen af Preussen, og det blev forventet, at de opdrog børnene til troskab mod kongen og staten, og at de valgte deres undervisningsstof derefter. Hvordan løste lærerne denne opgave?

Alle førstelærerne gennem hele perioden var nordslesvigere, født og opvokset i det dansktalende miljø. Men samtidig var de ansat af den tyske folkeskole, og som sådan måtte de loyalt følge parolen. Det skete – dog var det næppe ud fra et dybt personligt engagement at de arbejdede med på fortyskningen, da den efter nogle år begyndte at sætte ind med tiltagende kraft.

Den 22. december 1864 blev det tilladt at indføre tyskundervisning i 3-6 ugentlige timer. Tilladelsen blev dog ikke straks fulgt i Ensted sogn. Degn Kunstmann berettede i 1867, at der kun blev givet tyskundervisning til børn af forældre, som ønskede det, kun i tre timer ugentligt og uden for skoletiden. Dette var helt efter Kunstmanns hoved. Han var dansksindet, og havde lige siden sit valg i 1864 fremkaldt protester fra den tyske kreds omkring Boy Jürgensen i Stubbæk.

Imidlertid fandtes der et ønske om tyskundervisning, særlig udtalt i Røllum og Stubbæk. I 1867 bad 42 af Røllum-Torps 58 interessenter om indførelse af 6 ugentlige tysktimer inden for undervisningstiden – ønsket kan ikke opfattes som en national tilkendegivelse, men var snarere praktisk begrundet. Det viser dog, at der var en vis grobund for en øget tvungen tyskundervisning.

Lærer Chr. August Lund og familie er her fotograferet foran Røllum skole ca. 1913. Skolebygningen var indviet 17 år tidligere, den 11. september 1896 med et elevtal på 67. Bygmester Paulsen fra Stubbæk havde opført den solide bygning, som blev taget i brug med manér. Pastor Asmussen fra Stubbæk fremhævede, at skolen ikke blot skulle opfylde statens krav om uddannelse af de unge til nyttige medlemmer af kommune og stat. Skolens vigtigste opgave var dog at opdrage børnene til tro og kærlighed til den Herre Jesus. Efter disse manende ord erindrede amtsforstander Festersen fra Røllum om, at skolen var indrettet med hjælp af et tilskud fra selveste kejseren, og han udbragte et leve for majestæten. Stående sang man nationalhymnen. Lærer Lund takkede for den smukke skole og opfordrede børnene til at vise lydighed mod forældre og lærere. Derefter begyndte undervisningen, overvåget af kejser Wilhelm II i uniform på væggen. Læreren opfordrede eleverne til at vise samme udholdenhed og flid i arbejdet som kejseren – majestæten skulle være dem et lysende forbillede. Sådant var holdningen i den preussiske fokeskole – i alt fald officielt! Tonen er højstemt – og det var den også senere, da der i 1920 i skolekrønikerne blev berettet om Genforeningen med Danmark. Foto i Ensted sogns lokalhistoriske arkiv. Røllum-Torp skolekrønike i LaÅb.

I denne retning gik udviklingen. Fra 1870 fik alle i Ensted sogn fra 3. skoleår 6 timer tyskundervisning ugentlig i skoletiden. Den almindelige lovgivning førte tendensen videre. I 1878 indførtes den tosprogede skole – tysk blev undervisningssprog i op mod halvdelen af timerne – i Ensted blev der fra nu af undervist 12 timer ugentligt på tysk i alle skoler. I 1887 kom der brev til lærerne om at al samtale mellem læreren og eleverne skulle ske på tysk. Slutstenen blev lagt med forordningen af 1888 som bestemte, at undervisningssproget i alle almueskoler skulle være tysk i alle lærefag med undtagelse af religion. I dette fag skulle normalt undervises på dansk, men forældrene kunne efter ønske få tysk indført i stedet. Dette førte til, at kampen gennem de følgende årtier kom til at stå om den danske religionsundervisning.

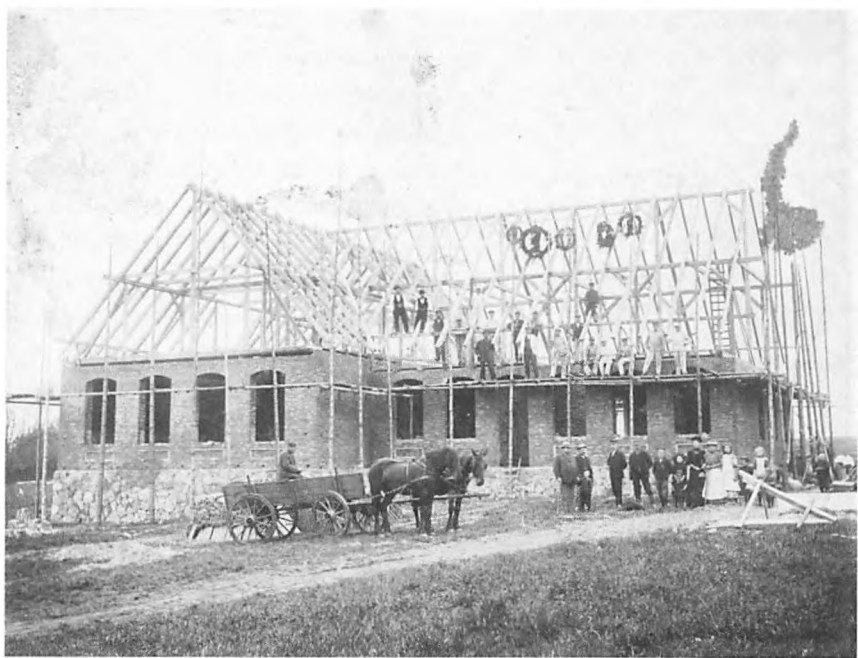
Den danske forening »Sprogforeningen« forhørte sig løbende hos sine tillidsmænd i sognet om religionsundervisningen. I 1910 kunne berettes, at ingen børn i Stubbæk fik dansk religionsundervisning. Det gjaldt også 14 børn fra danske hjem. Årsagen til denne for danskerne nedslående kendsgerning søgte man hos degn Gammelgaard. Han virkede ivrigt for den tyske religionsundervisning og var desuden ihærdig for det tyske folke- og skolebibliotek. Også ved valgene fik de tyske kandidater hans opbakning. Gammelgaard var loyal mod sine arbejdsgivere. I Hostrup fik ca. 20 børn dansk, ca. 10 tysk religionsundervisning. To af sidstnævnte var fra danske hjem. I Røllum-Torp fik 11 børn dansk, 37 tysk religionsundervisning. 14 af sidstnævnte var fra danske hjem. Lærer Lund i Røllum-Torp gik nok for at være tysk, men hverken han eller lærer Boysen

i Sdr. Hostrup var særlige ivrige for tyskundervisningen. I øvrigt er de anførte tal ganske interessante. De bekræfter forskellen mellem de tre kommuner – det rent danske Sdr. Hostrup og de mere brogede forhold i Stubbæk.

Det tyske sprogs fremtrængen i religionsundervisningen var markant, men det var en følge af pres fra oven, og lærerne havde en vis økonomisk interesse i en sådan udvikling – de ekstra tyske timer gav ekstrabetaling! Tallene må derfor ikke tages som udtryk for en tiltagende fortyskning af befolkningen. I skolen var religionsundervisningen det danske sprogs sidste bastion. Men det betød i sig selv ikke så meget. Dagligsproget uden for skolen forblev dansk, og indirekte har lærerne, som alle kunne fuldkommen dansk, sikkert været med til at fastholde danskhedens position forholdsvis uanfægtet. De mange tysknationale festdage, som blev fejret i skolerne – kejserens fødselsdag, Sedandagen, generalfeltmarskal grev v. Moltkes 90-års dag 1890, 200 års dagen for det preussiske riges beståen 1901, kejserparrets sølvbryllup 1905, kejserens regeringsjubileum, Bismarcks 100-års dag osv. – opnåede heller ikke at påvirke børnene efter hensigten. Kejserbillederne, som højtideligt blev skænket alle skoler, indgør kun ringe respekt.

Modsætningen mellem det tyske skolesystem og det danske folkesprog gjorde ikke arbejdet let for lærerne. Lærer Lund i Røllum-Torp (1889-1920) bestræbte sig på at være loyal både over for det system han skulle

I 1909 opførte bygmester Fohlmann den nye skole i Stubbæk med to klasseværelser, boliger for første-lærer og andenlærer, og udenom blev der anlagt lege- og gymnastik-plads og have for læreren. Det var væsentlige fremskridt. Billedet viser, at dette byggeri, ligesom de mange andre byggerier i disse år, gav arbejde til mange hænder. Privateje.

tjenc og den befolkning han levede iblandt. Men nerverne holdt dårligt til dagligt ene mand at styre indtil 70 elever – og det pædagogiske stude blev ringe. Førstelærer Christian Andresen Gammelgaard i Stubbæk havde mere held med sig i sin lange embedsperiode, som startede i 1894. Før genforeningen opfyldte han ivrigt det tyske systems krav, og i 1920 fortsatte han lige så aktivt med dansk fortegn – omend han nok aldrig blev helt accepteret af den danske elite under de nye vilkår.

Foreninger og forlystelser

Foreningsdannelser var ikke talrige, men de fandtes. Til de ældste hørte *afholdsbevægelsen*, som slog rod i 1880'erne. I 1884 blev Good-Templar logen »Enighedens Fremme« grundlagt i Røllum. Gdr. Henning Stabel var »værdig Hauptemplar« for de 18 medlemmer. Logen fortsatte lige indtil o. 1915 med ret konstant medlemstal. Nogle år o. 1907 var murer Peter Chr. Schultz i Torp formand. I 1888 fik også Stubbæk sin loge. Parcellist Erik Schlaikjer stod bag oprettelsen af den nye afdeling, som bar navnet »Haabets Stjerne«. I 1895 var den flyttet til Sdr. Hostrup, hvor gæstgiver Woye på Lundsbjerg kro stillede lokaler til rådighed. Man mødtes også på Eliselund. Senere kom der en selvstændig logebygning ved vejen fra Lundsbjerg til Stubbæk.

Afholdsfolkene mødtes normalt hveranden søndag og lørdag, og der blev afholdt dilettant og baller for at understøtte det ideelle arbejde. Medlemsskaren var ret svingende alt efter ledelsens energi. I starten var der i Stubbæk-logen 17 medlemmer, 1901-04 kulminerede tilslutningen med mellem 50 og 67 medlemmer. Derefter gik det ned ad bakke – i 1919 var der kun 15 tilhængere tilbage.

Afholdssagen samlede især de lavere klasser, håndværkere og arbejdere – og formændene kom også fra denne kreds – i Haabets Stjerne skiftedes smed Matthias Chr. Schultz, Røllum, snedker Jens Chr. Petersen, Stubbæk og arbejder Rasmus Nissen, Hostrupskov om posten. Faktisk var afholdsforeningerne et af de få steder, hvor de lavere klasser kom til orde i fælles stræben.

Mere livskraftig var fra o. 1885 *fiskeriforeningen i Hostrupskov, Aabenraa og omegn*, som havde til formål at fremme sammenholdet, hæve udbyttet af fiskeriet samt at yde understøttelse i ulykkes- og sygdomstilfælde. Alle i området kunne blive medlem – i 1913 var antallet 38. Som syge- og begravelseskasse ydede foreningen en væsentlig indsats, og den afholdt også selskabelige sammenkomster med korsang, bal, sejlregatta eller dilettant, altid på Eliselund.

Af foreninger kan også nævnes *mejeriforeningen*. Men generelt led foreningslivet under det politiske tryk. Sammenkomster blev overvåget nøje

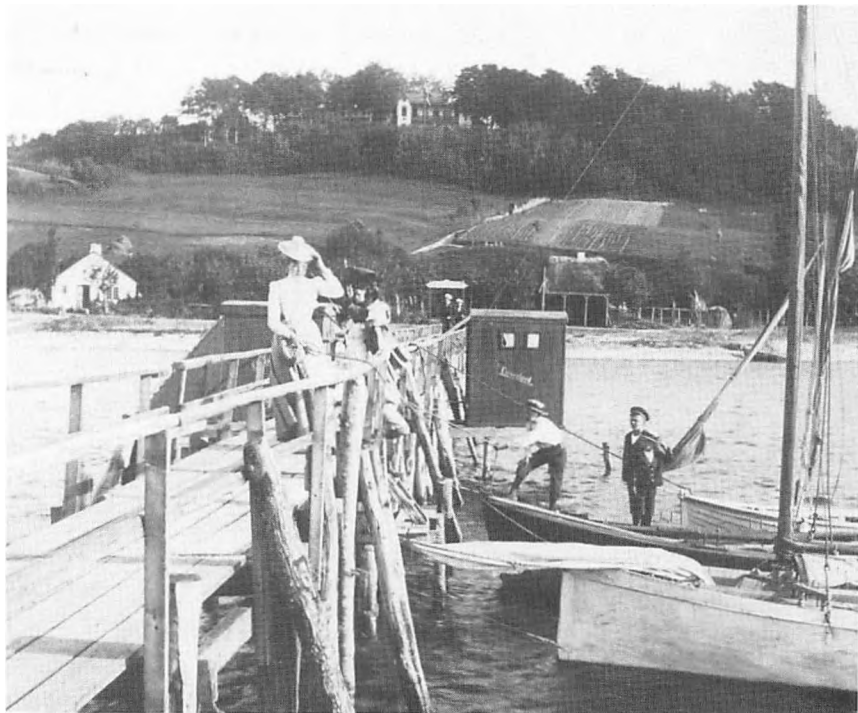
Indbydelse.

Logen „Haabets Stjerne“ Nr. 25 i Sønderhostrup afholder fest paa Eliselund Søndag, den 14 Juli. Program Mel. 4. Alle Tidenstæller, baaret i som udenfor Distriktet indbygges Idenforhaende kunne indføres. Taler, Musik, Optog og Bel. Tilhøret er velkommen. Komiteen.

Afholdsbevægelsen havde sit eget tidsskrift »Nordslesvigs Good-Templar«. Her kunne logerne i Ensted få annoncer optaget. Den 30. juni 1901 indbød logen »Haabets Stjerne« i Sdr. Hostrup til fest på Eliselund. LA Åb.

af gendarmen. Særlig en almindelig forlystelse som dilettant blev nøje undersøgt, »da disse forestillinger skal tjene og faktisk tjener danskheden«, som landråd v. Uslar udtalte i 1902.

Forlystelser var der ellers nok af. 10 kroer med spiritusbevilling bød sig til. Der var kro i Røllum, Sdr. Hostrup, Torp, Ensted, Styrtom (Sølyst), Lundsberg kro, flere udskænkingssteder og sidst men ikke mindst Eliselund i Hostrupskov. Alle fristede med baller, skiveskydning, dilettant, cykelringridning, folkedans m.v. *Eliselund*, som lå smukt på de høje skrænter ved Hostrupskov, udviklede sig til at være sognets mest prominente samlingssted – på trods af, eller på grund af (?) at værten 1877-1903 Asmus Paulsen med sin markante tyskhed stak noget af i Hostrup kommune. Paulsen fik koncession i 1877 og udbyggede etablissementet – »omgivet af store skove, beliggende romantisk på den høje kyst ved Aabenraa fjord« – til et stærkt besøgt »forlystelsessted for publikum af de bedre stænder i Aabenraa og omegn«. Der blev anlagt badeanstalt, og ved den lange bro lagde skibene fra Flensborg-Egernsund-Sønderborg dampskibsselskab til. Der blev bygget sal til 220 personer, sognets største. Talrige foreninger holdt udflugt til Eliselund. Under den følgende ejer H.A. Hansen fastholdt stedet sin næsten landskendte position som badehotel – det udflugtssted alle turister fra nær og fjern skulle besøge, hvis de kom til sognet.

*Feriegæster på Eliselunds dampskibsbro ca. år 1900. En hvidklædt dame og drenge i matrostøj nyder solskinsvejret. En mere forsigtig dame i baggrunden beskytter den hvide teint med en paraply!
Historiske Samlinger.*

På "Ostseebad Eliselund" kunne herrerne få sig et glas øl og "en lille en" – og damerne kunne få kaffe. Her nyder et selskab udsigten fra den store terrasse omkring 1895. Etablissementet var i øvrigt opkaldt efter værten Asmus Paulsens kone, som hed Lise. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

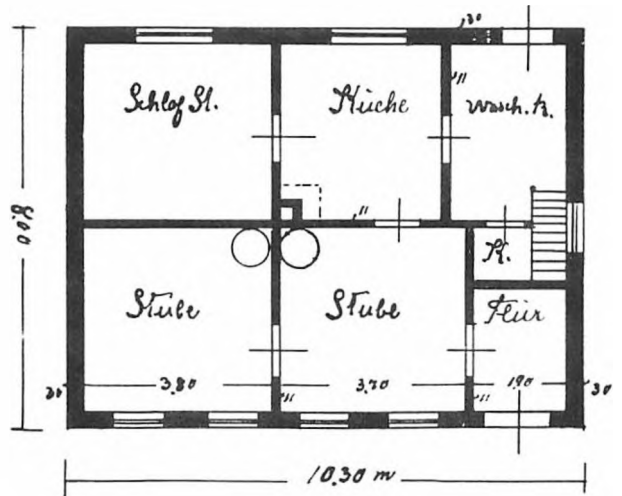
Årene op til århundredskiftet og indtil 1. verdenskrig var en økonomisk fremgangstid, som de brede lag havde gavn af. Det satte sikkert spor i en øget selskabelighed. I alt fald klagede pastor Lousen i 1909 over, at enkelhed i sæder og dermed sparsommelighed var svindende: »Man lever hos høj og lav hellere på stor fod end man betaler sin gæld af. Så længe tiden bærer så storartet med, kan folk også tillade sig det. Familiefester og 9 værtshuse byder de 1200 indbyggere rigelig lejlighed til forlystelser«. Efterfølgeren Johannes Roos mente i 1915, at forlystelsessygen var stor hos ungdommen. Det skyldtes, at det gik folk for godt i økonomisk henseende, pengene sad løst. De nævnte præster var indre missions folk – men måske har sognets gæstgivere i nogen grad kunnet give dem ret.

Social hjælp

Som før nævnt var fattigvæsenets udgifter stigende i midten af 1800-årene. For at lette byrden var der i 1857 indledt et samarbejde med Kliplev sogn om fælles brug af fattigarbejdsanstalten på Bjerndrup mark. I 1863 skønnede fattigkollegiet det mere fordelagtigt at indrette sin egen anstalt. Den fordums lensfogedgård »Helbjerggård« i Røllum på 34 td land blev købt for 6.000 rdl, og den 3. maj 1864 var der indvielse med 6 »lemmer« overflyttet fra Bjerndrup. Et regulativ blev vedtaget i 1865 efter forbillede fra anstalten i Adsbøl-Gråsten. Tanken var, at understøttelse fremover fortrinsvis skulle ydes i form af ophold i anstalten. Målet var at yde understøttelse »på den både for kommunen og de fattige hensigtsmæssigste måde« samt »at udelukke sådanne personer som ikke er virkelig trængende fra fattigunderstøttelse«. Anstalten skulle være et skræmmebillede og anspore folk til at klare sig selv for at undgå den ubehagelige optagelse i anstalten. De indsatte blev berøvet deres selvstændighed. De fik kun lov til atter at slippe ud, hvis de bevisligt kunne finde bolig og

Der var langt fra sognets storgårde til de usle hytter, hvor behovet for hjælp fra det offentlige var størst. Hos »Mutter Ryles« i det lille hus i Stubbæk – nu Stubbæk Vestergade 13 – var velstanden næppe stor. Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

Nye arbejderboliger betød fremskridt. I 1914 blev der udarbejdet tegning til et hus for arbejder Anton Carstensen i Torp. Huset skulle have solide murstensmure, trægulve, tag af jernblik. Enkelte huse af denne type ligger endnu ret uændret rundt om i sognet – et bevis på, at der blev bygget solidt. Ensted amtsforstander fug 16 pk. 113.

ernære sig selv, og de blev beskæftiget med at strikke, karte, fremstille koste o.lign. eller de blev lejet ud. I 1866 var der 7 voksne og 9 børn i anstalten. Snart indså man dog, at anstalten ikke var et godt opholdssted for børnene – de blev i stedet sat i pleje i sognet og kun nogle få – i 1890'erne 2-3 gamle mennesker – forblev i anstalten.

Den daglige drift lå i hænderne på »økonomen«. Udbyttet af lemmernes arbejde gik i hans lomme, men til gengæld skulle han udrede halvdelen af deres underhold. Resten betaltes af fattiggassen. Som løn fik han i øvrigt gården for en meget lille forpagtningsafgift. Anstaltens betydning i den sociale forsyng var imidlertid svindende, og i 1906 satte man den til offentlig auktion. I stedet blev den tidligere jordemoderbolig i Stubbæk indrettet som »Armhus« – men det blev ikke meget benyttet. I 1909 anførte pastor Lousen, at det væsentlig kun tjente som nedkomststed for forladte kvinder.

Den oprindelige tanke bag fattiganstalten blev altså snart opgivet. De fleste fik hjælp uden for anstalten i form af huslejhjælp, hjælp til brændsel, læge, apotek, kost osv. I 1882 var der 24 understøttede udenfor, 4 i fattighuset. I 1902 var tallene hhv. 32 og 2.

Fattigvæsenets indtægter stammede fra en fattigkat, som oprindeligt blev lignet på sognet af fattigkollegiet, fra o. 1872 blev skatten fordelt i forhold til de nye ordinære preussiske skatter. Sognets kommuner dannede et »fællesfattigforbund«. En statut af 1893 foreskrev, at 2-3 repræsentanter valgt af hver af kommunerådene sammen dannede et udvalg, som skulle bestyre forbundets anliggender. De tre kommuneforstandere var fødte medlemmer af udvalget.

I praksis vedblev den sociale forsyng altså at bestå i hjælp ydet i den

enkeltes egen bolig. Hjælpen var imidlertid degraderende og betød bl.a. tab af stemmeret. Derfor oprettedes i 1860 en »understøttelseskasse« finansieret af klingpungpengene. Midlerne blev især uddelt ved juletid, til »værdige« fattige som ikke fik af fattiggassen, for at forhindre at de skulle bede om den egentlige og ydmygende fattighjælp. Midlerne var dog helt utilstrækkelige. I hårde vintre – f.eks. i 1867-68 – var der fortsat brug for særlig, frivillig hjælp. Men det kneb med fællesskabsfølelsen i det splittede sogn. For at undgå at gøre brug af det offentlige fattigvæsen blev det i en del tilfælde tilladt at foretage husindsamling. I 1890 fik fisker Peter Dall fra Hostrupskov lov til at samle bidrag, som kunne dække skade på fiskenettene, og i 1891 kunne skrædder Johan Seemann i Hostrupskov samle ind på grund af hustruens langvarige sygdom.

Graverende fattigdom var der næppe i sognet i de fremgangsrige sidste årtier af 1800-tallet. I 1887 mente pastor Asmussen, at bønderne i almindelighed var velhavende. De talrige arbejderfamilier fandt arbejde hos bønderne hele året, og fiskerne havde deres beskedne, men tilstrækkelige udkomme. Denne præstevurdering udelukkede dog ikke, at hjælp var nødvendig. Det var den i høj grad, og fra 1880'ernes slutning blev det sociale sikkerhedsnet styrket til gavn for den »arbejdende klasse«, som jo udgjorde sognets flertal. I 1889 oprettedes Ensted sogns sygekasse med hjemsted i Røllum. Det var en frivillig kasse til medlemmernes gensidige understøttelse. Den startede med 100 medlemmer – gårdejere, parcellister og nogle få arbejdere. Formand var gdr. Henning Stabel i Røllum. Heinrich Frees, Felsbækgård var sekretær og Fester Festersen var kasserer. I 1893 blev statutterne ændret. Kassen ydede fri lægehjælp og medicin og sygepenge, dog højst i 13 uger.

Næste led i udbygningen af det sociale sikkerhedsnet var love om ulykkes-, invaliditets- og aldersforsikring, som trådte i fuld kraft fra 1891. Der blev indført forsikringstvang, og det satte spor. Det almindelige fattigvæsen blev aflastet, antallet af understøttede samt udbetalingerne faldt. 1884-87 var tallet af understøttede i Ensted 38-44, fra 1892 var det o. 25. Udgifterne faldt også – fra knap 3000 mk årligt i 1880'erne til 1500-2000 mk i de »glade« 1890'ere.

Sygeplejen blev forbedret, da Ensted i 1913 fik en sygeplejestation. Behovet havde eksisteret længe. »De fattige, som trængte til sygeplejestationen, var ude af stand til at oprette den, mens de rige, der evnede det, ikke behøvede den«, udtalte pastor Lousen i 1909 – atter den gammelkendte sociale splittelse. Pastor Roos og kommuneforstander Asmus Jepsen i Stubbæk arbejdede dog videre med sagen, og i 1913 blev der dannet en sygeplejeforening tilknyttet sygeplejestationen i Felsted. Hovedparten af sogneboerne tegnede sig for et beløb til finansieringen, så en diakonisse

Statutten for Ensted sogns sygekasse er trykt i 1893 i både en tysk- og en dansksproget udgave. LA Åb Aabenraa landrådsarkiv R B 95.

Ansichten von Stubbeck

Stubbæk bymidte er her fotograferet kort før 1. Verdenskrig. Øverst til højre Stubbæk kro som den så ud før ombygning til forsamlingshus i 1924. Nederst mejeriet for enden af bydammen. Til venstre gavlen på en af de dengang ret nye solide avlsbygninger, side om side med ældre stråtækte huse. Postkort i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

fra Flensborg fremover kunne betjene Ensted sogn med udgangspunkt i stationen i Felsted.

Alt dette og mere kunne tilføjes, viser, at årene før Genforeningen på mange områder betød bedre kår for den brede befolkning.

Befolkningsmæssig og social udvikling

Stagnerende indbyggertal og større velstand

I det foregående er der berettet om en række konkrete træk i sognets historie under fremmedherredømmet. Til afslutning vil vi nu forsøge at fremdrage det karakteristiske for perioden, hvad angår befolkningens størrelse og levevilkår.

Årtierne op til 1864 havde været en fremgangstid præget af stærkt stigende indbyggertal (jvfr. s. 140). Ved folketællingen i 1867 nåede tallet helt op på 1379. Men det var også kulminationen. Pludselig skiftede udviklingen karakter. For første gang i måske 200 år ikke blot stagnerede indbyggertallet. Det faldt, og først i 1925 nåede det atter op på niveauet fra 1867. Folketællingerne viste følgende forløb:

Indbyggertal 1867-1910

	Stubbæk kommune	heraf Styrtom	Sdr. Hostrup kom- mune	heraf Hostrupskov	Røllum-Torp kommune	I alt
1867	585		482		312	1379
1871	565		478		302	1345
1875	531		467		287	1285
1880	532		453		287	1272
1885	492		448		282	1222
1890	479		441		274	1194
1895	495 (485)	102	421	218	276 (284)	1192
1900	508	125	422	217 (223)	294	1224
1905	486		413		288	1187
1910	535	130	465	225	283	1283

Tabellen dokumenterer, at indbyggertallet faldt gennem hele den preussiske periode, særlig i den første tid indtil 1890. Derefter stabiliseredes tallet, og en ikke ubetydelig stigning kom i årene op til verdenskrigen.

I dette forløb gennemgik Ensted samme udvikling som resten af Nord-slesvig.

Det faldende folketal skyldtes først og fremmest udvandring. Ikke få forlod sognet, dels for at undgå den preussiske militærtjeneste, dels for at

J. Fohlmann

Baugeschäft
STÜBBEK
bei Apenrade

Bygmester Jes Fohlmann i Stubbek var med sine mange solide byggerier med til at sætte sit præg på sognet i årene fra omkring 1908. Præstegården og skolen i Stubbek hører til hans mange kvalitetsbygninger.

skaffe sig en bedre tilværelse i det fremmede. De fleste anførte sidstnævnte begrundelse, når de gav oplysninger til myndighederne forud for udvandring. Der er næppe heller tvivl om, at de fleste udvandrere kom fra de lavere sociale lag. Arbejder- og fiskerbebyggelserne Styrptom og Hostrupskov - især Styrptom - oplevede derfor faldende indbyggertal. Præcise tal for udvandringen kan næppe angives. I 1889 nævnes 11, i 1892 16, i 1893 ligeledes 16.

Udvandringen havde mange følger i hjemsoget. Befolkningspresset som havde været tydeligt i midten af århundredet, blev mindre. Dermed forsvandt også bolig mangelen, og der blev mangel på arbejdskraft i landbruget. Problemet blev løst med »fremmedarbejdere«. I 1891 meddelte amtsforstander Festersen, at en del svenske og danske arbejdere var beskæftiget i landbruget. I 1898 var en del af folkene på Årup fra Sverige. Russiske og galiziske arbejdere blev på dette tidspunkt benyttet i meget beskeden udstrækning - de kom først senere, især under verdenskrigen.

Det stagnerende befolkningstal har sammen med det stigende udbytte i landbruget og den generelle velstandsstigning i samfundet betydet bedre kår, ikke blot for bondestanden, men også for den mere talrige arbejderbefolkning. I 1891 fremhæves, at arbejderbefolkningens sundhedstilstand generelt var god, og at de let kunne få havejord at dyrke. Den talrige arbejderbefolkning fandt beskæftigelse på gårdene året rundt, hvorfor stor fattigdom var sjælden, og de mange fiskerfamilier havde et beskedent, men dog tilstrækkeligt udkomme.

De forbedrede levevilkår påvirkede også dødeligheden (jvfr. s. 12 og 155). Mens 42% i perioden 1841-67 døde inden det fyldte 10. år, gjaldt det nu 33%. Nu døde kun 22% af befolkningen i alderen 10-59 år mod før 30-32%. Derimod nåede hele 45% nu en alder over 60 år - tidligere kun 26%. Heraf kan en væsentlig forbedring i leveforholdene aflæses - men dette satte altså ikke spor i et stigende folketal. Udvandringen mere end opslugte tilvæksten. Kun hvad angår børnedødeligheden var der endnu ingen forbedring at spore. Som i de foregående århundreder var ¼ af dødsfaldene dødfødte eller børn under 1 år.

Dødelighed 1888-1914

Døde i en alder af		
dødfødte	30	5%
under 1 år	121	20%
1-9 år	49	8%
10-59 år	125	22%
over 60 år	258	45%
døde i alt	583	100%

Et andet udtryk for forbedrede levevilkår var et omfattende boligbyggeri, især i de gode tider lige før århundredskiftet og før 1914. Muremester Paulsen i Lundsberg (Stubbækmark) og senere entreprenør Jes Fohlmann i Stubbæk havde meget at bestille ved private og offentlige byggerier.

Der blev bygget nye driftsbygninger til landbruget, bl.a. svinestalde, lader og kostalde, og boligerne blev fornyet eller moderniseret. Alt i tegl med tegl- eller paptag. Det var gode tider - og der blev bygget ambitiøst med store stenhuse. 1900-1913 blev der i alt nybygget 41 boliger, 50 lader og stalde, 33 værksteder, bagehuse o.lign.

Byggeriet og det stagnerende befolkningstal betød i forening, at den tidligere udbredte boligmangel ophørte (jvfr. s. 135f og 140). I 1891 oplyste amtsforstander Festersen, at »der her ikke kan tales om boligmangel, da flere (arbejder)boliger står ledige denne sommer« - befolkningstallet nåede også bunden netop i disse år. Arbejderboligerne blev betegnet som sunde, og alle var forsynet med en have. Dog var forholdene i arbejderhjemmene selvfølgelig langt mere beskedne end i gårdens nybyggede stuehus-paladser. I arbejderhusene havde en familie typisk 25-45 m² til sin rådighed.

Klattrupgård blev oprettet i 1870'erne på jord fra en gård i Røllum. Jørgen og Grete Lund og familie er her fotograferet i første årti af dette århundrede. Ensted sogns lokallistoriske arkiv.

Der blev nu også bygget uden for de gamle landsbyer; Stubbækmark, Røllummark, Røllumsøndermark, Klattrup og Torpmark er bebyggelser, som voksede i denne periode mellem 1864 og 1920.

Ejendomsforhold og indkomstfordeling

Ovenfor har vi om den foregående periode konstateret, at antallet af gårde gennem århundreder lå ret fast, og at gårdejerstanden rådede over 93% af

jorden, selv om den i 1860 kun - med familier - udgjorde ca. ¼ af befolkningen (s. 141 og 154). Disse forhold forblev i deres grundtræk uændret gennem preussisk tid.

I 1864 var antallet af egentlige gårde næsten det samme som 150 år før - 17 i Hostrup og Hostrupskov (før 16), 19 i Røllum-Torp (før 18), og i Stubbæk 21 mod før 18-19. I 1883 og 1920 var billedet næsten uændret.

Ejendomsfordeling 1883-1920

<i>Proprietærgårde</i>	1883		1920	
120 ha -	5		3	
<i>Gårde</i>				
40-120 ha	27		20	
20- 40 ha	17		16	
10- 20 ha	9		12	
i alt	53		48	
<i>Landbrugshuse</i>				
10 ha -	5		20	
3,3-10 ha	28		23	
0,55-3,3 ha	46		24	
i alt	79	137	67	118
<i>Huse</i>	42			
vurderinger i alt	179			233

I 1883 var antallet af egentlige gårde helt som i 1864, nemlig 58 incl. Årup. I de følgende 40 år ændredes billedet ikke væsentligt. Der blev snarest færre ejendomme. 7 ejendomme blev udparcelleret, de fleste i Sdr. Hostrup. Jord var på dette tidspunkt blevet en regulær handelsvare, og de såkaldte gårdslagtere drev også deres idræt i Ensted sogn. Omkring 1898 blev Elmetoft i Sdr. Hostrup således købt af et konsortium i forbindelse med den nordslesvigske folkebank i Aabenraa. Tre stykker blev solgt fra og stammen samlet overdraget til den nye ejer J.B. Festersen. I andre handeler gik udstykningen mere radikalt for sig.

Udstykningen skabte imidlertid ikke en væsentlig tilvækst i antallet af huse med jord. Kun helt jordløse huse steg i antal. Det er en udvikling, som svarer til forholdene andetsteds i Nordslesvig. Den faldende befolkning kaldte ikke på større omfordelinger af jorden - modsat i kongeriget, hvor landbefolkningen voksede stærkt i denne periode. Den skæve ejendomsfordeling, som vi så ovenfor, blev altså ikke forbedret.

Dermed være dog ikke sagt, at der var tale om et statisk samfund. Der blev til stadighed arbejdet for en bedre jordfordeling, omend problemet

fortsat ikke nåede en endelig løsning. Der opstod også nye småsteder som Klattrup.

I den foregående periode var der som ofte nævnt stor forskel på rig og fattig. Denne ulighed rådede stadig. Ser man på skattelisten for Sdr. Hostrup for året 1872, får man et levende indtryk af tilstanden:

Indkomstfordeling i Sdr. Hostrup kommune 1872

	Skatteydere		Indkomst	
	antal	%	sum	%
ej ansat ¹⁾	47	27,6		0
0- 49 thlr. ²⁾	37	21,7	1061 thlr.	8,4
50- 99 thlr. ³⁾	43	25,2	3081 thlr.	24,6
100-149 thlr. ⁴⁾	21	12,3	2209 thlr.	17,6
150-249 thlr. ⁵⁾	13	7,6	2480 thlr.	19,8
250- thlr. ⁶⁾	9	5,2	3667 thlr.	29,3
	170	100	12498 thlr.	100

1) tyende, kv. arbejdere m.v.

2) kv. arbejdere, syersker, tyende

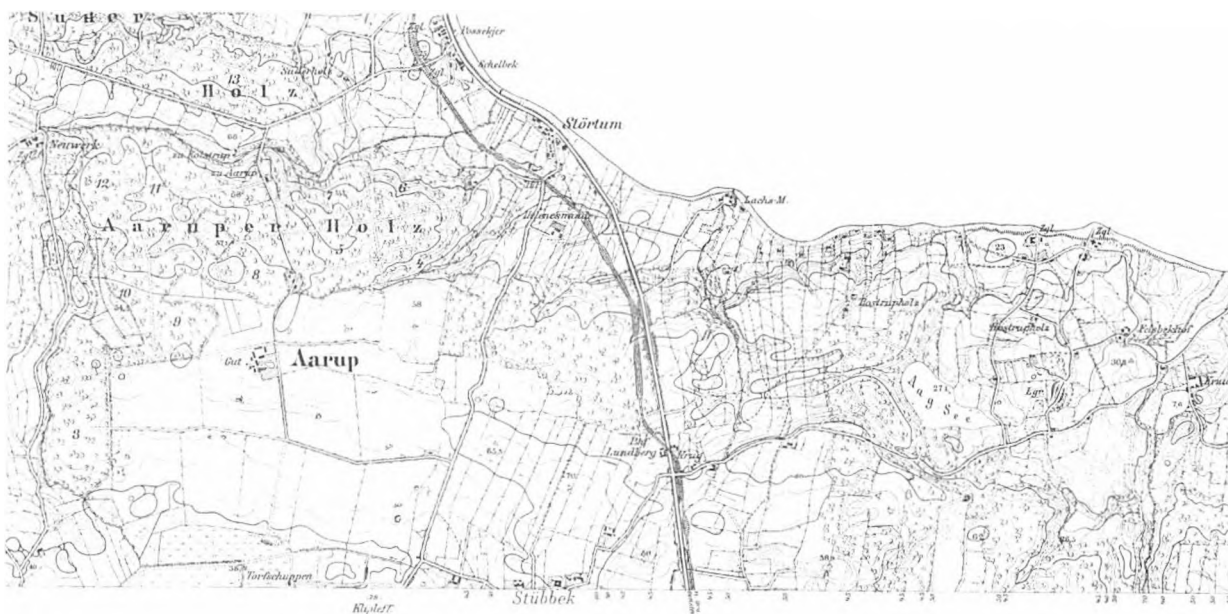
3) arbejdere, karle, fiskere, kådnere

4) fiskere, arbejdere, kådnere

5) håndværkere, landmænd

6) landmænd

Tabellen viser en tydelig klasseinddeling. I bunden af den økonomiske rangstige lå ca. halvdelen af tyendet og de kvindelige arbejdere. De udgjorde i alt ca. ¼ af de registrerede, og havde slet ingen nævneværdig indtægt. De faldt helt uden for opgørelsen. Sammen med resten af tyendet,

De to kort fra 1877/1902 til venstre og ca. 1913 til højre af kyststrækningen fra Styrtoft til Felsbæk viser bl.a. de ændringer som i disse år skete for vejforbindelserne til Hostrupskov. Indtil 1905 gik den eneste regulære vej til Hostrupskov syd fra, fra Møllevejen gennem skoven til det senere Eliselund. Ad denne vej måtte f.eks. mælk køres til mejeriet i Stubbæk. Vejen langs stranden var så primitiv, at det kunne være svært at komme frem her. Det var heller ikke let for børnene at skulle gå i skole i Sdr. Hostrup, gennem skov og ad dårlige veje. Kortet til højre viser den nyanlagte vej til Eliselund og skolen – begge dele var en væsentlig forbedring til gavn for den voksende bebyggelse i Hostrupskov. LA Åb.

hovedparten af arbejderne, fiskerne og den fattigste del af kådnerbefolkningen udgjorde de ca. $\frac{3}{4}$ af skatteyderne. Men tilsammen havde dette flertal kun $\frac{1}{3}$ af indtægterne. Landmændene og de få håndværkere udgjorde knap 13% af skatteyderne, havde dog 50% af indtægterne. De 9 mest velhavende bønder, som var kun 5% af antallet af skatteydere, havde alene næsten $\frac{1}{3}$ af indtægterne.

Dette resultat kan egentlig ikke forekomme overraskende, når man erindrer jordfordelingen. Men det må samtidig huskes, at Sdr. Hostrup vel var den kommune, som havde de største sociale forskelle. Her fandtes de største gårde, når man ser bort fra Årup. Alt i alt minder tabellen os om, at verden så forskellig ud, alt efter om den blev set fra de fire proprietærgårde i Sdr. Hostrup eller fra en arbejder- eller fiskerbolig ved stranden i Hostrupskov eller Styrtoft. Store sociale skel havde der altid været i Ensted sogn, og der var mange småfolk. Disse skel bestod uændret gennem denne periode, omend den almindelige velstandsstigning var med til at gøre tilværelsen mere tålelig for de dårligst stillede.

Verdenskrigen 1914-18

I 1914 slog lynet ned i sognet, hvor alle ellers glædede sig over den enestående økonomiske fremgang. En sommersøndag, den 28. juni 1914, kom der bud fra badehotellet »Eliselund« til redaktør H.P. Hanssen, som opholdt sig i sit sommerhus »Højtoft« i Hostrupskov. Redaktøren skulle komme til telefonen – og kort efter vidste man, at det østrigske tronfølgerpar var myrdet i Serajevo. »Det betyder krig«, sagde redaktøren til familien hjemme på »Højtoft«.

En måned senere blev provinsen erklæret i krigstilstand. Den 31. juli om aftenen blev H.P. Hanssen afhentet på »Højtoft« af politiet i Aabenraa og bragt til byens fængsel. Dagen efter begyndte skolebørnenes sommerferie; lærer Lund i Røllum-Torp skole mindede i sin afslutningstale om den frygtelige alvor og sang nogle patriotiske sange med børnene. Dagen efter var der mobilisering – de første unge mænd fra sognet måtte drage i felten.

Allerede ved høstprædikenen i 1914 kunne pastor Roos udtale: »En del af mændene, som i tidligere år ikke forsømte at være i kirken ved høstprædikenen, er ikke her! Hvor er de! Hen for at hjælpe Døden ved at holde en rig høst«.

Mangelen på arbejdskraft i landbruget gjorde sig straks gældende – men det lykkedes at få den første krigshøst i hus takket være indbyrdes hjælp mellem naboer.

Hverdagen måtte nu indrettes efter krigsforholdene, og de betød for sognets hovederhverv, landbruget, at der blev vendt op og ned på driftsforholdene. Udadtil så det en tid ikke så galt ud. Priserne var høje, og bønderne tjente godt. Pengene sad løse. Men ved en nærmere betragtning blev vanskelighederne stadig større. Talrige heste blev udskrevet, og i 1915 blev svinebestanden reduceret radikalt. Tallet faldt fra 2.184 i 1913 til 628 i 1917. Kvægholdet holdt sig en tid bedre. Men efter den dårlige høst 1917 svækkedes bestanden alvorligt, og mængden af indleveret mælk til mejeriet i Stubbæk faldt fra 3.227.778 pund i 1916 til 1.566.468 pd. i 1918.

Utallige kreaturer blev også rekvireret af myndighederne til en maksimalpris, som lå langt under hvad der gjaldt på det frie marked. Det gik overalt som på Jes (?) Wrangs lille ejendom i Hostrupskov: »... da vi ikke havde nogen opdræt, tog de en malkeko hver gang, der krævedes et stort

stykke. Først købte min mand igen for at holde besætningen ved lige, men det holdt snart op, for han fik efter maksimalprisen 400 mark for en ko og måtte i fri handel give over 800 mark for en simpel kvie. Det endte da også med, at vi havde tre magre køer, da krigen holdt op i stedet for fem gode køer og en kvie, da den begyndte. Da havde vi leveret vor besætning to gange til maksimalpris foruden svin og kalve«.

Samtidig med at kreaturholdet således faldt, holdt antallet af får sig konstant eller steg – ulden fik nu igen betydning til hjemmeproduktion eller som bytteobjekt.

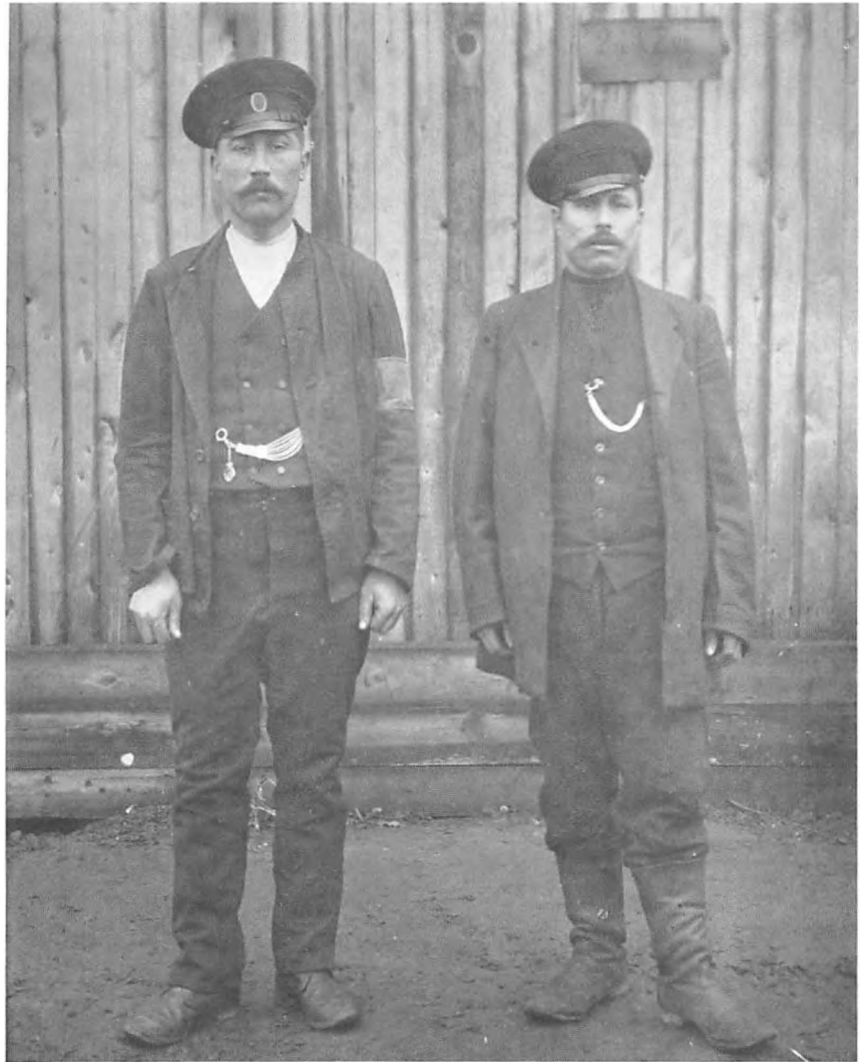
Høstudbyttet faldt bl.a. på grund af mangel på gødning, og mangelen på arbejdskraft var følelig. Fra fangelejren i Tinglev fik gårdene krigsfanger, især russere, men det var en dårlig erstatning for de indkaldte. 48 unge mænd fra Ensted sogn faldt ved fronten eller døde på lasareterne – 11 fra Røllum-Torp, 17 fra Stubbæk og 20 fra Sdr. Hostrup. Hjemme faldt fødselstallet – fra knap 39 årligt i årene 1910-14 til knap 25 årligt i perioden 1915-19.

I sognets skoler fejrede lærerne mere eller mindre nødtvungent de tyske sejre – især Hindenburgs sejre på Østfronten, bl.a. 1915 ved de masuriske søer, og der blev samlet ind til Røde Kors og »Liebesgaben« til tropperne. Men hverdagen blev hård. Børnene i Røllum-Torp skole indsamlede i juni 1916 680 kg brændenælder, og kammeraterne i de andre skoler ligeså – nældeerne mente man at kunne benytte til fremstilling af erstatningstøj. Der blev også indsamlet bladløv og knogler, til sidst med en sådan iver, at det var til hinder for en ordentlig undervisning.

Samtidig steg mangelen på alt. Man manglede byggematerialer, korn, foderstoffer og kunstgødning, og fødevarer blev stramt rationeret. Hostrup Krat blev for størstedelen fældet i disse år, og fra stationen ved Lundsbjerg Kro blev der afsendt betydelige mængder tørv og tømmer. I to krigsår var godsmængden 1-2000 tons mod normalt 2-400 tons årligt.

Befolkningen lærte at bruge alle mulige kneb for at omgå myndighedernes kontrol og rekvisitioner.

I den hårde vinter 1916/17 måtte skolegang og gudstjenester indskrænkes, da man manglede brændsel og petroleum. Levnedsmiddelforsyningen blev reguleret, men det kunne ikke hindre mangel og nød. 1917 blev det alvorligste nødsår – selv kreaturerne led mangel. Margrethe Wrang beretter: »Skønt vi sparede fra først af, var foderet brugt til februar. Hvor der lå noget halvråddent siv og andet ukrudt i lavningerne, blev det høstet, og køerne åd det grådigt. Midt i februar blev moserne raseret for hver lille tot grøn lyng, der groede på dem, alt til køerne. Midt i marts vogtede vi dem i en afhugget skov, hvor der var lidt grønt i bunden. Fra først i april måtte de hjælpe sig med, hvad der groede på agrene. For dem,

der havde manden ved fronten, var tiden jo endnu mere utrøstelig. Alt hvad de havde af godt, sendte de i de bekendte eetpundspakker til manden. Selv levede de af brød med marmelade og vandbyggrød ...«

I 1917 noterede lærer Westergaard i Sdr. Hostrup skolekrønike: »Har levnedsmidlerne i dette år (1916) været knappe, så må frygtes, at det bliver endnu værre i det kommende år. En følge af knapheden på levnedsmidler er de mange tyverier, om hvilke man hører og læser hver dag. Også vor by er hjemstøgt af disse. Rug, flæsk, ænder, høns, vasketøj, klæder og penge har de slæbt bort som bytte«.

I 1917-18 kulminerede vanskelighederne. Men omsider kom freden den 11/11 1918. »Endelig hører blodsudgydelserne op. Krigen er slut, men for

I krigsårene var landbruget helt afhængigt af de russiske krigsfanger. Det gjaldt både små og store gårde. De to fanger på venstre side tjente hos H. Hansen i Torp. Den store flok til højre er fotograferet på Årup. Nogle af russerne blev i sognet, da krigen var slut. Arbejderhuset »Karrusellen« på Sdr. Hostrup mark, som hørte til Værting, blev bolig for nogle af dem. Huset blev senere sognets husvildebolig. Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

Tyskland er det en afslutning med rædsel (mit Schrecken). Tyskland ...« skrev lærer Westergaard i Sdr. Hostrup i skolekrønike. Lærerens ufuldendte sætning er næsten symbolsk for tidens usikkerhed. Alting flød. Revolutionens dønninger nåede også Ensted sogn. I november-december 1918 blev der holdt valg til arbejder- og bonderåd i de tre kommuner. Valgene fandt sted ved almindelige, hemmelige, lige og direkte valg. Det var en demokratisk milepæl, og nu kunne kvinder stemme for første gang.

Skiltet øverst på gavlen af den gamle kro i Røllum fortæller, at her ligger Hans Hansens »Wirtschaft und Hoekkeri«. Skiltet nederst frister til køb af »anerkendt petroleum« – petroleumslamperne vandt frem i disse år. Kroen var ligesom kroerne i de andre byer også høkeri. Landpostbudet til fods har netop tømt postkassen ved køreporten. Foto før 1920 i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Nogen større betydning i forhold til de gamle kommuneråd fik de nye råd dog ikke. En bredere organisering af sognets ellers talrige arbejdsstand hører man i øvrigt intet om. Sønderjysk Arbejderforening, som på denne tid arbejdede energisk på at organisere danske småkårsfolk, fik ikke en afdeling i Ensted sogn, som det var tilfældet f.eks. i Løjt. Måske skyldes dette, at der var relativt få småejendomme – husmænd – i sognet. Det var disse mere end arbejderne, som var foreningens kærnegruppe.

b) Apenrade-Gravenstein.

km		Gemishte Züge II.* und III. Klasse					Stationen		Gemishte Züge II.* und III. Klasse					km
No. 1*	No. 3	No. 5	No. 7	No. 9				No. 2*	No. 4	No. 6	No. 8	No. 10		
—	634	753	1122	110	346	625	—	942	125	520	736	—	—	
—	753	1122	216	—	625	829	—	942	1215	258	520	958	958	
—	—	—	—	—	—	—	Von Süden an Apenrade	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	Nach Süden ab „ Norden „	—	—	—	—	—	—	
0.7	652	928	247	510	847	—	ab Apenrade	749	1143	422	722	945	31.6	
3.4	659	935	254	517	854	—	„ „ Südertor	742	1136	415	715	938	30.8	
5.5	708	944	301	526	901	—	„ Størtum ×	735	1127	406	706	929	28.1	
7.6	715	951	308	533	908	—	„ Stubbek	729	1120	359	659	922	26.3	
9.9	723	—	—	—	914	—	an Süder-Hostrup	723	1112	351	651	914	23.9	
11.0	725	959	314	541	916	—	ab „	721	—	—	—	912	23.0	
12.8	733	1007	320	549	922	—	„ Nordballig ×	715	1104	343	643	904	21.6	
13.7	—	1011	—	—	—	—	an Feldstedt	711	1100	339	639	902	20.5	
14.7	737	1014	324	553	926	—	ab „	—	—	—	—	—	—	
16.4	744	1021	331	600	931	—	an Tombüll	706	1053	329	632	853	18.7	
17.8	748	1025	334	604	934	—	„ Slyngsteen ×	703	1049	323	628	849	17.8	
18.5	752	1029	337	608	937	—	„ Bøgholm ×	700	1045	319	624	845	16.8	
20.7	—	1035	—	—	942	—	an Schobüllgaard	655	1039	313	618	839	15.1	
23.0	758	1037	342	616	942	—	ab „	—	1037	—	616	—	—	
25.0	—	1044	—	—	—	—	an Warnitz	649	1030	306	609	832	13.6	
27.0	805	1047	348	623	948	—	ab „	—	—	—	—	—	—	
28.4	—	1055	—	—	—	—	an Baurup	643	1022	255	601	824	10.8	
31.5	811	1058	354	631	954	—	ab „	—	—	—	—	—	—	
—	819	1108	402	641	1002	—	„ Kieding	635	1012	242	551	814	7.8	
—	825	1116	408	649	1008	—	„ Grüngrift ×	629	1004	234	543	806	5.6	
—	829	1120	412	653	1012	—	„ Fischbekholz ×	625	1000	230	539	802	4.6	
—	833	1125	416	658	1016	—	„ Fischbek ×	621	955	225	534	757	3.1	
—	842	1135	425	708	1025	—	an Gravenstein	612	945	215	524	747	—	
—	1017	131	608	939	—	—	Nach Flensb. ab Gravenst.	—	714	1245	—	601	—	
—	852	1050	607	750	1032	—	Von Flensb. an „ Sonderb. „	542	639	1128	518	607	—	
—	1131	—	523	—	—	—	„ Tondern „	849	1131	—	—	745	—	
—	930	1200	510	730	—	—	ab Gravenstein m. Dampfschiff an	—	810	200	400	630	—	
—	1100	150	640	900	—	—	an Flensburg „	—	640	1230	230	500	—	

☐ Züge mit Bahnpost. ☐ Züge mit Stückgutverkehr. ☐ Züge mit Viehsammelwagen. ☐ Züge mit Säurewagen. × Zug hält nach Bedarf. Die fettgedruckten Zahlen bedeuten Zugkreuzungen. Die Nachtzeiten von 600 abends bis 559 morgens sind durch Unterstreichen der Minutenzahlen bezeichnet. * Zug führt nur III. Wagenklasse.

Lillebanen havde tre stationer i Ensted sogn, nemlig ved Sølyst kro i Styrtom, ved Lundsberg kro (Stubbæk) og ved Sdr. Hostrup kro. Alle tre stationer led under den korte afstand til Aabenraa – det gjaldt især Styrtom. På de to andre stationer var der i tysk tid årligt ca. 15.000 ankommende og afgående rejsende, og godstrafikken lå normalt på højest 400 tons årligt på hver station. Lillebanens køreplan er her gengivet efter Aabenraa Kredsblad for 1906.

Fra genforening til besættelse

Den åndelige genforening

Folkeafstemningen

Ventetiden inden afstemningen om Nordslesvigs tilhørsforhold den 10. februar 1920 blev lang og problemfyldt. Erhvervslivet måtte bære tunge byrder. Men endelig oprandt afstemningsdagen. For Stubbæk kommune lå valglokalet i Lundsbjerg kro. Afstemningen strakte sig fra kl. 9 til kl. 20. Vogne smykket med henholdsvis Dannebrog eller de tyske farver kørte uafbrudt fra byen til valglokalet. Ingen behøvede at svinge sin pligt. Byens damer havde sørget for gratis kaffebord og kager i krostuen, og her blev alle trakteret på det bedste. I Stubbæk skole blev den store dag fejret om eftermiddagen kl. 14 for børnene, forældre og gæster fra kongeriget. Man sang »Altid frejdig ...«, og lærer Gammelgaard optrådte nu i sin nye rolle som dansk patriot. Han holdt festtale og fremhævede øjeblikkets historiske betydning, ikke mindst for skolen. Efter med Dannebrogslag at have sunget »Jeg elsker de grønne lunde« marcherede børnene med Dannebrogslag ledsaget af forældrene i sluttet trop til gæstgivergården, hvor der vankede chokolade og kager, og hvor man endnu et par timer sang og hørte taler.

Naturligt nok blev valgdeltagelsen stor. Opstillet i tabelform så resultatet således ud:

Folkeafstemningen 10. februar 1920

	Valgberettigede	danske stemmer	tyske stemmer	stemmer i alt
Røllum	165	114	22	136
Stubbæk	337	215	89	304
Sdr. Hostrup	280	222	32	254
	782	551	143	694

139 af de afgivne stemmer blev afgivet af tilrejsende. Heraf stemte 81 dansk, 58 tysk. I den hjemmehørende befolkning på 622 vælgere stemte 468 dansk, 87 tysk, og kun 67 afholdt sig fra at stemme. Med andre ord stemte ca. 75% dansk, 14% tysk og passive var kun 10%. Forholdsvist

flest tyske stemmer faldt i Stubbæk, færrest i Sdr. Hostrup – dette billede kender vi fra årene forud. Alt i alt var afstemningen dog en klar og entydig tilkendegivelse for Danmark.

Der foreligger ikke mange optegnelser om den tyske befolknings reaktioner. På dansk side var jubelen imidlertid stor. De første danske soldater, en deling garderhusarer fra Aabenraa, blev den 14. maj modtaget med begejstring i Stubbæk. Byen var flagsmykket, og på Tinggårds gårdsplads bød gdr. Chr. Hansen velkommen. Derefter bød byen gavmildt på middag og kaffebord, der blev holdt taler og sunget – indtil soldaterne red tilbage til garnisonen.

I Sdr. Hostrup fandt afstemningen i 1920 sted på Eliselund. Vogne kørte i rute-fart fra kroen og jernbanen i Sdr. Hostrup by til afstemningslokalet. Billedet viser, at kroen på hovedvejen til Sønderborg og tæt ved jernbanestationen var et travlt sted – søgt både af handlende og krogæster. Postkort 1905 i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Genforeningens virkeliggørelse blev fejret den 10. juli den dag kong Christian X red over den gamle grænse. I Hostrupskov dannede skolen ramme om den skelsættende fest. Margrethe Wrang, Hostrupskov berettede herom ca. 20 år senere: »Folk fik travlt med at køre borde og bænke op i skolestuen, der ikke var til at kende igen, nymalet, fin og pyntet som den var. Om morgenen den 10. juli gik så for første gang et 4 meters Dannebrogflag til vejrs over Hostrupskov skole under sang og jubel af både børn og voksne. Om formiddagen var der gudstjeneste i kirken, og senere samledes de voksne til fest. Bordene var dækket med medbragte sager, og kaffen blev lavet på lærerens komfur. Unge piger vartede op. Der var ingen indbudt taler, men det var heller ikke nødvendigt. Folk, som jeg aldrig har hørt tale hverken før eller siden, kunne tale den dag. Hvor var der en begejstring.«

Rettelsesseddel til

Ensted Sogns Historie

side 210

Ved en beklagelig misforståelse er der indløbet en fejl i billedteksten side 210. De første linjer ændres således: I Sdr. Hostrup fandt afstemningen i 1920 sted i skolen. Vogne kørte i rutefart fra Hostrupskov til afstemningslokalet. Billedet viser....

Gårdejer Hans Skau, Lillehave (1880-1963) fotograferet i 1950 kort efter at han var blevet udnævnt til ridder af Dannebrog. Foto P. Clausen. Privateje.

Gårdejer Frederik Bach, Elmetoft (1875-1963) var blandt meget andet formand for forsamlingshuset gennem mange år. Han blev belønnet med ridderkorset for sit arbejde i danskhedens tjeneste. Privateje.

Ensted sognekommune

I årene 1918-21 fik den kommunale forvaltning pålæg om at tilpasse sig den ene nye bestemmelse efter den anden. Det endelige resultat blev et radikalt brud med de forudgående 50 års kommunestyre og en indretning efter dansk kommunallovgivning.

Efter revolutionen i november 1918 blev der valgt arbejder- og bonderåd, og den 2. marts 1919 blev der valgt nye kommuneråd i hver kommune ved almindelig valgret. I maj 1920 gjaldt nyvalgene nye kommuneforstandere – om nogen revolution var der dog ikke tale. I Røllum blev den mangeårige kommuneforstander Hans Hansen genvalgt. I Sdr. Hostrup blev der nu plads for den danske Peter Frees (1876-1966).

Dernæst blev der valgt et *sogneudvalg*, som skulle forberede sammenlægningen af de tre små kommuner til en sognekommune efter dansk mønster. Gdr. Jes Jessen Petersen fra Torp blev formand. Et af udvalgets første handlinger var at foreslå en kandidat til embedet som *sognefoged* – denne titel blev nu genoplivet, idet sognefogeden overtog en del af den tidligere kommuneforstanders og amtsforstanders opgaver. Valgt blev gdr. Hans Skau, Lillehave. Dette navn skal vi møde atter og atter i det følgende.

Dernæst foreslog udvalget sammenlægning af de tre kommuner pr. 1. april 1921. Forslaget blev godkendt, og dermed var *Ensted sognekommune* en realitet. Sogneudvalget fungerede videre som sogneråd efter sammenlægningen indtil det første egentlige sognerådsvalg fandt sted i marts 1922. Fra dette tidspunkt kan dansk kommunal administration altså regnes for gennemført. Ensted sogn havde gennemløbet en administrativ forandring ligesom alle andre sogne i Nordslesvig.

Fremover var det hos sognerådsformanden på sognerådskontoret i Stubbæk at befolkningen skulle henvende sig, når der var brug for kontakt med »det offentlige«, det være sig i sager om offentlig hjælp, skattebetaling, byggetilladelser og meget andet. Da forsamlingshuset blev indviet i 1924, blev sognerådsmøderne henlagt hertil, og her fik sognerådet også faste lokaler og kontortid fra 1927. Niels Chr. Petersen blev ansat som sekretær og kasserer. Første skridt til en fast sognekommunal administration var taget – men kun et lille skridt. Lige indtil byggeri af et separat kommunekontor i 1962 måtte sognerådet klare sig med et ekspeditionslokale på 5 × 7 m og et lille bitte arkivrum – her skulle alt foregå på én gang, telefonsamtaler, ekspeditioner, klientsamtaler og der var ikke mulighed for at føre fortrolige samtaler med sociale klienter uden at alle tilfældige besøgende kunne opfatte alt. Også alle telefonsamtaler kunne overværes af enhver besøgende på kommunekontoret. Det var i sandhed små forhold, og sognerådet måtte tage til takke med at holde møder i ekspedi-

tionslokalet. Endnu i 1959 bestod det samlede personale kun af én kom-
munesekretær, én assistent og pantefogeden.

Den danske elite

I årene før 1920 havde de forskellige kirkelige og folkeligt-nationale strømninger kun sat få spor i Ensted sogn. Et folkeligt foreningsliv var ret ukendt både blandt danske og tyske. Genforeningen dannede skel på dette område. Den indledte et hidtil ukendt foreningsliv, som kom til at give de følgende årtier en ny karakter.

En folkelig danskhed med rod i Grundtvigs kirke- og skolesyn dannede baggrund for sognets »åndelige genforening« med Danmark i 1920-30'erne. En meget aktiv indsats blev udført på dette felt. Den største del af arbejdet blev udført af en ganske lille kreds af mænd og kvinder, som stod sammen om de fleste initiativer, og som derved også kom til at føre det store ord. Det var dels nogle få af sognets større gårdejere, dels præsten og lærerne. »Småfolkene« fik ikke meget at sige ved siden af disse kulturbærere.

Blandt gårdejerne må først nævnes *Frederik Bach* (1875-1963). Bach var født i »det ideelle hjørne« af Nordslesvig, i Skodborg, og han købte Elmetoft i Sdr. Hostrup i 1910. Bach havde fået en god skolegang og havde bl.a. besøgt Tune Landbrugsskole. Hos skuespiller Peter Jerndorff i København gik han ligesom andre nationalt bevidste unge danske på læsekursus. Målet var at lære færdigheder, som kunne bruges til at udbrede kendskabet til dansk litteratur på hjemegnen. Han lærte oplæsningens kunst – og det blev der senere gjort flittigt brug af i Ensteds foreningsliv. *Hans Skau*, Lillehave (1880-1963) overtog fødegården i 1907/08. Faderen stammede fra Skovgård i Styding (Hammelev sogn), og selv blev han gift med Mariane, en datter af den kendte kromand Karsten Thomsen i Frøslev, som med sine mange digte på sønderjysk kæmpede for det danske modersmål. I 1920 blev Skau Stubbæk kommunes sidste kommuneforstander, og 1920-63 tjente han derefter uafbrudt som sognefoged. Inden for den dansk-grundtvigske kreds må man også fremhæve ejerne af Tinggård i Stubbæk. *Chr. Hansen* på Tinggård (1877-1926) var fra 1909 formand for den danske landboforening »Fremad«, og efter Genforeningen var han aktiv i talrige faglige og nationale foreninger. Sønnen *Holger Hansen* (1904-82) virkede senere på de samme arbejdsfelter. Til kredsen hørte også *Fester Staugaard* (1888-1966) på Katrinegård i Torp og mejeribestyrer *J.P. Lorentzen* (d. 1965) i Stubbæk. På det landbrugsfaglige område virkede *Jes Peter Hansen* (1861-1932), Snelskær først som aktiv landmand indtil 1918, og derefter gjorde han især en indsats for skabelsen af Aabenraa amts andels-svineslagteri i 1922. Han blev dets første for-

Lærer Anders Jørgen Andersen (1893-1956) kom til Røllum skole fra Jelling seminarium i 1920 og virkede her til sin død. Han var virksom i de fleste danske foreninger og var en overgang folketingskandidat for Venstre.

Lærer Anton Sørensen i Hostrupskov (1892-1973) var fynbo og kom til sognet kort efter 1920. Han var en af hovedkræfterne bag forsamlingshuset og flere af de danske foreninger. Han var medlem af menighedsrådet og formand for sognerådet 1943-52.

mand. Efter nogle år blev han efterfulgt i formandsstolen af sønnen *Hans Michael Hansen* (1888-1958), som også blev formand for kvægavlsforeningen og Ensted andelsmejeri m.v.

Afmåske endnu større betydning for det kulturelle genforeningsarbejde var den nye sognepræst *Anton Marius Nielsen* (1871-1937). Nielsen var tillige provst over Aabenraa provsti, og sammen med sin kone *Eli Margrethe* født *Monrad* gik han med liv og sjæl ind i arbejdet for sognets kirkelige og kulturelle liv. Med sin aristokratiske, men retlinede karakter vandt han alles respekt, og det skyldtes sikkert ikke mindst ham at begge nationale lejre kunne mødes i fællesskab om kirkelivet. Afgørende støtte fik provst Nielsen af sognets nye lærere. I Røllum-Torp overtog *Anders Jørgen Andersen* (1893-1956) i 1920 kaldet, næppe færdiguddannet fra Jelling seminarium – atter og atter vil vi i det følgende møde hans navn i forbindelse med forenings- og skoleliv og nationalt arbejde i sognet. Lærer *Anton Sørensen* i Hostrupskov (1892-1973), som langt senere 1943-52 blev sognerådsformand, og lærer *P. Hansen* i Stubbæk hørte også til kredsen, som skabte og bar det nye foreningsliv i sognet, sidstnævnte som formand for Ungdomsforeningen fra 1928.

Ensteds sogns forsamlingshus

Allerede i genforeningsåret var flere danske foreninger i aktivitet. Hostrupskov Ungdomsforening og Selskabelig Forening for Ensted sogn holdt møder, ofte i fællesskab og med nationale emner. Som talere optrådte f.eks. seminarielærer *Claus Eskildsen*, Tønder, højskolelærer *Skrubbeltrang*, Rødding, friskolelærer *Rolighed*, Danebod og rektor *Mogens*, Aabenraa og *Fr. Bach*, Sdr. Hostrup læste op. Der var fælles kaffebord og sanglege, bl.a. årligt på kongens fødselsdag den 26. september. Der kom gang i sporten med fodboldklubber i Stubbæk-Sdr. Hostrup og i Hostrupskov.

Den danske kreds omkring familien Hansen på Tinggård søgte også at få startet et frivilligt dansk ungdomsarbejde blandt sognets unge piger. De fæstede i 1923 den unge højskolelærerinde *Carla Schibler* (d. 1965) fra Ryslinge. I de to følgende år var hun med til at samle de unge rundt om i hjemmene og til gymnastik i Ensted kro. Det var virkelig noget nyt, og på god højskolevis blev tjenestefolkene her taget med i arbejdet. Selv tyske hjem – f.eks. *Ley* på *Kyllingkær* og *Asmus Jepsen* i Stubbæk – åbnede dørene for det nye.

Alt dette foregik i de private hjem, for det kneb med lokaler, som egnede sig til folkelige møder og gymnastik. Der var på dette tidspunkt 10 kroer med spiritusbevilling i sognet, og det hændte, at de danske foreninger mødtes i Sdr. Hostrup kro, på *Eliselund* og ofte i Ensted kro ved kirken. På

Forsamlingshuset i Stubbæk blev indrettet som -alkoholfri restaurant og café-. Derved udtrykte stifterne en klar protest med den tyske krokultur. Det var derfor under nogen uvilje fra de gamle i bestyrelsen at man i 1952/53 måtte acceptere bal lørdag aften og udsækning for at lette en anstrengt økonomi. Foto o. 1930 i Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

Stubbæk kro, som ellers var det centrale mødested, ville man ikke samles, for kroen var siden 1915 på tyske hænder. Hverken denne eller de andre kroer egnede sig til det idræts- og oplysningsarbejde i almen og kristelig retning, som man ønskede at fremme.

I 1924 fandt man på råd. I januar 1924 kom Stubbæk kro på auktion, og efter aftale med flere meningsfæller, og med kraftig støtte af provst Nielsen købte Frederik Bach og Hans Skau bygningerne. Den 18. januar mødtes 18 mænd fra sognet hos Hans Skau på Lillehave. De dannede et andelsselskab, som skulle søge kroens spiritusbevilling nedlagt. I stedet skulle indrettes et forsamlingshus til gavn for kristelig og folkelig oplysning, idræt og ædruelighed. For at klare udgifterne begyndte man straks at tegne andele à 50 kr. Ved dette første møde blev der tegnet 4050 kr. og arbejdet fortsatte med stor energi. Med Jep Fink, Aabenraa som arkitekt blev den gamle kro bygget om. Den 1. april kunne man hejse flaget foran det nye forsamlingshus, og få dage efter blev lokalerne taget i brug til et møde i den lokale Venstreforening. Den 20. juli var der officiel indvielse. Valgmenighedspræst Terkelsen fra Herning talte, og seminarielærer Eskildsen fra Tønder bød Ensted sogns forsamlingshus velkommen i kæden af forsamlingshuse. Med glæde kunne man notere en andelskapital på 12.000 – en ikke ubetydelig del var tegnet udensogns. Den 31. august blev Andelsselskabet Ensted Sogns Forsamlingshus officielt dannet som ejer af huset. Fr. Bach blev formand, Hans Skau kasserer og gårdejerne Chr. Hansen, Tinggård, Peter Frees, Felsbækgård og Fester Staugaard, Katrinegård var de øvrige medlemmer af bestyrelsen.

Dansk forenings- og kulturliv

Forsamlingshuset blev centrum for et aktivt foreningsliv i de følgende år. Det var afspændingens årti, hvor der ikke mærkedes så meget til de nationale modsætninger på lokalt plan. Hvert år fra 1925 afholdt *Foredragsforeningen* en længere møderække, som regel i fællesskab med *Ungdomsforeningen*. Der var også samarbejde med *Selskabelig Forening*, som var stiftet allerede i 1919. Programmet bød på foredrag af kendte navne som fhv. minister H.P. Hanssen, amtslæge dr. Lausten Thomsen, højskoleforstander Hans Lund, Rødding (1930-31), højskoleforstanderne Fr. Nørgaard, Antvorskov og Terkelsen, Danebod (1931), oplæsning ved lærerparret Demuth fra Ravsted (1933). Regelmæssigt blev der afholdt møder på afstemningsdagen og på kongens fødselsdag.

Ensted sogns *Ungdomsforening* blev stiftet i august 1925 og her var diletantforestillinger et yndet programpunkt, og i forsamlingshusets sal var der gymnastik for karle og piger. Ofte var der oplæsning af hjemlige kræfter. Lærerne bar en stor del af arbejdet, lærer Andersen i Røllum som formand for Foredragsforeningen, lærer Adersen og senere lærer P. Hansen i Stubbæk som formand for Ungdomsforeningen.

Forsamlingshuset var det faste samlingspunkt. Men det havde brug for stadige økonomiske tilskud for at kunne løbe rundt. Der blev tegnet nye andele i sognet, og der blev holdt gentagne basarer. Ungdomsforeningen

I efteråret 1923 kom Carla Schibler til Tinggård, hvor hun det følgende år dels hjalp i huset og med børnenes lektielæsning, dels var med til at starte et dansk ungdomsarbejde. I eftersommeren 1924 tog hun til Hadsten for at tage gymnastiklederuddannelse, således at hun året efter kunne lede pigegymnastikken i det nystartede forsamlingshus i Stubbæk. På billedet afhentes Carla Schibler af de to lærerinder i Hadsten Jørgine Abildgaard og Anna Krogh – de grundlagde i 1925 Snoghøj folke- og gymnastikhøjskole, hvor Schibler derefter blev lærer.

Fra højre ses Mimi og Chr. Hansen, Tinggård og Carla Schibler. Privateje.

Ungdomsforeningen i folkedanser-
kostume fotograferet foran Forsam-
lingshuset 1925. Som nr. to og tre i
anden række fra venstre ses lærer
Alfred Adersen og lærer Tegevuld,
Bov. Privateje.

arrangerede dilettant, hvis overskud gik til husets drift – alt var frivilligt arbejde.

Efter den uregelmæssige skolegang under verdenskrigen var der i 1920 et stort behov for supplerende undervisning for unge over 14 år. Allerede i vinteren 1920-21 blev der derfor startet en *ungdomsskole* – den fortsatte i alle følgende år. Undervisningen fandt sted i Stubbæk skole, oftest en gang ugentligt kl. 15-19, og der blev undervist i dansk, regning, skrivning, og der var foredrag og oplæsning. I Røllum afholdt lærer Andersen og hans kone *aftenskole* hver vinter – som regel 2 aftener ugentligt i 15 uger med 6 timer pr. uge med fagene dansk, regning, skrivning, regnskabsføring, historie og håndgerning – i 1945 havde han gennem årene haft i alt 322 elever.

Læsning blev der også tænkt på. I 1921 oprettedes *Ensted sognebibliotek*. Bøger kunne i to ugentlige åbningstider lånes gratis i de fire skoler og i starten også hos gdr. Bach i Sdr. Hostrup. I 1928-29 var bogbestanden nået op på 2754 bd., og der blev nu indsamlet årlige bidrag til bibliotekets drift – statstilskuddet rettede sig nemlig efter de lokalt indsamlede beløb.

Senere kom lærer Andersen, Røllum til at udføre et stort arbejde som formand for biblioteksforeningen.

Provst Nielsen og kirken

Når talen er om Ensted sogn i 1920-30'erne støder man gang på gang på provst Anton Marius Nielsen og hans hustru Eli Margrethe født Monrad.

Anton Marius Nielsen, sognepræst og provst 1920-37 og provstinden Eli Margrethe født Monrad (1879-1937). Nielsen var genforeningspræsten, som nok havde svært ved at forstå de flydende nationale grænser i Ensted, men som dog evnede at vinde de flestes respekt og agtelse. Foto P. Clausen.

Præstefamiliens betydning for sognets kirkelige og nationale liv kan næppe overvurderes.

Pastor Nielsen kom til Ensted i 1920 fra Brande, hvor han var sognepræst og provst siden 1915. Han havde tidligere afslået et tilbud om at få Ålborg bispestol, og han flyttede til grænselandet ud fra ønsket om at gøre en indsats i genforeningsarbejdet. Nielsen tilhørte den grundtvigske retning, han var en nøgtern natur og erkendte klart, at »hele det slægtled, som har fået sin skoleundervisning på tysk, og som ikke på anden vis er kommen under åndelig påvirkning, har vanskelig ved at forstå en udpræget dansk tankegang i prædiken og foredrag«. Nielsen stod nok noget fremmed over for nogle kredse i sognet. Han følte stærke nationale modsætninger og anså en del familier for tyskprægede. Hans ønske var at virke for en fuldstændig genforening, og hans mange initiativer gik alle ud på at styrke båndene til moderlandet. Men han evnede at gøre det på en måde, som vakte tillid til mange sider. Han fandt således anerkendelse i begge nationale lejre, og de nationale modsætninger fandt i hans tid ikke stærke udslag i kirkelivet, i alt fald ikke før 1933. I menighedsrådet var der ingen partidelinger, og også gode tyske som familien Asmus Jepsen, Stubbæk søgte sognekirken i årene efter 1920. Derimod kom der vist ikke mange af sognets »småfolk« i kirke hos provst Nielsen. I den mindre privilegerede del af befolkningen og hos de mange, som nationalt set var ret farveløse, kunne man nok høre kredsen omkring provsten og de førende danske familier betegnet som »provstekliken«. – Den faldende kirkelighed, som den udtrykkes i tal for altergæster, formåede han heller ikke at standse i særlig grad (se figur side 16). Hos embedskolleger og hos den gamle fører H.P. Hanssen vandt Nielsen en stor stjerne.

Nielsens virke var mangesidigt. Hyppigt holdt han familieaftener i forsamlingshuset. I 1922 startede han altergangsgudstjenester for de gamle med påfølgende samvær i præstegården – her mødte befolkningen en uvant åbenhed fra præstefamilien. Til kirken skænkede han både dåbsfad og dåbskande. Datteren Elisabeth ledede pigegymnastik. Forsamlingshuset var provst Nielsens hjertebarn, omend han foretrak at virke for sagen lidt i det skjulte. Nielsen stod også bag oprettelsen af fadderskaber i kongeriget til støtte for forsamlingshuset, og han sørgede for både besøg fra Ryslinge højskole i Ensted og rejser den modsatte vej. Han var genforeningspræsten, som indtil sin død i 1937 gjorde præstegården til et centralt kraftcenter i sognet.

I kirkearbejdet kunne Nielsen konstatere en rolig udvikling. Kirkebesøget, som i den tyske tid næsten var svundet ind til intet, bedredes til en kirkegangsprocent på 5-6. Som i den foregående tid var de forskellige kirkelige bevægelser uden betydning – de ledende familier i den danske

elite var som nævnt præget af Grundtvigs påvirkning. Nogle var påvirket af »det gamle budskab«, men modsætningerne kom ikke stærkt frem.

I årene før Genforeningen søgte enkelte bevidst danske og grundtvigske familier til frimenigheden i Aabenraa. Efter 1920 samledes alle om sognekirken – også familien Skau på Lillehave, som her kører til kirke o. 1926-27.

Den økonomiske Genforening

Nye husmandsbrug

Den åndelige Genforening forløb i 1920'erne umærkeligt og tilsyneladende problemfrit. Når det gjaldt de økonomiske og sociale områder, viste der sig langt større vanskeligheder.

Et vigtigt led i genforeningsarbejdet var Sønderjyllands inddragelse under dansk udstykningslovgivning. I Danmark var landbefolkningen vokset i tal i perioden 1860 til 1920, og antallet af landbrug steg i takt hermed. I Sønderjylland skete det modsatte - befolkningen i landdistrikterne stagnerede, og tallet på landbrugsejendomme gik tilbage - også i Ensted sogn. Efter 1920 blev udviklingen vendt. Private udstykningsforeninger og senere Statens Jordlovsudvalg opkøbte jorder med henblik på udstykning, og Jordlovskommissionen gik i gang med at bøde på den nedarvede uhensigtsmæssige jordfordeling (jvfr. s. 103). Udstykningen tjente dermed til at tilpasse Nordslesvig til dansk landbrugsstruktur. Den havde imidlertid også et nationalt aspekt. Mange så udstykningen som et middel til at styrke danskheden, idet danske småfolk på den måde blev bosat i grænselandet.

I Ensted sogn blev arbejdet indledt allerede i 1921. Året før var Årup med ca. 291 ha tilliggende blevet købt af godsejer Svend Lund. I 1921 lød der rygter om en total udstykning, først til ca. 50 husmænd fra Vejleegnen, derefter også til sønderjyder. Den 13. december 1921 blev der skrevet slutsedler for 40 nye ejere, 11 fra Vejleegnen, 29 fra Nordslesvig. To dage før jul blev der fremlagt tegninger til de nye brug, og der blev talt om at sælge Årups hovedbygning til sognerådet til indretning af en skole - det var jo en hel koloni, man planlagde. Kun en måned senere blev det store projekt imidlertid opgivet. Statslånene rakte ikke til, og konjunkturerne var for nedadgående. De mange småfolk, som havde meldt sig i et håb om på den måde at blive fri for arbejdsløshedens svøbe blev skuffede.

I 1923 blev et mere realistisk projekt bragt frem. 109 ha af gården blev overtaget af først Udstykningsforeningen, derefter af Jordlovsudvalget. På arealet blev i 1923 udstykket syv brug, og i 1924 seks brug, alle på ca. 8 ha. Alle de nye husmænd var fra Nordslesvig. En hel lille landsby af statshuse rejste sig nu med statsstøtte på Årups tidligere hovedgårdsmarker. I årene 1932 og 1940 kom der yderligere i alt syv husmandsbrug til.

De små ejendomme blev fra starten betragtet som en dansk Genforeningsmanifestation. Nybyggerne måtte selv lægge ryg til byggeriet - køre sand, cement og tømmer og fremstille sten. Flagstænger sørgede Frederik Bach i Sdr. Hostrup for. Dermed var billedet fuldent.

Den nye statshusmandsbrug med deres røde tage lå »med skovene som baggrund som oplivende punkter i landskabet«, og de var næsten et samfund for sig. Nybyggerne dannede en husmandsforening med Jørgen Nissen som formand. Foreningen afholdt husflidskurser, faglige og kulturelle møder og udflugter.

Man hjalp hinanden indbyrdes med høst og pløjning, i stort og småt, og man deltog i hinandens fester. Ofte samledes man til kaffe og anden selskabelighed, ikke mindst til det årlige »julfremmed«. Husmændene var en klasse for sig - og de fik aldrig sammenfaldende interesser med sognets bønder. Ejendommene var små, og de fleste måtte derfor supplere med arbejde i skovene eller mælkekørsel for mejeriet. Økonomien var længe stram, og der blev først meget sent råd til moderne maskiner og bekvemmeligheder, som på de store gårde kom tidligt.

De nye ejendomme på Årup blev oprettet i en tid med vanskeligheder for landbruget. Efter 1930 blev problemerne endnu større, også for storbrugene og talrige gårde i og uden for sognet måtte gå på tvangsauktion. Nogle ejendomme blev for at klare gældskrisen tilbudt Statens Jordlovsudvalg, som derpå sørgede for mageskifter til gavn for jordfordelingen og derefter udstykning. Denne skæbne overgik også Ensted sogns største gård, Værnting i Sdr. Hostrup, en gang sæde for den berømte sognefoged

Der var langt fra husmandsbrugene på Årup til sognets storgårde – men der kunne også være lighedspunkter. På Elmestoft i Sdr. Hostrup lod Fr. Bach i 1921 arkitekt Jep Fink, Aabenraa erstatte det gamle lavloftede stuehus fra o. 1800 med en ny bygning – det er Finks typiske danske palæstil, med lighedspunkter til forsamlingshuset i Stubbæk. Egentlig en sjælden fugl i Ensted sogn. Flagstangen står på en lille forhøjning, så den ikke kan overses. På en måde er det den samme ånd, som hersker over de små ejendomme på Årup (til højre) – men formatet var unægtelig anderledes. Fotos i privateje.

Peter Hansen Petersen. I 1936 blev gården købt af Jordlovsudvalget, som lod den udstykke i en stamparcel på 17 ha og derefter i de følgende år i ialt 10 brug på i gennemsnit lidt over 10 ha.

Udstykningen virkede næsten revolutionerende i den gamle gårdstruktur. Antallet af ejendomme steg. De tre store ejendomme på i alt 644 ha, som fandtes ved Genforeningen, var i 1945 reduceret til to på i alt 232 ha. Til gengæld voksede de almindelige gårde fra 48 på i alt 2.040 ha i 1920 til 72 på 2.118 ha i 1945. Landbrugshusene blev også flere – denne gruppe voksede fra 67 med 505 ha i 1920 til 79 med 742 ha i 1945. Udstykningen skabte altså en vis udjævning i jordfordelingen, således som det ses af tabellen på næste side – den styrkede gårdbrugene og de små ejendomme på »proprietærgårdene«s bekostning. Nye familier var kommet til sognet, og det fik også betydning for befolkningstallet. Men mere herom senere.

Ejendomsvurderinger 1920-1969

	1920		1924		1927		1945		1965		1969	
	antal	ha	antal	ha	antal	ha	antal	ha	antal	ha	antal	ha
<i>Proprietærgårde</i>												
12 td hartkorn	3	644	3	551	3	491	2	232	2	232	0	0
<i>Gårde</i>												
4-12 td hartkorn	20	1198	21		23						21	
2- 4 td hartkorn	16	603	15		14						25	
1- 2 td hartkorn	12	239	14		20						24	
i alt	48	2040	50	2063	57	2135	72	2118	71	2040	70	2358
<i>Landbrugshuse</i>												
10 ha	20	313	22		20						24	
3,3-10 ha	23	140	25		33						44	
0,55-3,3 ha	24	52	25		27						22	
I alt	67	505	72	576	80	644	79	742	62	635	90	687
Andre vurderinger	115		111		117		204		517			
Landbrugsvurd.	118		125		140		153		135			
Samlet antal vurd.	233		236		257		357		664		729	
Samlet areal ha	4046		3963		3963		3412		3372			

Anm.: 1 td hartkorn svarer i gennemsnit til 10 ha

For 1920 er 150 Mark (50 Thaler) Reinertrag sat lig en td. hartkorn

Landbruget

Statsskiftet i 1864 havde ikke skabt særlige problemer for det vigtigste erhverv, landbruget. De gode konjunkturer fortsatte, og den tyske toldbeskyttelse var i de følgende år med til at sikre en fast afsætning for landbrugsvarerne.

Helt anderledes forholdt det sig i årene omkring og efter 1920. Under krigen havde bønderne tjent store penge, men jorderne var samtidig blevet udpint, besætningerne var svundet ind, og produktionsapparatet var udslidt. Betydelige investeringer måtte foretages, og den hidtidige efter danske forhold noget ekstensive drift måtte effektiviseres og rustes til at kunne konkurrere med kongerigets landbrug, som var vant til vilkårene på det frie, ubeskyttede marked.

Først blev markgælden ombyttet med kronelån. Det skete imidlertid for de fleste på dyre vilkår og på et tidspunkt før Genforeningen, hvor marken endnu stod ret højt i kurs. Resultatet blev, at de fleste ejendomme samtidig med Genforeningen blev belastet med en stor rentebyrde, som kun kunne bæres under gode afsætningsvilkår.

De første år gik det endnu tåleligt, og vældige investeringer blev foreta-

Før 1920 havde andelsmejeriet i Stubbæk sin vigtigste afsætning sydpå – til grossererne i Hamborg. Efter Genforeningen lå markedet nordpå, og detailsalg blev det vigtigste. Her er en mælkevogn fotograferet ved mejeriet omkring 1928. Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

get. På Ensted sogns andelsmejeri skete der 1919-20 udvidelser og ændringer. Der blev købt nye maskiner, og ved generalforsamlingen i 1921 kunne Stubbæk-mejeriet betegnes som et af Nordslesvigs mest moderne og bedst indrettede mejerier.

Også i de følgende år udmærkede mejeriet sig blandt kollegerne. I 1935 lanceredes som noget nyt drikkekærnemælk, piske- og kaffefløde på flasker og smør i kartonpakninger. Samtidig begyndte mejeriet at levere mejeriprodukter til Aabenraa by, både fra udsalg og bil og mælkevogn. Fra 1940 blev den sydlige del af Aabenraa forsynet fra Stubbæk. I 1931 havde mejeriet på verdens-mejeriudstillingen i København som det eneste sønderjyske fået guldmedalje.

På de enkelte gårde blev der også moderniseret. På de største gårde som Værnting og Elmetoft havde man traktor med jernhjul fra o. 1920, dog med beskeden succes. Fra 1923 blev der indført elektricitet, og besætningerne blev genopbygget. Udviklingen afspejles af tal for besætningernes størrelse fra 1913 til 1929:

Besætninger 1913-1929

	heste	hornkvæg	svin
1913	326	2.384	2.184
1917	283	2.458	628
1920	338	2.073	1.086
1921	363	2.049	903
1927	311	2.212	3.228
1929	316	2.323	2.619

Gårdejer Hans Michael Hansen, Snelvær (1888-1958). Foto 1940'erne i privateje.

Fremgangen betød, at førkrigsniveauet fra 1913 (s. 169) næsten var nået. På mejeriet øgedes mængden af indleveret mælk fra 1.390.272 pd. i 1919 til 5.121.904 pd. i 1925 og 6.316.204 pd. i 1933. Mest markant var fremgangen inden for svineholdet - det steg med mere end 50% indtil 1927.

Det stigende svinehold var udtryk for, at griseavl i 1920'erne var fordelagtig og langt mere rentabel end kvægopdræt. På den baggrund skal det også ses, at Aabenraa andelssvineslagteri blev oprettet i 1922, bl.a. takket være en aktiv indsats fra fhv. gdr. Jes Peter Hansen, Snelvær (1861-1932). Han var formand gennem flere år og blev fulgt i formandsstolen af sønnen Hans Michael Hansen, som tillige var formand for Ensted andelsmejeri fra 1922. En lige så dygtig landmandsindsats blev ydet af Chr. Hansen på Tinggård i Stubbæk (1877-1926). Han lagde sig efter svineavl, og Tinggård blev anerkendt som avlscenter. Udensogns virkede Chr. Hansen som formand for Aabenraa amts landboforening.

Landbrugets intensivering fandt også udtryk i stiftelse af kontrolforeningen i 1922. Den voksede hurtigt så stærkt, at den 1924 blev delt i to afdelinger, for sognets østlige og vestlige del. Til gavn for hesteavlen lod N.P. Rossen i Stubbæk og H.C. Hansen i Sdr. Hostrup en præmieret hingstplag indkøbe i 1933, og i 1937 blev en hesteavlsforening dannet. Merglingen blev ligeledes drevet med energi. Lundtoft herreds mergelskab arbejdede i sognet, og en mergelbane blev anlagt forbi Ensted kro og ned mod Stubbæk by og Årup.

Alt dette kunne give det indtryk, at landbruget oplevede gyldne tider. Sådan var det dog langt fra. Mund- og klovsygen rasede slemt midt og sidst i 1920'erne. I 1925-27 meldte landbrugskrisen sig for alvor, og den kom igen i flere bølger. Den danske krone blev opskrevet, og det betød faldende salgsindtægter samtidig med, at de foregående års betydelige investeringer påførte erhvervet store gælds- og rentebyrder. Resultatet blev en likviditetskrise. I 1925-27 var forrentningsprocenten negativ.

Lidt lettede det mod årtiets slutning – i 1929-30 var forrentningsprocenten 4,5-5,0. Smør og bacon kunne endnu afsættes til gode priser, og Hans Michael Hansen kunne på andelssvineslagteriets generalforsamling i februar 1930 berette om rekordstor produktion af svin til gode priser.

Men den store produktion var en tikkende bombe under erhvervet. Tre år senere var melodien en helt anden. Formanden talte nu om den laveste flæsknotering i 50 år. Priserne faldt katastrofalt, svinebestanden måtte beskæres, og gårdejerne mærkede stærkt faldende indtægter. Deres udgifter, herunder renteudgifterne, faldt tilsvarende kun lidt. Bønderne stod dermed over for at lide rentedøden. Landbrugskrisen var altså i første række en gældskrise.

I 1925 havde 20,75% af landbrugene i Aabenraa amt været insolvente.

Nu var tallet vokset til 59%. Dommerfuldmægtig Gerhard Jensen i Aabenraa kunne i december 1933 fremlægge en statistik, som klart viste, hvor galt det stod til. I Ensted sogn havde han undersøgt forholdene på 86 ejendomme. Heraf var 24% behæftet med over 125% af værdien, 39% med 100-125% af værdien. 23% havde gæld på 50-100% af værdien, og kun 14% skyldte under 50% af værdien. Under sådanne forhold blev tvangsauktioner en hyppig foreteelse - trods talrige krise- og akkordordninger, kriselån og andre støtteforanstaltninger. Ingen kunne være i tvivl om landbrugets vanskeligheder. Hele den økonomiske aktivitet led under det, i næsten 10 år fra 1930 enten faldt eller stagnerede indtægterne (se figur side 228).

Krisen førte til en mangesidet protestbevægelse blandt bønderne. Valutaopskrivningen i 1925-27 skabte udbredt utilfredshed, som samlede sig i »Selvstyrebevægelsen« omkring Cornelius Petersen. Bevægelsen rettede skytset mod den danske stats økonomiske styre i Nordslesvig, og i 1926 opstillede »Selvstyrepartiet« til folketingsvalget som udtryk for sådanne protestholdninger. I Ensted sogn fik bevægelsen imidlertid ikke den store tilslutning. Kun 12 stemmer faldt på partiet – og dermed hørte sognet til de besindige i Aabenraa amt.

Samme besindighed viste sig igen senere. Da forrentningsprocenten i 1930 atter blev negativ, opstod Landbrugernes Sammenslutning (LS) som en landsdækkende protestbevægelse. Foreningen startede i efteråret 1930 på Randerseggen, og den 30. juli 1931 blev en sogneforening for Ensted stiftet med Jørgen Schmidt, Sdr. Hostrup som formand. Foreningen anbefalede strejke- og lockouttaktikken som midler til at få statsmagten i tale. I Ensted søgte LS på en ekstraordinær generalforsamling i andelsmejeriet at gennemtvinge en vedtægtsændring som muliggjorde boykot af ejendomme, som var overtaget ved tvangsauktion. Forslaget blev dog afvist - og domstolene kendte også andetsteds en sådan taktik lovstridig. To år senere fulgte mejeriet imidlertid en parole fra LS. I lighed med de fleste andre mejerier i landsdelen besluttede 74 ud af 93 andelshavere at standse driften en dag i protest mod de lave afsætningspriser.

I de følgende år bedredes forholdene gradvist – men der var stadig grund til utilfredshed. I juli 1935 drog henved 40.000 landmænd fra hele landet til kongen i København for at forlange bedre økonomiske vilkår. Fra Ensted deltog ca. 30 i »bondetoget«. Det var et ret beskedent antal i sammenligning med f.eks. Løjt. Herfra kom 93 - atter et tegn på den mere moderate holdning i Ensted.

Alt i alt var kriseårene med til at skabe bitterhed hos nogle landbrugere. Genforeningstidens begejstring fortog sig. Nogle af de største bønder kunne nu med en slags vemod tænke tilbage på årene før 1920, hvor der

var mere orden i økonomien, og hvor den store jordejer havde langt større indflydelse under de gamle udemokratiske valgregler (se s. 159) end under det nye danske demokrati.

Arbejdsløshed

1930'erne var hårde år for bønderne, men ikke mindre hårde for de arbejdsløse. Arbejdsløsheden var en af landbrugskrisens følgevirkninger. Det kortvarige økonomiske opsving 1919-20 blev i 1921-22 afløst af en barsk fredskrise. Arbejdsløsheden steg, og langt fra alle kunne få hjælp af en arbejdsløshedskasse. Endnu værre blev arbejdsløsheden, da landbrugskrisen kulminerede fra 1932. I november 1932, endnu inden vinteren satte ind, var 50% af de organiserede arbejdsmænd i Aabenraa by og amt uden beskæftigelse. Og problemet var permanent.

Arbejdere – de fleste vel arbejdsløse – i grusgraven ved Bjergskov. Foto 1920'erne. Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

Sognerådet var ikke begejstret for de udgifter, som fulgte med arbejdsløsheden. Man ydede nødig kontant hjælp. Var hjælp absolut nødvendig, foretrak man at give arbejde – som regel i kommunens grusgrav på Hostrupmark. Arbejdet her var en fornuftig beskæftigelse, for grus og skærver blev i store mængder brugt ved kommunens mange vejarbejder, og en del kunne sælges til amtsvejvæsenet. Vejarbejder blev også sat i gang. I foråret 1927 var der 20-24 arbejdsløse, og de blev beskæftiget dels i grusgraven, dels ved nybelægning af Eliselund-vejen.

Lønfastsættelsen for de arbejdsløse i grusgraven var imidlertid et problem, som igen og igen dukkede op. Der var jo tale om nødhjælpsarbejde,

hvor skatteyderne betalte lønnen, og arbejdet hang selvfølgelig ikke på træerne. Sognerådet ville gerne spare – ikke mindst i de allerførste år efter 1920, da arbejderstanden endnu ikke var så stærkt repræsenteret i rådet. I 1921-22 var der en del uoverensstemmelser om disse forhold. Dette års generalstrejke og lock-out prægede også tonen mellem arbejdere og bønder i Ensted.

I december 1921 holdt sognerådet møde med arbejderne, og det blev besluttet at sætte nødarbejder i gang i grusgraven. En dagløn på 6,50 kr. og 8,50 kr. for at kløve en kbm³ sten til skærver blev aftalt. Nogen tid efter viste det sig muligt at sælge grus og skærver til amtsvejvæsenet og dermed give arbejde hver dag. Blot forudsatte det, at daglønnen blev sat ned. Juleaftensdag meddelte sognerådsformand gdr. Jes J. Petersen i Torp de nye vilkår til arbejderne. Svaret var en protest, men alligevel gennemtrumfede sognerådet lønnedsettelsen. Resultatet blev en anklage fra landarbejderforbundet og den socialdemokratiske forening for kontraktbrud. Sognerådet stod længe ret stejlt. Man nægtede at yde tillægshjælp, dels fordi det ville bringe understøttelsen op over $\frac{2}{3}$ af den normale dagløn, og dels fordi mange skønnedes at have tjent så meget i en del af året, at det burde kunne strække til også for den resterende del. I det hele nægtedes at udbetale understøttelse, idet der efter sognerådets skøn var anvist arbejde »på rimelige for ikke at sige fordelagtige vilkår«. Sagen gik i hårdknude, og formanden måtte ulejlig sig til København for at få forlig med landarbejderforbundet. Nødarbejdet blev i øvrigt fortsat et stykke ind i 1922.

En heftig debat udspandt sig i disse vintermåneder, hvor arbejdsløsheden steg, og sognerådsvalget i marts blev forberedt. Den socialdemokratiske forening i Ensted fik stor medlemstilgang og anklagede »sognekongerne« for inhuman administration af de sociale love. Som sognerådets talerør udtalte gdr. Asmus Jepsen, at arbejdere og håndværkere nok burde have en anstændig betaling. »Men hvor skal pengene komme fra« – det gik jo landbruget så dårligt.

For den følgende vinter blev der foreslået i sognerådet, at gårdejerne til erstatning af nødhjælpsarbejde skulle indskrænke maskintærskningen og i stedet lade tærskede med plejl, så arbejdsløsheden kunne afhjælpes derved. Ideen vandt ikke socialdemokraternes tilslutning. De ønskede egentligt nødhjælpsarbejde. Drøftelsen er med til at karakterisere disse vanskelige år umiddelbart efter Genforeningen. Disse spændinger under fredskrisen 1921-22 er også en del af genforeningshistorien.

Arbejdsløshedsproblemet varede ved årtiet ud, og oven i købet blev den sociale hjælp skåret ned ifølge almindelig lovgivning. I den strenge vinter 1929 var det flere steder nødvendigt at foranstalte særindsamlinger til de arbejdsløse. I 1931 skulle de arbejdsløse møde dagligt kl. 10.30 til kontrol

på sognerådskontoret i forsamlingshuset i Stubbæk. Lørdag aften fik de sammesteds understøttelsen udbetalt.

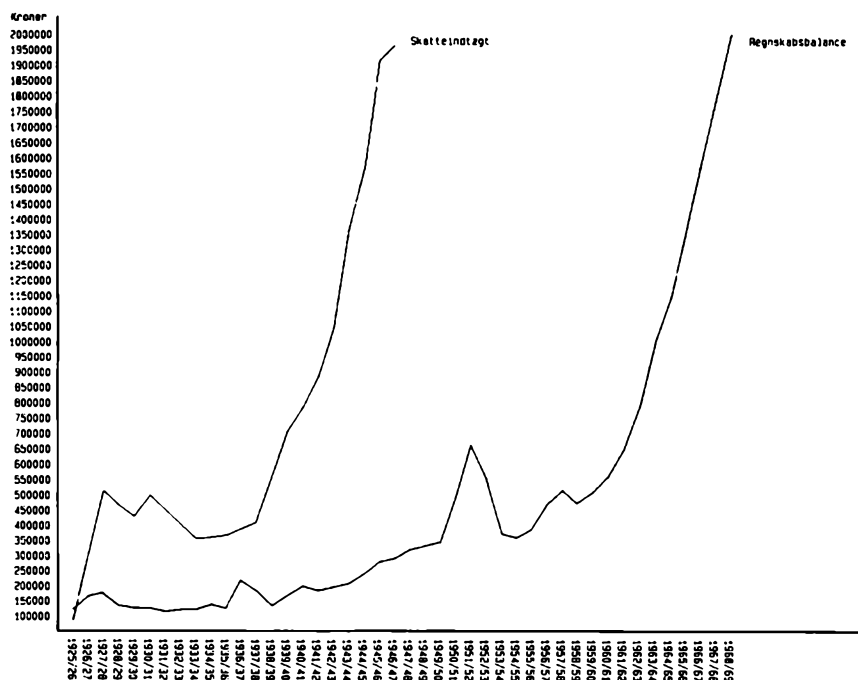
I de følgende år måtte kommunen igen sætte arbejder i gang.

Der blev også udbetalt krisehjælp af forskellig slags: Ved juletid uddeling af kød til arbejdsløse og værdigt trængende, i marts 1933 vinterhjælp til 44 personer, i december 1933 tilskud til 227 personer, både i kontanter og naturalier, i jan.-april 1935 uddeling af kød til 86 hovedpersoner og 82 bipersoner. Meget blev gjort for at lindre nøden. Men ikke nok, og ikke alle var tilfredse. Et par eksempler viser spændingen mellem sognerådet og de nødste.

I juni 1933 var arbejdsmand Olger V. Sørensen, Lundsbjerg hos sognerådsformand Jens Peter Wortmann for at søge understøttelse. Sørensen gik for at være kommunist, og han mente, at sognerådsformanden havde hindret ham i at få arbejde. Nu ville han kræve Wortmann til regnskab. Under samtalen dunkede han ham rasende i maven. Sådan gør man dog ikke ustraffet – ved retten i Aabenraa blev arbejdsmanden idømt 20 dages hæfte for vold mod embedsmand i funktion. Ved appel til Vestre Landsret blev dommen stadfæstet, og Sørensen blev desuden dømt til at betale 50 kr. i salær til forsvareren.

Ensted kommuneregnskab – befolkningens skatteindtægt og regnskabsbalance.

Som udtryk for 1930'ernes vanskeligheder faldt de indtægter, som befolkningen angav til skattevæsenet i årene o. 1930-37. Under besættelsen 1940-45 gik det igen fremad for alvor. 1955/56 var indtægterne nået op på ca. 3.500.000. Derefter gik det rigtig hurtigt, i takt med tilflytningen. 1965/66 nåedes knap 10.500.000, 1967/68 13.200.000. Regnskabsbalancen steg tilsvarende stejlt fra o. 1960. Udsvinget i 1951/52 falder sammen med indretningen af alderdomshjemmet.

Lige så drabeligt gik det til en lørdag i juli 1934. En måned forinden var den 32-årige Laura Andresen og hendes 58-årige mand og to små børn flyttet til sognet. Manden havde længe været arbejdsløs og fik anvist arbejde i grusgraven. Men det kunne han ikke klare og var så henvist til skønsmæssig understøttelse. Flere gange var ægteparret hos Wortmann og gav udtryk for, at hjælpen var helt utilstrækkelig. I flere uger mente moderen ikke at kunne skaffe varm mad til familien. Nu var de igen en lørdag hos sognerådsformanden. Konen ventede udenfor, mens manden på kontoret fik tildelt 5 kr. i kontanter og anvisning på naturalier for 6 kr. – det svarede vel i alt til knap to beskedne daglønninger til en hel uges forbrug! Da manden kom ud og fortalte om det pauvre resultat, blev Laura rasende, greb en sten på 5 pund og slyngede den med kraft mod sognerådskontorets vindue - Wortmann stod indenfor og telefonerede. En sprosse knækkede, og tre ruder blev knust. Wortmann slap uskadt fra »attentatet« – men der blev holdt lange forhør over Laura. Lad os i dag ikke dømme i sagen – dog er den bevis på tidens vældige sociale problemer og en utilstrækkelig forsorg.

Social forsorg

Det foregående kapitel har vist, at der var god brug for offentlig hjælp i 1920'erne og 1930'erne – og store ændringer skete i disse år på dette område.

Først måtte de sociale ordninger fra tysk tid omskabes efter dansk mønster. Hvad angår alderdoms- og invaliditetsunderstøttelsen blev der tale om betydelige fremskridt. De første par år blev alderdomsunderstøttelsen fastsat efter sognerådets skøn – og det kunne give anledning til tårevædede bønskrivelser til dem, der sad på pengekasen. Ved aldersrenteloven af 1922 blev satserne imidlertid fastlagt efter retsprincippet, og derefter steg både antallet af aldersrentenydere og de udbetalte beløb stærkt – fra 3654 kr. i 1921/22 til 24.234 kr. i 1923/24. Invalidere renterne steg tilsvarende fra 452 kr. i 1922/23 til 3273 kr. i 1926/27 – et vigtigt socialt fremskridt. Derefter kom der et tilbageslag med statsminister Madsen – Mygdals sparepolitik fra 1927. Både aldersrente og invaliderente blev beskåret. Til gengæld steg den egentlige fattighjælp med retsvirkning – og det var et krisetegn.

Denne fattighjælp var den normale mulighed, som stod åben for folk, hvis ressourcer i øvrigt var opbrugt, f.eks. retten til arbejdsløshedsunderstøttelse. På dette punkt betød genforeningen et tilbageskridt i forhold til de før gældende regler. Fattighjælpen betød nemlig tab af bl.a. valgret, og sognerådet foretrak længe at yde hjælp i form af den degraderende fattighjælp i stedet for at yde støtte gennem den såkaldte hjælpekasse, som ikke medførte de ubehagelige retsvirkninger. Den socialdemokratiske partifor-

ening protesterede kraftigt mod denne sparsommelighed, og kredsformanden Nis Toft anførte, at det var sognerådets pligt at stille de nødvendige midler til rådighed. Alligevel steg understøttelsen med retsvirkninger fra 2.528 kr. i 1921/22 til 8.436 kr. i 1929/30, mens hjælpekassehjælpen lå på max. 1.000 kr. Når sognerådet valgte denne politik, skyldtes det sikkert, at fattighjælpen delvis blev refunderet af staten – den var altså billigst for kommunen.

Fattighuset i Stubbæk, som var indrettet i 1907 til afløsning af fattiggården i Røllum, fortsatte, men betød kun meget lidt i det samlede sociale arbejde. Der boede aldrig mere end to til tre personer i huset. Sognets gamle fandt nu som før underhold rundt om hos børn eller pårørende – et egentligt alderdomshjem fandtes ikke. Fra 1922 og indtil nedlæggelsen i 1949 var træskomager Hans Rasmussen bestyrer. Så længe klarede Ensted sig uden et egentligt alderdomshjem. I 1928 fik Rasmussen et nyt regulativ for bespisning af lemmerne. Kostplanen så egentlig ikke dårlig ud: »Hvert lem får daglig morgen og aften et så stort kvantum rugbrød med margarine, som han måtte ønske og dertil efter ønske kaffe eller the samt middagsmad – 1. uge: Søndag 1 liter kødsuppe med ris, urter og oksekød, mandag $\frac{3}{4}$ liter vandgrød med $\frac{1}{2}$ liter mælk og frikadeller med kartofler, tirsdag øllegrød og stegt fersk fisk med kartofler, onsdag 1 liter løbekål med fersk flæsk med kartofler, torsdag 1 liter sødsuppe og klipfisk med kartofler, fredag 1 liter ærter og flæsk med kartofler, lørdag 1 liter øllebrød og spegesild med kartofler eller kødboller i skarp sauce«. I 2. og 3. uge blev der serveret en ny menu.

»I dit ansigts sved skal du tjene dit brød« – mon ikke arbejderne ved udvidelsen af Varnæsvejen i midten af 1920'erne kunne nikke genkendende til dette gamle ord? Foto i Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

Fra 1928/29 begyndte den sociale forsorg at komme i skred. De stigende sociale problemer medførte, at der blev udbetalt stadig større beløb i understøttelse uden retsvirkning, og da krisen for alvor bankede på fra 1931, fik kommunen mulighed for at udbetale midlertidig hjælp med statsrefusion. Denne ret blev naturligvis benyttet.

Endelig kom socialreformen af 1933. Reformen betød, at den gamle, degraderende fattighjælp næsten mistede sin betydning. I stedet trådte den såkaldte kommunehjælp, som nok var skønsmæssig, men som normalt ikke havde retsvirkninger. Kommunehjælpen blev den normale redning for de mange, som ikke havde andre muligheder, især når de havde opbrugt deres ret til arbejdsløshedsunderstøttelse. Fremover skulle hjælpen søges hos socialudvalget. Kommunehjælpen fik stor betydning, indtil højkonjunkturen under besættelsen for en tid gjorde den næsten overflødig. Også aldersrenten og invaliderenten steg igen efter socialreformen – i 1938/39 lå den udbetalte aldersrente på 38.728 kr. årligt.

Hvad angår sygeforsikringen blev sygekassen i 1920 omorganiseret efter dansk mønster. I 1927 blev aktiviteten udvidet med en begravelseskasse, fra starten var der 252 medlemmer. Den almindelige sygekasse havde i 1932 710 medlemmer. Fra slutningen af 1930'erne ydede kommunen et stort bidrag til ubemidlede borgeres sygesikring.

Sygeplejen blev varetaget af sygeplejeforeningen, som lønnede en sygeplejerske. Næsten alle fastboende hjem i sognet var i midten af 1920'erne tilsluttet foreningen, og det bragte en indtægt på ca. 800 kr. årligt. Sognerådet ydede et lignende beløb. Kommunen indgik også aftale med foreningen om ydelse af kommunal sygepleje.

Alle disse oplysninger om former for social hjælp må imidlertid ikke lede til den opfattelse, at vejen til det sociale udvalg var bred og ofte befærdet. Kun de færreste søgte i det daglige kontakt med det offentlige repræsenteret af sognerådet og dets underudvalg. Man satte en ære i at klare sig selv, ofte med meget beskedne midler. Derfor kunne administrationen helt indtil o. 1960 rummes i en enkelt stue i forsamlingshuset (jvfr. s. 211f).

Samferdsel

Ved Genforeningen var »lillebanen«s rolle udspillet. Lastbiler og rutebiler gjorde år for år stadig større indhug i jernbanens gods- og passagertal, og Styrptom-stationen blev lukket allerede fra 1922. Den 31. marts 1926 var det endelig slut. Amtsbanerne blev nedlagt, og rutebilerne fra Aabenraa Automobilselskab overtog opgaverne. I løbet af det næste halve års tid blev banelegemet brudt op, og hurtigt var jernbanen slettet af landkortet.

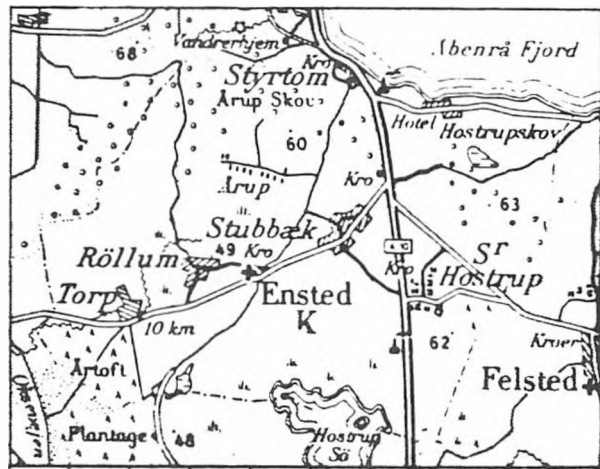
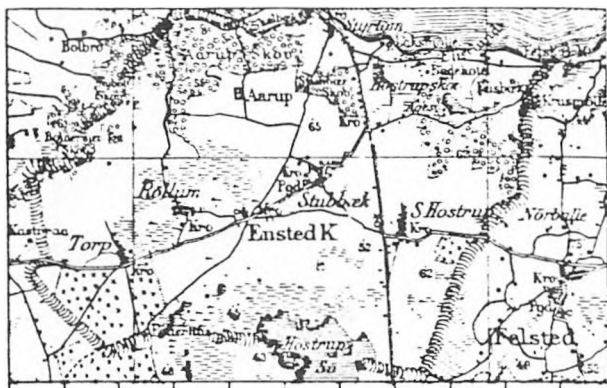
Nedlæggelsen af amtsbanen betød, at landevejene herefter skulle løse

alle transportbehov. At skabe et tidssvarende *vejnet* blev en af myndighedernes opgaver efter 1920. Opgaven var stor – for under krigen var vejene blevet stærkt nedslidt. Allerede i genforeningsåret udarbejdede de sønderjyske amtsråd en vejplan, som i løbet af 12 år skulle tilvejebringe nye, gode amtsveje som gennemgående trafikårer. Den tiltagende biltrafik gjorde også investeringer stærkt påkrævede. Arbejdet gik straks i gang, og amtets storstilede vejarbejder kom i høj grad til at sætte præg på Ensted sogn. Samtidig foretog kommunen til stadighed forbedringer på sine egne veje, kommunevejene.

Allerede i 1921 blev den store hovedvej nord-syd udbygget og forsynet med en bedre skærvelægning. Dernæst gjaldt det om at få løst de gamle problemer med vejen fra chausseen til Eliselund og videre. Vejen til Eliselund var som nævnt s. 183 og 202f anlagt i tysk tid for at give Hostrupskovbeboerne en erstatning for den vej langs stranden, som var skyllet bort i 1870'erne. Men vejen sluttede ved Eliselund, og der manglede altså en forbindelse til Strandkroen-Felsbæk. Felsted-Varnæs-boerne måtte derfor benytte Krusmølle-vejen, når de ville til Aabenraa. Længe vægrede Ensted sogn sig mod at bidrage til bedre vejlinjer her – men da amtet lovede at yde 50% af udgifterne samt at overtage den gamle vej mod Tinglev, kom der gang i sagen. I 1923 blev bygning af vejen fra Eliselund østpå besluttet, og i de følgende seks år blev der arbejdet på denne vej, som blev udbygget på hele strækningen fra hovedvejen til Varnæs. Med mellemrum lød der dog stadig klager over den stærkt befærdede vejs standard, ikke mindst på strækningen til Eliselund. Trods den stærke færdsel var det fortsat en kommunevej. Først i 1950 lykkedes det at få vejen gjort til amtsvej – til glæde for kommunekassen.

Vejarbejde på Varnæs-vejen i 1920'erne. Alt foregik med håndkraft, så det gav brød til mange. Foto i Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

De to små kort fra Trap: Danmark, 4. udgave 1929 (til venstre) og 5. udgave til højre (1967) antyder de store vejarbejder i 1920-30'erne. Man lægger især mærke til udvidelsen af vejen Lundsberg-Tinglev syd om Stubbæk og den nye »Minutvej«.

Det næste store projekt var vejen Lundsberg-Tinglev. Her lå fra gammel tid en kommunevej, som nu blev overtaget og udbygget af amtskommunen. Projekteringen skete i 1928-29, og arbejdet blev udført 1929-30. Den gamle vejs knæk og stigninger blev så vidt muligt udjævnet, og efter nogen strid valgtes en linjeføring syd om Stubbæk by og i en stor bue uden om granplantagen ved Torp. De fleste i Stubbæk havde ellers ønsket, at vejen blev lagt midt gennem byen. I november 1930 kunne vejen tages i brug – et vigtigt led i vejplanen til lettelse af forbindelsen mellem de forskellige dele af landsdelen var skabt. Denne nye vej betød, at en del af nybyggeriet i Stubbæk i de følgende år blev trukket mod syd – væk fra den gamle bykærne og ud til den nye vej.

Endelig fik vejen fra Sdr. Hostrup mod Sønderborg en kraftig »overhaling«. I 1920'erne blev den forbedret på strækningen ind mod Felsted, og fra 1936 planlagde man at nedlægge den smalle og snoede strækning gennem Sdr. Hostrup by og i stedet anlægge en ny, lige og bred vej nordøst om byen ud til hovedvejen. Det var et bekosteligt projekt. Men i 1939 blev det til virkelighed. Kloge folk regnede senere ud, at bilister kunne spare et minut ved at benytte den meget kostbare nye vej – og herefter gik vejen under navnet »Minutvejen«.

De store vejarbejder krævede megen arbejdskraft. Alt blev jo endnu udført med håndkraft, og der skulle slås mængder af skærver og køres meget grus. Endnu i 1930 var næsten alle strækninger i bedste fald befæstet med en skærve-grusbelægning, den såkaldte makadamisering. I kommunens grusgrav ved Sdr. Hostrup var der til stadighed arbejde med skærveslagning og grusgravning, og på vejene arbejdede mange. Det var hårdt, men det gav beskæftigelse i en tid præget af stor arbejdsløshed.

Et glimt fra vejbyggeriet som blev til «Minutvejen». Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

Vejarbejderne var et vigtigt led i bekæmpelsen af krisens virkninger. Hvert år blev en del arbejdere også om vinteren beskæftiget hos bønderne med at slå de gamle stendiger til skærver. Salg af dette vejmateriale var en kærkommen ekstraindtægt for bønderne i dårlige år.

Endnu i midten af 1930'erne var makadamiseringen den overvejende vejbelægning, men den stigende biltrafik sled hårdt på disse skærveveje. Som et udtryk for den nye bilisme så man fra 1925 de første benzintanke i Stubbæk og ved Eliselund, og til stadighed måtte den skrøbelige belægning udbedres. De skarpe skærver var heller ikke populære hos bilejerne – de betød mange punkteringer. Næste led i vejforbedringerne blev derfor fra 1930'erne, at vejene lidt efter lidt fik fast belægning, asfalt o.lign.

De mange vejarbejder forbedrede forbindelsen til det øvrige land. Noget lignende skete inden for *telefonvæsenet*. Indtil Genforeningen hørte de meget få abonnenter under Aabenraa købstads central. I 1920 var der kun to telefoner i Røllum, hos kommuneforstander Hans Hansen og på Katri-negård (jvfr. s. 183). I Stubbæk kommune var der i 1912-13 kun telefoner på Årup, Laksmølle og Lundsbjerg kro. I 1923 fik sognet sin egen central hos Jørgen Stabel i Stubbæk. Den åbnede med 14 abonnenter, og kort efter blev der nedlagt jordkabel til Sdr. Hostrup. Meget længe var telefon dog et eksklusivt gode, som selv velsituerede bønder sparede. I 1943 var der kun 62 abonnenter i hele sognet. Stubbæk vedblev at være en selvstændig central lige til 1969 – på dette tidspunkt var der ca. 370 abonnenter.

Året 1923 var også på anden måde et vendepunkt, for da kom det *elektriske lys* for alvor til sognet. Ledningsnettet blev udbygget, og lys blev

indlagt i alle skoler, i fattighuset, i jordemoderhuset og hos mange private. Herefter kunne også landbrugsmaskinerne tage elektriciteten i brug som drivkraft. Ændringerne skete imidlertid ikke fra den ene dag til den anden. Mange sparede længe de dyre investeringer til elektricitet og senere rindende vand. Årup-husmændene fik f.eks. først elektricitet 1948-1951 – på samme tid som ideen om det store højspændingsværk i Styrptom kom på tale! Sådan levede gammelt og nyt længe side om side, og forandringer trængte kun langsomt igennem.

Øvrige erhverv

Frem til o. 1950 var Ensted et landbrugssamfund – i denne periode måske i endnu højere grad end i tiden forud, og i alt fald i skarp kontrast til tiden der fulgte. Folketællingen i 1940 viser det klart. Af den samlede befolkning på 1402 personer kunne 53% henregnes under landbrug og fiskeri, 26% under håndværk og industri. Handel og omsætning tegnede sig for kun 5%, pensionister udgjorde 9% og transport og administration og andet var kun i alt 5% (se figur 6 side 16). Udviklingen i sognets folketal efter Genforeningen kan også forklares alene ud fra landbrugssektorens forhold. Nedgangslinjen siden 1867 var nu brudt. Men fremgangen var ret beskeden, fra 1286 i 1921 til 1402 i 1940 - det er de nye landbrugshusstande, som satte sig spor.

Større virksomheder kom ikke til sognet. Motorfabrikant H. Callesen, Aabenraa Motorfabrik havde i 1931 planer om at anlægge et skibsværft ved Styrptom, men tanken blev ikke virkeliggjort. Kød- og benmelsfabrikken i Sdr. Hostrup fortsatte ret uændret. I 1926 solgte grundlæggeren, fabrikant Carl Meier, Hamborg anstalten til Wilhelm Ebsen (1882-1949), som i 1940 udvidede med større bygninger og maskiner. Årligt blev o. 6000 dyr forarbejdet til teknisk fedt, kød- og benmel.

Handel- og omsætning blev varetaget af en eller et par købmænd i hver by, delvis i forbindelse med gæstgiverierne. Et nyt element var brugsforeningen. I 1921 oprettedes et udsalgssted for de sønderjyske brugsforeninger i »arbejderbyen« Styrptom. Dets levetid blev dog ikke lang. I 1933 fik sognet sin brugsforening i Stubbæk, bygget ved den nye landevej til Tinglev, ved starten var der 50 medlemmer. I 1944 var der 89 medlemmer, og omsætningen var næsten udelukkende almindelige butiksvarer. I 1966 var medlemskaren steget til 137 medlemmer. Brugsen var på dette tidspunkt en typisk landbrugs, og landmænd var de vigtigste kunder. 1969 blev den nedlagt.

Ellers var der de ganske få håndværkere – smede, snedker, bygmester, bager, hjulmager, tømrer og maler. De kunne klare mange opgaver, men nærheden til Aabenraa betød i stigende grad konkurrence. Fiskeriet var

på tilbagetog, omend både Styrtom og Hostrupskov i slutningen af 1920'erne kaldtes »fiskerlejer«. I 1925-26 blev registreret 19 selvstændige fiskere. I 1942/43 var der kun ni – og tilbagegangen fortsatte. Sommerhusene afløste fiskerne i de to kystbebyggelser, og i 1962/63 var der kun to fiskere tilbage.

Eliselund og sommerhusene

Allerede før Verdenskrigen havde folk i Aabenraa øje for den smukke kyststrækning fra Styrtom til Strandkroen. Som en af de første indrettede redaktør H.P. Hanssen sig o. 1903 i landstedet »Højtoft« på en af skrænterne i Hostrupskov. Her tilbragte han somrene, og hvert år samledes familie og en stor kreds af kendte danske til midsommerfest i sommerboligen. Først nød man »koldt bord« i stuerne, og derpå var der blus i haven – med udsigt til en perlerække af Sankt Hansbål lige fra Galgebakken i Aabenraa og langs hele kysten. Der blev sunget af »den blå sangbog«, og mens bålet døde hen samledes man til Rhinskvin og jordbær i stuerne – atter lød taler og sang til de små timer. 1935 var sidste gang. Den 27. maj 1936 døde H.P. Hanssen på Højtoft.

Efter 1. verdenskrig fik Højtoft følgeskab af det ene nye sommerhus efter det andet. Aabenraaerne fik øje for kystens rekreative muligheder. Ved Styrtom opstod i 1930'erne »lilleput sommerboliger eller weekendhuse«, og langs hele Hostrupskov-kysten ud mod Strandkroen rejste sig egentlige sommerhuse. Det gamle fiskerleje skiftede gradvis karakter. Det vakte

H. P. Hanssens sommerhus »Højtoft« i Hostrupskov – bygget o. 1903 i hvad man vist kan kalde en dansk-national bindingsværksstil. Historiske Samlinger.

nogen utilfredshed hos sognerådet – for sommerhusbrugerne betalte ikke skat i Ensted. Derfor lovede Aabenraa kommune i 1932 at yde årligt 450 kr. i tre år for borgernes sommerhuse ved stranden. Senere blev byens ydelse for »landligerne« et fast, stigende beløb årligt.

Kysten var nu for alvor ved at ændre karakter fra et område for fiskerne til et rekreativt areal for Aabenraaerne, ikke mindst de velhavende borgere. Henvend 30 fra Aabenraa-borgerskabet havde o. 1942 erhvervet sommerhus ved kysten. Og feriefolket hyggede sig. Hvert år i sensommeren holdt »haveforeningen Styrtom« strand- eller havefest. Der blev illumineret, serveret kaffe, danset osv.

Som toppen på kranssekagen lå det bogstaveligt talt berømte badehotel Eliselund. Hertil valfartede folk fra Aabenraa og turister fra nær og fjern. Man kunne sejle til den lange badebro, slikke sol på stranden og nyde kaffen på hotellet. Om aftenen var der ofte bal – og der afgik særlige rutebiler fra Aabenraa til hotellet. Blot gav Eliselund-vejens dårlige standard atter og atter grund til klage. Virkelig landskendt blev Eliselund, da der i 1927 blev fundet en radiumholdig kilde i haven. Vandet mentes at have helbredende virkning, bl.a. over for hudsygdomme og udslæt, Steins laboratorium sagde god for det. Hotelejer Olsen indrettede nu »mineralvandsfabrikken Eliselund« i største stil. Vandet blev beskrevet som bedre end det svenske Ramløsa og det norske Farris vand – mest blev solgt tilsat kulsyre under navnet »Elis Taffelvand«. I 1932 blev kilden overtaget af

Hotel Eliselund efter ombygningen i 1935. På verandaen var der plads til 275 gæster. Kun den gamle dansesal var uændret. Et konsortium i Aabenraa – hotelførpagter Nygaard, direktør Kr. Hansen, arkitekt S. M. Sørensen og lrs. Lorentzen stod bag restaureringen. I 1972/73 blev hotellet brudt ned og jorden udstykket. Historiske Samlinger.

Premier Ice Cream Fabrikken i Esbjerg, og der blev beskæftiget ca. 10 mand med aftapning af op mod 48.000 flasker om året. Desuden blev fremstillet en »Premier squash« på basis af appelsin eller grapefrugt og »elis vand«. En stor fremtid blev spået fabrikken – men fra slutningen af 1930'erne blev der atter stille om sagen. Radiumkilden kom ikke til at overflødiggøre den samlede danske import af Ramløsa og lignende produkter.

I 1935 blev hotellet overtaget af et Aabenraa-aktieselskab og udvidet med en stor veranda og gode værelser. Nu gik hotellet ind i en ny blomstring, hvor serviceydelserne blev mere alsidige. Det var fortsat en publikumsmagnet.

☼ Radiumkilden „Eliselund“, Aabenraa ☼
Telefon 624x og 624y **Indeh.: P. Olsen**

Hotelejer P. Olsen gjorde stor reklame for sundhedskilden. Radiumvandet havde kureret hans nyrelidelse, konens gigt, unge mænds og pigers hudsygdomme. Vandet blev fra 1927 solgt for 35 øre pr. 1/3 liter og kunne anbefales over for nyrelidelse, gigt, søvnløshed, nervøsitet, træthed, appetitmangel, mavesyge, sukkersyge, udslet og m.m. Man kunne også fremkalde fotonegativer i vandet!.

☼ Emballagen bedes snarest returneret ☼

-5-

National og politisk uro

Tysk fremstød

I sin »rejsehåndbog«, som i 1922 og 1932 udkom i 5. og 6. udgave, skrev den erfarne kender af Nordslesvigs nationale forhold H.V. Clausen om Ensted, at sognet ikke blot udmærkede sig ved en meget smuk natur, men også var godt dansksindet. Denne vurdering må stå til troende. Nok var der tysksindede, men fordrageligheden var ganske stor i 1920'erne, og også de tyske kunne se noget godt i det nye danske folkeliv. Carla Schibler erindrede i 1965, at den tyske Asmus Jepsen engang o. 1924 udtalte: »Jeg er tysk. Men noget af det bedste jeg ved er, når jeg en sommermorgen sidder ude på marken med en eller to af mine døtre og malker, da at synge Ingemanns morgensange sammen med pigerne«. Hjemmetyskernes dagligsprog var normalt også det danske sønderjysk.

Ved folketingsvalgene i 1920, 1924 og 1929 lå det tyske stemmetal på kun 5-7%, og alene valget i kriseåret 1926 bragte andelen op på 10%. 1920'erne var afspændingens år. I både skoler og kirke mødtes alle uden synlige modsætninger, og provst Nielsen fandt anerkendelse i begge nationale lejre.

Helt dødt var det tyske kulturarbejde dog ikke, men det påkaldte sig ikke megen opmærksomhed. I ganske beskedne målestok og med små midler skete der også på tysk side en »oprustning«, egentlig i slægt med den danske. I Stubbæk afholdt det stedlige »Jugendbund« såkaldt »tyske aftener« med folkedans, folkesange og diletantkomedie, og der blev arrangeret udflugter til Knivsbjerg.

De fleste tysksindede forældre sendte nok børnene i den nu danske folkeskole. Men de ville ikke lade sig nøje med denne rent danske undervisning alene. Børnene skulle også have lejlighed til at stifte bekendtskab med det tyske. Derfor blev en tysk skoleforening oprettet i Stubbæk med otte medlemmer. Forældrene lod børnene gå til eftermiddagsundervisning hos de tyske vandrelærere Fr. Christensen og Anna Wernich. Undervisningen fandt sted i Styrtom og i den »tyske kro« i Stubbæk. Efter dens omdannelse til dansk forsamlingshus i 1924 flyttede undervisningen til Aabenraa. Endnu satte det tyske arbejde dog ikke synlige spor uden for den meget snævre kreds, og det fremkaldte ikke modsætninger i de gode naboforhold.

Fra omkring 1930 blev tiderne imidlertid andre. Den økonomiske krise

var med til at trække fronterne skarpere op. Bevægelsestidens dønninger nåede til Ensted, og de satte særlig spor i skolen. Lige fra genforeningen havde enkelte børn fra Stubbæk og Røllum-Torp søgt tysk undervisning i de tyske skoler i henholdsvis Aabenraa og Uge. For at holde dem i folkeskolen i Ensted blev der gradvist indført tyskundervisning i de fire skoler, først i Stubbæk, fra 1930 i Sdr. Hostrup og Røllum og endelig fra 1937 også i Hostrupskov.

Den nazistiske opmarch i 1933 ændrede for alvor vilkårene. Og det skete ikke uden sværds slag. I årene fra 1932 blev den ene tyske privatskole oprettet i Nordslesvig efter den anden. Til sidst også i Ensted. Under Tinglev-rektoren Wilhelm Koopmanns energiske ledelse blev der dannet en »Schulverein für Stübbek und Umgegend« med bestyrer Chr. Christensen på den tyske Vogelgesang-gård i Stubbæk (det senere alderdomshjem) som formand. Den 19. oktober 1933 kunne den tyske privatskole åbne med 11 elever i fhv. gdr. Hans Wolters nybygning i Stubbæk, nu Vestergade 25. Opstandelsen i byen og i den danske avis Hejmdal var stor. Avisen anførte, at Christensen var repræsentant for den tyske kreditforening Vogelgesang, og at foreningens næstformand var en statsløs ukrainer Julius Kartz, som gentagne gange havde fået fattighjælp. De sidste elever til skolen havde man fået ved at lægge pres på en fattig dansksindet fisker i Hostrupskov med 10 børn. Den tyske avis kunne berette om, at små skolebørn i Stubbæk heftigt diskuterede skolespørgsmålet. En lille tysk pige skulle have sagt til sin danske legekammerat: »Så, nu kan du godt fortælle din far det eller skrive det i avisen«

Det følgende forår udspandt der sig igen en heftig polemik mellem den danske og tyske avis. Det kom frem, at bestyrer Christensen og den tyske lærer havde forsøgt at få arbejder Johann Mathiesen i Hostrupskov til at sende sin dreng i den tyske skole. På samme tid skulle Mathiesen have bedt sognerådet om en ny tilkørsel til sin ejendom op til landevejen. Hertil svarede sognerådsformand Wortmann, at når M. ønskede den bekostelige nye tilkørsel for at lette børnene vejen til den tyske privatskole, fandt han ikke anledning til at anbefale andragendet over for sognerådet!

Der skal ikke her gøres forsøg på at udrede sagens rette sammenhæng – historien viser blot, at det i 1933 var slut ved den nationale fordragelighed.

Den tyske privatskole var kommet for at blive. Skoleforeningens medlemstal steg til 42 i 1942. Elevtallet lå indtil 1939 på max. 17, og i 1941 kulminerede det med 24 elever – forholdsvis flest fra Stubbæk og Hostrupskov, færrest fra Sdr. Hostrup og Røllum-Torp. Det var en af de mindste tyske privatskoler i amtet. Det tyske »Dorfbücherei« i Stubbæk fik heller ikke stor tilslutning – læsertallet faldt fra 86 i 1938/39 til 49 i 1940/41.

Rammerne omkring den tyske skole i Hans Wolters beboelseshus på Vestergade var kun beskedne. Lærer Fr. Christensen og eleverne er her fotograferet o. 1940. Historiske Samlinger.

Skolen fik ikke egen bygning. Et stykke jord blev købt ved Lundsbjerg, men det kom aldrig til skolebyggeri her. Den mest kendte lærer fik skolen i 1940 med Frederik Christensen, en af mindretallets fremtrædende skikkelser. I årene 1911-20 havde Christensen ledet den tyske folkehøjskole i Nordborg, og efter Genforeningen opbyggede han det tyske biblioteksvæsen i Nordslesvig. Som følge af nazitidens brydninger måtte han i 1936 flytte til Altona, men i 1940 vendte han atter tilbage, nu som lærer i Toftlund og Stubbæk. Årene i Stubbæk blev særlig vigtige. Her fandt Christensen interesse for sognets historie, og det blev senere til den værdifulde sognehistorie, som udkom i *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* 1960-68.

Samtidig med stiftelsen af privatskolen blev der startet tyske gudstjenester. En afdeling af »Nordschleswigsche Gemeinde« blev ikke oprettet, men nogle få tyske folkekirkemedlemmer i kredsen omkring Chr. Christensen og Jes Jepsen, Stubbæk, fik tilladelse til, at den tyske frimenighedspræst i Aabenraa holdt enkelte tyske gudstjenester. Der blev også holdt tyske menighedsaftener i skolen og tysk konfirmation. Men menighedsrådet afviste at betale for lys, opvarmning og organist – eller kirketjenreløn i den forbindelse.

Alt dette gjorde dog ikke Ensted til et tysk sogn. Da det tyske stemmetal kulminerede i 1939, nåede det kun 15% – kun fire af Aabenraa amts 19 sogne havde lavere tal. I det daglige kunne danske og tyske fortsat omgås og samarbejde. Men man vidste i forstærket grad at sætte hinanden i bås. Man kendte naboens ståsted, og skellet blev trukket mere kraftigt op.

Folketingsvalg m.v. 1919-68

		Vælgere					%				
		Danske	Tyske	Passive	Selvt.	DNSAP	Danske	Tyske	Passive	Selvt.	DNSAP
Natfors	1919	465		97	368		20,9	79,1			
Folkeafs.	1920	782	551	143	88		70,5	18,3	11,2		
	1920	529	302	27	200		57,1	5,1	37,8		
	1924	589	291	28	270		49,4	4,8	45,8		
	1926	666	384	68	214	12	57,7	10,2	32,1	1,8	
	1929	700	407	48	245		58,1	6,9	35,0		
	1932	693	458	58	177	6	66,1	8,4	25,5		0,9
	1935	728	484	84	160	20	66,5	11,5	22,0		2,7
	1939	753	583	114	56	36	77,4	15,1	7,4		4,8
	1943	807	640		167	52	79,3		20,7		6,4
	1945	820	701		119		85,5		14,5		
	1947	834	644	49	141		77,2	5,9	16,9		
	1950	875	623	36	216		71,2	4,1	24,7		
	1953,1	939	674	54	211		71,8	5,8	22,4		
	1953,2	978	689	72	217		70,4	7,4	22,2		
	1957	1004	711	65	228		70,8	6,5	22,7		
1960	1031	744	61	226		72,2	5,9	21,9			
1964	1183	904	74	205		76,4	6,3	17,3			
1966	1245	1089		156		87,5		12,5			
1968	1295	1103	45	147		85,2	3,5	11,4			

Anm.: Stemmer på Bondens Selvt. 1926 er behandlet som del af det samlede danske stemmetal, men ligeledes særskilt anført. Det samme gælder DNSAP (danske nazister) i 1932-43.

Kommunevalg

	Vælgere	Tyske	Afgivne stemmer
1929	467	30	277
1937	658	88	542
1946	788	98	615
1950	816		616
1954	922	76	713
1958	1003	107	794
1962	1075	87	890
1966	1232	54	967

Det danske modstød

Det tyske fremstød og truslen mod grænsedragningen fra 1920 viste det danske flertal, at en fornyet indsats var nødvendig. I november 1933 indbød sognets nationale foreninger derfor til dannelse af »Ensted sogns Danske Samfund« – noget lignende skete i resten af Nordslesvig. 550 medlemmer blev tegnet, og foreningen startede med mejeribestyrer Lorenzen, Stubbæk som formand. Den indgik herefter i kredsen af nationale foreninger sammen med Foredragsforeningen og Ungdomsforeningen.

Tydeligst fandt »den danske oprustning« udtryk i udvidelsen af forsamlingshuset i 1935. Den gamle sal havde længe været utilstrækkelig til de mange møder og især til teaterforestillinger, og under ledelse af lærer Sørensen, Hostrupskov begyndte et stort frivilligt byggearbejde i foråret 1935. 40 unge fra sognet gravede grunden ud og byggede murene til en vis højde. Tegningerne blev gratis leveret af arkitekt Jep Fink, Aabenraa. Den 22. september 1935 kunne den nye store sal med scene, balkon og sløjdløkke indvies. Det blev en »stærk tilkendegivelse i den nationale kamp«. Nogle af de helt store navne kastede glans over dagen. H.P. Hanssen talte om forsamlingshusene som et værn om grænsen af 1920. Pastor N.P. Nielsen, Vedsted – den senere »grænsepræst« – og professor Paul Verrier – de sønderjyske krigsfangers ven fra Verdenskrigens dage – besteg også talerstolen. Provst Nielsen foreslog, at der på pladsen foran forsamlingshuset skulle opbygges en mindehøj, som kunne minde om danskhedens kamp i Sønderjylland gennem 1000 år. Ideen blev fanget – og ved frivilligt arbejde af sognets ungdom blev en mængde sten året efter kørt sammen. I 1937 kunne anlægget endelig indvies. Provsten bekostede stenedes udhugning.

Den nye gymnastiksal blev i de kommende år ramme om en storstilet mødevirksomhed. Programmet kan antydes med et eksempel fra den 29. marts 1936. Først var der gymnastikopvisning, drenge-, pige- og karlehold. Derefter diletant med elever fra Stubbæk skole og så et stemnings-

Mindehøjen foran forsamlingshuset blev indviet i 1937. Provst Nielsen og lærer A. Sørensen, Hostrupskov havde fundet på 10 indskrifter – fra »Vermund og Uffe«, over »Slutter kreds og staar fast« (om Treårskrigen udbrud 1848) til endemålet: »Saa vi vandt vor ret« (Genforeningen). Det var den danske elites udlægning af Sønderjyllands historie i 1930'ernes nationale strid. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

fuldt tableau: Danmark symboliseret af en smuk, nordisk pigetype, klædt i hvidt med krone om det lange lyse hår, stående med et stort Dannebrogssflag. Alt imens blev sangen »Danmark i tusind år« sunget af et kor bagved scenen. Aftenen sluttede med en svingom.

For en sen eftertid, præget af national afspænding, kan alt dette virke noget teatralisk. Men det kendetegner disse års stemning og den begejstrede fællesfølelse, som skabte det store frivillige og ulønnede arbejde for en fælles sag. Sådan rustede de danske sig – og tyskerne gjorde ligeså.

De politiske partier

Efter Genforeningen blev der stiftet partiforeninger efter dansk mønster. Allerede i 1921 var en *socialdemokratisk forening* med David Matthiesen som formand i virksomhed. Der blev holdt månedlige medlemsmøder, evt. sammen med landarbejderforbundet, i Stubbæk kro – og Internationale blev sunget til afslutning. En kraftig agitation i arbejdsløshedsvinteren 1921-22 førte til, at socialdemokraterne allerede nu kunne opstille egen liste til sognerådvalget i marts 1922.

Efter starten i 1921 sygnede partiforeningen hen, men under den Madsen Mygdal-ske nedskæringspolitik blev den genoprettet i 1928, nu med Hans Lorentzen, Sdr. Hostrup som formand og arbejder David W. Matthiesen, Stubbæk som sekretær. Foreningen arbejdede snævert sammen med arbejdsmandsforbundet og arrangerede oplysende foredrag, juletræsfest for børnene, gåsespil, evt. sommerfest med præmieskydning og måske en dilettantforestilling. I 1930'erne lå medlemstallet på knap 60. Det betydelige hvervcarbejde satte også spor i stærkt stigende stemmetal ved folketingsvalgene indtil 1929. Krisen arbejdede for partiet. Fra midten af 1930'erne fik partiforeningen under Hostrupskov-fiskeren Hans Hansens formandskab flere medlemmer. I 1949 var der 177. I 1949 blev Hans Hansen afløst som formand af Jørgen Christiansen, Sdr. Hostrup.

Stemmetallet ved valgene steg ligesom medlemstallet. Fra 1932 var Socialdemokratiet uden undtagelse det største parti ved alle folketingsvalg. Det var ganske bemærkelsesværdigt i et landsogn. Men der havde altid været ret mange arbejdere i Ensted. Provst Nielsen udtrykte det ved at karakterisere de sociale forhold i sognet som »jævne med mange fiskere og jordløse huse«. Ved sognerådvalgene stod partiet længe svagere, men fra 1937 sad det på det næststørste stemmetal, fra 1946 på førstepladsen. Fra 1941 fik formanden for partiforeningen, arbejdsmand og fisker Hans Hansen (1881-1968), Hostrupskov, derfor posten som næstformand i sognerådet. Hansen repræsenterede også en tid partiet i Aabenraa amtsråd og i menighedsrådet.

I øvrigt var det som venteligt partiet *Venstre*, som mest prægede billedet.

Fisker Hans Hansen, Hostrupskov (1881-1968) var gennem mange år den ledende socialdemokrat i Ensted sogn. Han beklædte mange tillidshverv: medlem af sognerådet, skolekommissionen, sygekassebestyrelsen, tillidsmand i Sprogforeningen m.v.

Da fiskeriet gik tilbage, måtte Hans Hansen ligesom flere af sine kolleger søge anden beskæftigelse – han kom til vejvæsenet. Det skyldtes ikke mindst hans indsats, at så stor en del af Ensted sogns mange fiskere, daglejere og arbejdsfolk fra 1920'erne sluttede op om socialdemokratiet.

Foto 1940'erne i privateje.

40 års jubilæum

lørdag den 13. september 1968 kl. 20 pr.

PROGRAM

Indledningsang: Vi mødes her fra dal og banke

Velkomst ved formanden

Sang: Når jeg ser et rødt flag smælde

Festtale ved folketingsmand Fritz Teichert

Sang: Danmark for folket

Kaffebord - Ordet frit

Sang: Flyv højt vor sang på stærke vinger

I 1968 fejrede den socialdemokratiske forening 40 års jubilæum. I virkeligheden var foreningen flere år ældre.

En Venstreforening for Ensted sogn blev stiftet i 1923 ved et møde hos Hans Skau på Lillehave, og kort efter blev den konstitueret med 50 medlemmer. Foreningen blev i de kommende år båret af samme kreds som forsamlingshuset og de dansk-folkelige foreninger. Frederik Bach var den første formand, efterfulgt af først gdr. Holger Hansen, Helenesminde og fra o. 1933 af Hans Skau, Lillehave. I sognerådet sad Venstremanden Jens P. Wortmann 1927-42 på formandspladsen som talsmand for de forskellige landmands- og husmandslistes, som stillede op til sognerådsvalgene.

Ved folketingsvalget i 1932 kom tidens politiske uro til Ensted. Den alvorlige krise skabte grobund for protestpartier – nazistpartiet og slesvigsk parti, og den 22. juni var der nationalsocialistisk møde i forsamlingshuset. Der var mødt ca. 150 tilhørere, især yngre landmænd. To nazister fra Flensborg og et par hjemlige partifæller promenerede partiuniformen med hagekorsarmbind. Partilederen læge Frits Clausen fra Bovrup, barnebarn af Peter Hansen Petersen på Værnting, redegjorde for programmet, og en række talere vendte sig mod »systemet«, især realkreditlen. »Vil vi ikke blive statslaver, er det på høje tid, vi vælter systemet, ellers vælter det os«, råbte LS-manden W. Deichgräber ud over forsamlingen.

Folketingsvalg

	Vælgere	Socdem m.v.	Kons.	Venstre	Rad.	Slesv. parti	Erhvervsparti	Landmdparti	Stemmer i alt
1920	529	47	33	188	26	27	8		329
1924	589	94	33	116	28	28	-	20	319
								Retsf. Selvstparti	
1926	666	127	26	184	34	68		1 12	452
							Kommunist		
1929	700	154	45	159	44	48	3	2	455
								DNSAP	
1932	693	157	96	141	31	58	2	25 6	516
1935	728	192	67	124	37	84	4	5 20	568
1939	753	256	66	143	59	114	-	6 36	697
1943	807	278	79	125	70	-	-	5 52	640
1945	820	291	75	217	60	-	12	16 -	701
1947	834	290	52	209	51	49	5	11 -	693
1950	875	280	69	183	43	36	4	44 -	659
1953,1	939	300	72	199	50	54	4	35 -	728
1953,2	978	301	94	207	51	72	4	24 -	761
1957	1004	305	85	231	44	65	5	28 SF	776
1960	1031	344	95	197	41	61	6	15 12	805
1964	1183	394	166	237	43	74	4	16 14	983
1966	1245	482	201	237	65	-	-	8 45	1093
1968	1295	441	230	223	128	45	4	8 38	1153

Sognerådsvalg 1929-1966

	Vælgere	Socdem.	Tysk	Da Borgl.	Afg. stemmer
1929	467	49	30	194	277
1937	658	132	88	321	542
1946	788	209	98	302	615
1950	816	190	–	426	616
1954	922	260	76	373	713
1958	1003	276	107	403	794
1962	1075	294	87	499	890
1966	1232	338	54	563	967

Linjemester Jørgen Christiansen, Sønder Hostrup (1903-73) var som formand for den socialdemokratiske forening medlem af Ensted sogneråd 1950-70. Han var også medlem af og en tid formand for menighedsrådet og medlem af Aabenraa amtsråd. Ligesom sin kollega i sognerådet holdleder Chr. Rasmussen var han hvad man kaldte «en kongelig dansk socialdemokrat», værdsat langt ud over partifællernes rækker. Begge var de beskæftiget ved elektricitetsforsyningen – et næsten symbolsk udtryk for højspændingsværkets betydning for sognet og socialdemokratiet efter midten af 1950'erne. Foto i privateje.

Nazisterne og de yderliggående LS-folk fiskede i rørte vande og søgte at vinde utilfredse landbrugere for deres sag. Men der lød protester. Lærer Anders Andersen fra Røllum gik hårdt og flere gange i rette med de ophidsede agitatorer.

Faktisk lod de besindige folk i Ensted sig ikke lokke. Kun seks stemmer blev afgivet på nazistpartiet ved valget senere på året. I 1943 kulminerede tilslutningen med 6,4 % af stemmetallet. Gennemsnittet i Aabenraa amt var ca. 7,8 %. Ensted lå altså ikke i den helt brune ende – omend urotiden kunne mærkes. Derimod hørte sognet fortsat til de mest danske i amtet – den tyske stemmeprocent nåede i 1939 op på 15,1. Kun fem af amtets 19 sogne havde en lavere procent.

I øvrigt synes tidens politiske uro ikke at have fremkaldt konfrontationer sogneboerne imellem. Spændingerne blot strejfede sognet. I juni 1933 holdt den nordslesvigske socialdemokratiske ungdom pinselejr ved Hostrup sø. Nogle nazister fra Flensborg dukkede op som spioner for at opsnuse Flensborgske socialdemokrater i lejren. Resultatet blev et mindre sammenstød mellem de unge og »spionerne« og et ramaskrig i den tyske presse. For Ensted-boerne var det alt sammen nærmest at betragte som »udenrigspolitik«.

Besættelsesårene

Mindestenen over menig Frode Nielsen ved landevejen Aabenraa-Flensborg syd for Sdr. Hostrup blev afsløret 30. juni 1940. Foto Jens Ravn Jensen.

Den 9. april 1940 kl. 4.15 rykkede tyske tropper over Kruså-grænsen ind i Danmark, og ligesom i 1864 fik »hovedvejssoget« Ensted besættelsen at føle meget bogstaveligt. Ifølge de gældende befalinger skulle de tropper, der var garnisoneret i grænsens nærhed, i tilfælde af angreb koncentrere et forsvar omkring Sdr. Hostrup. Begivenhederne gik dog så hurtigt, at virkeligheden blev en noget anden.

Efter grænseoverskridelsen fandt tyskernes første heftige sammenstød med de svage danske styrker sted ved Lundtoftbjerg. På retræte søgte soldaterne derefter at bide sig fast ved Bjergskov. Tyske kampvogne og flyvere pressede på, og flugten gik videre mod kommandostationen ved Sdr. Hostrup. Tyske flyvere var i luften, kastede flyveblade ned, og skød. I en cyklistdeling blev menig Frode P.K. Nielsen ramt og dræbt ud for benmelsfabriken, og tre andre blev såret. »Han gjorde sin pligt for vort fælles land og vort fælles folk«, noterede pastor Gadeberg i kirkebogen. Delingen måtte opgive Sdr. Hostrup som kommandostation og søge til Stubbæk skov. Her samledes de retirerende styrker i flyverskjul. Videre retirerede cyklistsoldaterne og staben nordpå mod Aabenraa – undervejs mødte man hjemmetyskere fra Stubbæk, der skulle ud at juble på landevejen ved Lundsberg. Alt skete lynhurtigt i de tidlige morgentimer. Ved 6-tiden var Aabenraa nået.

Krigstiden med alle dens problemer sænkede sig nu over Ensted som over resten af landet. De nationale skel blev trukket endnu skarpere op, og begge parter markerede måske mere tydeligt en holdning. I 1945 kunne lærer Andersen i Røllum berette, at der i Røllum skoledistrikt fra slutningen af 30'erne til 1945 blev rejst [danske] flagstænger ved 18 hjem. I den tyske skole kulminerede elevtallet i 1941 med 24 elever.

I øvrigt trak folk sig – bogstaveligt og i overført betydning – ind bag mørklægningsgardinerne. Hen på krigen kunne man hver aften høre de engelske flyvere i stort tal på vej til Kiel og Hamborg med deres bombelast. Nogle timer efter vendte de tilbage på vej retur til England. Fra Lundsberg bakke kunne man se lysskåret på himlen, og lyskastere som flakkede frem og tilbage. På bakketoppen syd for Stubbæk Vestergade havde det tyske militær en lytterpost, hvorfra de allieredes flyvninger blev overvåget. Nogle gange blev en del af de engelske bombelaster ved en fejl

Godsejer Svend Lund (1890-1978) ejede Årup fra 1920 til 1958. I den periode blev gården ved udstykning reduceret fra 291 ha til 87 ha. Lund stammede fra Sjælland. Han var medstifter af Aabenraa andelsmejeri (Centralmejeriet) og dets formand indtil 1964. Historiske Samlinger for Sønderjylland. P. Clausen foto 1965.

tabt på vejen sydover. En varm juleftermiddag i 1943 fløj flere eskadriller af allierede flyvere hen over Aabenraa fjord. Kysten vrimlede med badende, og ved Eliselunds bro lå henved 25 lystsejlere. Pludselig lød fem detonationer. Røgen skjulte helt udsigten fra Eliselund over byen, og store vandkaskader slyngedes op af fjorden. Bomberne var faldet midtvejs mellem byen og badehotellet, endnu mens mange strandgæster var i vandet. Forskrækkelsen var stor – på Eliselund var der ligefrem optræk til panik. Men det blev ved forskrækkelsen.

Økonomiske vilkår

Krigstidens vanskeligheder satte deres stempel over alt – på godt og ondt. Landbruget led under mangel på korn- og foderstoffer, og ko- og svinebestanden blev reduceret kraftigt. På benmelsfabrikken i Sdr. Hostrup blev der i 1941 indleveret 1.000 færre selvdøde dyr end året før, og slagtningerne på Aabenraa amts andelssvineslagteri faldt med 45% i 1941. Til gengæld lønnede kornavl sig særdeles fint, og landbrugernes forrentningsprocent steg til hidtil usete højder. Lidt af fremgangen faldt af på daglejer- og arbejderstanden, og arbejdsløsheden forsvandt næsten helt. Derfor faldt også kommunens sociale udgifter, og indtægterne steg. Disse økonomiske lyspunkter havde Ensted sogn fælles med andre landbrugsområder i besættelsesårene. Bagsiden var de mange rationeringsordninger og et tiltagende husvildeproblem. Mangel blev der på mange artikler, f.eks. uldgarn. Der blev igen lagt vægt på fåreavl, men desværre var karte og spinderok jo gået af brug. Enkelte i sognet, som havde bevaret de gamle færdigheder, fik travlt – således en arbejderkone Mathilde Hansen i Hostrupskov, som i disse år sad beskæftiget ved spinderokken og derved hjalp mange husmødre over uldgarnsvanskelighederne.

Af stor betydning for den gode økonomiske udvikling i Ensted under krigen var en enorm renæssance for tørveproduktionen. I årene efter 1920 havde udenlandsk brændsel – tyske brunkulsbriketter og kul – i stigende grad fortrængt den hjemlige tørv hos mange forbrugere. Da krigen i 1939 nærmede sig med raske skridt, vågnede interessen for tørv igen næsten fra den ene dag til den anden. Med betydelig statsstøtte blev Danmarks produktion af tørv og brunkul 15-doblet, og priserne tredobledes i sammenligning med tiden før krigen. Alene i Sønderjylland var over 3.000 mand hver sommer beskæftiget i moserne. Eventyret kom også til moserne i Ensted sogn, og det varede stort set til 1953, da rationeringen af udenlandsk brændsel atter ophørte.

Traditionelt blev tørv strøget udelukkende ved håndkraft, skåret ud af tørvebænken med en spade og benyttet i gårdenes komfurer, og den metode blev selvfølgelig også anvendt i Ensted sogn i det små både i

mellemkrigsårene og senere. Kapaciteten ved denne form for tørvegravning var dog begrænset. For at leve op til den enorme efterspørgsel efter 1940, blev der nu taget maskiner til hjælp. Forsøg var gjort tidligere. I Værntings mose ved Sdr. Hostrup var der i 1932 startet fabrikation af tørv med maskinkraft og kunstig tørring. De blev tilsat brændbare stoffer, så de kunne erstatte briketter. Virkelig stordrift kom til efter 1940.

Hvert år fra april til august blev der nu for alvor liv på moserne ved Årup, ved Røllum, langs Hostrup sø og i Klattrup mose. Proprietær Svend Lund, Årup blev formand for S sammenslutningen af tørveproducenter i Aabenraa amt og beskæftigede selv mange arbejdere på Årups 30 td land store mose, hvor et stort ælteværk til fremstilling af æltetørv blev opstillet.

Den største produktion fandt dog næppe sted på Årup, men i moserne ved Hostrup sø og i Røllum. Firmaer i Aabenraa – Prima Kulimport og Skibsfart A/S, købmand Schmidt og entreprenør Rudolf Brink m.fl. – og firmaer fra kongeriget, bl.a. entreprenør Bertil Nielsen, Vejle, drev de største værker. Alle benyttede maskinkraft. Tørven blev skovlet op i vogne, som løb på skinner. Videre gik det til store ælteværker, hvor tørvemassen blev findelt og blandet med vand. Resultatet blev en tørvegrød, som herefter blev kørt til læggepladsen og bredt ud til tørring. Alt afhang derpå af godt vejr med sol og blæst, så tørven kunne tørre. De store flader af tørv blev skåret ud i passende stykker, vendt adskillige gange, og derpå gik det med lastbil til Aabenraa, til havnen eller jernbanen og ud over det ganske land. I mosen ved Røllum var teknikken delvis en anden. Her blev der fremstillet pressetørv – tørvemassen blev uden tilsætning af vand sendt gennem tørvepressere, og derved formet til tørv.

Stordriften på moserne krævede mange folks arbejdskraft. Alene i Primas mose ved Hostrup sø var 50 mand beskæftiget i 1941, og den daglige produktion udgjorde 300.000 tørv. I Klattrup arbejdede forment-

Glimt fra tørveindustrien under besættelsen. Tipvognene fyldes med tørvemasse, som køres til det store ælteværk. Fotos i Aabenraa Museum.

På Røllum mose er Carl Jessen her i gang ved tørvepresseren. Privateje.

Fabrikant Mailand, Aabenraa ser på tørvestakke i J. Staugaards mark i Røllum. Ensted sogns lokalhistoriske arkiv.

lig omkring 100 mand, og på briketfabrikken i Røllum blev tørvesmuld presset til briketter – i 1951 siges 160-170 mand at arbejde her. Der var rift om arbejdskraften, lønnen var høj, og folk strømmede til fra hele Danmark, Norge, Sverige. Mange kvinder og skolebørn tjente en god sommer-skillings ved at vende tørv, som lå til tørring. De mange tilrejsende boede rundt om på kroerne, i primitive barakker på arbejdspladsen eller på gårde. Marketenderier blev oprettet på moserne, hvor arbejdstiden var

lang, fra 4 morgen til 10 aften i højsæsonen. Der blev tjent gode lønninger, så gode at en arbejder kunne leve resten af året på sommerens løn.

Storproducenterne fremstillede æltetørv med betydelig maskinkraft og stort ælteværk. Produktionen kunne også foregå på mere beskedne facon. Det var ikke ualmindeligt, at arbejdsfolk lejede en moselod og her tjente en sommerløn i krigens år. I Røllum mose lejede arbejder Bernhard Callesen fra Aabenraa således en lod i 1942-43. Sammen med en lejet medhjælper gik han i gang. Medhjælperen skovlede tørvemassen op i en hestetrukket æltevogn – dvs. en tohjulet kærre (en jumbe) med en roterende ælteaksel besat med knive. Når kassen var tilstrækkelig fyldt, hældte Callesen vand på og lod hesten trække vognen hen mod læggepladsen. Undervejs snurrede akslen rundt og æltede tørvemassen i kassen. Ved læggepladsen blev kassen tippet rundt, så indholdet flød ud på jorden, hvor det glattedes ud med en skovl og senere blev skåret ud til tørv. På den måde kunne der fremstilles adskillige tusinde tørv på en dag. Utallige andre gjorde som Callesen. Hveranden mand i sognet fremstillede i disse år sine tørv selv. Det gjaldt også husmændene på Årup, som ikke selv ejede mose. De lejede så en klat mosejord, og fremstillede æltetørv med hver en lille jumbe. Bønderne udnyttede alle deres moser, og de havde ofte svært ved at tilfredsstille efterspørgslen.

Arbejdet fortsatte i de forskellige moser efter 1945, men gradvis blev omfanget begrænset. I 1953 var det endelig slut med stordriften – tørveproducentforeningen i Aabenraa amt, som ved kulminationen havde haft 60 medlemmer, og nu var nede på 23, havde udspillet sin rolle og blev ophævet. Dyrtid for importeret brændsel senere i 1950'erne gav tørveproduktionen endnu en spredt opblomstring. Men det var absolut sidste chance for den hjemlige brændselsproduktion. Fra o. 1960 mistede tørvene, som gennem århundreder havde været af grundlæggende betydning i Ensted sogns økonomi, endelig deres værdi. Nu blev der i stedet talt om at opdyrke moserne ved Røllum.

Modstandsbevægelsen

Besættelsesårene betød, at der blev fornyet opslutning om det danske arbejde. De gamle folkeligt-nationale foreninger fik god tilslutning til møderne. Ungdoms- og idrætsforeningen, Foredragsforeningen, Danske Samfund og Dansk Nordisk Ungdomsforbund holdt fællesmøder, og ofte var forsamlingshussalen fyldt til trængsel.

Disse års nationale samlings- og opdragelsestanker fandt også udtryk på anden måde. Pastor Gadeberg var medlem af bestyrelsen for »Landsforeningen frivillig dansk Arbejdstjeneste«, dannet 1940 i tilknytning til Dansk Samling. Foreningen drev hver sommer arbejdslejre, hvor unge fra

Peter Gadeberg (1904-75) blev sognepræst i Ensted i 1937. I 1952 måtte han tage sin afsked af helbredsgrunde, men kunne i 1958 atter tiltræde et embede i Sorby-magle-Kirkerup.

hele landet mødtes frivilligt og uden løn om en konkret arbejdsopgave. Målet var fysisk og åndelig opdragelse af de unge til gavn for hele fædrelandet. I dagene 22. juni til 20. juli 1941 fik Gadeberg stablet en lejr på benene på Felsbæk mølle. I alt 85 unge fra hele landet – gymnasiaster, arbejdere, håndværkere, forretningsfolk, studenter – mødtes og sled gennem 4 uger med at rydde træer og krat fra en del af den tidligere, nu afvandede mølledam, som derpå kunne komme under kultur. Møller Walsted stillede logi og en del af kosten til rådighed, foreningen betalte resten. Det var hårdt fysisk arbejde i sommervarmen, og det kneb noget med kræfterne hos de helt unge, og disciplinen var noget vaklende. 2 tdr. land blev ryddet. Foredrag, udflugter og kirkebesøg sørgede for den åndelige opdragelse af deltagerne. I mindre målestok blev ideen gentaget i juli 1944 med en kvindelig arbejdslejr i Ensted præstegård, denne gang under ledelse af Carla Schibler. 12 piger ad gangen mødtes – halvdelen af dagen var de rundt på gårdene, resten af dagen i lejren.

Lejrene var udtryk for en idealistisk, fredelig modstand mod besættelsens vilkår, men den egentlige modstandsbevægelse kom også til sognet. For alvor mærkede man det første gang i week-enden 5.-6. februar 1944. Om lørdagen kom nogle sabotagegrupper nordfra til Aabenraa for at gennemføre sabotage af virksomhederne Hamag og Aabenraa Motorfabrik. En del af de unge folk blev indkvarteret hos bilhandler og mekaniker Peter Koch i Styrptom, hvor modstandsbevægelsen havde lager. Herfra tog de ind til byen lørdag nat. Aktionen mislykkedes, og de vendte tilbage, med plan om at gentage sabotagen søndag. I mellemtiden fik tyskerne nys om skjulestedet. De omringede huset, og under ildkamp blev en af de unge dræbt. Kochs husholderske og to andre blev såret, og både husholdersken og Koch blev sendt til tyske koncentrationslejre. Koch vendte ikke tilbage.

På omtrent samme tid blev dannet modstandsgrupper i Aabenraa amt. En kreds i byen ledede organiseringen. Samme kreds havde i øvrigt allerede i 1941 haft del i oprettelsen af arbejdslejren på Felsbæk. Nogle af modstandsgrupperne blev skabt i tilslutning til De danske forsvarsbrødre. Linjemester Th. Christiansen, Sdr. Hostrup (d. 1953) var formand for afdelingen i Aabenraa, og som sådan blev han leder af en bygruppe i Sdr. Hostrup og af andre modstandsgrupper under forsvarsbrødrene. Han var en ivrig, næsten fanatisk forkæmper for den danske sag, og Gestapo fik hurtigt øje på ham. Han blev taget til fange og kom til Kolding, Horserød, Frøslev og Neuengamme.

Terrænsportsarbejdet var en anden side af modstandsbevægelsen, og her kom den unge førststuderende Knud Andersen, søn af lærer Andersen i Røllum hurtigt med. Knud var født i 1923 og blev student i Aabenraa i 1942. Han var fra barnsben et ivrigt friluftsmenneske, og gik efter studen-

tereksamen i gang med skovbrugsstudiet, først som skovarbejder i Aartoft plantage. Hurtigt kom han med i terrænsportsbevægelsen. Det var en slags kamufleret militær træning af de unge. Lærer Chr. Lorenzen, Stubæk hørte til denne kreds. Knud Andersen blev hovedmanden i sabotagegruppen i Røllum. Syv gange i løbet af 1944 fik faderen, lærer Andersen besøg af Gestapo, og den 4. juni blev han anholdt, beskyldt for at drive illegalt arbejde og for at opbevare våben og sprængstof. Det kunne nu ikke bevises, og han slap fri. Knud lykkedes det at undslippe anholdelse, og han gik under jorden. Indtil 1. oktober 1944 var han herefter leder af en lokal sabotagegruppe. De unges arbejde vakte en del sympati på egnen, men det kunne være farligt. Det fik den gamle kromand Hans Hansen på Røllum kro at føle. Han var kendt for sine sympatier, og måtte se Gestapo på besøg til husundersøgelse. Der var dog intet at finde.

I efteråret 1944 flyttede Knud Andersen nordpå, og i januar 1945 blev han af ledelsen for Region III sendt til Ribe som sabotageleder. En måneds tid arbejdede han med stor succes, men den 28. februar 1945 var det slut. Under et forsøg på at redde en kammerat ud af Gestapos klør uden for Tange plantage ved Ribe blev han hårdt såret og taget til fange. Der fulgte et slemt sygeleje på tysk feltlazaret og i Frøslevlejren, hvor han døde af sårene den 23. april 1945. Familien fik hverken lov at se sønnen eller modtage breve, og han blev begravet uden for Frøslevlejrens pigtråd i Granplantagen. Det var en hård skæbne – og ovenikøbet fortsatte Knuds to søstre det illegale arbejde under hans fravær. Den ene søster udførte kurertjeneste for modstandsbevægelsen og blev taget den 14. oktober 1944. I to måneder sad hun i fængsel i Kolding og Frøslev. En anden søster fortsatte dette arbejde indtil kapitulationen.

Umiddelbart efter kapitulationen blev Knud Andersens grav fundet uden for Frøslevlejrens pigtråd. Kisten blev ført til Ensted, hvor begravelsen fandt sted den 10. maj 1945. Et hundredtalligt følge lyttede til pastor Gadebergs tale foran mindet for de faldne i 1. Verdenskrig. Frihedskæmpere med maskingevær fulgte kisten – et fremmedartet skue på en kirkegård – men sådan var stemningen i maj 1945. Ensted sogns lokalhistoriske arkiv. Foto Th. Christensen.

Gennem flere år havde der været tanker fremme om at bygge tårn på Ensted kirke. Derved ville man få øget plads i kirken, og klokkerne ville bedre kunne høres i sognets spredte byer. Et tårn ville også være med til at give det markante samlingspunkt, som altid havde manglet i sognet uden kirkeby. Et møde om sagen blev indkaldt til den 4. maj 1945, og den påfølgende indsamling gav stor tilslutning. Tårnet blev opfattet som en tak for friheden. Arkitekt Holger Mundt, Sønderborg udarbejdede tegningen. Men den kongelige bygningsinspektør og Nationalmuseet nedlagde veto. Først i 1949 gav menighedsrådet op over for modstanden – meget fornærmet. Pengene fra indsamlingen blev i stedet i 1956 anvendt til bygning af et ligkapel. Ensted præstearkiv Bd. 8.

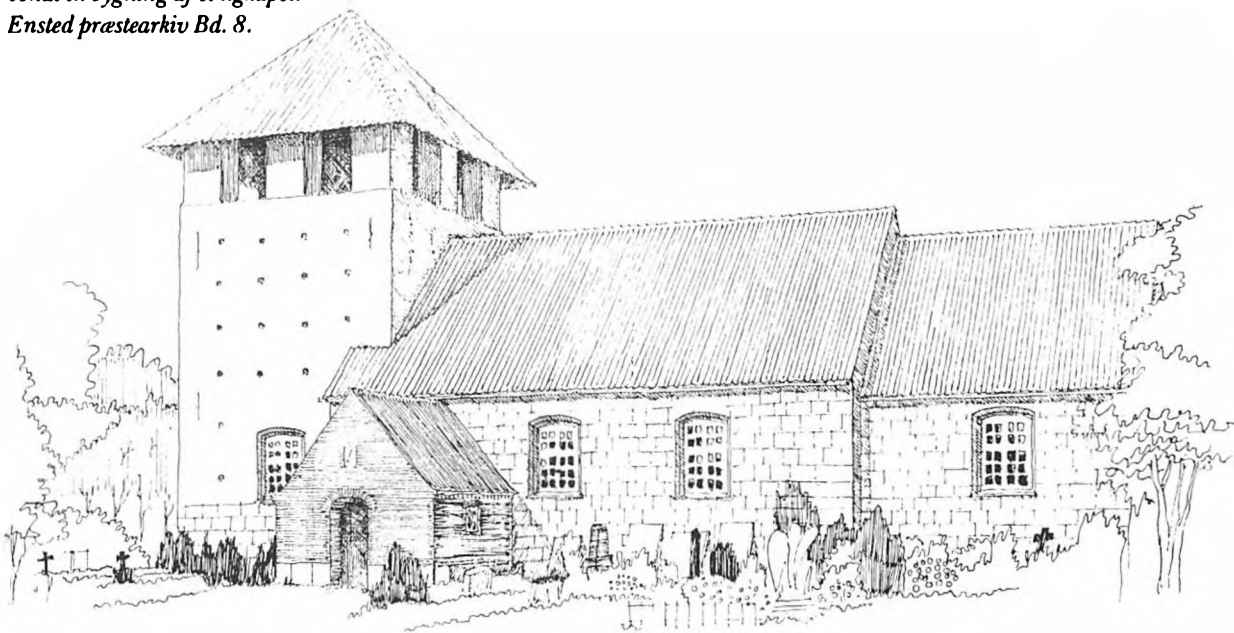
Bomber mod den tyske skole

Befrielsen den 5. maj 1945 vakte naturligvis jubel i Ensted, som over alt. Allerede et par dage forinden var der møde om indsamling af midler til bygning af et kirketårn. Man ville benytte den øjeblikkelige pengeregighed til at give kirken et værdigt tårn, som symbol på befrielsen. Der blev holdt møde med provst Beyer fra Rinkenæs og kirkearkitekt S. Fritz fra Aarhus, og offervilligheden var stor. 13.227 kr. blev indsamlet, det var mange penge dengang, glæden over friheden gjorde folk offervillige.

På mange måder var det en begivenhedsrig tid. Fremmede flygtninge søgte nordpå, og Ensted måtte tage sit kontingent. En tid blev både forsamlingshuset i Stubbæk, den tyske skole og villa Waldeck ved Lundsbjerg beslagnet til indkvartering.

For hjemmetyskerne var det en bitter tid. Flere af de ledende i det tyske foreningsliv blev interneret i Fårhus. Nogen tid efter skete der noget, som også for flertallet af sognets befolkning måtte give frihedsrusen en noget kedelig bismag. I alt fald måtte alle besindige og ansvarsbevidste føle skam. Sagen drejede sig om den tyske skole.

Ved kapitulationen var den tyske skoleforenings ledelse blevet fængslet, men forældre kredsen ønskede alligevel trods vanskeligheder at søge skolen anerkendt på ny. Der kunne påregnes 17-18 elever. Frederik Christensen skulle fortsætte som lærer. En tid blev skolen forbudt, men man indgav officiel ansøgning om genåbning og fortsatte i det små med hjemmeundervisning af børnene, bl.a. på Stubbækgård og Røllumgård. Denne hjemmeundervisning af så mange børn var imidlertid ikke velset af alle, og

skolebygningens ejer, Hans Wolter modtog trusler, så han ikke vovede at lade skolen fortsætte i ejendommen. Så flyttede børnene til gdr. Chr. Stabel ved Ensted kro. Fra de ukendte modstandere af den tyske undervisning blev der svaret med bombetrusler. Skolekredsen overhørte det, i tillid til at der var indgivet ansøgning om skolens fortsættelse.

Nu viste det sig, at truslerne var alvorlig ment. Den 25. januar 1946 sprang en bombe og knuste 6 ruder hos Stabel. Dagen efter kom der et nyt trusselsbrev, og man måtte frygte, at bomben næste gang ville blive lagt *inde* i skolen. I den situation besluttede skoleforeningen at indstille undervisningen. Alle børn blev derpå tilmeldt dansk skole, og i juli 1946 blev skoleforeningen endeligt opløst.

Bombesagen vakte stor opmærksomhed i pressen, og den skabte bitterhed på tysk side. Uden tvivl lå der også fejl hos den danske skolekommission i sognet. Det var beklageligt, at det skulle være bomber, som førte til lukningen af den tyske skole. Det første år efter befrielsen var imidlertid de stærke stemningers tid, hvor alt ikke skete efter modent overlæg. Heller ikke i et sogn som Ensted, hvor de to nationale parter ellers altid havde kunnet tale sammen.

Befolkningsudvikling

Folketal 1910-45

1910	1.282
1921	1.286
1925	1.438
1930	1.387
1935	1.372
1940	1.402
1945	1.501

Som nævnt steg befolkningen efter 1920. Udstykningen kaldte nye familier til, og levevilkårene blev bedre for alle. Levealderen voksede. Helt var ældre tiders trusler mod befolkningen, især spædbørnene dog ikke borte. Endnu i 1920-30'erne var dødsfald blandt småbørn ret almindelig. En afgørende forbedring i forhold til tidligere var der imidlertid. Mens 33% af dødsfaldene i årene op mod Verdenskrigen ramte børn under ni år (s. 199) gjaldt det nu 21%, og mens 45% dengang døde i en alder af over 60 år, kunne nu 58% glæde sig over denne højere alder (se figur 2 s. 12). Lægevidenskaben og forbedrede levevilkår mærkedes. Også dette var med til at øge befolkningstallet.

Dødelighed 1921-42

Døde i alder af		
dødfødt	14	4%
Under 1 år	49	14%
1-9 år	12	3%
10-59 år	72	21%
over 60 år	204	58%
	351	100%

Det var endnu landbruget, som helt dominerede levevilkårene. I 1940 udgjorde fiskere og landbrugere og deres husstande 53,6% af befolkningen. Selv når de ca. 10 fiskere trækkes fra, er landbrugets dominans tydelig. Mekaniseringen var kun lidt fremskreden, og folkeholdet på gårdene var stort. I 1925/26 var der i alt 183 karle, piger og medhjælpende sønner og døtre. På Elmetoft var der eksempelvis en fodermester, tre karle og to piger, på Snelskær fire karle og to piger, på Tinggård en fodermester, tre karle og to piger, på Katrinegård en fodermester, to karle og en pige. På Årup var der husjomfru, forvalter, 4 landvæsenselever, fodermester, to karle, fire daglejere og en pige. Det var i denne store gruppe af tjenestefolk, som ofte skiftede til maj-og november flyttedagene, at Ungdomsforeningen gjorde et stort arbejde. Den økonomiske fremgang i besættelsesårene for landbrug og tørveindustri var også med til at øge befolkningstallet i sognet. På de kun 5 år fra 1940 til 1945 steg tallet fra 1.402 til 1.501.

Nye tider

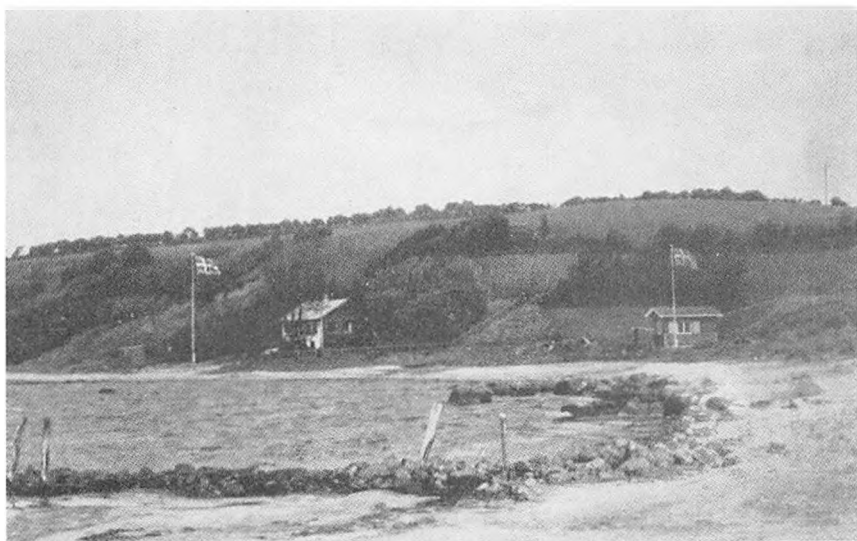
Industrien kommer til Ensted

De første år efter befrielsen var en rolig periode uden de store forandringer. Under krigen var indbyggertallet steget en del – fra 1402 til 1501. De følgende år lå det næsten helt uændret. I 1950 blev der talt 1521 indbyggere. Derefter gik det hurtigt. I de følgende 20 år skulle sognet opleve forandringer som aldrig tidligere. Nu skiftede Ensted for alvor ansigt – fysisk og socialt og økonomisk.

Den nye æra blev indledt, da to store virksomheder, mælkekondenseringsfabrikken Samden og Sønderjyllands Højspændingsværk i 1950 begyndte at planlægge en flytning til Styrptom. Historien om disse to virksomheders etablering viser en lang række af de problemer, som var forbundet med den nye udvikling, og som sognerådet måtte tage stilling til. De to mægtige anlæg kom til at ligge som næsten brutale knytnæver i landskabet. Derfor kan det sidste store kapitel af Ensted sogns historie med god ret indledes med beretningen om de to store industri-anlæg i 1950'erne.

Sønderjyllands Højspændingsværk på havnen i Aabenraa stod efter krigen over for talrige problemer. Produktionsapparatet var nedslidt, den bestående kapacitet for lille, og der var ikke plads til større udvidelser på havnen. Støvplagen fra værkets skorsten havde også længe skabt vanskeligheder i forholdet til byens sundhedskommission. Direktør Jes Christensen begyndte at spejde efter arealer til et helt nyt værk. Valget faldt på Styrptom, og den 26. september 1950 mødte direktøren op til et møde i Ensted sogneråd for at bede om støtte til køb af jord til byggeplads for et nyt højspændingsværk. For sognerådet – formanden lærer Anton Sørensen, næstformand, arbejdsmand Chr. Rasmussen (socialdemokrat) og hans partifælle montør Jørgen Christiansen – var det en kærkommen henvendelse. Før havde man beklaget sig over flugten fra land til by. Nu var der chance for, at en ny stor arbejdsplads i sognet kunne overvinde arbejdsløshedsproblemet og give gode skatteydere. Der kunne måske ventes protester fra sommerhusejerne på stedet – men det måtte få være. Man havde nemlig »længe haft problemer med sommerhusbebyggelsen langs kysten, idet stranden efterhånden var helt spærret for sogneboerne, og sommerhusejerne betalte ingen væsentlig skat til kommunen«. Sogne-

Små sommerhuse og vajende Dannebrog – sådan så der ud i 1935 dér hvor Ensted-værket blev placeret i årene efter 1952. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

rådet lovede altså Jes Christiansen »al mulig støtte, da man var klar over, at det ville få stor fordel for sognet«.

Herefter købte kommunen den nødvendige jord, som skulle sælges videre til højspændingsværket. Der blev et tab for sognets kasse på 11.175 kr. ved denne transaktion, men det var kun lidt i forhold til »de fordele man vil opnå ved at have den pågældende virksomhed i kommunen«. Socialdemokraten Jørgen Christiansen mente tilsvarende, at tabet ikke var »så galt, når man ser på fordelene af at have værket liggende i sognet, hvorved vi må regne med kommende gode skatteydere«.

Men kritiske røster rejste sig. 46 sommerhusejere – de fleste huse lå på lejet grund – samledes til protestmøder. Der blev klaget til fredningsmyndighederne over værkets placering på det naturskønne areal, hvor den smukke udsigt over fjorden ville blive ødelagt. Det nyttede imidlertid kun lidt. I oktober 1951 forelå statsministeriets godkendelse af projektet. Som plaster på såret blev det aftalt, at byggeriet skulle holdes mindst muligt synligt fra vejen. For at opnå dette blev byggeriet rykket langt ud i vandet på delvis opfyldt grund, og beplantningen ud mod hovedvejen skulle udformes efter fredningsmyndighedernes ønske. Man tør vist sige, at det var en ringe trøst for naturelskerne. De 23 sommerhusejere på stedet fik besked om at få husene fjernet senest den 1. maj 1952 mod en erstatning på 20.000 kr. Sent på vinteren 1951/52 var piloteringsarbejderne allerede begyndt. »En del sommerhuse måtte bort og noget af udsigten fra syd over Aabenraa fjord og by vil vel også gå tabt, men udviklingen går sin gang«, konkluderede Hejmdal.

Ja, udviklingen gik sin gang, til fordel for væksten i Ensted. Sognerådet

Styrtom, Samden og Ensted-værket o. 1966. De to virksomheder var med til at skabe bebyggelsen vest for hovedvejen, og senere også kvarteret i Hostrupskov. Lidt efter lidt opstod de også en stor del af den lokale arbejdskraft, som før havde været beskæftiget i landbrug, fiskeri og håndværk.

Arkitekt Marinus Andersen tegnede Samdens første bygninger, og den kongelige bygningsinspektør C. F. Møller, Aarhus Universitets bygningsingeniør, gav Ensted-værkets første bygninger de enkle, kubiske former. Det første Ensted-værk fra 1952-58 ses her kun som toppen af den bageste skorsten. Foran denne ses den store udvidelse fra 1965. I 1979 kom hertil mod øst en endnu større udvidelse.

I de første år var det på lokalt plan direktør Jes Christiansen og overingeniør S. E. Christophersen, som stod bag det nye elektricitetsværk. Jes Christiansen afviste at kalde værket for »Styrtom-værket«, med følgende begrundelse: »Fordi man ikke skal gøre sig selv til grin i højere grad end nødvendigt. Det kunne lyde kønt at sige: Se Sønderjyllands Højspændingsværk og Styrtom«. Den 26. juni 1958 kunne Ensted-værket for første gang kobles til ledningsnettet. P. Clausen foto. Historiske Samlinger.

glædede sig. Den 8. oktober 1952 blev det første spadestik taget til den næste storvirksomhed – *mælkekondenseringsfabrikken*. Hjernen bag fabrikken var civilingeniør Erik Bjørn Petersen. Selskabet var stiftet den 18. december 1951 med 71 sønderjyske mejerier som andelshavere, og fabrikken skulle årligt kunne omdanne 20 millioner kg mælk til mælkekonserves og mælkepulver. 50 mennesker skulle beskæftiges. Oprindeligt var det tanken at placere virksomheden på Aabenraa havn ved siden af højspændingsværket, som skulle levere billig damp, men landbrugsministeriet fandt ikke luften her ren nok. I februar 1952 besluttede selskabet så at slå sig ned som nabo til det nye Ensted-værk – til stor fortrydelse for Aabenraa. Byen førte forgæves forhandlinger med Erik Bjørn Petersen, men virksomheden og dens arbejdspladser gik byens næse forbi. Hejmdal kunne mere læserne med at fortælle følgende historie fra byrådets »budgetmiddag« på Grand Hotel i marts 1952: »Da byrådets medlemmer, embedsmændene og pressen i aften var samlet på Grand Hotel til den traditionelle efterbudgetbehandlingsmiddag og var nået til desserten, sprang der en byrådsbombe.

Overtjener Tage Petersen kom ind med en flot model af den projekterede mælkekondenseringsfabrik på et sølvfad og satte modellen på bordet foran borgmester Gjelstrup. Modellen var anbragt oven på en lastbil udhugget i is. Lysene blafrede i bilens lygter, og på siderne af dette ualmindelige kunstværk stod »Farvel Aabenraa« – »På gensyn i Ensted«. Det var resultatet af et samarbejde mellem overtjeneren og køkkenchefen«. Historien fortæller intet om borgmesterens reaktion. I Ensted godtede sognerådet sig.

Også denne gang lød der kritiske røster mod ødelæggelsen af et smukt landskab. Så meget mere bestræbte arkitekten, Marinus Andersen sig for at skabe tiltalende bygninger. Direktør Petersen mente da også ved indvielsen den 22. maj 1954, at fabrikken *netop* burde ligge så smukt – der var nemlig tale om et slags mejeri, som ikke hørte hjemme blandt rygende skorstene. Bygningen var så smuk, at selv om man tog nogle skønhedsværdier fra egnen, tilførte man den andre. Det var faktisk en ganske nydelig bygning – senere udvidelser kan vist siges at have gjort de oprindelige vurderinger af skønhedsværdien til skamme.

Samden trak arbejdere til, og det fik folketallet til at stige, især i Styrtom. Der måtte bygges boliger, først til Samden-folkene, nogle år senere til medarbejdere ved Ensted-værket. Sognerådets velvilje over for de nye arbejdsgiver-virksomheder var stor, og dette hensyn vejede ved flere lejligheder tungere end hensynet til det smukke terræn omkring de to fabrikker. I 1958 ville fredningsnævnet således frede arealet mellem Samden og Laksmølle. Det kom på tværs af virksomhedens planer om udvidelser og opførelse af en ammoniakfabrik. Sognerådet gik da med fuld energi ind for Samdens sag »og opfordrede så kraftigt som muligt til opgivelse af fredningsplanerne, idet man er yderst interesseret i at der tilføres kommunen nye erhversvirksomheder og i udvidelse af de bestående. Sognerådet vil derfor finde det meget påkrævet, at fabrikken ikke hæmmes i dets udvidelsesmuligheder«.

Planlægning – den nye tids krav

Udflytningen af Samden og højspændingsværket trak nye indbyggere til sognet og skabte nybyggeri i Styrtom. Begge dele var udtryk for en almen tendens i årene fra begyndelsen af 1950'erne – nemlig en spredning af bebyggelsen og et stadig større arealforbrug. I Aabenraa by var arealreserverne beskedne, og der blev følgelig i takt med den økonomiske fremgang behov for arealer i omegnen både til industri og boliger. Styrtom og den nærmeste kyststrækning hørte til de områder, som tidligst blev »truet« af byudviklingen. Men tendensen gik videre. Fra o. 1950 stod det klart, at bebyggelsesspredningen måtte lægges i planlagte rammer, hvis man ville undgå uheldige virkninger. Målet måtte være samlede, hver for sig adskilte bolig- og industriområder, som muliggjorde en effektiv udnyttelse af vejnet, kloakker, skoler og andre institutioner. Især måtte man undgå en spredt bebyggelse ud langs hovedvejene fra byen. Det var netop som »vejbebyggelse«, at nybyggeriet i de foregående år oftest var foregået. Der var bygget f.eks. langs Tinglevvejen og den nordre side af Vestergade i Stubbæk – huse af helt ensartet karakter. Røde murstenshuse med to vinduer i langsiden og sadeltag, en sen udgave af mønstrene fra »foreningen for bedre byggeskik«. Sådant vejbebyggelse måtte man undgå fremover, og der måtte i stedet skabes samlede parcelhuskvarterer.

Der var med andre ord brug for planlægning, udarbejdelse af dispositionsplaner og byplaner, som definerede anvendelsen af de forskellige arealer. Der måtte også sørges for kloakering af de nye bebyggelser, og fredningsmæssige hensyn blev aktuelle. Og hvem skulle påtage sig udstykning af jorden til nye virksomheder og boliger? Alle disse og flere spørgsmål var blevet påtrængende ved grundlæggelsen af Samden og Ensted-værket. Den nødvendige planlægning og regulering af de nævnte spørgsmål var noget helt nyt for sognerådet. Der var tale om nye opgaver og krav. Men lidt efter lidt lærte man i Ensted at tænke i de nye baner.

Forskellige udvalg blev oprettet på mellemkommunalt plan for at lede udviklingen i den ønskede retning. I 1951 nedsattes et såkaldt »samordningsudvalg« med repræsentanter for Ensted, Løjt, Hjordkær og Rise sogne samt Aabenraa by. Udvalget skulle rådgive kommunalbestyrelserne, søge at samordne bebyggelsesudviklingen i området og arbejde for udarbejdelse af dispositions- og bebyggelsesplaner. Alle sager om udstykninger skulle forelægges udvalget.

I perioden fra 1930'erne til hen i 1950'erne blev hovedparten af de ret få nybyggede beboelseshuse opført i det mønster, som præger husrækken på Stubbæk Vestergades nordside efter præstegården. Det er enkle rødstenshuse, præget af traditionen fra foreningen for Bedre Byggeskik. Disse statsklynshuse – i nogle tilfælde landarbejderhuse – var i høj grad med til at højne boligstandarden. Foto Jens Ravn Jensen.

Sognerådet stod i starten ret famlende over for det stigende behov for bebyggelsesplaner, kloakplaner osv. På det første møde i udvalget den 19. februar 1951 udtalte formanden for sognerådet, lærer Anton Sørensen, at man var enig i at der – som følge af den ønskelige tilflytning af nye skatteydere – måtte laves byplaner, om ikke for Stubbæk så sikkert for Styrtom. Men man ville gerne være lidt forsigtige. Det gik også langsomt. En udstykningsplan for Styrtom, hvor udviklingen viste sig først, var endnu ikke færdig i 1953. Ellers samlede opmærksomheden sig om at sikre plads for den ønskede industribebyggelse. Området mellem Varnæsvejen og fjorden skulle friholdes, og det var i stedet tanken at udlægge området syd for vejen ned mod skoven til industri. Man fandt det ønskeligt, at der kom yderligere industrier omkring Ensted-værket. Det var naturligt, at adskillige virksomheder søgte at placere sig i nærheden af hensyn til muligheden for levering af fjerndamp. Der måtte påregnes anlagt en industrivej på det påtænkte industriareal. Heldigvis blev disse tidlige tanker om et industrikvarter dog aldrig til noget. Større fremskridt i industrialiseringen skete der heller ikke i de næste følgende år. Til sognerådets store beklagelse forblev Samden og Ensted-værket faktisk enlige svaler i næsten 20 år.

Ret hurtigt tegnede sig de helt grove omrids for den fremtidige udnyttelse af sognets forskellige dele. Byudviklingen ønskedes især koncentreret i Stubbæk og Styrtom og ikke spredt i hele sognet. Sognerådet gik dog lejlighedsvis sine egne veje. I 1959 satte man således en udstykning til parcelhuse, såkaldt arbejderhuse, i gang på et kommunalt areal ved Tinglevvejen i Røllum. Det skete i modstrid med både amtsrådets og

Gulstenshuse med eternittag – typiske gennemsnitsparcellhuse fra midten af 1960'erne – sådan udformedes en stor del af det omfattende nybyggeri i ekspansionsperioden. Det var solide boliger til rimelig pris, i en billig forstadskommune. Foto Jens Ravn Jensen.

Jørgen S. Jessen (1914-80) var sognerådsformand 1962-70. Under hans dynamiske ledelse oplevede Ensted sogn en hastig økonomisk udvikling – han var god til at opfange tidens signaler og muligheder. Et bredt udsnit af befolkningen uanset politisk tilhørsforhold sluttede op om hans linje, som gik ud på at fremme tilflytningen af nye beboere og dermed skatteydere. Foto i privateje.

boligministeriets råd, og uden at der var sikret moderne kloak- og vandforsyning.

Først fra o. 1960 kom der mere system i tingene. Det skete samtidig med, at udflytningen fra Aabenraa satte ind for alvor. I 1960 blev samordningsudvalget afløst af et byudviklingsudvalg. Målet var så vidt muligt at fastlægge retningslinjerne for den kommende bebyggelse og at opdele arealerne i zoner til henholdsvis boliger, industri og landbrug.

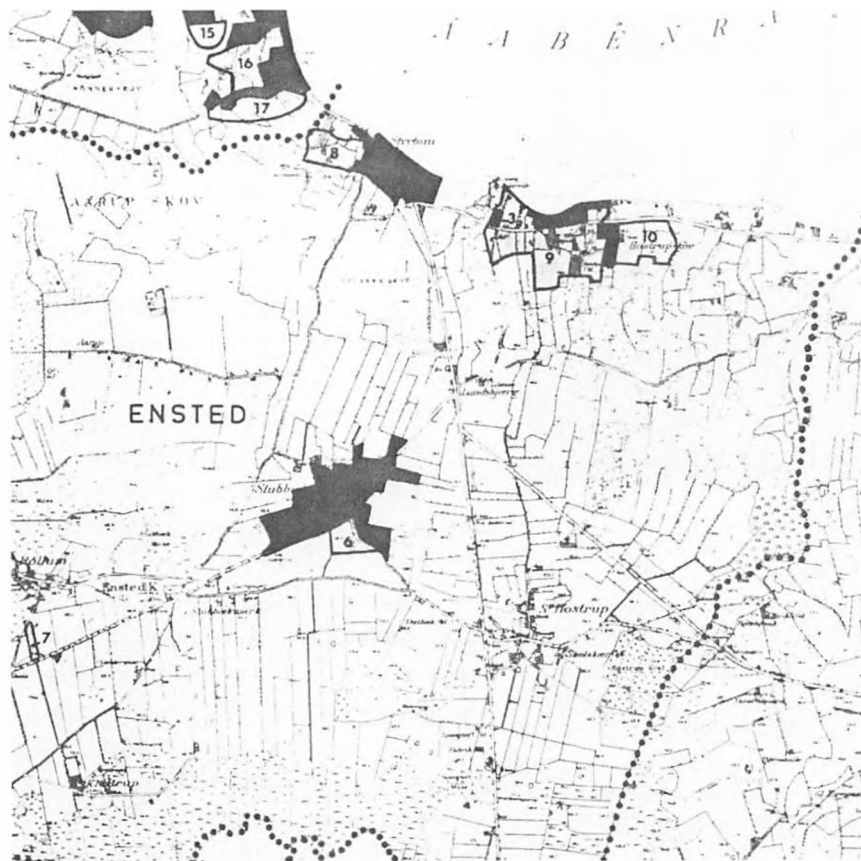
Sognerådet allierede sig nu med arkitekt Arne Poulsen, Aabenraa og indledte en mere målrettet politik, som skulle sikre rigelige arealer til bolig- og industribyggeri. Sognerådet førte an, købte jord og sørgede for byggemodning. Private udstykninger foregik kun i det helt små. Dette energiske engagement blev særlig tydeligt, efter at gdr. Jørgen S. Jessen, Torp (1914-80) i 1962 var blevet sognerådsformand, valgt på en borgerlig fællesliste af venstre og konservative. Forgængeren gdr. Jens Bladt, Sdr. Hostrup (1952-62) (valgt på en landmandsliste) havde aldrig lært at føle sig vel tilpas med de store planlægningsopgaver. Han var en forsigtig mand, som befandt sig bedst i de lokale cirkler og gerne veg udenom de fine, fremmede administratorer, folk med »kravtøj«, som han sagde. Jørgen Jessen var en helt anden type. I resten af sognet havde man altid ment, at folk fra de vestlige byer Røllum og Torp var noget gammeldags. Det gjaldt blot ikke hvad angår Jessen. Han var udadventt, med gode kontakter, god til at få forhandlinger til at glide. Og han veg ikke udenom de store, dristige initiativer. Alt sammen egenskaber, som var nødvendige i en tid med rivende udvikling.

I hurtigt tempo kom der nu planer for det ene område efter det andet.

Ved årsskiftet 1959/60 fremlagde Arne Poulsen bebyggelsesplan (senere en dispositionsplan) for første fase i Vingelhøjkvarteret i Hostrupskov, og en egentlig byplan for Styrtom blev forberedt. Industrien talte man også om. Den ønskedes placeret syd for Styrtom ned mod Stubbæk skov. Heldigvis blev det forhindret af de højere myndigheder.

Forhandlingerne i byudviklingsudvalget førte i 1963 frem til en plan som opdelte hele sognet i klare zoner. Her blev byområderne i Hostrupskov, Styrtom og Stubbæk afgrænset. Resten af sognet skulle være helliget landbrug. Denne plan blev det faste udgangspunkt for den videre bebyggelse. Senere udvidelser af de bymæssige områder skete som udvidelser af områder, der i denne plan allerede var defineret som bymæssige.

De næste år skete udbygningen efter de nævnte planer især i Hostrupskov; lidt blev der fortsat bygget i Styrtom, som snart var udbygget. I Stubbæk blev der også bygget inden for de bestående rammer. Men de var snart udfyldte, og en videre bebyggelse krævede nye tiltag. De kom i 1965-

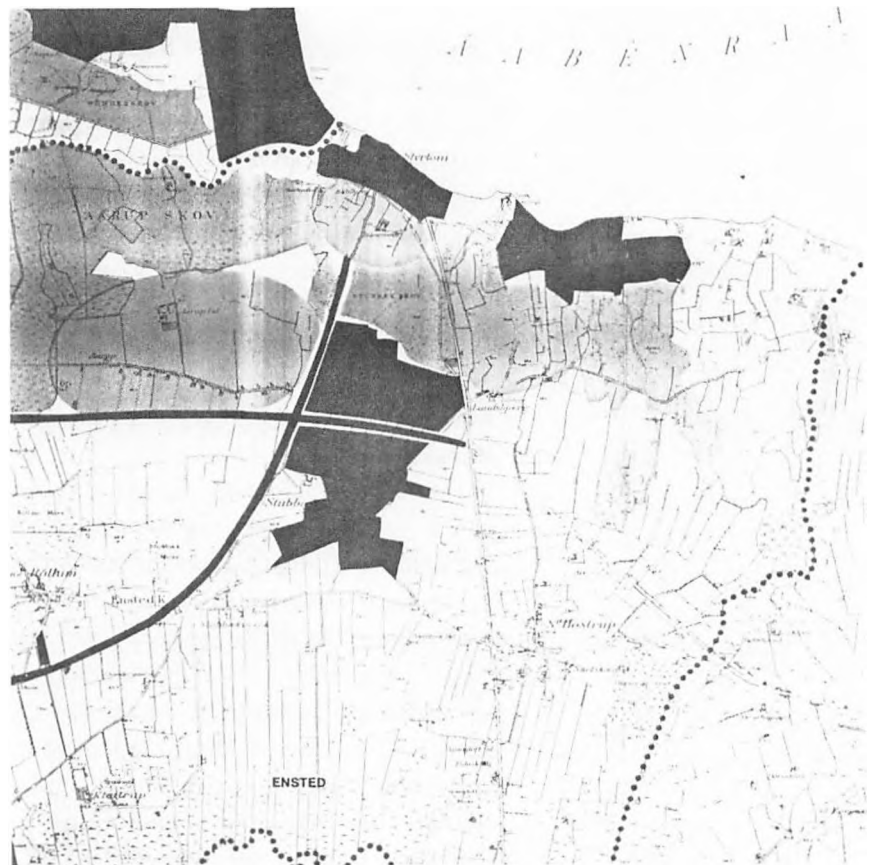

66. Sognerådet tog nu initiativer, som for lang tid fremover muliggjorde en udvidelse af den bymæssige bebyggelse i Stubbæk.

Hidtil havde næsten hele udbygningen i sognet bestået af boliger. Af industri havde man stadig kun Ensted-værket og Samden, og den megen snak om industrialisering var aldrig blevet til virkelighed. Det var heller ikke lykkedes at få udlagt arealer til industri, hverken syd for Varnæs-vejen eller syd for Styrtom. Det ville sognerådet og Jørgen Jessen nu gøre noget ved.

Det blev formentlig planerne for den kommende tilkørselsvej fra Lundsberg til motorvejen, som satte skub i denne sidste fase i planlægningen. I 1965 stod det klart, at den nye vej ville komme til at gå tværs gennem Tinggårds marker i Stubbæk. Man ville derved få arealer med beliggenhed lige op til vigtige færdselsårer – et aktiv for industrien. Dette førte pludselig og ret uventet i marts 1965 til en aftale med gdr. Holger Hansen, Tinggård om sognets køb af den 46 ha store gård for 700.000 kr. Året efter

Stadig større områder blev inddraget under bymæssig udvikling. I forslaget til byudviklingsplanen på venstre side fra 1963 var kerneområderne i Stubbæk, Styrtom og Hostrupskov udlagt som byzone, og mindre områder i Hostrupskov kunne om nødvendigt senere overføres til byzone. I byudviklingsforslaget fra 1967 på højre side var Styrtom næsten uændret, men i Stubbæk havde de store bolig- og industriområder på begge sider af motorvejtilkørslen fra Lundsberg taget form på tegnebrættet.

I Ensted menighedsråd var o. 1948 samlet en god del af de mænd, som var førende i sognets foreninger og politiske liv. Fra venstre pastor Gadeberg, fru Gadeberg, husmand Johannes Pedersen, Hostrupskov, fru Mariane Skau, Lillehave, arbejdsmand Adolf Fidler, Stubbæk, gård-ejer Jens Bladt, Sdr. Hostrup, for-mand Holger Hansen, Hostrupskov, montør/linjemester Jørgen Christiansen, Sdr. Hostrup, gård-ejer Fester Staugaard, Katrinegård i Torp.

købtes Stubbækgård på 84 ha med fuld besætning af arvingerne efter Nis Peter Rossen. Dermed havde sognerådet sikret sig fuld kontrol med udviklingen omkring Stubbæk, og hurtigt efter kunne man fremlægge klare planer for anvendelsen af de 130 ha jord. Tinggårds østermark fra Stubbæk og indtil den kommende motorvejtilkørsel skulle udlægges til boliger, strækningen videre mod Lundsbjerg afgrænset af skoven og Ensted-Styrtom-vejen skulle tjene industrien. Der skulle være plads til 250 parcelhuse, til børnehave, legeplads, butikscenter og grønt område. På 20 år ville de 250 huse være bygget og indbyggertallet steget til 5.000.

Det var faktisk storstilet tænkt. Sognet skabte dermed – i tilknytning til hovedvejsnettet – mulighed for en industrialisering, som kunne sikre Ensteds selvstændighed i konkurrencen med Aabenraa. Kun usikkerhed om motorvejtilkørselens placering forsinkede bebyggelsen. Projekteringen af industriarealet ved Lundsbjerg kom derfor først i gang i 1968. Dermed blev industriarealet først til virkelighed efter at Ensted var ophørt at eksistere som selvstændig kommune. Det store boligkvarter Buen blev også udkastet fuldt færdigt på tegnebrættet. Men kun en lille brik mod øst blev bebygget før 1970. Dette ændrer imidlertid ikke det faktum, at de store gårdkøb i 1965-66 var sidste fase i en fremadskridende planlægning forud for 1970. En planlægning som på én gang sikrede Stubbæks udbygning i mange år fremover og dermed tillige totalt tilintetgjorde den gamle landsby. Resultatet blev, at alle gårde til sidst var forsvundet fra byen – i 1985 forsvandt det sidste landbrug.

Fra bolignød til byggeboom

Husvildeproblemer var ikke ukendte i 1920'erne og 1930'erne – dels på grund af de dårlige tider, dels på grund af en vis tilflytning. Det var nødvendigt for sognerådet at sørge for tag over hovedet til de boligløse. I 1922 lagde man beslag på en arbejderbolig ved destruktionsanstalten til de husvilde, og fra samme tid indrettedes to primitive huse ved grusgraven på Sdr. Hostrup mark som bolig for 4 familier. Ejendommen bar det sigende navn »Karrusellen«. Nogle år efter blev der også indrettet husvildebolig med to lejligheder i et kommunalt hus i Sdr. Hostrup.

Fra besættelsesårene voksede boligproblemet. I 1941 blev endnu en husvildebolig opført i grusgraven ved Hostrup sø, og i 1947 blev nogle barakker fra den nedlagte flygtningelejr ved Loddenhøj flyttet til Stubbæk og Sdr. Hostrup. I alt 9 familier kunne kommunen på denne måde give tag over hovedet når det kneb.

Det var ret kummerlige boliger. Beboerne klagede til stadighed. Det regnede ned, og elektrisk lys blev f.eks. først indlagt i Karrusellen i 1958. I 1944 kom amtslægen på besøg og fandt ejendommen sundhedsfarlig. Men det gjorde ikke indtryk på sognerådet. Lærer Sørensen erklærede, at hvis denne barak var sundhedsfarlig, var 99% af landets boliger sundhedsfarlige.

Tilflytningen fra udgangen af 1950'erne forværrede boligproblemet. Størst besvær havde sognerådet, når nogle af de større gårdejere blev utilfredse med daglejer- eller fodermesterfamilier og pludselig satte dem på gaden. De stod så uden tag over hovedet, og det offentlige måtte tage affære. Bolignævnet fik travlt, og ikke mindst socialdemokraterne i sognerådet følte sig forpligtet til at gøre noget ved problemet. Husvildeboligerne var i disse år ikke tilstrækkelige, og det hændte, at forsamlingshuset måtte tages i brug til en familie, som var sat på gaden.

I årene omkring 1960 var sognerådet »på grund af den herskende bolignød nødt til at håndhæve lejelovens bestemmelser med tilbørlig skarphed«. Der blev givet afslag på alle ønsker om nedlæggelse eller sammenlægning af lejligheder, og man søgte at få de forhåndenværende lejligheder udnyttet bedst muligt. En enlig folkepensionist i Stubbæk blev tvunget til at flytte til en mindre lejlighed, fordi kommunen *skulle* skaffe en familie med 3 små børn tag over hovedet. Særlig lå man i strid med

gårdejere, som dels lod lejligheder stå tomme, dels egenmægtigt satte folk på døren, når der opstod utilfredshed. Kommunen krævede ubenyttede aftægts- og tjenesteboliger udlejet, og i nogle tilfælde blev en advokat pudset på de uvillige boligejere. Det var nødvendigt at sætte magt bag kommunens breve. Endnu i 1964 kunne sognerådet svare en chauffør, som ønskede at flytte til egnen, »at der på grund af kraftig befolkningstilvækst er en kraftig boligmangel, og at det vil være yderst vanskeligt at skaffe en bolig, og at man ikke kan hjælpe dermed«. Sagen var, at vel blev der bygget meget i disse år, men det var alt sammen privat parcelhusbyggeri, og udlejningslejligheder til ikke-bemidlede blev der ikke flere af.

Alligevel blev problemerne løst lidt efter lidt. Der blev bygget arbejderboliger med betydelig offentlig støtte, især i Røllum og Stubbæk og dermed forsvandt de gamle husvildeboliger op til 1970. Og så kom der gang i parcelhusbyggeriet. Ser man på nybyggerierne i perioden ca. 1955 til 1970 under ét er det karakteristisk, at det ikke var kommunen eller det offentlige i øvrigt, som optrådte som bygherre. I forbindelse med udflyt-

Luftfotografiet af Hostrupskov-bebyggelsen fra begyndelsen af 1960'erne viser de fleste faser i områdets nyere historie. Ved kysten enkelte fiskerhuse, og et par sommerhuse fra 1930'erne. På bakken skolen bygget i 1901, nedlagt 1969. Vest for skolen Vingelhøj-kvarterets ældste villaer. Det var noble boliger bygget i årene fra 1959 af ledende medarbejdere ved højspændingsværket og tilflyttere fra Aabenraa. De var fra første færd med til at gøre Hostrupskov til et helt anderledes kvarter end Styrton. Der kunne man undertiden høre beboerne på den anden side fjorden omtalt som »de rige i Hostrupskov«. P. Clausen foto. Historiske Samlinger.

ningen af højspændingsværket i 1952 tilbød Aabenraa amts boligselskab at opføre parcelhuse til afhjælpning af de boligmæssige vanskeligheder ved den industrielle udvikling. Der skete imidlertid intet – og i 1958 gentog selskabet sit tilbud. Atter skete der intet – først umiddelbart inden kommunesammenlægningen blev ideen til virkelighed, og der blev bygget en række udlejningshuse på Buen i Stubbæk. Disse huse var imidlertid en undtagelse fra reglen. I Ensted var næsten hele parcelhusbyggeriet privatmænds værk. Den enkelte nybygger byggede sit eget hus, og bygmestres eller konsortiers byggeri af serier af huse til videresalg forekom sjældent. Derimod var sognerådet aktivt når det gjaldt om at stille jorden til rådighed. Alle de store udstykninger blev foretaget af kommunen. Private »jordspekulanter« fik ikke mulighed for at spinde guld på efterspørgslen efter parcelhusgrunde i årene op til 1970.

Nybyggeriets forløb aftegnes tydeligt, når man ser på antallet af årligt opførte boliger:

1957	10	1964	36
1958	10	1965	32
1959	5	1966	31
1960	12	1967	19
1961	13	1968	15
1962	23	1969	22

Bag disse generelle tal gemmer sig det ene kvarters opståen efter det andet. I 1950'erne, samtidig med udbygningen af Ensted-værket og Samden, skete der udbygning i Styrtom, op mod Lundsberg og lige øst for Ensted-værket. Samden planlagde et byggeselskab »Sambo«, som skulle bygge arbejder- og funktionærboliger, nogle i flere etager. Planen blev dog på tegnebrættet. På Hvidsvej i Styrtom opførte Ensted-værket o. 1959-60

I takt med den kraftige udbygning af Stubbæk-området faldt den ene gård omkring bydammen efter den anden som offer for bulldozerne. I 1984 købte Aabenraa kommune Plums gård, et ganske markant bygningsværk i nygotisk stil fra stilforvirringens tid. Huset blev revet ned – skammeligt må man sige! Men det må erkendes, at forfaldet var meget fremskredent. Foto 1984 i Historiske Samlinger.

med Jens Dall, Aabenraa som arkitekt nogle modulhuse som funktionærboliger, og på Styrptom Engvej kom der private parcelhuse. Herefter var det stort set slut med nybyggeri i Styrptom.

I Stubbæk begyndte byggeriet langs den »nye« Tinglevvej fra 1929-30 og ved Stubbæk Vestergade. I årene lige efter 1959 kom der også en del »arbejderhuse« i Røllum ud mod Tinglevvej.

Årene efter 1960 var den kommunale planlægnings tid. Kommunen købte jord, foretog udstykning og byggemodning, og indbød liebhavere til at købe. Nogle gange blev der holdt orienterende møder i forsamlingshuset, hvor kortmateriale m.v. blev fremlagt. Det lokkede mange til at købe. Det var ikke de dårligste indtægtsgrupper, man derved fik til sognet. Men i sognerådet var der stort set enighed om denne politik – omend socialdemokraterne måske en gang imellem kunne synes, at man udelukkende tænkte på at lokke velhavere til sognet.

I Hostrupskov brød en lille kreds af 8 købedygtige liebhavere, bl.a. med tilknytning til Ensted-værket, isen, da de i 1959 ønskede byggegrund nederst på det der skulle blive til Vingelhøjvej. En sådan bebyggelse forudsatte imidlertid kloaker og vandværk, og disse dyre anlæg kunne kun forrentes, hvis der blev bygget mere end 8 ejendomme. Allerede på dette tidspunkt anede sognerådet, at der ville komme en udflytning. Man gik derfor ind i projektet og byggemodnede i alt 20 grunde. Derefter købtes i flere omgange yderligere de omliggende jorder, især gården Vingelhøj. Bakkerne mellem Eliselund og skolen blev herefter 1962-65 bebygget på grundlag af arkitekt Arne Poulsens planer. Dermed var Hostrupskov i det store og hele udbygget.

Da også Styrptom som nævnt var næsten fuldt bebygget, kom den videre udvikling til at foregå i Stubbæk. Først sørgede kommunen for udstykning af mindre arealer i og ved det gamle landsbycentrum. Ved den nye skole anlagdes Stubbæk Nyvej o. 1963, og Toften kom til 1964-65. Samtidig anlagdes Ringvej, hvor jorden delvis var i privat eje. Derpå fulgte forlængelse af Vestergade og Wais fra 1966. Dermed var det byområde i Stubbæk, som var afgrænset i byudviklingsplanen af 1964, næsten helt udbygget.

Næste skridt blev anlæggelsen af Bakkevej og det store vejsystem Buen på bl.a. Tinggaards og Stubbækgårds marker. Buen blev planlagt i slutningen af 1960'erne, og den aller østligste del blev bebygget. Resten fulgte efter 1970 – Stubbæk var nu centrum for den fortsatte befolkningstilvækst. I 1987 var Buen næsten udbygget, og et nyt kvarter med plads til ca. 190 boliger øst for Gl. Tinglevvej kom derefter på tegnebrættet.

Offentlig ekspansion

De foregående sider har vist, hvordan tilflytning og byggeri gav sognet et nyt ansigt fra 1950'erne. Den nye tid medførte nye problemer og opgaver, som kun kunne løses af det offentlige. Sognerådet måtte udvide sin aktivitet. Resultatet blev, at den offentlige administration voksede og på flere områder videreførte og udbyggede arbejde, som før var udført af private foreninger.

Alderdomshjem og sygepleje

Indtil o. 1950 boede sognets gamle normalt på aftægt hos familien – det var jo gammel skik i et bondesamfund. Fattighuset på Stubbæk Bygade gav aldrig plads til mere end et par mennesker. I 1949 besluttede sognerådet at købe gården Stubbæk Bygade 6 for at indrette et alderdomshjem. Ejendommen havde hidtil været på tyske hænder. Jorden blev solgt fra, og det gav mulighed for en langt bedre jordfordeling mellem Stubbæk-gårdene. 150 ha blev omfordelt i de følgende år. Den 29. marts 1952 gik flaget til tops ved det nye alderdomshjem, indrettet af arkitekt Chr. Surlyk i det ombyggede stuehus med plads til 14-15 gamle. Hjemmet blev hurtigt fuldt belagt. I 1960'erne var der dog sjældent mere end 10 gamle.

Indretningen af alderdomshjemmet var egentlig et ret bemærkelsesværdigt initiativ, som ikke blev ovovet i nogen af de omliggende kommuner.

Alderdomshjemmet blev indrettet i 1952 i stuehuset Stubbæk Bygade 6 – et af de mange store byggerier fra de gode år før 1. Verdenskrig. Denne tegning blev fremstillet i 1950 forud for ombygningen til alderdomshjem. I 1981 blev institutionen nedlagt. Landsarkivet i Aabenraa.

Så sent som i 1964 var Bov, Gråsten, Rinkenæs og Ensted de eneste sogne i Aabenraa amtsrådskreds, som havde alderdomshjem.

Sygeplejeforeningen fortsatte sin virksomhed. Indtil 1950'erne var det sygeplejerske Margrethe Nissen, senere søster Maren (Hansen), som cyklede rundt til hjemmene og sørgede for sygeplejen. Hjælpen blev finansieret af sygekasse, medlemsbidrag og et kommunalt tilskud svarende til det altid store underskud. I 1957 blev der etableret en hjemmesygeplejeordning.

I 1960 havde foreningen udspillet sin rolle. Fru Gerda Budsted aflagde som formand den sidste beretning, hvorefter en rent kommunal sygeplejesammenslutning mellem Ensted, Felsted og Varnæs-Bovrup sogne overtog opgaverne. En bestyrelse sammensat af de involverede sogneråd trådte i stedet for den private foreningsbestyrelse.

Forsamlingshuset bliver kommunalt

Forsamlingshuset var fortsat centrum for sognets danske foreningsliv, men det var svært for bestyrelsen at få økonomien til at løbe rundt. Sognet ydede gode tilskud til opvarmningen, og der var lejeindtægter fra skolebørns og unges brug af salen til gymnastik og for sognerådskontoret. Da dette fik en selvstændig bygning, overtog Folkebanken i 1965 lokalerne som bankfilial. Alligevel var det svært at følge med tiden. I 1952 måtte man efter forslag fra ungdomsforeningen tillade at holde bal lørdag aften, og spiritus måtte også tolereres. I 1958 blev stråtaget endelig udskiftet med fast tag, men selv om andelskapitalen gentagne gange blev udvidet, var der ikke penge til andre nødvendige forbedringer. Toiletforholdene var dårlige, og den store sal trængte hårdt til modernisering. Scenen var helt utilstrækkelig.

Fra 1962 var gdr. Peter Bach, Elmetoft formand, og det var ikke muligt for bestyrelsen at skaffe midler til modernisering inden for andelselskabets rammer. Lignende problemer havde forsamlingshuset jo kendt før. Dengang – i 1930'erne – havde man løst opgaven ved en storstilet frivillig indsats fra sognets ungdom. Nu var tiden en anden, og forsamlingshussagen og det nationale appellerede ikke på samme måde til befolkningen. Derfor måtte det offentlige træde hjælpende til.

Stemningen blev udtrykt aflærer Aage Skærbæk Marcussen på et møde med sognerådet i februar 1966: Han spurgte om kommunen ikke var interesseret i at gøre noget for beboerne i stedet for at blive ved med at trække folk til. Afgørelsen faldt i 1967. Sognerådet overtog ejendommen for gælden på 22.571 kr. – med forpligtelse til at bevare stedet som forsamlingshus for sognet og til at gennemføre moderniseringer. Jørgen Jessen lod herefter en gennemgribende istandsættelse og udbygning fore-

tage, og den 14. november 1967 var der stor indvielsesfest, hvor professor Troels Fink holdt festtalen. Huset skulle som hidtil tjene sognets organisationer, folkelige og kulturelle liv og private sammenkomster. Det offentlige trak nu et solidt sikkerhedsnet under driften.

Foreninger under forandring

I årene efter 1920 var det kredsen af danske foreninger og deres støtter, de førende gårdmænd og de få lærere, som samlede og bar kulturlivet i sognet. De påkaldte sig al opmærksomhed og førte det store ord. Fra slutningen af 1950'erne blev billedet mere diffust. De gamle foreninger havde svært ved at fastholde tilslutningen, og det var ikke i samme grad en lille fasttømret kreds af gårdejere og lærere, som lod sig høre overalt. Nye folk kom til, men det lykkedes ikke at opbygge et nyt, lokalt foreningsliv til afløsning af det gamle, som havde mistet genforeningstidens begejstring. Konkurrencen fra nye medier, fra Aabenraa og byens mange tilbud var for stærk. Tilflytningen af »byfolk« gav ikke sognets traditionelle foreningsliv nye impulser.

I Foredragsforeningen beklagede lærer Andersen, Røllum allerede i 1950, at tilslutningen til de kulturelle møder var for ringe. Man fortsatte i det gamle spor, og her gjorde bl.a. pastor Fenger en indsats som formand. Ungdoms- og idrætsforeningen valgte at gå sine egne veje. I det første årti efter 1945 var der som hidtil dilettant, folkedans, pige- og karlegymnastik, men fra slutningen af 1950'erne kneb det med tilslutningen til disse »gammeldags« beskæftigelser. Nye som badminton trådte i stedet. O. 1960 arrangerede foreningen årligt idrætsuge på sportspladsen i Stubbæk – bl.a. med håndboldkamp mellem sognerådet og husmoderforeningen. De tapre spillere fik bagefter sodavand og wienerbrød. Foreningens unge publikum fandt sig ikke meget tiltalt af de gamle kulturbærere. Ved forsamlingshusets 40-års jubilæumsfest i 1964 var ikke en eneste af ungdomsforeningens eller boldklubbens medlemmer mødt.

Blandt boldklubberne var Hostrupskov-Styrtom boldklub særlig aktiv. Foreningen havde boldbane i Styrtom og holdt her årlige idrætsuger. Klubben kunne i 1968 mønstre ca. 170 spillere ugentlig på banen. Den nød godt af den store tilflytning af folk med børn. I almindelighed kom der god gang i sportslivet i disse og de følgende år.

Aftenskolen for den konfirmerede ungdom i almindelige skolefag havde overlevet sig selv. Her satte folkeskolens indsats siden genforeningen sine spor. I stedet var der fra 1953 aftenhøjskole, bl.a. med Ensted sogns historie på programmet. Pastor Fenger var meget aktiv på dette felt.

Foreningerne var under forandring, og tilflytterne havde andre behov og vaner end beboerne nogle årtier før. Liv var der dog. I 1966-67 var der

Jørgen Emil Fenger (1913-1981) var som sognepræst i Ensted 1952-66 aktiv for foreningslivet og aftenhøjskolen, og sognets historie optog ham meget. Stor energi udviste han i sagen om bevaring af resterne af Årup-kapellet i 1959-65.

20 foreninger, og der blev årligt afholdt o. 130 møder i forsamlingshuset. Ofte kolliderede arrangementerne. Det faldt bl.a. den ny sognepræst fra 1967 Johs. Bondesen for brystet. Fuld af utraditionelle ideer engagerede han sig i foreningslivet. Sammen med skoleinspektør Knud Kristensen oprettede han en »dato-forening«, som skulle koordinere de mange arrangementer. Han fik også sammen med lærer Skærbæk oprettet en åben ungdomsklub, som med betydelig kommunal støtte startede i det moderniserede forsamlingshus i 1967. Fritids- og ungdomsklubben trivedes godt i de følgende år.

Bondesen veg ikke tilbage for noget, når det gjaldt om at tale for øget menneskeligt fællesskab. Han planlagde gudstjenester ved skov og strand og »drive-in« kirkekoncerter. I efteråret 1967 skabte han opmærksomhed ved på mannequin-scenen i »poptemplet« på Lundsberg-udstillingen at åbne en udstilling »Efter skoletid«. Umiddelbart efter Bondesens tale satte diskoteket i gang med en øredøvende pop-melodi. Hejmdal spurgte den nye sognepræst, om han havde følt sig godt tilpas i denne sammenhæng. »Jeg indvier ligeså gerne en kælderbeværtning. Præsten er ikke en ophøjet, højtidelig institution, men et menneske. Kirkens folk må også være mennesker«, lød svaret. En præst burde efter Bondesens mening uddannes som psykolog eller psykiater, og kirken måtte i en tid, hvor ungdommen havde fået nye idoler tale et nyt sprog. »Vi må have lavet en ungdomsgudstjeneste med jazz – jeg har været ude og høre på orkestre«, betroede Bondesen til avisen. En ny stil havde unægtelig fået indpas i præstegården. Man kunne måske sige, at præsten var en af dem, der forsøgte at leve op til den nye tids og de mange tilflyttede »byfolks« krav, i modsætning til nogle af de etablerede kredse i sognet. Men præstens stil var unægtelig noget udiplomatisk, og den stødte fra den første dag i embedet an hos mange. Lige til sin pensionering i 1987 lod Bondesen høre fra sig med overraskende initiativer.

Centralskolen i Stubbæk

Folkeskolens ydre rammer havde været næsten uændrede de første 35 år efter Genforeningen. De gamle skolebygninger fra preussisk tid havde været gode og tidsvarende. Samme stabilitet prægede lærerkorpsset. Genforeningslærerne sad længe i embederne. I de to små skoler Røllum/Torp og Hostrupskov var enelæreren alene om alle børn, dog med hjælp af en faglærerinde til kvindelig håndgerning. De to skoler havde i 1955 henholdsvis 40 og 39 børn. De 7 årgange var i begge skoler delt i to klasser, således at flere årgange blev undervist samtidig. De to klasser gik i skole henholdsvis formiddag eller eftermiddag. I Sdr. Hostrup (1955 49 børn) var der også to klasser med førstelærer og en lærerinde, som tillige havde

nogle timer i Hostrupskov. Stubbæk var den største skole med 80 børn i 1955, fordelt på 3 klasser med førstelærer, lærer og faglærerinde til kvindeligt håndarbejde. Ingen af skolerne havde gymnastiksal. I Stubbæk og Sdr. Hostrup benyttede man forsamlingshuset til formålet. Kun i Stubbæk var der en egentlig idrætsplads.

Disse små forhold havde egentlig længe været ude af trit med lovgivningen. Skoleloven af 1937 gav regler, som skulle udjævne forskellen mellem skoler på land og i by. Den foreskrev indrettelse af gymnastiksale, udenørs boldplads, sløjd- og husgerningslokaler m.v. Der blev givet en frist for opfyldelse af kravene indtil udgangen af 1948.

I Ensted varede det imidlertid længe, før loven blev fuldt opfyldt. En omfattende skoleplan blev udarbejdet i 1942 og godkendt af ministeriet i 1944. Det var herefter tanken at udbygge alle 4 skoler med gymnastiksale og skolekøkken og at centralisere sløjdundervisningen i Stubbæk. Der blev også lavet tegninger til de betydelige udvidelser på alle skoler, men krigstidens materiale-mangel lagde sig i vejen. Man søgte i stedet at »hjælpe sig«. I Stubbæk tjente forsamlingshuset fortsat som gymnastiksal og sløjdlokale. Nogle forbedringer skete der i disse år – i 1953 blev skolelægeordningen således udvidet med skoletandpleje.

Først i 1952 var tiden moden til at overveje mere omfattende skolereformer. Tidens løsen var centralskoler. Der blev afholdt forældremøder ved alle 4 skoler om spørgsmålet, og i de to yderdistrikter blev der omdelt stemmesedler til alle husstande og holdt afstemning om den fremtidige skoleopbygning. Møder og afstemninger gav i Sdr. Hostrup og Stubbæk næsten énstemmig tilslutning til centralisering, mens man i Hostrupskov ønskede at bevare skolen uændret og i Røllum-Torp ville bevare skolen for de tre yngste årgange. Sognerådet fulgte disse anvisninger og besluttede at bevare Hostrupskov skole for alle 7 årgange, bibeholde Røllum/Torp skole for de tre yngste årgange og samle alle øvrige børn i en ny centralskole i Stubbæk. Styrtom-børnene skulle fortsat høre under Stubbæk, og de tre yngste klasser skulle befordres til skole i bil. Arkitekt Otto Jensen, Aabenraa blev straks sat i gang med at udarbejde tegninger til den nye store skole i Stubbæk.

Sognerådet iværksatte sin hidtil største investering. Den 17. december 1954 var der grundstensnedlæggelse, og den 31. marts 1956 var klokken slået for de gamle skoler i Sdr. Hostrup og Stubbæk. 14 dage senere kunne man indvie et stort byggeri skabt af arkitekt Otto Jensen, Aabenraa, bygmestrene Nic. Schultz, Styrtom og Hans Hansen, Lundsbjerg samt andre lokale håndværkere.

Elevtallet blev lidt større end først beregnet. Kort forinden var lærer Andersen, Røllum nemlig død, og forældre-kredsen havde derefter ønsket

Stubbæk Centralskole fotograferet kort efter indvielsen i 1956. Arkitekt Otto Jensens byggeri hæver sig smukt i det bare landskab. De rene linjer antyder, at arkitekten har ladet sig inspirere af Aarhus universitet. Skolen ligger endnu ganske isoleret, og man ser Tinglevvej som en ubebygget landevej omgivet af de få huse fra 1930-40'erne. Foto på Stubbæk skole.

skolen nedlagt. Alle 40 børn fra vestersognet kom derfor med i centralskolen fra starten.

Den nye skole rummede 6 normalklasser, ungdomslokale, bibliotek, skolekøkken, sløjdløkal, gymnastiksal, læge- og lærerværelse, i alt 1682 m² bebygget areal og dertil lærerboliger. Der var nu 6 lærere. Skoleleder Knud Kristensen kunne glæde sig over bygninger, som havde kostet over 1.000.000 kr.

Desværre havde man fået bygget for småt. Den stadig voksende tilflytning øgede børnetallet, og det medførte sammen med øgede krav fra lovgivningen, at skoleudvidelser i de følgende år stod næsten konstant på dagsordenen. Allerede i 1959 blev det besluttet at udbygge centralskolen.

Sognerådet ønskede nu Hostrupskov skole inddraget under den fortsatte centralisering – det var det billigste! Svaret blev en sejr og langvarig modstand fra det parcelhussamfund, som var ved at vokse op vest for skolen.

I marts 1959 stemte beboerne for at bevare skolen som forskole for de første 4 årgange, og den fortsatte også en tid for de små børn, mens de 4 ældste årgange fra skoleåret 1960 drog til Stubbæk. Her var der den 27. oktober 1961 rejsegilde på arkitekt Arne Poulsens ny store udvidelse af centralskolen. Der var nu 232 elever og 11 lærere.

For sognerådet måtte det være en logisk konsekvens af den dyre udvidelse i Stubbæk at nedlægge Hostrupskov-skolen helt. Og dette blev også besluttet med virkning fra 1. august 1962. Begrundelsen var dels økono-

Stubbæk Centralskole fotograferet nogle år efter udvidelsen i 1962. Arkitekt Arne Poulsens pavillonbygninger skiller sig klart ud fra skolens oprindelige arkitektur – måske ikke som en forbedring. Arne Poulsen fik i disse og de følgende år stor betydning for nybyggeri og planlægning i Fjnsted kommune. Bag skolen ses Ringvej og Toften – typiske parcelhusgader anlagt ca. 1964 med ret beskedne huse, ofte tækket med eternit. På de billige grunde blev der bygget mådeholdent af folk med jævne indtægter. Andetsteds var stilen mere ambitiøs. Det gjaldt Hostrupskov, hvor indtægtsgrundlaget var noget højere hos nybyggerne. Foto i Stubbæk skole.

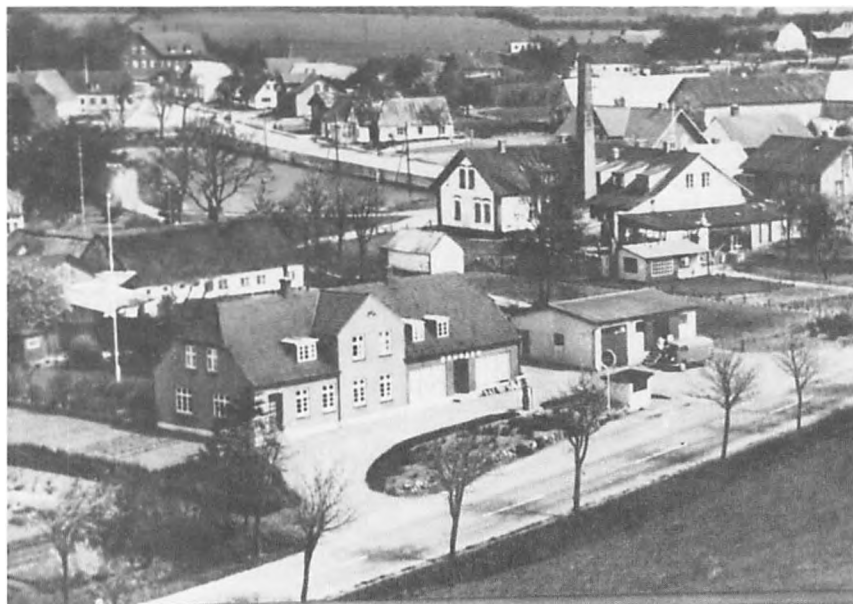

misk, dels ideel: Der var kun én lærer, den erfarne og dygtige enelærer Anton Sørensen. Men han gik snart på pension, og kunne man i disse lærermangelstider få en ny til et sådant embede? Og ville en ung lærer i øvrigt kunne klare den krævende opgave? Skolen ville også i alle tilfælde i løbet af få år blive for lille til at tage den tilvækst, som måtte påregnes i Hostrupskov. Lærerkrafterne ville kunne udnyttes bedre i centralskolen, og her ville man kunne få 24.700 kr. i tilskud til bygning af et klasseværelse, hvis Hostrupskov-skolen blev nedlagt. Argumenterne var mange. Men modstanden rejste sig. Villaejerne var veluddannede og velstillede folk, som nok kunne udtale deres meninger. Som udtryk for kvarterets interesser blev der endog ved sognerådsvalgene i 1962 og 1966 oprettet en særlig Hostrupskov-liste. Den samlede de to år 91 og 130 stemmer.

Skolesagen samlede beboerne. Ingeniør Gunnar Petersen, direktør Bjørn Petersen, lærer Anton Sørensen, direktør Knud Fischer og flere andre af de første Vingelhøj-beboere gik i brechen for skolens bevarelse. Der blev skrevet læserbreve, og den 8. februar 1962 var der møde på Eliselund om sagen. Beboerne forsvarede skolen ud fra hensyn til bekvemmelighed, pædagogik og børnenes tarv, og afviste stort set sognerådsformand Jens Bladts argumenter. Mange talte for en udsættelse af spørgsmålet nogle år. Men Bladt ville have en afgørelse her og nu. Kort efter samlede en afstemning i Hostrupskov 94% af vælgerne, og 85% af stemmerne faldt for at bevare skolen. Sagen bølgede videre op til det følgende sognerådvalg. Men resultatet blev at skolen fik lov at bestå.

I takt med tilflytningen steg elevtallet også i den lille skole. I 1961 var der 10 børn, i 1966 23. Lokalt var man glad for skolen og dens kulturelle indsats, og man talte om en udbygning.

Alligevel fortsatte tendensen mod centralisering. En tid talte sognerådet om bygning af en helt ny skole i nærheden af Samden. Den skulle samle elever fra parcelhuskvartererne i nærheden, idet man o. 1962 ikke ønskede en ubegrænset vækst at Stubbæk centralskole. Denne plan blev dog ikke realiseret – vel fordi udviklingen på længere sigt ikke som ventet kom i Hostrupskov-Styrtom, men i Stubbæk.

Det gamle landsbysamfund Stubbæk forud for revolutionen fra 1960'erne til 1980'erne. I forgrunden Brugsen og lidt til højre med skorsten andelsmejeriet, begge typiske fænomener i det lille samfund, som endnu var præget af landbruget. Privateje.

Endelig besluttede sognerådet at nedlægge Hostrupskov-skolen fra 1. august 1969. Denne gang indkom der ikke protester eller ønsker om afstemning. Alle børn var herefter samlet i Stubbæk.

Ved årsskiftet 1969/70 var der 293 børn i centralskolen. I et par år havde der været 8 klassetrin, og tillige en hjælpeklasse, nu med 15 lærere. 10-klasses og realklasseelever blev sendt til Aabenraa. Væksten krævede imidlertid fortsatte udvidelser. Bebyggelsen på de nye store udstykninger i Stubbæk fra 1966 gjorde det nødvendigt at tænke på flere klasselokaler. Et stort projekt med 6 klasser blev udarbejdet til opførelse vest for skolen, hvor senere Stubbæk-hallen kom til at ligge. Ministeriet gav sin tilladelse til udvidelsen – men alligevel blev projektet lagt i skuffen umiddelbart efter kommunesammenlægningen i 1970.

På kun 14 år, fra 1956 til 1970, havde skolevæsenet totalt skiftet ansigt.

De fire små 2-3-klassede skoler var afløst af én moderne stor-skole. Den gik ind i storkommunen med det nye navn Stubbæk skole.

Kommunebibliotek

Siden 1921 havde Ensted sogns biblioteksforening stået bag sognebiblioteket, som havde udlån på hver af de 4 skoler. Indtil sin død i 1956 var lærer Andersen, Røllum en virksom formand, men befolkningens og lovgivningens krav var ved at løbe fra den gamle ordning. I 1956 fik biblioteket lokale på den nye centralskole, hvor de spredte bogsamlinger blev samlet, fortsat med en udlånsfilial i Hostrupskov skole. I 1958 blev sognebiblioteket en selvejende institution, og pastor Fenger var nu formand for biblioteksforeningen. Stat, amt og kommune dækkede næsten alle udgifter. Slutstenen blev lagt af den nye bibliotekslov. Pr. 1. april 1963 overgik biblioteket til kommunal drift, og tilskuddet blev kraftigt forøget. Ensted folkebibliotek, som navnet lød herefter, var dog fortsat af beskedent omfang. Det rådede over 27 m² på Stubbæk skole – og naturligt nok foretrak mange med lidt mere videregående bogønsker at søge til det store bibliotek i Aabenraa. Det var ikke let at drive bibliotek i Ensted i en tid hvor transporten til byen blev stadig lettere.

Børnehave

I det gamle landsbysamfund havde spørgsmålet om pasning af børn sjældent voldt problemer. Kvinderne var hjemme og kunne passe børnene, indtil de kom i skole. Anderledes i de mange familier, som flyttede til Styrtom, Hostrupskov og Stubbæk fra o. 1960. Her havde næsten alle udearbejde – de fleste uden for sognet, og hvem skulle så passe de ikke skolepligtige børn? Der blev med andre ord behov for en børnehave.

I 1965 blev antallet af børn under 7 år opgjort til 286, og der blev nedsat et 7-mands udvalg med kommunesekretær Chr. Schmidt som formand til at arbejde for oprettelse af en børnehave. Udvalget aflagde besøg i alle hjem, hvor der var børn, og året efter var 133 børn skrevet på en foreløbig venteliste. Sognerådet lovede at støtte sagen, der blev købt byggegrund syd for Tinggård, og ved en tombola på Lundsbjerg-udstillingen og ved indsamlinger blev der indsamlet i alt 11.900 kr. Resten af den nødvendige lokale egenkapital på 18.000 kr. ydede kommunen. En vigtig hjælp blev også givet af amtskontorchef Jes P. Capsersen, Aabenraa og komiteen til oprettelse af danske børnehaver i Sønderjylland.

I marts 1967 oprettedes Ensted børnehaveforening for at drive den kommende børnehave som selvejende institution. Den 16. december 1967 kunne foreningens formand Chr. Schmidt endelig indvie børnehavens

bygning tegnet af arkitekt Gerhard Schultz med plads til 40 børn. Der var kommet endnu et skud på det opvoksende offentlige træ.

Kloakker og renovation

Med de nye kvarterer opstod et akut og påtrængende behov for udvidelse af vandværker og kloakering – eller måske skulle man snarere sige nyetablering af sådanne anlæg. For der var ikke meget at bygge på. Stubbæk havde kendt til et privat vandværk fra 1935. Sdr. Hostrup fra 1949. Nu måtte der oprettes nye vandværker, og de bestående blev udvidet under kommunal drift. Det rindende vand nåede i denne periode helt ud til Røllum-Torp. Især måtte man tænke på kloakering.

I byggeperiodens første spæde start kneb det noget med de sanitære anlæg. Parcelhusbebyggelsen i Røllum måtte meget længe klare sig med sivebrønde – et bevis på, at denne koloni af arbejderhuse var et fejlgreb fra sognerådets side. I Styrtom blev de første huse også bygget inden der for alvor var taget stilling til kloakeringen. I 1959 bad 35 beboere i Styrtom om at få kloakforholdene ordnet. I de følgende år voldte denne sag en del problemer. I 1966 var en endelig løsning langt om længe i sigte. Der var udløb i Aabenraa fjord, og kommunen håbede at kunne få både Styrtom og Hostrupskov koblet på Aabenraa bys biologiske rensningsanlæg.

Mere system var der i planlægningen i Hostrupskov. Her indgik oprettelse af vandværk og kloakering som et selvfølgeligt led i byggemodningen. Kommunen var fra første færd klar over, at man måtte undgå kaotiske forhold på det sanitære område, hvis man skulle have held med at lokke byboere ud til nye byggegrunde. Kloakanlægget blev straks dimensioneret med henblik på kommende udvidelser af udstykningen. Der blev føjet et mekanisk rensningsanlæg med udledning i fjorden til kloakledningen.

I Stubbæk blev de nye huse længe tilsluttet de bestående kloakledninger. Men endnu i 1963 måtte de delvis betegnes som midlertidige, og der var ikke nogen form for rensningsanlæg. Skolen havde sit eget afløb til Hostrup sø, og resten af byen afvandede til Stubbæk mose, bl.a. via mejeriets gamle ledning. Systemet blev herefter udbygget, og der blev arbejdet på et rensningsanlæg med åbne bassiner i mosen vest for byen. De store udstykninger på Tinggårds, Stubbækgårds og flere gårdes marker stillede store krav – opfyldelsen faldt delvis i de følgende år.

Et andet forhold, som kaldte på nye løsninger, var bortfjernelse af affald fra de mange nye husstande. På gårdene havde man jo altid let kunnet komme af med affaldet. Parcelhusene havde ikke samme muligheder. En kommunal løsning på disse problemer kom først i Styrtom. I den første tid havde de nye huse måttet klare sig med gammeldags møddinger, men i 1959 blev der indført dagrenovationsordning. Skarnkasser blev afhentet

ugentligt, og denne ordning blev udvidet til Hostrupskov og Lundsbjerg i takt med udbygningen. I Stubbæk blev affaldet på dette tidspunkt fjernet fra skolen, lærerboligerne og nogle andre husholdninger på grundlag af en delvis privat ordning. Først forsøgte man en frivillig udvidelse af ordningen, men fra den 1. april 1964 blev kommunal dagrenovation obligatorisk for alle ikke landbrugspligtige husholdninger. Skarnkasser blev opsat over hele sognet, og indholdet hver uge tømt af i en mergelgrav på Årup. Endnu et problem havde fundet en kommunalt reguleret løsning.

Nyt kommunekontor

Mange andre fornyelser satte præg på sognet i disse år. Hvert år blev et nyt stykke af vejene asfalteret. 1952-53 kom der gadelys i Stubbæk. Umiddelbart inden kommunesammenlægningen blev de sidste vejsstykker asfalteret, og der kom vejbelysning i Sdr. Hostrup, Røllum, Torp og på Årup. Sognets vise fædre mente, at sådanne forbedringer burde presses igennem, mens de endnu rådede – man kunne jo ikke vide, hvor længe det ville vare for storkommunen at gennemføre opgaverne i den indlemmede sognekommune!

De mange nye aktiviteter øgede administrationen. I 1952 blev en kontorist ansat som medhjælp for kommunesekretæren. Den 1. januar 1958 blev Chr. Thaysen afløst af Chr. Schmidt som kommunesekretær, og sognerådskontoret fik dermed for første gang en leder med egentlig kommunal uddannelse. I øvrigt fik kontorholdet ikke lov at vokse. Endnu i 1970 var der blot tre mand på kommunekontoret, og en pantefoged nogle dage om måneden.

I 1959 begyndte man at planlægge et nyt kommunekontor. Hidtil havde sognerådet kun rådet over knap 45 m² i forsamlingshuset, og det var selvsagt utilstrækkeligt i en tid, hvor de kommunale opgaver voksede så eksplosivt. Udvidelsesplanerne strakte sig over et par år, og først i december 1962 kunne administrationen flytte til en ny bygning sydøst for skolen, tæt ved den planlagte sportsplads. Schmidt fik samtidig tjenestebolig – det var et væsentligt fremskridt. Langt om længe kunne Ensted ikke »prale« af at have de dårligste administrationslokaler i hele amtet.

Kampen om Ensteds selvstændighed

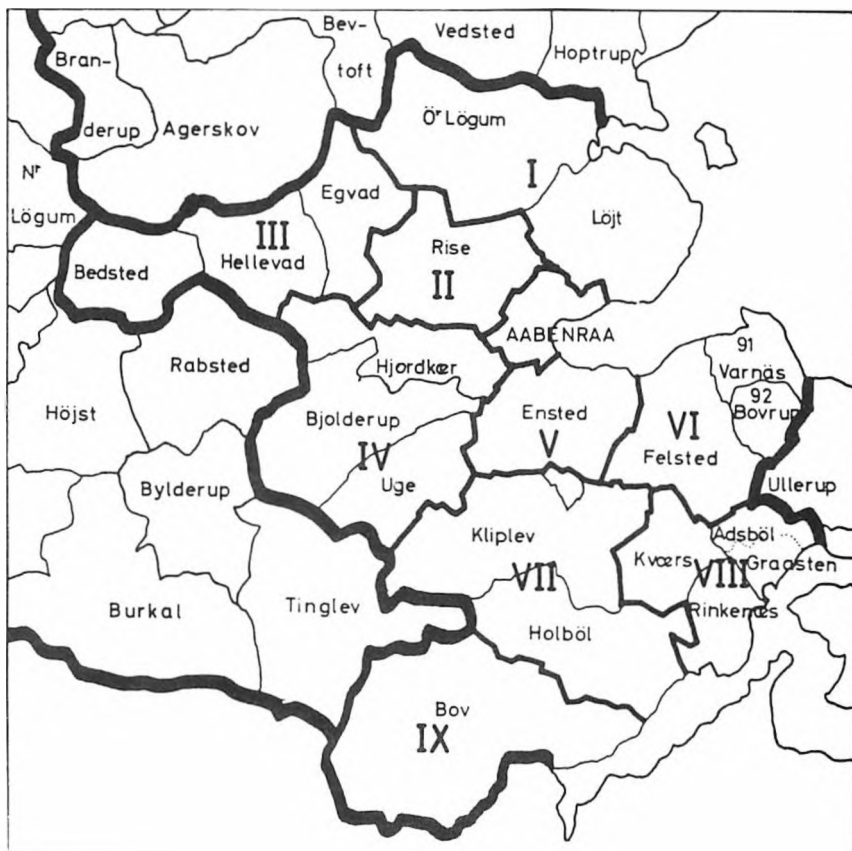
Utallige nye opgaver trængte sig på for sognerådet fra midten af 1950'erne. Ikke alle de krav, som blev stillet af udviklingen og den mere krævende lovgivning kunne løses af kommunen alene. Derfor måtte man søge fællesskab med naboerne. Sygeplejen blev fra 1960 drevet i fællesskab med Felsted, Varnæs, Bovrup; de ældste børn fra 8. skoleår og opefter blev sendt til Aabenraa. Ej heller vej- eller kloakopgaver kunne sognet klare alene. Den omfattende planlægning af kloakker, vandforsyning og udstykning krævede hjælp fra bl.a. amtskommunens teknikere. Alt dette talte til fordel for en reform af den kommunale inddeling, kort sagt kommunesammenlægning.

En anden ulempe ved de eksisterende forhold var den »befolkningsspredning«, som var sket omkring købstæderne, i dette tilfælde Aabenraa. Byen manglede arealer til industri og boliger inden for sine egne grænser. Resultatet var blevet udflytning af industri og arbejdskraft til omegnen. Der opstod en bymæssig bebyggelse omkring købstaden, som logisk burde sammenlægges med denne. Aabenraa var derfor meget interesseret i en »indlemmelse« af omegnskommunerne, så hele den bymæssige bebyggelse kom til at udgøre én kommune. Allerede fra omkring 1950 havde byen kastet »lystne« blikke på Styrtom. Da den bymæssige bebyggelse bredte sig, gjaldt lysten hele Ensted sogn.

Behovet for en revision af den kommunale inddeling gjorde sig gældende over det ganske land. I 1958 blev kommunallovskommissionen nedsat for gennem undersøgelser at skabe baggrund for reformer af den kommunale inddeling. Dette undersøgelsesarbejde kom også til at optage sindene hos de kommunalt interesserede i Ensted. Fra kommissionens sekretariat blev der ret hurtigt fremsat forslag om at Ensted, Rise og den sydlige del af Løjt skulle sammenlægges med Aabenraa. En sådan løsning var selvfølgelig i byens interesse, og borgmester Erik Jessen blev planens utrættelige forkæmper. Men der var også andre og afvigende ideer om fremtiden.

I 1962 nedsatte Aabenraa amtsråd og amtets sognerådsforening et udvalg, som i 1964 barslede med en helt anderledes skitse til den fremtidige kommuneopdeling. Kun tre sognekommuner i Aabenraa amt havde haft markant stigende indbyggertal i årene 1945-60, nemlig Bov, Adsbøl-

I 1964 foreslog et udvalg med repræsentanter for Aabenraa amts sognerådsforening og Aabenraa amtsråd en fremtidig sognekommunal inddeling, hvorefter Ensted skulle forblive en selvstændig kommune. Denne plan havde længe Ensted-boernes sympati – både gamle og nye indbyggere ønskede at beholde deres "skattely"!

Gråsten og Ensted. Derfor foreslog udvalget, at Ensted skulle forblive selvstændig. Ganske vist var der ikke udsigt til at kommunen ville få den anbefalelsesværdige størrelse for selvstændige enheder, 3-4000 indbyggere. Men væksten ville fortsætte, og forholdet til Aabenraa burde kunne løses inden for det bestående byudviklingsudvalgs rammer. En »indlemelse« under Aabenraa var ikke nødvendig.

I Ensted bakkede man selvfølgelig helt op om denne plan. Allerede i Jens Bladts tid op til 1962 var Ensted sogneråd sig bevidst, at det gjaldt om at hævde sig i konkurrencen med Aabenraa. Derfor gik man aktivt ind i planlægningen af nye kvarterer, især i Hostrupskov, og man ville gerne opmuntre den tilflytning fra byen, som lå i tiden. Forholdet Ensted-Aabenraa kan måske i anekdotisk form antydes af et replikskifte, som skal være passeret i forbindelse med bygningen af det nye kommunekontor i 1962. Borgmester Erik Jessen fra Aabenraa spurgte Jens Bladt, hvorfor man da byggede sognerådskontor (underforstået: når det alligevel ville blive overflødig ved en sammenlægning med Aabenraa). Hertil lød

Bladts svar, at man burde have bygget større (underforstået: når man skulle overtage Aabenraa!).

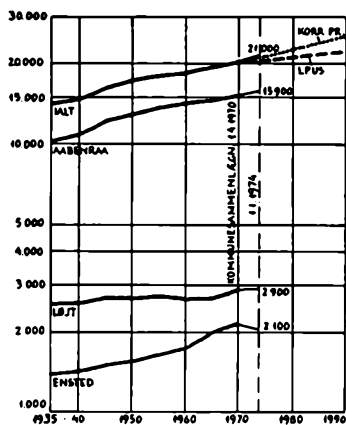
Selvfølgelig er dette en anekdote, men den antyder dog en reel selvbevidsthed, som beherskede kommunalpolitikere i Ensted i de fremgangsrigte 1960'ere. Det blev endnu mere tydeligt i de følgende år. Jørgen Jessen blev fra 1962 en energisk fortaler for planen om Ensteds fortsatte selvstændighed. På sognets vegne optrådte han med en ganske betydelig selvfølelse. Man havde ikke noget at skamme sig over. Indbyggertallet voksede som næsten ingen andre steder. Kommunen var et eftertragtet skattely for gode skatteborgere, som ville bo på den smukke kyst ved Hostrupskov. Det gav indtægter i kommunekassen, som altid havde en god likviditet. Der var ny skole, nyt kommunekontor, alderdomshjem, og store arealer var opkøbt til boliger og industriel udbygning. Det kunne Aabenraa ikke prale af.

I februar 1965 udtalte sognerådet, »at man ikke ønskede sammenlægning med købstaden og ville modsætte sig planen så længe som muligt« Ensteds beskatningsprocent var 13,3, Aabenraas 16,5 og sognet planlagde sammen med sine rådgivere, arkitekterne Arne Poulsen og Gerhard Schultz, store bebyggelsesplaner for Stubbæk og Hostrupskov. Det betød, at man kunne klare sig selv. Så sent som i 1966 fremhævede Jørgen Jessen, at sognet med købet af Tinggård og Stubbækgård på i alt 130 ha havde skabt baggrund for en industriel vækst og en tilflytning, som burde kunne sikre sognets fortsatte selvstændighed.

Udviklingen gik imidlertid sin gang. Kommunallovskommissionens arbejde førte frem til loven af 3. juni 1967. Herefter fik en kommunalreformkommission beføjelser til at gennemføre en ny kommunal inddeling. Der skulle skabes større og mere bæredygtige primærkommuner, og byerne skulle have rimelige vækstmuligheder inden for deres grænser. Bysamfund, der var beliggende i flere kommuner, men som måtte betragtes som sammenhørende, skulle fremtidig udgøre én kommune.

Dette betød, hvad angår forholdet Aabenraa-Ensted, at den selvstændige sognekommunes dage var talte. Ved et møde på Folkehjem i Aabenraa den 20. november 1967 erkendte Jørgen Jessen i realiteten de nye vilkår. Han gentog, at Ensted ville forblive selvstændig, da sognet var godt kørende bortset fra skolevæsenet. Men hvis der absolut skulle ske en sammenlægning, så ville Ensted søge til Aabenraa. Amtmand C.A. Vagn-Hansen sekunderede med at sige, at Ensted på 2.100 indbyggere var for lille til at stå alene.

I marts året efter fastholdt Jessen på et møde med kommunalreformkommissionen, at Ensted ønskede selvstændighed, og at man efter de store ejendomskøb kunne klare sig selv. Hvis dette ikke kunne realiseres på

Befolkningskurverne viser, at tilvæksten i Ensted i årene lige før kommunesammenlægningen skete hurtigere end i både Løjt og Aabenraa. Ser man på figur 1 s. 10 viser væksten i Ensted sig endnu mere markant. Efter Dispositionsplan for Aabenraa kommune 1974.

grund af kommissionens diktatoriske fremfærd, ønskede man imidlertid at gå til Aabenraa sammen med Hjordkær, Rise, Løjt og Ensted – dette for at sikre sig mod en majorisering fra byens side i det kommende samarbejde.

Kort efter foreslog den »diktatoriske kommission« sammenlægning af Aabenraa, Ensted og Løjt alene. Herefter lå vejen afstukket til det endelige resultat. I den situation gik Jørgen Jessen ganske energisk ind for planlægningen af den storkommune, som ikke var til at undgå. Han opgav altså nødtvungen både selvstændigheden og tanken om at få Hjordkær og Rise med i den kommende storkommune.

Den 20. maj 1968 indbød Ensted sogneråd til møde på Eliselund. Der blev nedsat et 9-mands arbejdsudvalg med tre repræsentanter for hver kommune. Fra Ensted deltog Jørgen Jessen, Jørgen Christiansen og Nic. Schultz. Møderne i udvalget blev fortsat i den følgende tid, bl.a. på kommunekontoret i Stubbæk. Jessens forhandlingsevner kom her til sin ret, og han blev formand for udvalget. Der var mange problemer at drøfte forud for sammenlægningen, bl.a. vedr. vej-, skolevæsen, hjemmesygepleje og budgettet for den kommende storkommune.

Udvalgsarbejdet mandede ud i den endelige aftale af 4. nov. 1968 om sammenlægning af Ensted, Løjt og Aabenraa kommuner. Pr. 1. april 1970 skulle de tre kommuner sammen danne Aabenraa kommune og 9-mandsudvalget skulle fastlægge de nærmere vilkår.

Hermed skiftede det gamle Ensted sogn karakter. I fremtiden skulle Ensted sogn kun betegne en kirkelig enhed, ikke en enhed i civil-administrativ henseende. En mangehundredårig tradition for sognestyre var slut. En ny periode begyndte – uden at det nødvendigvis mærkedes meget for befolkningen fra den ene dag til den anden.

Den 14. maj 1970 drog Aabenraa kommunes tekniske udvalg på besigtigelse i de nyligt nedlagte kommuner Løjt og Ensted. Kl. 9 startede man fra rådhuset, med deltagelse af borgmester Camma Larsen-Ledet, og Jørgen Jessen yderst til højre. Derefter »indtog« man forsamlingshuset i Stubbæk. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Økonomi og befolkning

Lundsberg-udstillingen

I løbet af omtrent 15 år skiftede Ensted sogn ansigt. Årsagerne var mange, men en af de vigtigste forudsætninger var bilismens sejr. De nye parcelhuskvarterer var kun mulige, fordi indbyggerne havde bil og kunne komme hurtigt frem og tilbage fra byen. Bilismen skabte også et andet fænomen, som i disse år gjorde Ensted sogn kendt over det ganske land. Det var den permanente udstilling på Lundsberg.

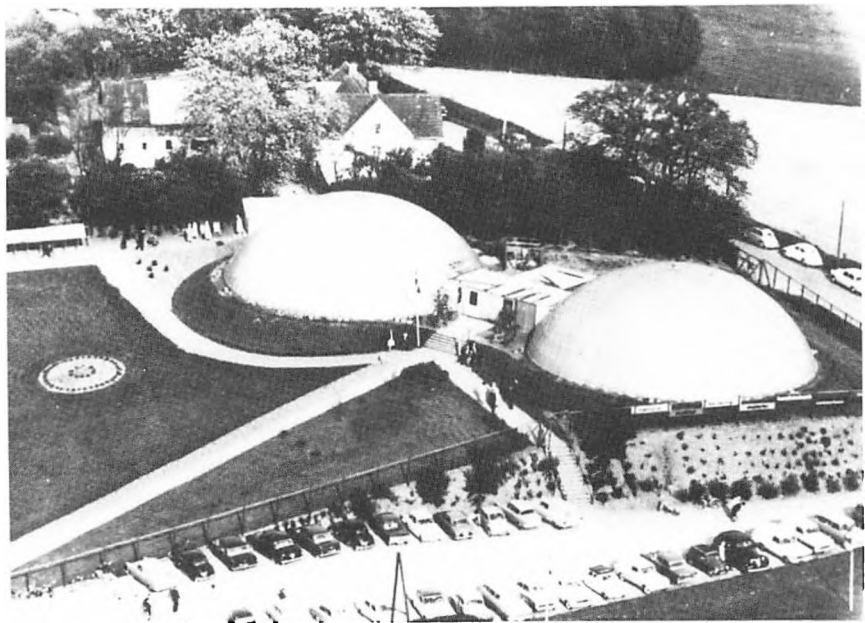
Startskuddet lød i 1959. Revisor Jens Randers og hans kone Kirsten begyndte at holde møbel- og kunstudstillinger i en landejendom på Lundsberg bakke – varemærket lød »kunst i kostalden« og »møbler på høloftet«. Der var tale om udstillinger af høj kvalitet, gode nyere danske og udenlandske kunstnere og den bedste danske møbeldesign, navne som Finn Juhl, Børge Mogensen, Wegner, Ole Wanscher. Udstillingen lå lige ud til den store hovedvej, nu kaldet Europavej 3. Det var Danmarks sydligste udstillingsvindue til det europæiske fællesmarked, som her kunne stifte bekendtskab med dansk kunsthåndværk, møbelhåndværk og kunst.

Revisor Randers var god til at lave reklame, og det blev faktisk en succes. I 1962 byggedes to boblehaller, plastic-kupler udtænkt af arkitekt Poul Cadovius, og året efter kom to tøndehaller til, også disse i en let konstruktion fra Cadovius' tegnestue. Der var nu 2.000 m² udstillingsareal og et stort friluftsterræn. En lang række forskellige udstillinger – møbler, camping, kunst, køkkenudstyr, kontorinventar, kort sagt velstandsårenes nye mærkevarer – trak folk til fra nær og fjern. I 1963 var der 96.000, i 1964 115.000 besøgende, heraf 30% udlændinge.

Det var ved at blive en stor virksomhed, og ægteparret Randers planlagde fra 1964 oprettelse af et aktieselskab. Hidtil havde det hele været en privat hobby og bierhverv for »bobledirektøren« og især hans kone, som trak det største læs.

Uheld stødte til. I marts 1967 blæste boblerne omkuld og tagbeklædningen blev revet af tøndehallerne, og der var ikke forsikret. Fremtiden tegnede usikkert, selv om både sogneråd, Aabenraa by og erhvervsforeninger officielt udtalte sig anerkendende om udstillingens betydning. Lokalt manglede det nu ikke på skepsis over for det noget vidtløftige og

Lundsberg-udstillingen var en virkelig publikums-magnet indtil nedlæggelsen i 1969. LA Åb.

uigennemskuelige foretagende. Efter nogen tid lykkedes det dog at få skabt et aktieselskab, og den 5. april 1968 var der indvielse af nye grundmurede, faste tøndehaller på Lundsberg. Også disse »Cadomushaller« var udtænkt af Poul Cadovius og bestod af laminerede træbuer, som bar tagbeklædningen i et særligt »Cadomus-system«. Det overbyggede areal var 2.500 m² i alt. Bag byggeriet stod bygmester Hans Hansen, Lundsberg og smedemester Hans Nielsen, Stubbæk med Jens Randers som direktør.

Udstillingerne fortsatte, og i pressen lød der fortsat rosende toner om Lundsberg A/S. »Når det regner på Lundsberg, drypper det på Aabenraa«, udtalte direktør Sv. E. Bjerre, Aabenraa på byens handelsstandsforenings vegne ved de nye halleres åbning. Alligevel havde Lundsberg oplevet sin storhedstid. Nyhedsinteressen var borte og i 1969 lukkede udstillingen efter en lang nedgangsperiode.

Fra landbrugssamfund til forstadskommune

Lundsberg-udstillingen var en del af sognets facade udadtil. Bag facaden gik udviklingen sin gang, og den trak skel gennem befolkningen. Indtil 1940'erne var Ensted et landbrugssamfund. I hele sognet var levevilkårene styret af landbruget. Ganske vist var Stubbækområdet, kysten og i nogen grad Sdr. Hostrup mere præget af byens nærhed end de »gammeldags« landsbyer Torp og Røllum. Men det var gradsforskelle.

Det store folkehold på gårdene bestod i det store og hele uændret lige

Hans Skau, Lillehave, f. 1909, fulgte i faderens fodspor i en aktiv virksomhed inden for sognets foreningsliv. Som formand for andelsmejeriet og brugsforeningen var han med til at gennemføre sammenlægningen til større enheder – og det betød nedlæggelse af de lokale virksomheder. Foto o. 1960 i privateje.

indtil først i 1950'erne. En vis mekanisering havde de større gårde som før nævnt oplevet lige fra midten af 1800-årene, og nogle ganske få traktorer kom til først i 1920'erne. Men der var fortsat brug for mange hænder i mark og stald. Først de små grå Ferguson-traktorer indtog på gummihjul fra o. 1950 ændrede billedet. En af de første traktorer købte Frederik Bach på Elmetoft i 1950, og i de følgende år bredte de sig hurtigt. De sidste husmænd på Årup kom dog først med i 1965. Mejetærskerne begyndte at afløse selvbinderne fra o. 1961, og dermed kunne folkeholdet for alvor begrænses. På en af de større gårde var der endnu i 1956 fodermester, to karle, en daglejer og en pige. Fra 1963 sagde man farvel til både karle og pige. Billedet var det samme på andre større ejendomme.

Og det var også det samme i resten af Danmark. I disse år mekaniseredes og affolkedes landbruget for alvor. De gamle stor-husholdninger på gårdene blev opløst, og selv store gårdejere og deres fruer måtte nu klare arbejdet selv – næsten uden medhjælp.

De betydelige omlægninger i landbrugets forhold ses af tal for besætninger og traktorer:

	heste	hornkvæg	svin	traktorer	mejetærskere
1949	357	2.218	1.563	8	0
1959	145	2.787	4.064	92	1

På kun ti år mere end halveredes hestebestanden, og antallet af traktorer mere end ti-dobledes. I det følgende årti sejrede traktorerne endeligt over hestene som arbejdskraft, og mejetærskere blev almindelige på de større gårde. Samtidig blev besætningerne øget. Antallet af hornkvæg steg stærkt i 1950'erne, og der blev i særlig grad satset på svin. Det kraftige fald i svinebesætningerne, som var følgen af landbrugskrisen i 1930'erne, blev nu afløst af mere end en fordobling på blot 10 år fra 1949 til 1959, jvfr. fig. 5 side 15.

Tendensen i disse år gik i retning af koncentration og stordrift, omend den først slog helt igennem efter 1970. Endnu bestod de fleste små ejendomme som selvstændige brug, og også husmændene på Årup fortsatte deres traditionelle landbrugsdrift. De mange sammenlægninger og nedlæggelser af de små brug som selvstændige enheder kom først i 1970'erne. Behov for intensivisering og stordrift og nye veje ødelæggelse af gamle landbrugsområder ændrede da vilkårene for de små ejendomme.

På ét punkt slog koncentrationstendenserne dog igennem allerede i 1950'erne. Den 23. marts 1950 var sidste normale dag på Ensted sogns andelsmejeri i Stubbæk. Mejeribestyrer Lorentzen, som med stort held havde ledet mejeriet siden 1919, måtte dreje nøglen om, efter at det var

Fra o. 1950 blev antallet af heste på gårdene reduceret i takt med traktorernes fremmarch. På Vingelhøj i Hostrupskov (33 td. land) var der to heste. Midt i 1950'erne tog traktorhandleren dem i bytte for en traktor – men forinden blev de fotograferet. Få år efter var også traktoren overflødig på Vingelhøj. Jorden blev udstykket, og bil- og parcelhusfolket invaderede området. Privateje.

besluttet at mælken fremover skulle leveres til Centralmejeriet i Aabenraa. En vigtig arbejdsplads var lukket, og bygningerne blev solgt. Der blev derefter arbejdet for at indrette en kaseinfabrik på stedet – og det lykkedes også at få gang i driften i 1951. Succesen blev dog begrænset, og efter nogle år fandt bygningerne anden anvendelse.

Alt imens affolkedes landbruget for fremmed arbejdskraft. Tendensen var tydelig i 1950'erne, og slog helt igennem i 1960'erne. Resultatet blev en helt ny erhvervsfordeling. I 1940 var 752 personer eller 53,6% af sognets befolkning direkte tilknyttet landbruget. I 1965 var der tale om 503 personer eller kun 24,9%. I 1970 arbejdede 20% af den erhvervsaktive befolkning i landbruget, således som det ses af fig. 6 side 16.

Og 1970 – kommunesammenlægningens år – betegnede endda ikke slutpunktet for denne udvikling. Nogle nedlæggelser af små ejendomme var sket på dette tidspunkt. Flere skulle følge. På Årup var de fleste husmandssteder f.eks. endnu i drift ved slutningen af 1960'erne. Først de nye vejanlæg i 1979 satte endeligt punktum. I 1987 var der kun tre ejendomme med eget landbrug tilbage. Det var også først på dette tidspunkt, at alt landbrug var borte fra Stubbæk by. I takt med denne udvikling forsvandt også flere af de gamle gårdmandsslægter. Enkelte gårde kunne stadig kaldes slægtsgårde – men de blev absolut i mindretal.

I de almindelige levevilkår slog velfærdsstaten nu for alvor igennem. Tydeligst ses det måske ved at betragte befolkningens levealder. Endnu i 1930'erne var børnedødeligheden som nævnt tidligere foruroligende stor. 18% af dødsfaldene ramte dengang børn under 1 år. (s. 256). I tidsrummet 1943-57 var det tilsvarende tal knap 7%. Den bedre sundhedspleje for børn viste her sine gode resultater. Helt udryddet blev spædbørnsdødeligheden i det følgende årti. Samtidig nåede nu over 70% af befolkningen en alder over 60 år. I de første 20 år efter genforeningen var det kun 58%.

Dødelighed 1943-57

Døde i alder af		
dødfødte	6	2,9%
Under 1 år	8	3,9%
1-9 år	3	1,4%
10-59 år	41	20,3%
over 60 år	143	71,1%
	201	100%

Den kraftige tilflytning til sognet i årene fra afslutningen af 1950'erne kom også til at påvirke aldersstrukturen. Det var folk i den produktive alder fra 25 til 60 som vejede tungest, mens derimod børn, unge og gamle – foreløbig – var en gruppe i procentvis stilstand, jvfr. fig. 3 side 12f.

Alderfordeling 1960-70

	1960	%	1965	%	1970	%
0- 6 år	241	14	292	14	266	12
7-14 år	271	15	293	15	332	15
15-19 år	137	8	173	9	170	8
20-24 år	106	6	124	6	135	6
25-39 år	333	19	409	20	465	21
40-59 år	429	24	474	23	506	23
60-64 år	73	4	90	4	113	5
65- år	165	9	164	8	185	9
	1.755	100	2.019	100	2.172	100

Folketal 1945-70

1945	1.501
1950	1.521
1955	1.641
1960	1.755
1965	2.019
1970	2.172

Relativt set var landbrugets betydning for sognet og dets økonomi på retur. Der indtrådte stagnation i de landsbyer, som mest var præget af landbruget. Det gjaldt Sdr. Hostrup og i særlig grad Torp. I Torp stod tiden så at sige stille. Der blev ikke bygget nyt, de gamle gårde bestod, men affolkedes i takt med den almindelige mekanisering. I Røllum voksede det nye kvarter op på de billige byggegrunde på Søndermarken, men ellers blev også Røllum ret uændret, et landbrugssamfund i stagnation.

Hele fremgangen kom i stedet i de dele af sognet, hvor de nye parcelhuse skød frem, dvs. i Styrptom, Hostrupskov og til sidst især i Stubbæk. En stor del af indbyggerne her havde arbejde uden for kommunen, og det var deres erhverv som nu vejede tungest. Håndværk og industri beskæftigede i 1940 26,7%, i 1965 38,9%. Ensted-værket var med til at opsuge en del af den arbejdskraft som blev ledig i landbruget og lokalt håndværk. Administration og liberale erhverv tegnede sig tilsvarende for henholdsvis 2,6% og 8,8%. I 1970 var 15,5% af de erhvervsaktive beskæftiget i administration eller liberale erhverv, jvfr. fig. 6 side 16.

Det var med andre ord de bymæssige erhverv, som gik frem – naturligvis på grund af tilflytningen af »byfolk« til Styrptom, Hostrupskov og lige til det sidste til Stubbæk. Denne østlige del af sognet fik hele fremgangen – og resultatet blev det splittede sogn. Skellet mellem en østlig del i vækst og en vestlig i stagnation skulle blive helt markant cementeret, da motorvejen nogle år senere med et brutalt snit blev skåret gennem øst for Torp. Mørket sænkede sig over vestersognet.

Forskelle havde der altid været i det vidstrakte sogn. Der var landskabelige forskelle, en gang var der forskelle mellem selvejere og fæstebønder, og hver by var noget for sig. De gamle forskelle havde nu fået en ny karakter – og det var ikke just med til at gøre kirkesognet til en enhed. Fællesskabsfølelsen var næppe nogensinde særlig stor i Ensted sogn.

Den betydelige tilflytning til østersognet skabte heller ikke nyt økono-

misk liv lokalt. Handel og håndværk vandt ikke frem i takt med befolkningsvæksten. Sådan er forstadsbebyggelsens vilkår – byen giver det største udbud. Derfor lagde de fleste tilflyttede deres indkøb ikke tæt ved boligen, men i Aabenraa.

-Den gamle sognerådsformand går fra borde- 1978. Efter kommunesammenlægningen fortsatte Jørgen S. Jessen indtil 1978 som medlem af Aabenraa byråd, valgt af Venstre. Han sad i magistraten og i byplan- og ejendomsudvalget. Der blev gennem årene tid til mange tillidshverv: formand for Ensted andelsmejeri, forsamlingshuset, mælkekondenseringsfabrikken Samden, Aabenraa Centralmejeri m.v. Privateje.

Noter og henvisninger

Ensted sogn har tidligere fået en bredere historisk fremstilling i form af en række afhandlinger, fremkommet i Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig og forfattet af *Frederik Christensen*.

Det drejer sig om følgende bidrag:

Hæfte 1/2, 1960: Aus der Geschichte des Gutes Aarup;

Hæfte 5, 1962: Geschichte der Kirche und des kirchlichen Lebens;

Hæfte 6, 1962: Die Schulen des Kirchspiels Enstedt;

Hæfte 12, 1965: Vor- und Frühgeschichte, Mittelalter;

Hæfte 15, 1967: Ereignisse und Zustände in der Neuzeit. Steuern in der Reformationszeit, Eine teilweise Verkoppelung im 16. Jahrhundert, Bodenbesitz am Anfang des 17. Jahrh., Kriege des 17. Jahrhundert vernichten den bäuerlichen Wohlstand, Ökonomische Lage der Bauern bis zum Ende der Gottorper Zeit, Dänische Besteuerung bis 1864, Preussische Besteuerung bis 1864; m.v.

Hæfte 17, 1968: Grosse Wandlungen im 18. Jahrhundert, Handwerk und andere Beschäftigungen;

Hæfte 18, 1968: Schluss. Aus der preussischen Zeit. Chronologische Ordnung der zerstreut berichteten Ereignisse;

Sognets gård- og slægtshistorie er udførligt behandlet af *Ib Andersen* i bogen *Gårde og slægter i Ensted sogn*, Studier, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 2, 1986.

Forkortelser

Acc.	accession (efterfulgt af et tal, henviser til privatarkiv i landsarkivet i Aabenraa)
Amtsforst.	amtsforstander
Ib Andersen	Ib Andersen: Gårde og slægter i Ensted sogn, 1986
Fr. Christensen	Frederik Christensens afhandlinger om Ensted sogn i <i>Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig</i> , jvfr. oversigten s. 292.
E	Ensted
Flkt	folketælling
Forh. prot.	forhandlingsprotokol
Gottorp	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig
Komark	kommuncarkiv
Kom. forst.	kommuneforstander
Kredsudv.	kredsudvalg
LA Åb	landsarkivet i Aabenraa
Ibid.	ibidem – sammesteds
Indbr.	indberetning
Prark	præstearkiv
RA	Rigsarkivet
Rtk	Rentekammeret
Sgrd	sogneråd
Sjy MSkr.	Sønderjysk Månedsskrift
Sjy Årb	Sønderjyske Årbøger
Skoledir.	skoledirektion
Sm.	samme
Ty	tyske

Utrykt kildemateriale, som er nævnt i nedenstående henvisninger, findes, hvor intet andet er angivet, i landsarkivet i Aabenraa.

Noter

- 9 1 5 ms. i E præk samt Den nordslesvigske kirke II, 1948 s. 248
- 9 1 13 E præk Bd 8
- 10 fig 1: se s. 153, 198, 256 og 290
- 11 tabel: flkt 1769 i Johan Hvidtfeldts samlinger pk. 20 og flkt 1860 i RA
- 12 fig. 2: E sogns kirkebøger
- 12 fig. 3: flkt 1769 i Johan Hvidtfeldts samlinger pk. 20. Flkt 1803-60 i RA, flkt 1960 Statistisk Tabelværk 1963: III, flkt 1965 Statistisk Tabelværk 1969: III og flkt 1970 Statistisk Tabelværk 1973: VI A 5
- 14 fig. 4: se noter til s. 56f, 90
- 15 fig. 5: se noter til s. 169, 223, 288
- 16 fig. 6: 1940 Statistisk Tabelværk 5. rk. litra A nr. 23. 1960-70 som fig. 3 s. 12.
- 16 fig. 7: E præk Ac 1-3 og H 9. Antal kirkegængere: Kirkelig Håndbog 1931 og 1947 og E præk H9.
- 17-23 Afsnittet om Ensted sogn i oldtiden bygger på oplysninger hentet i de arkæologiske arkiver på Haderslev Museum og Museum für Vor- und Frühgeschichte i Slesvig. Fhv. sikkerhedschef Jørgen Rieck, Svenstrup, takkes for stor hjælp i forbindelse med tydingen af de tyske arkivalier. For en nærmere beskrivelse af de enkelte fortidsminder henvises til Haderslev Museums arkiv samt til Fr. Christensen: Aus der Geschichte des Kirchspiels Enstedt Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 12, 1965 s. 96-107.
- 25-32 Generelt: Trap Danmark 5. udg., Aabenraa-Sønderborg amter s. 927ff. – Sønderjyske Stednavne, Aabenraa Amt, 1936 s. 399ff. – Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær 1926-43.
- 25 1 11 *Ensted*: Foruden Sønderjyske Stednavne også John Kousgård Sørensen: danske bebyggelsesnavne på -sted, 1958 s. 51f, og Kristian Hald i Nudansk Ordbog (med den olddanske Form »eni«).
- 26 1 6 *Stubbæk*: I Diplomatarium Flensborgense, I, forekommer i 1412 personnavnet Stubbekstorp. I nærværende fremstilling er der ikke taget hensyn til Vilh. Marstrand: Aabenraa c. 1028-1523. En egnsplan- og byplanhistorisk undersøgelse, 1933, hvor der findes en omfattende, men meget dristig gennemgang af begrebet »stubbe«.
- 26 1 12 *Skrå*: Aabenraa bys historie, I s. 20-37 (H.V.Gregersen)
- 26 1 41 *Røllum*: Vilh. Marstrands besynderlige forklaring af dette navn som »Keltoskythisk« (i ovennævnte værk) må stå for forfatterens egen regning.
- 28 1 25 *Torp*: Den stedlige navneform findes i E præk C.b.1.
- 29 1 12 *Balle*: Kort over byer på -balle findes i Vibeke Dalberg & J. Kousgård Sørensen: Stednavneforskning, II s. 64f.
- 29 1 18 *Ødelægningen*: Se f.eks. som lokalt eksempel H.V.Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 30-40.
- 30 1 9 *Styrtom*: Lignende kronavne findes på lokalt hold i Holdbi i Holbøl sogn og Snurom i Kværs sogn.
- 30 1 29 *Kappelløkken*: Pontoppidans Danske Atlas, VII, 1781, s. 308.
- 31 1 5 *Helligbæk*: Trogillus Arnkiel: Cimbrische Heyden-Bekkehrung, 1702 s. 53 (»Hilligbeck«). – Johannes Mejers kort over det danske Rige, Aabenraa amt. udg. N.E. Nørlund, 1942, specialkortet over Rise herred.
- 31 1 9 *Brudesagnet*: Lokalt stof om dette: H.V.Gregersen i SJy MSkr 1951 s. 49-55.
- 33 1 23 *Excellensen*: Sønderjyske Stednavne og Fr. Christensen 12, 1965 s. 112.
- 34 1 6 *Snabbe*: H.V.Gregersen i SJy Årb 1975 s. 5-20.
- 35 1 1 *Kvægopdræt og oksehandel*: Lokale eksempler i H.V.Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974 s. 68 – sm. i SJy Årb 1973 s. 5-13.
- 35 1 18 *Lembek og Søgård*: Danmarks Riges Breve 3. rk. II nr. 34.
- 35 1 21 *Årtoft og Søgård*: H.V.Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 78. – sm. Messe og Marked, 1955 s. 7-17; 2. udg. 1974 s. 7-21. – Trap Danmark 5. udg. Aabenraa-Sønderborg amter s. 994-997 (Johan Hvidtfeldt).
- 36 1 4 *Ribe 1460*: Hans Hennings: Die Wähler von Ripen (Dat se bliven ewich tosamende ungedelt)

- s. 65-100. – H.V.Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974 s. 195-197.
- 36 1 34 *Årup 1480*: Danmarks gamle Købstadlovgivning, I s. 261 f. – Urkundensammling Sch-H-L, IV s. 303.
- 38-45 Generelt: Danmarks Kirker, Aabenraa amt s. 195-209 og Trap Danmark 5. udg. s. 938.
- 38 1 12 »*karnhus*«: Navnet menes at stamme fra latin: »carnarium« (af caro, carnis, der betyder kød). I Varnæs kaldes våbenhuset »e liighus«, og fra Bedsted kendes betegnelsen »das sogenannte Knochenhaus«. Begge navne hentyder til, at våbenhuset anvendtes som »benhus«, dvs. det sted, hvor man nedgravede fundne knogler fra kirkegårdens ældre begravelser.
- 38 1 16 *Stabell*: Danmarks Kirker (Aabenraa Amt, s. 198) her fejlagtigt: Stübell.
- 40 1 12 *Slesvig bispeembede*: R. Hansen & W. Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung bd. VI, 1904) s. 208, 260, 278, 286. – Årup i E sogn må ikke forveksles med Arup i Strukstrup sogn (anf. st. s. 117).
- 40 1 20 *Bjæmdrup*: Danmarks Kirker, Aabenraa amt s. 346.
- 41 1 1 *Skt. Hjelper*: H.V.Gregersen: Messe og Marked, s. 30-35, 2. udg. 1974 s. 37-44.
- 41 1 14 *Gettorf*: Kurt Hector i Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 1961 s. 5-74. – H.V.Gregersen i Sjø MSkr 1965 s. 226f.
- 41 1 35 *Arup 1523*: Diplomatarium Flensborgense, udg. H.C.P. Sejdelin, II, 1873 s. 164.
- 41 1 38 *Møntfund*: Jørgen Steen Jensen i Sjø MSkr 1974 s. 1-5.
- 42 1 5 *Reformationshistorien*: H.V.Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974 s. 249-307. – sm. Reformationen i Sønderjylland, 1986.
- 42 1 7 Tidspunktet for nedlæggelse af Årup valfartskapel bekræftes af oplysning om (efter Flensborgs Schötebuch) at hr. Lodewich Martini, søn af Martin Kordes, i 1529 solgte sit hus i Angelbogade i Flensborg. Han var den sidste gejstlige »tho Sunte Annen by Apenra«. Se St. Ark. Fl., XII, HS 954, I nr. 294-295, Gerhard Kraack i Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 52, 1985 s. 74.
- 44 1 2 *Digt*: Dialogus, trykt Danske Magazin, II s. 91. – I Pontoppidans Danske Atlas VII s. 233 henlægges begivenheden til »Skt. Andreas«-kapellet syd for Aabenraa. Se H.V.Gregersen i Sjø MSkr. 1959 s. 188-192.
- 46 1 20 *Herredsfogeder*: N.Black Hansen i Sjø MSkr. 1954 s. 68-72. – Sjø MSkr. 1982 s. 217 (H.V.Gregersen).
- 47 1 37 *Nedleggelsen af Årup*: Sjø MSkr 1950 s. 63 (Ed. Juhler). – Aabenraa byarkiv nr. 25a, brøderregister. – Michelsens Samlinger nr. 148 s. 39ff. – RA Gottorperakivet B2, læg 2,3.
- 49 1 1 *Afgiftsforhold*: F. Falkenstjerne & Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, 1895-99, s. 236, 290.
- 51 1 14 *Hegn ind mod Aabenraa*: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941 s. 64.
- 51 1 24 *Tingsvidne*: LA Åb Sager ældre end 1559 nr. 263. – Fr. Christensen, 15, 1967, s. 14-17. – Datoen angives som »formentlig«, fordi der i løbet af et par år var tre dage, indviet til St. Catharina.
- 54 1 19 »*Coloners*: E prark H 8 samt for visse år Tønder amtsregnskaber i RA. – jvfr. Fr. Christensen, 12, 1965 s. 123-124.
- 54 1 30 *Tønder amts jordebog 1613*: i Tønder amtsarkiv.
- 57 1 6 *Grøngård-penge*: Trap Danmark 5. udg. Tønder amt s. 742f (Peter Kr. Iversen).
- 60 1 12 *Adelen*: Tønder provstearkiv, Sager ang. enkelte Sogne, E sogn 1666-1850.
- 60 1 15 *Holbøl*: Danmarks Kirker, Aabenraa amt s. 357/2017. – jvfr. Sjø MSkr 7. årg. s. 47, 1954 s. 69.
- 61 1 1 *Indlægger*: E prark C b.2, jvfr. Fr. Christensen, 5, 1962 s. 20-30.
- 62 1 8 Fr. Christensen, 6, 1962 s. 5-10. – G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968 s. 41.
- 63-68 Generelt: Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864, I-III, 1932. – Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864, I-III, 1966. – Fr. Christensen, 5, 1962 s. 31-36.
- 65 1 39 *Spandet-prest*: H.V.Gregersen i Sjø Årb 1982 s. 32.
- 67 1 6 *Hübschmann*: Aabenraa-Annaler, 1524, 1584-1694 udg. N.Black Hansen, 1954.
- 68 1 5 *Lohmanns optegnelser*: E prark Bcl-2.
- 68 1 17 *Lautrup*: Johan Hvidtfeldt i Sjø MSkr 16. årg., 1940 s. 146-150.
- 69-72 Generelt henvises til alle større historiske fremstillinger, sidst H.V.Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981.
- 69 1 18 *Klage fra Kliplev*: Falkenstjerne & Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger, 1895-99, s. 424. – jvfr. H.V.Gregersen: Messe og Marked, 1955 og 1974 s. 12.
- 70 1 8 *Tab under krig*: RA De gottorpske hertuger 9 II-IV.
- 71 1 21 *Skæbnedret*: Aksel Lassen: Skæbnedret 1659, 1958 s. 23.

- 72 1 10 *Arnkiel*: H.V.Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978 s. 156-179.
- 75 1 9 Jakubowski-Tiessen: Der frühe Pictismus in Schleswig-Holstein, 1983 s. 157ff. – E prark Bd 5 og Bb 2.
- 75 1 22 Fr. Christensen 5, 1962 s. 36f.
- 75 1 31 Johan Hvidtfeldt i SJy MSkr 1940 s. 148
- 77 1 5 om herredsfogederne: Personalhistorisk Tidsskrift 80. årg., 1960 s. 124.
- 1 11 Trap: Danmark 5. udg. bd. X, 1967 s. 921 og 987. – Ib Andersen s. 13.
- 1 22 Gråsten godsarkiv pk. 233. – J.Fr. Hansen: Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, 1770 s. 291. – Cameralistisch-ökonomische Beschreibung des Amtes Tøndern, 1791, s. 5ff og 48. – Aug. Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde I, 1799 s. 54.
- 1 33 Tønder amtstue, kopibøger og amtsregnskaber.
- 1 39 Ib Andersen s. 74f
- 78 1 6 Ib Andersen s. 176ff
- 1 12 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 68f. – Gråsten godsarkiv pk. 235. – RA Ministeriet for Slesvig I dep. Afd. 79³ 2 Aabenraa amt.
- 1 31 Ludwig Andresen: Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preussischen Kreisverwaltung in Tøndern, 1943 s. 191 og 195. – Warnstedt i Neue Staatsbürgerliche Magazin V, 1837 s. 588. – Tønder amtstue korrespondanceprotokol 1831 2/9.
- 79 1 8 Tønder amtsarkiv pk. nr. 486. – Aabenraa amtsarkiv jr. nr. 1866 XII nr. 21, instruks 1851. – L. Andresen: Von der schleswigschen Amtsverwaltung..., 1943 s. 186. – Gråsten herredsfogderi 3.
- 1 14 Gråsten godsarkiv pk. 235 (1737)
- 1 21 Tønder amtsarkiv C VI¹ nr. 34. – *ibid.* C VI¹ nr. 746. – Tønder provsteark 151. – Andresen: von der schleswigschen Amtsverwaltung..., 1943 s. 202.
- 80 1 2 E prark Bb 2, 1774 10/2.
- 1 26 Tønder amtstue kopibog 1766 29/7. – *ibid.* amtsregnskaber. Ludwig Andresen: Von der schleswigschen Amtsverwaltung..., 1943 s. 175ff. – Fr. Christensen 15, 1967 s. 24ff.
- 1 36 E prark Bb2, 1776.
- 1 40 Tønder provsteark 151. – E prark H 8.
- 81 1 17 E prark C.C. 1 og Bc 1. – Tønder provsteark 177. – Fr. Christensen 5, 1962 s. 24ff.
- 82 1 13 Tønder amtsarkiv C VI¹ nr. 32, 1758. – RA ty Rtk G 104, 1743-44.
- 1 14 RA flkt 1803.
- 83 1 20 E prark Bc 1, 1755 17/4.
- 1 26 E prark C.C. 1, 1768 indbr. fra pastor Freuchen.
- 84 1 3 mandtal 1743: RA ty Rtk G 104.
- 1 31 gårdtal 1709-1845: skattelister og jordebøger i Tønder amtstuearkiv og Gråsten godsarkiv.
- 85 1 8 RA ty Rtk G 165 mandtal- og skatteprot. vedr. Årup (Gråsten)
- 1 13 Tønder amtstue pk. 587, skattelite 1810.
- 1 19 generelt: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941 s. 34ff. – Grau Møller: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland, 1984 s. 49ff. – Fr. Christensen, 17, 1968 s. 29ff.
- 1 34 E prark C.C. 1, 1738 og 1752.
- 86 1 4 Topografica pk. 337, 1741 8/5.
- 88 1 2 Tønder amtstue pk. 587, skattelite 1810.
- 1 9 Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, 1837, II s. 332f.
- 1 17 Retsbetjentarkiver nr. 2260, Setzungs Register 1712.
- 1 20 RA ty Rtk G 47, 1724.
- 89 1 4 Tønder husfoged C VI³ nr. 940 og Tønder amtsarkiv C VI¹ nr. 241. – Fr. Christensen 17, 1968 s. 49.
- 1 11 Retsbetjentarkiver nr. 2260, Setzung 1712.
- 1 15 SJy Årb 1906 s. 162f.
- 1 31 Tønder husfoged C VI³ nr. 940.
- 1 33 Fink, 1941 s. 37f.
- 1 34-39 Retsbetjentarkiver 2260, Setzung 1712. – Udsæd o. 1790 se Ausführlich Cameralistisch-ökonomische Beschreibung des Amtes Tøndern, 1790, s. 60ff. – Om sædskifte se Knud Aagaard: Tørring Lehn, 1815 s. 196. – Peter Kier: Øster Løgum sogn kort beskrevet 1820-22, 1 s. 66 i Øster Løgum prark H 13.
- 90 1 3 Tønder amtstue kopibog 1749 19/8 og E prark Bb2, 1772 26/9.
- 1 4 Retsbetjentarkiver nr. 2260, Setzung 1712 s. 103.
- 1 7 E prark Bc 1, 1755 17/4.
- 1 14 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 21.
- 1 16 H.P.Clausen: Augustenborgerne, 1980 s. 193.
- 1 19 Trap: Danmark 5. udg. bd. X, 1967 s. 933 (v. Rosen).
- 1 20 1709 Gråsten godsarkiv C IV 190. – 1748 *ibid.* C IV 191. – 1613 Tønder amtsarkiv jordebog 1613, jvfr. s. 57. – 1724 RA ty Rtk G 47. – 1825 v. Rosens tal i Trap: Danmark³ s. 933, jvfr. Gottorp Abt. 400¹ nr. 218.
- 91 1 13 jvfr. Sønderjyllands Historie bd. III, 1940-42 s. 266ff.
- 1 33 E prark Bd 5, 1720.
- 1 35 RA ty Rtk G 47, 1724.
- 1 37 Tønder amtstue kopibog 1737 30/9.
- 92 1 2 Gråsten godsarkiv C IV 191.
- 1 7 Tønder amtstue kopibog 1749 19/8, 1750 9/2.

- ibid amtsregnskaber og restanceregistre. – E
prark Bb2 1749 15/7. – Gråsten godsarkiv C IV
191, 1748.
- 92 | 1 8 E prark Bb 2, 1770 24/9.
1 10 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 29.
1 12 Tønder amtstue lb nr. 370-373.
- 93 | 1 5 W. Hirschfeld: Wegweiser durch die
Herzogthümer Schleswig und Holstein, 1847 s. 281.
1 15 Gråsten godsarkiv C IV 263. – E prark C.C. 1,
1754 18/6. – Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 22.
1 22 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 46. – Gråsten
godsarkiv pk. 246, C IV 263 og pk. 224.
1 27 Gråsten gods pk. 236, C IV 262.
1 37 Aabenraa amtsarkiv Adm. af Aug. og Gråst.
godser 2151/52.
- 94 | 1 3 Undersøgelsesprotokol i Gråsten godsarkiv C IV
190 og Søgård gods do.
1 12 H.P.Clausen: Augustenborgerne, 1980 s. 191.
1 22 J.Hvidtfeldt i Sjy MSkr 1950 s. 19-21. – Gråsten
godsarkiv pk. 192. – E prark Bb 2.
- 95 | 1 2 Gråsten gods pk. 285.
1 3-28 opgørelse på grundlag af materialet i Ib
Andersen, 1986 passim.
- 96 | 1 1-5 Tabel: Ausführlich Cameralistisch-ökonomische
Beschreibung des Amts Tøndern 1790 s. 60-66.
1 18 Fr. Christensen 17, 1968 s. 91ff.
1 25 Tønder amtstue 210 og amtsregnskab 1749 nr.
66 samt Tønder amtsarkiv pk. 577.
1 28 RA ty Rtk G 104, 1743-44 mandtal. – Flkt. 1803
RA.
- 97 | 1 5 Topografica 336. – Tønder amtsarkiv pk. 596. –
Fr. Christensen 17, 1968 s. 92.
1 9 om fam. Jepsen se J. Frost: Nogle oplysninger
om Hans Johansen og hustru fru Trinekes slægt,
Aabenraa 1940 s. 93-97. – Fr. Christensen 17,
1968 s. 95.
1 16 Schröder: Topographie... 1837 II s. 332. – Fr.
Christensen 17, 1968 s. 97.
1 20 jvfr. hofråd Hinrichsen 1795 13/6, Gottorp Abt.
66 nr. 2024¹.
1 31 E prark Bb2 1774 10/2.
- 98 | 1 3 E prark C.C. 1, 1768.
1 8 f.eks. gården Værting se inventarium 1790 i
privatarkiv acc. 1306.
1 15 Aab amtsarkiv XIII 15, 1851 15/3.
1 21 Otto Clausen: Chronik der Heide- und
Moorkolonisation, 1981 s. 257.
1 27 fæstebreve i Gråsten godsarkiv pk. 184 og 185.
1 29 brandtaksation Tønder amt, se film nr. 7864 og
7900 i 1a Åb.
- 99 | 1 1 E prark C.C. 1, 1768.
1 2 Ausführlich Cam-ök. Beschreibung des Amts
Tøndern, 1790 s. 62 og 65.
- 99 | 1 10 Retsbetjentarkiver nr. 2260, Setzung 1712.
1 21 Gråsten godsarkiv pk. 185, C IV 303.
1 25 Fr. Christensen 17, 1968 s. 69-71. – Gråsten
godsarkiv pk. 196.
1 32 F. Mager: Entwicklungsgeschichte der
Kulturlandschaft, I, 1930 s. 266.
1 38 Gråsten godsarkiv pk. 262, C IV 358 H.
Hinrichsen 1792.
- 100 | 1 3 -8 Fr. Christensen 17, 1968 s. 73f
1 16 Aabenraa amtsarkiv Adm. for Aug. og Gråst.
godser A IV 508.
- 101 | 1 1-15 Fink, 1941 s. 175-182. – Per Grau Møller, 1984
s. 67-71
1 22-28 Gråsten godsarkiv pk. 195, C IV 346 og Fr.
Christensen, 17, 1968 s. 47-49.
- 102 | 1 8-34 Tønder husfoged C VI¹ nr. 940. – Tønder
amtsarkiv C VI¹ nr. 284. – Fr. Christensen 17,
1968 s. 30-44. – E prark H 7.
1 35-41 Tønder amtsarkiv C VI¹ nr. 241, 1777 13/5. –
Tønder husfoged C VI¹ nr. 940. –
Udskiftningsakter af forsk. proveniens Sdr.
Hostrup.
- 103 | 1 13 Fr. Christensen 17, 1968 s. 51.
1 20 Fr. Christensen 17, 1968 s. 43f. – Hans Nissen i
Sdr. Hostrup i privatarkiv Acc 1167 (1837).
- 104 | 1 9 Gråsten godsarkiv pk. 195, C IV 346.
1 10 Fr. Christensen 17, 1968 s. 44f.
1 17 Tønder amtsarkiv C VI¹ nr. 284 og Tønder
husfoged C VI¹ nr. 940.
1 31 Tønder husfoged C VI¹ nr. 940 og Tønder
amtsarkiv C VI¹ nr. 241.
- 105 | 1 15 Fr. Christensen 15, 1967 s. 109-112. – Sjy MSkr
1950 s. 23. – H.P.Clausen: Augustenborgerne,
1980 s. 192.
1 27 Gråsten godsarkiv pk. 236, C IV 262. – Johan
Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af
livegenskabet, 1963 s. 86f.
1 28-33 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 31-47.
1 39 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 70.
- 106 | 1 7 RA ty Rtk G 121 og 126.
107 | 1 10 RA ty Rtk G 47.
108 | 1 1 inventarium i Peter Hansen Petersens
privatarkiv acc. 1306.
1 35 retsbetjentarkiver nr. 1242, kontraktprotokol
1765-1836.
- 109 | 1 11 Tønder amtstue mandtal- og skatteprotokol
1810-13. – ibid. pk. 587 skattemåte 1810. – ibid.
pk. 589 indkomstskat 1813. – Gråsten godsarkiv
pk. 227, indkomstskat 1810. – RA ty. Rtk. G 165
og 159.
- 110 | 1 8-17 Tønder amtstue pk. 631, konkurser
1 19 Gråsten gods pk. 250, C IV 390 og Fr.
Christensen 15, 1967 s. 95.

- 125 Tønder amtsarkiv pk. 514 og SJy MSkr 1957 s. 103-107.
- 127 Tønder amtsarkiv pk. 652, 1823.
- 110 134 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 65.
- 139 Schackenborg godsarkiv I 202 og SJy MSkr 1980 s. 250.
- 111 1 1 -9 Tønder amtstue restanceregistre og Tønder amts branddirektorat, af- og tilgang i brandkasseregnskaber. Tabel: v. Rosen i Gottorp Abt 400¹ nr. 218.
- 113 1 2-11 E kirkebog døde 1750 8/4; 1752 13/10; 1742 nr. 1.
- 114 1 2 Gråsten godsarkiv pk. 271. – Tønder husfoged C VI³ nr. 1002. – Tønder amtsarkiv C VI¹ nr. 448.
- 1 8 Tønder amtsarkiv C VI¹ nr. 32.
- 114 1 14 SJy MSkr 1958 s. 220f. – Aabenraa bys hist. II, 1967 s. 122f.
- 132 Gråsten godsarkiv pk. 271. – E kommunearkiv I 1, 1846 6/12.
- 135 Tønder branddirektorat Brandkataster 1840 (1848). – Aabenraa amtsarkiv 1852 II-III, 207, 218.
- 140 Tønder provstearkiv 231, visitats 1847.
- 116 1 7 E kommunearkiv I 1, 1846 14/10.
- 117 Trap: Danmark¹, De sdj. landsdele, 1929 s. 457.
- 121 cit. efter Grænsevagten I, 1919 s. 199.
- 136 RA Ministeriet for Slesvig 1. dep. afd. 79³ 2 Aab. amt 1851 29/11. 1852 28/2.
- 117 1 2 Gråsten godsarkiv 185, C IV 304.
- 1 3-14 RA ty Rtk. G 104, 121 og 126. – Fikt 1803. – Tønder amtsarkiv 568, 1841.
- 116 Aabenraa amtsarkiv 1865 IX nr. 1.
- 117 RA ty Rtk G 104. – Fikt 1803.
- 121 Hans Linow og Jens Lampe: Møller på Als, 1966 s. 23. – Fr. Christensen, 15, 1967 s. 100-108. – sm. 17, 1968 s. 101-103.
- 118 1 1 Ib Andersen, 1986 s. 134.
- 119 124-38 E præk C.C. 1.
- 120 1 3 Tønder amtstue pk. 210, kontributionsreg. 1710.
- 1 8 Fikt 1803
- 112-15 Fr. Christensen 15, 1967 s. 92-96. – sm. 17, 1968 s. 97-104.
- 119 Tønder amtsarkiv pk. 568, 1841 vedr. Styrtom kro.
- 121 tabel Fr. Christensen 15, 1967 s. 89-108. – Fr. Christensen 17, 1968 s. 103-105. – Ib Andersen, 1986 s. 122ff. Aabenraa og Tønder amtsarkiv indbr. om fabriksdrift.
- 122 1 1ff Fr. Christensen 5, 1962 s. 26f.
- 117 SJy Årb 1906 s. 162.
- 124ff Fr. Christensen 5, 1962 s. 91-97.
- 124 1 11 trykt kirkeinventarium i E præk C.C. 1.
- 125 1 1ff Fr. Christensen 5, 1962 s. 37ff.
- 117-20 Hejselbjerg Paulsen i SJy Årb 1934 s. 138 ffog 204 f. – H.V.Gregersen: Slesvig og Holsten før 1830, 1981 s. 437f.
- 126 1 8 Tønder kirkevisitorialarkiv 29. – E præk H 8.
- 121 Fr. Christensen 5, 1962 s. 51-53.
- 127 1 11 E præk C.C. 1, 1738.
- 117 Tønder provstearkiv 229, visitats 1839, 40, 45. – Dansk præste- og sognehist X, 1980 s. 402.
- 131 Tønder amtsarkiv 586.
- 128 1 4-16 E præk Bd 5, 1735. – ibid. C.C. 1, 1761, 64, 68. – E. kirkebog 1765 døde/2. – Fr. Christensen 5, 1962 s. 71f.
- 118 Ib Andersen, 1986 s. 177f.
- 129 Fr. Christensen 5, 1962 s. 68. – Dansk præste- og sognehist. X, s. 403.
- 139 Fr. Christensen, 5, 1962 s. 43.
- 129 1 3 Dysse: Indenlandsk Reise, 1774 s. 58.
- 115 Lars N. Henningsen: Aabenraa Skyttelaug, 1984 s. 60.
- 116 ff generelt: G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland, 1968 og Fr. Christensen 6, 1962 s. 5ff.
- 132 Ib Andersen, 1986 s. 142.
- 131 126 Japsen op. cit. 1968 s. 106.
- 128 Tønder amtstue kopibog 1739 10/3.
- 131 Japsen, 1968 s. 106.
- 132 1 7 Fr. Christensen 6, 1962 s. 44.
- 117 RA ty Rtk. G 121 og 126.
- 133 1 7 skoleforstander Peter Lorenzens liste i privatarkiv acc. 1306.
- 113 Generalsuperintendentens arkiv Abt. 18 nr. 43, 1856-59.
- 123ff generelt Fr. Christensen 5, 1962 s. 73ff.
- 132 E præk C.C. 1, 1738.
- 135 RA ty Rtk G 47.
- 134 1 6 Gråsten gods 192, 1730 30/3.
- 110 M.H.Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid, 1943 s. 34.
- 113 E præk C.C. 1, 1752.
- 116 E kirkebog døde 1749/2.
- 123 Fr. Christensen 5, 1962 s. 73f.
- 139 Tønder kirkevisitorium 71, 1804. – E kommunearkiv I 3.
- 135 1 2 Gen.sup. Abt. 18 nr. 41 B, 1802.
- 1 8 Gråsten godsarkiv 280.
- 118 Tønder provstearkiv 177, 1831 27/1.
- 127 E kommunearkiv I 1.
- 135 134 Tønder provstearkiv 231, 1847 og 232, 1849.
- 136 1 7 RA Ministeriet for Slesvig II Dep B nr. 74, landvæsenssager Åb amt 1857.
- 121 Åb amtsarkiv 1853 V 15.
- 137 1 2 Åb amtsarkiv XIV 17, 1857.
- 138 1 4 C.M.J.Poulsen: Oplevelser i en sønderjydsk præstegård, 1902 s. 15.

- 139 1 3 privatarkiv acc. 1167, Nissens regnskabsbog. – Gd. er Hsp 5b, Ib Andersen, 1986 s. 106.
- 1 24 RA Ministeriet for Slesvig II Dep. B nr. 74 landvæsenssager Åb amt 1857.
- 1 31 tal 1825: Trap: Danmark⁵ s. 933, v. Rosen Gottorp Abt. 400¹ nr. 218.
- 1 32 tal 1861: Statistisk Tabelværk 3. rk. bd. 3, 1864 s. 72.
- 140 1 29 RA Ministeriet for Slesvig II Dep. B nr. 103, landvæsenssager Åb amt 1859. – Fr. Christensen 17, 1968 s. 53.
- 1 22 Ib Andersen, 1986 passim.
- 141 1 1 RA ty. Rtk. G 165. – Tønder amtstue pk. 587, jvfr. note til s. 109, 11.
- 1 10 Gråsten herredsfogderi pk. 61.
- 1 23 Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864 s. 351.
- 142 1 1 -5 Ib Andersen, 1986 passim.
- 16 Peter Hansen Petersens privatarkiv acc. 1306.
- 1 28 f.eks. 1828-29 se Åb amtsarkiv Adm. for de aug. og gråst. godser 2151/52 og Gråsten godsarkiv pk. 186, C IV 225.
- 1 38 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 70f. – Gråsten godsarkiv pk. 186, C IV 225.
- 143 1 24ff flkt.
- 1 32f Gråsten godsarkiv pk. 236, C IV 262. – Aabenraa amtsarkiv 1852 II-III nr. 37 og 224. – Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 51.
- 144 1 15 E park Bd 5.
- 145 1 4 H.V.Gregersen i Sjy Årb 1951 s. 162f.
- 1 12 flkt.
- 146 1 20 Tønder amtsarkiv pk. 539.
- 1 25 Sønderjyllands Historie IV, s. 259, jvfr. Tønder amtsarkiv pk. 539.
- 1 29ff H.V.Gregersen i Sjy Årb 1951 s. 191ff og Sjy MSkr 1949 s. 5.
- 1 39 Tønder amtsarkiv pk. 539.
- 147 1 1 A. Nyholm: Slesvigske gejstlige, 1980 s. 183f.
- 1 6ff Aabenraa bys historie 2, 1967 s. 185-191. – Japsen i Sjy Årb 1960 s. 201. – Ib Andersen 1986 s. 122.
- 1 26 Tønder amtsarkiv pk. 485. – Gråsten godsarkiv pk. 235, C IV 66.
- 1 30-37 Åb amtsarkiv Adm. af aug. og Gråst. godser A IV 706. – Åb amtsarkiv 1851 XIV 5 og 1852 II-III 33. – Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 113f.
- 148 1 3 cit. efter Sjy MSkr 1949 s. 6.
- 1 11 Åb amtsarkiv 1852 II-III 33 og 45.
- 1 12 liste over kørsler i privatarkiv acc. 1306.
- 149 1 9 Nyholm, 1980 s. 439f. – Fr. Christensen 5, 1962 s. 55.
- 1 13 Ib Andersen 1986 s. 79. – H. Hjelholt: Sdjl under treårskrigen I, 1959 s. 189.
- 1 21 Fr. Christensen 1-2, 1960 s. 115. – Sjy MSkr 1949 s. 6.
- 1 25ff privatarkiv Acc. 1306. – Festskrift til H.P.Hanssen, 1932 s. 191. – Sjy Årb 1951 s. 200. – Ib Andersen, 1986 s. 79f. – Poulsen: Oplevelser i en sønderjydske præstegård, 1902 s. 15f, 46 og 51ff.
- 150 1 24 Tønder provstearkiv 151.
- 1 25ff Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864 s. 328. – Trap: Danmark⁵ s. 919-921. – Vejledende arkivregistraturer VI, 1944 s. 9, 66 og 104.
- 151 1 10 Åb amtsarkiv 1865 XIV 20. – RA Ministeriet for Slesvig I. Dep. Afd. 79² 2, Åb amt.
- 1 13-24 Sønderjyllands Hist. IV s. 174. – Tønder amtsarkiv pk. 541-542. – Tønder amtstue pk. 760.
- 1 28-37 Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864 s. 78f. – Åb amtsarkiv 1864 XIV 15. – Gråsten herredsfogderi 2.
- 152 1 7 Gråsten herredsfogderi 4, 3. – Åb amtsarkiv 1865 XIV 3/4.
- 1 10 Sjy Årb 1938 s. 33.
- 153 1 19 flkt 1769: Johan Hvidtfeldts samlinger pk. 20.
- 1 22 flkt 1803-60 i RA, 1845 i kopi i LA Åb.
- 155 1 27 E sogns kirkebøger.
- 157 1 1ff C.M.J.Poulsen: Oplevelser i en sønderjydske præstegård, 1902 s. 4f, 43, 50-54, 57.
- 1 14 Sjy Årb 1927 s. 28.
- 1 15 privatarkiv Acc. 1306.
- 1 18 Sjy Årb 1930 s. 180 og 206.
- 158 1 2-10 Aabenraa amtsarkiv 1865 XIV 3/4, 3/11; 1864 XIV 3/25, 1867 XIV 3/5. – Dansk præste- og sognehist X s. 402.
- 1 11-14 Tønder provstearkiv 229, 1840 og Abt. 18 nr. 43, 1859, 62 og 68.
- 1 17ff Kommunearkiver forhandlingsprot. for Røllum-Torp, Sdr. Hostrup.
- 160 1 6 Aabenraa kredsudvalg Kom. forst. 1^{1-III}.
- 1 7 Gråsten herredsfogderi 50.
- 1 9 Sdr. Hostrup kommune, forh. prot.
- 1 12-33 Åb kredsudvalg kom. forst. 1^{1-III} og 1^V.
- 1 34 Sdr. Hostrup kommune forh. prot. 1895 27/11.
- 1 38 Åb kredsudv. kom. forst. 1^V.
- 161 1 5 Åb kredsudv. amtsforstandere og amtsdistrikter 1905.
- 1 17 Åb kredsudv. kom. forst. 1^V, 1889.
- 1 23 Åb kredsudv. kom. forst. 1^V.
- 162 1 8 H. Frees' privatarkiv.
- 1 29 Åb kredsudv. Amtsforstandere 21d, Sdr. Hostrup.
- 1 35ff Poulsen op. cit. ss. 15 og 52.
- 163 1 7 Festskrift til H.P.Hanssen, 1932 s. 283f.
- 1 13 Abt. 18 nr. 43, 1868, 71 og 74. – Fr. Christensen 6, 1962 s. 80.
- 1 18 Abt. 18 nr. 43.
- 1 30 Gråsten herredsfogderi 42.
- 1 40 Åb kredsudv. kom. forst. 1^{11-III}, 1876.
- 164 1 4 Gråsten herredsfogd. 42.

- 1 7 E amtsforst. fag 3 nr. 4
- 1 10 Sprogforeningens arkiv pk. 184.
- 1 15 Åb kredsudv. pk. 139.
- 1 19 Sønderjyds Skoleforening 1892-1942, 1942 s. 263.
- 1 23 Sager vedr. E sogneværn i E lokalhist. arkiv samt E amtsforst. fag 3 nr. 4.
- 165 1 1-10 RA privatarkiv nr. 5286. H.V.Clausen. F IX Statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nsl. 1900-01, Lundtoft hrd.
- 1 17 Vælgerforeningens arkiv pk. 18 og 22.
- 1 18ff E prark Bd 4, II 14-12a, Bd 3 II 5-43.
- 166 1 14ff Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, 1976 s. 491ff.
- 167 1 3 jvfr. H.V.Clausen i Sjøy Årb 1894 s. 126-132.
- 1 13 H.P.Hanssen i Sjøy Årb 1913 s. 15-30.
- 168 1 6-16 Sdr. Hostrup kommuncark. V 7. Røllum komark III 4. – Statskattelisten Sdr. Hostrup, Røllum og Stubbæk 1907. – Åb landråd F B 7, 1883.
- 169 1 4 Åb provstearkiv Synodalsager 1913-17, 1915, pk. 1055.
- 1 7 1861: Statistisk Tabelværk 3. rk. bd. 3, 1864 s. 72 1867-1917: Åb landråd F B 7.
- 1 21 Engelbrecht: Bodenaubau und Viehstand, 1905-07, II s. 137.
- 170 1 6 Hans Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug... 1880-1914, 1985 s. 22-24.
- 1 14 Åb landråd F B 7.
- 1 16 Gråsten herredsfogderi 5, 1885.
- 1 20 E amtsforstander fag 11 nr. 2, 1898.
- 171 1 1 privatarkiv acc. 1306. Om P.V.Jensen se Hans Schultz Hansen, 1985 s. 52f.
- 1 14 Gråsten herredsfgd. 29-30 og E. amtsforstander fag 13 nr. 2-3.
- 1 17-30 Fr. Christensen 18, 1968 s. 48f. – E sogns andelsmejeri gennem 50 aar, 1943. – E amtsforst. fag 16 nr. 1-2 1893. – E andelsmejeris arkiv regnskab 1893-1951.
- 1 33ff Åb landråd F B 7, 1900.
- 172 1 6 Gråsten herredsfgd. 30 og 59.
- 1 8 E amtsforst. fag 13 nr. 3-5.
- 173 1 4 Fr. Christensen 18, 1968 s. 47. – Dagbøger for Jes Peter Hansen, Snelskær, privatark. Acc. 1388.
- 1 7 Åb landråd S B 44 og Fr. Christensen 17, 1968 s. 53ff.
- 174 1 4 E kommuncarkiv I 13.
- 1 6 Engelbrecht: Bodenaubau und Viehstand. 1905. I s. 143-157. – Fr. Christensen 18, 1968 s. 48.
- 1 18 Engelbrecht op. cit. II.
- 175 1 18 Gråsten herredsfgd. 27, 1880.
- 176 1 1 Åb amts ulykkesforsikring, Verzeichnisse der Unternehmer.
- 1 2-21 Åb landråd Q B 15^I og 15^{III}. – Åb kredsudv. Kultiverings- og afvandingsarbejder 38. – E prark Bd 4, II 15 8b statut. – Fr. Christensen 18, 1968 s. 50-53.
- 1 26ff H. Frees' privatarkiv. – Åb amtsret pk. 624, Genossenschaftsreg. nr. 11. – Hübbe i Sjøy Årb 1910 s. 120ff. – Refslund Thomsen i Sjøy Årb 1914 s. 31ff.
- 177 1 18 Gråsten herredsfgd. 28 og 30. – E amtsforst. fag 13 nr. 2 og fag 14 nr. 4. – Fr. Christensen 17, 1968 s. 104f.
- 1 26-34 E amtsforst. fag 23 nr. 1, fag 29 nr. 1, fag 34 nr. 1. – Åb amts ulykkesforsikring nr. 37. – Oldkop: Topographic... Schleswig, 1906 s. 175.
- 1 36 Åb amtsret pk. 628, Genossenschaftsreg. nr. 36.
- 178 1 1 -8 Gråsten herredsfgd. 28.
- 1 11 E amtsforst. fag 14 nr. 4 og fag 13 nr. 2-3.
- 1 18 E amtsforst. fag 16 nr. 1. – Fr. Christensen 18, 1968 s. 55. – Hejmdal 1933 13/5 Fohlmann.
- 1 22 Gråsten herredsfgd. 28 og Fr. Christensen 18, 1968 s. 56.
- 179 1 9 Åb kredsudv. destruktionsanstalten i Sdr. H. 4. – E amtsforst. fag 13 nr. 3. – Åb amts ulykkesforsikring nr. 30. – Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch (Kunstkalender) 1920 s. 123 f.
- 181 1 1ff L.H.Hansen: Aabenraa amts jernbaner 1899-1926, 1982 og Birger Wilcke: Kringelbahn, 1982. – Stubbæk kommune forh. prot. 1896.
- 183 1 9-14 Kommunearkiv Stubbæk IV 1 og Røllum-Torp III 1.
- 1 22 Tønder amt pk. 586, 1841.
- 1 25ff Sdr. Hostrup kommune V 2 og 8. – Fr. Christensen 18, 1968 s. 44f.
- 184 1 12 Dansk præste- og sognehistorie X, s. 402ff.
- 1 14 Abt. 18 nr. 43, 1868, 71 og 74. – E prark Cd 1, 1874.
- 1 31 Abt. 18 nr. 43, 1877, 80.
- 185 1 9 Dansk præste- og sognehistorie X s. 405.
- 186 1 1 Aab provstearkiv 1055 og E. prark, eks. af bladet.
- 1 6 E prark Bd 4 II 14-12a.
- 187 1 9 Aab provstearkiv 1072.
- 1 15 E prark D 1 og Dansk præste- og sognhist. X s. 405.
- 1 16ff generelt Fr. Christensen 6, 1962, s. 5-110.
- 189 1 6 Røllum-Torp skolekronike.
- 190 1 1 Sprogforeningens arkiv 184.
- 1 12 jvfr. L.S.Ravn: Træk af folkeskolens historie 1864-1920, 1981 s. 165ff.
- 1 14ff skolekronikerne
- 191 1 2 lærer A.J.Andersens beretning i Aab skoledir. arkiv 1945.
- 1 10-31 Gråsten herredsfgd. 42. – Åb landråd K A 2. – Nordslesvigs Good-Templar Tidende for afhold-sagens fremme 1888-1919. – Dansk præste- og sognehist. X s. 405.

- 1 32-38 E amtsforst. fag 23 nr. 1, fag 24 nr. 2, fag 29 nr. 1.
192 1 7 E amtsforst. fag 24 nr. 2.
1 18 Gråsten herredsfgd. 30 og 33.
193 1 5 Åb provstearkiv 1054, 1909.
1 10 Dansk præste- og sognehistorie X s. 405.
194 1 7 E kommuncarkiv I 1 og I 2. – Aabenraa amtsarkiv 1866 XIV 7. – Fr. Christensen 5, 1962 s. 107.
195 1 2 -3 Åbenrå amtsarkiv 1865 XIV nr. 4, 1866 XIV nr. 60.
1 5 Åb kredsudv. Fattigvæsen 12 II-IV. – Gråsten herredsfgd. 44, 1884 25/4.
1 9 Åb kredsudv. Fattigvæsen 12 III-IV.
1 14 Dansk præste- og sognehist. X s. 405. – Fr. Christensen 5, 1962 s. 85.
1 18 Åb kredsudv. Fattigvæsen 10 og 12 II-IV.
1 25 E amtsforst. fag 2 nr. 2. – E kommuncarkiv I 1.
196 1 2 -8 Åb amtsarkiv 1865 XIV. – Abt. 18 nr. 43, 1868.
1 12 E amtsforst. fag 30 nr. 2.
1 17 Åb provstearkiv 1053, 1887.
1 25 Åb landråd R B 95.
1 30-33 Åb kredsudv. fattigvæsen 12 II-IV. – E kommuncarkiv I 5.
1 40 Dansk præste- og sognehist. X s. 405. – Fr. Christensen 5, 1962 s. 61. – Åb provstearkiv 1055, 1915.
198 1 12 tabel: Åb landråd F B 2. – Provinzial-Handbücher für Schleswig-Holstein 1868, 71, 75, 80, 91, 97. – RA flkt 1910
199 1 2 -7 Åb landråd F B 9
1 13-15 E amtsforst. fag 21 nr. 4-5.
1 20 Åb landråd O B 3.
1 23 Dansk præste- og sognehist. X s. 404.
1 33 tabel: E kirkebøger
200 1 10 Fr. Christensen 17, 1968 s. 54-58. – Gråsten herredsfgd. 37.
1 18 E amtsforst. fag 29 nr. 1. – Åb landråd O B 3, 1891.
201 1 7 tabel: 1883: Åb amtsret grundbøger Stubbæk, Sdr. Hostrup og Røllum. Årup er medtaget. – 1920: Statistisk Tabelværk 5. rk. litra E nr. 12.
1 26 Ib Andersen 1986 passim. – Fr. Christensen 17, 1968 s. 54. – Regnskabsbog for fa. Chr. Kock & Co. i LA Åb, acc. nr. 1380, jvfr. Nordslesvigske Muscer 6, 1979 s. 149-156.
202 1 6 tabel: Sdr. Hostrup kommuncarkiv, classeskatterulle 1872 (V 7).
204 1 7 Generelt: Inge Adriansen og Henrik Fangel: Krigens Hverdag 1914-18, 1984 og Hans Hansen (red.): Den nordslesvigske landboforening, 1946 s. 275-279. Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, 1961 s. 63.
1 10 H.P.Hanssen: Fra Krigstiden I, 1924 s. 7f.
1 17 Kirkeblad for E sogn okt. 1914.
1 20 Røllum-Torp skolekrønike 968.
1 30 E andelsmejeris arkiv, regnskabsbog.
205 1 6 M. Wrangs crindringer i LA Åb.
1 12-16 Sprogforeningens Almanak 1932 s. 46. – E kirkebøger.
1 24 skolekrønikerne.
1 27 Trap: Danmark!, 1929 s. 455.
1 29 Wilcke: Æ Kringlebahn, 1982 s. 175.
206 1 3 M. Wrangs crindringer.
1 9 Sdr. Hostrup skolekrønike 978.
207 1 7 Kommuncarkiv Stubbæk IV 1 og Røllum Torp III 1.
208 1 7 jvfr. Chr. Lageri i Kirkeby og Schack: Sønderjylland som det er, 1920 s. 339.
209 1 12 Stubbæk skolekrønike.
1 21 tabel: Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, 1976 s. 358. – Grønsevagten II, 1919-20. – Trap!, 1929 og Trap!, 1967. – Haandbog i det slesvigske spørgsmaals Historie II, 1938 tavle 1,7.
210 1 10 Stubbæk skolekrønike.
1 14 Nic. Svendsen og Svend Thorsen: Tiende Februar, 1939 s. 228.
211 1 1-25 Trap: De sønderjydske landsdele, 4. udg., 1929 s. 22-26. – Franz v. Jessen: Haandbog..., III, 1938 s. 23f. – Forh. prot. for Stubbæk og Røllum-Torp kommuner og for E sogneråd. – Åb amtsråd, journalsager vedr. sognekom. adm. 1920-22.
212 1 2 E sogneråd 12-1.
1 17 Sprogf. Almanak 1964 s. 132.
1 25 ibid. 1964 s. 137f og Sønderjyllands Hist. V s. 322.
1 32 Sprogf. Almanak 1928 s. 75f.
1 38 ibid. 1933 s. 107. – Hejmdal div. år. – J.P.H.'s dagbøger i LA Åb.
213 1 20-28 Hejmdal 1920 3/8, 12/10, 27/12. – 1921 28/6, 4/8, 12/8, 6/9. – 1922 8/7, 2/8, 16/10.
1 31 Carla Schiblers erindringer i LA Åb. – E Sogns Lokalhistoriske Forening, Aarsskrift 1985-86 s. 20ff.
214 1 5ff Hejmdal 1924 19/1, 6/2, 11/3, 3/4, 5/4, 21/7. – Sprogf. Almanak 1925 s. 95f. – Forhandlingsprot. i E sogneråd 73-1.
215 1 1ff A.J.Andersen i Røllum skolekrønike i Åb skoledir. arkiv.
1 7 Hejmdal 1944 14/4.
1 13ff Hejmdal i div. år.
216 1 13 Hejmdal 1921 9/11 og 8/12, 1929 30/9. – E sogneråd 77-2.
217 1 7 indbr. til Carsten Petersen 1925 i C.P.'s arkiv pk. 1825.
1 3ff Nekrolog Hejmdal 1937 22/6 og ibid. 1931 17/3. – C.Schiblers erindringer. – Kirkelig Haandbog 1931 s. 228. – Dansk præste- og sognehist. X, 1980 s. 406.
1 30-32 Hejmdal 1922 9/1 og 2/8, 1926 23/3.

- 219 1 17 Fr. v. Jessen: Haandbog... III, 1938 s. 430-446.
1 28 Hejmdal 1921 5/12, 9/12, 14/12, 22/12. – 1922 19/1.
1 33 Hejmdal 1923 5/1, 19/1, 29/1, 10/4. – 1924 3/3, 5/4, 20/6. – Sjø Årb 1928 s. 26. – Trap: Danmark³ s. 932.
- 220 1 3 E sogns lokalhist. forenings aarsskrift 1986-87 s. 22.
1 6 A. Kirkeskov (red.): Sønderjylland II, 1935 s. 142.
1 7-17 Hejmdal 1931 28/2, 5/3, 12/3, 23/6 og 1932 21/3. – samtale med J.P.Luckmann og hustru, Stubbæk.
1 23ff Hejmdal 1936 19/2, 21/3. – Trap: Danmark³ s. 933. – Fr. v. Jessen: Haandbog III, 1938 s. 442.
- 222 1 1ff tabel: 1920 Statistisk Tabelværk 5. rk. litra E nr. 12. – 1924: 5. rk. litra E nr. 14. – 1927: 5. rk. litra E nr. 15. – 1945: 5. rk. litra E nr. 21. – 1965: 1970: II. – 1969: 14. alm. vurdering i Åb amtstue.
- 222 1ff generelt: Dansk socialhistorie bd. 6, 1980 s. 203-206. – Fr. v. Jessen: Haandbog... III, 1938 s. 438. – Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920, 1955 s. 24-28. – Hans Hansen i Festskrift til H.P.Hanssen, 1932 s. 374ff.
- 223 1 1-11 Hejmdal 1921 16/2, 1935 4/6 og 1943 2/9. – E sogns andelsmejeri gennem 50 år, 1943.
1 17ff 1913-17: Åb landråd F B 7. – 1927: Trap⁴ 1929 s. 455. – 1920. 21 og 29: RA Danmarks Statistiks arkiv.
- 224 1 2f Hejmdal 1926 25/1 og 1934 1/2.
1 5-14 Hejmdal 1921 18/10, 1924 24/1. – Sprogf. almanak 1928 s. 75f.
1 16-22 Hejmdal 1921 13/6, 1924 23/2, 1926 18/5, 1933 25/8, 24/4, 1937 4/9. – E sogns andelsmejeri gennem 50 år, 1943 s. 12.
1 29-31 Hejmdal 1943 1/2. – Fink, 1955 s. 91.
1 33-36 Hejmdal 1930 2/2, 1933 21/1.
- 225 1 1 -8 Hejmdal 1933 19/12. – E sogneråd 75-13. – Kr. Refslund Thomsen i Sjø Årb 1926 s. 78ff.
1 17-19 Kim Salomon: Konflikt i grænseland, 1980 s. 136-145. – Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, 1976 s. 500.
1 24 Hejmdal 1931 30/7.
1 28 Hejmdal 1931 14/8. – Fink, 1955 s. 92.
1 32 Hejmdal 1933 24/7. – E sogns andelsmejeri gennem 50 år, 1943 s. 13f.
1 36 Hejmdal 1935 26/7.
- 226 1 12 Hejmdal 1932 24/11.
1 20 Hejmdal 1927 2/5.
- 227 1 30 Aab. Socialdemokrat 1922 1/1, 3/1, 15/2, 23/2.
1 31-37 ibid. 1922 3/5. – Hejmdal 1921 3/12. – Sognerådets forh. prot. 1920-23, dec. 1921-febr. 1922.
- 228 1 8 E sogneråds forh. prot. og det sociale udvalgs prot.
1 11 Hejmdal 1933 13/7, 29/7 og 3/11.
1 12 figur: Kommunal Årbog og E kommuneregnska-
- ber i Åb amtsråds arkiv og i E sognerådsarkiv.
229 1 1 Hejmdal 1934 10/7, 28/7 og 15/8.
1 25 E sognerådsarkiv Breve til E sgrd 1921.
1 30 E kommuneregnskaber i Åb amtsråds arkiv.
230 1 2 Aab. Socialdemokrat 1922 3/5.
1 15 E sognerådsarkiv 42-4.
231 1 14 E kommuneregnskaber i Åb amtsråds arkiv.
1 16-20 Hejmdal 1920 7/12, 1927 22/6, 1932 16/2.
1 21 E sognerådsarkiv 42-1, 72-5 (1926).
1 34 L.H.Hansen: Aabenraa amts jernbaner, 1982, s. 228-233. – B. Wilcke: Æ Kringelbahn, 1982 s. 174-176.
- 232 1 4 V. Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970, 1984 s. 185ff.
- 1 10ff Hejmdal 1921 7/11, 1923 25/9. – Apenrader Tageblatt 1923 1/9. – Harsberg op. cit. s. 200.
- 233 1 1 -9 Hejmdal 1924 2/5, 1927 14/9, 3/12. – 1929 19/4, 1930 7/11.
1 19 Harsberg op. cit. s. 206. – Hejmdal 1923 16/3, 19/3. – Aab. Socialdemokrat 1936 13/3.
- 234 1 13 Hejmdal 1923 8/1, 21/4. – Adressbuch Apenrade 1912-13. – Telefonbøger.
- 235 1 1 E sogneråds forh. prot. 1923 17/3, 12/5, 20/6.
1 23 ibid. 1931 13/1.
1 27 Hejmdal 1926 12/2. – Medicinalberetning for Aab. amtslægekreds 1940.
1 29 Hejmdal 1921 19/4, 1933 5/12. – Brugsforeningsstatistik 1944 s. 139. – Brugsen 1966. – E brugsforenings arkiv.
- 236 1 2 -5 Trap¹, 1929 s. 455. – E sognerådsarkiv, mandtalslister.
1 10-17 E kirkebog og Hejmdal 1956 22/6.
- 237 1 3 E sogneråd, forhandlingsprot. 1932 7/9. -ibid. 26-3. – A. Kirkeskov: Sønderjylland 1935 II s. 142. – Hejmdal 1933 III kvartal, sang om Hskov: 1937 21/8.
1 10 Hejmdal 1937 21/8, 1939 8/8.
1 12 Hejmdal 1927 2/7, 17/9, 1930 29/3, 1931 12/8, 1932 16/3, 5/9, 1934 13/4, 7/5, 1935 15/5. – Aab. Socialdemokrat 1935 25/1. – A/S Eliselunds arkiv.
- 239 1 9 C. Schiblers erindringer.
1 23 Sjø Årb 1923 s. 159, 161, 166. – Grænsevagten IVa, 1921 s. 89.
1 24ff Fr. Christensen 23, 1971 s. 15, 28, 64. – Oplysninger fra fru Dode Luckmann, Stubbæk.
- 240 1 8-24 Nordschleswigsche Zeitung 1933 25/11, 6/12. – Hejmdal 1933 30/9, 10/11, 5/12. – Grænsevagten 1933 XV s. 430, 1935 XVII s. 327. – Bericht über die deutsche Kulturarbeit in Nordschleswig 1933/34 v/Dr. E. Edert s. 51.
1 32 Hejmdal 1934 14/3 og 16/3.
1 35ff Stubbæk ty. privatskole arkiv. – Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig, Jahresberichte.

- 241 1 3 Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für NS 31-32, 1975 s. 5f og ibid. 45, 1982 s. 5-8.
1 12 Hejmdal 1937 14/12. – Nord Schleswigsche Zeitung 1940 8/2, 7/3, 8/3. – Haderslev Bispearkiv pk. 153.
- 242 1 1ff Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, 1976. Kommunevalg: Kommunal Årbog div. år. Danske Samfund: Hejmdal 1933 6/11. – Foreningsarkiver, Da. Samf.'s arkiv.
- 243 1 1-18 Hejmdal 1935 21/9, 23/9, 1936 11/7, 1937 23/9, 24/9. – Forsamlingshusets prot. i E sogneråd 73-1. – Johs. Vejlager: Genforenings-Mindesmærkernes Historic, 1939 s. 347f. – E sogns lokalhist. Forenings Aarsskrift 1985-86 s. 36f.
- 244 1 4 Hejmdal 1936 29/3.
- 244 1 11-39 Aab. Social-Demokrat 1922 3/5, 15/2, 1936 24/4, 28/4. – Kirkelig Haandbog 1931 s. 228. – Hejmdal 1921 6/6. – Harsberg: De sønderjyske Amtsråd, 1984 s. 413 og 406. – Kommunal Årbog div. år. – E socialdemokratisk forenings forhandlingsprot. 1928-57.
- 245 1 6 Hejmdal 1923 7/4, 19/11. – Apenrader Tageblatt 1923 9/4.
- 246 1 4 Hejmdal 1932 23/6.
1 12ff Hejmdal 1933 7/6-10/6. Sognerådvalg: Kommunal Årbog div. år.
- 247 1 1ff Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor 1985 s. 18. – B. Outze: Danmark under den anden Verdenskrig I, 1968 s. 428-440.
1 23 Røllum skolekrønike i Åb. skoledir. arkiv.
1 31 P. Beck i E sogns lokalhist. Forenings aarsskrift 1985-86 s. 19.
- 248 1 8 Hejmdal 1943 26/7.
1 26 Hejmdal 1949 10/6.
1 27ff E. Helmer Pedersen: Hedesagen under forvandling, 1971 s. 430-438. – Th.Th. Hove: Tørvegravning i Danmark, 1983. – Hejmdal 1949 20/7.
- 249 1 4 Hejmdal 1932 8/10.
1 7ff Hejmdal 1941 2/7, 1942 28/2, 12/6, 1944 28/6, 1/9, 17/3, 22/6, 1950 14/6, 1952 1/1, 1951 19/5. – Interview med Hjalmar Duc, Klattrup, i Aab. Museum.
- 251 1 3ff Aab museum museumssag nr. 25, jvfr. Hove opcit. s. 132f.
1 25 Hejmdal 1952 18/12.
- 252 1 11 Hejmdal 1941 30/4, 13/6, 19/7.
1 14 Hejmdal 1944 1/7.
1 16-37 Aabenraa bys hist. III, 1974 s. 232. – Sjy Årb 1965 s. 152-155. – Hejmdal 1953 24/4. – Oplysninger fra Willy Hansen. Stubbæk.
- 253 1 1ff Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærhillede, 1973 s. 149, 162, 222, 300, 312, 343. – Sjy Årb 1965 s. 153. – A.J. Andersen i Røllum skolekrønike i Åb
- skoledir. arkiv 1945. – Lærernes 5. maj legat til minde om... Knud Andersen, Aab Statsskole ca. 1946.
- 254 1 17 Hejmdal og Berlingske Tidende. – Stubbæk ty. privatskoles arkiv, forh. prot. 1945-46.
- 256 1 11 tabel: E kirkebøger
1 22 E sogneråd, mandtalsliste 1925/26.
- 258 1 2 E sogneråd 27-2, møde 1951 19/2. – E. socialdem. forening. Jørgen Christiansens optegnelser 1950 26/9.
1 6 E sogneråd 17-1-6.
1 9 Jørgen Christiansens optegnelser 1952 20/2.
1 10-24 Hejmdal 1951 17/10, 1952 24/1, 15/3, 1959 18/3. – E sogneråd 17-1-6.
- 259 1 2 Hejmdal 1951 13/10, 1/12, 1952 12/2, 29/3. – Samdens årsberetninger.
- 260 1 9-16 Hejmdal 1953 5/9. – E sogneråd 27-2, Bj. Petersen 1952 7/4.
1 30 E sogneråd forh. prot. 1958 1/8.
- 261 1 1ff Aabenraa byarkiv 2-6-4¹. – E sogneråd 27-2. – Hejmdal 1951 20/2.
- 262 1 1ff E sogneråd 27-2. – ibid. forh. prot.
- 263 1 2 E sogneråd forh. prot. 1959 30/6.
1 7 Aabenraa byarkiv 2-7-1¹ og 2-6-8¹¹.
- 264 1 11 ibid.
- 265f 1 1ff Hejmdal 1965 19/3, 20/5, 1966 11/7, 21/9. – E sogneråd 16-5, 17-5.
- 267 1 1 -8 E sogneråd forh. prot. div. år.
1 10 Hejmdal 1941 15/10.
1 11 E sogneråd forh. prot. 1947 27/5.
1 19 Hejmdal 1944 8/9.
- 268 1 8 E sogneråd 72-20.
- 269 1 1ff E sogneråd 26-4.
1 15 E sogneråd 16-5, 72-11.
1 25 Samdens årsberetninger 1954. – Hejmdal 1953 5/9, 1954 4/3, 4/6, 1962 11/8, 14/8. – E sogneråd 26-7.
- 270 1 31 Hejmdal 1963 18/7, 19/9, 24/9, 1964 21/5, 14/7, 1966 8/1.
- 271 1 1ff E sogneråd 72-11. – Hejmdal 1949 17/6, 1950 15/2, 1952 3/7. – Aabenraa amtsråd B VI 86-51 (85-51). – Medicinalber. Åb-Sønderborg. – Jørgen Christiansens optegnelser i E soc. dem. forening 1952 29/3.
- 272 1 5 Hejmdal 1950 11/12, 1966 29/7. – E sogneråd 42-1.
1 13 E sogneråd 42-1. – Hejmdal 1961 17/3.
1 14ff Hejmdal 1966 10/2. – E forsamlingsprot. i E sogneråd 72-2, samt ibid. 17-4, 73-1, 77-1.
- 273 1 18 Hejmdal 1950 25/3.
1 23 ibid. 1957 18/10.
1 26 Hejmdal 1949 5/3, 1953 15/4, 1954 28/4, 1960 14/10. – E sogneråd 77-1.

- 273 1 31 E sogneråd 77-1. – Hejmdal 1968 15/6.
- 274 1 8 Hejmdal 1967 29/5, 17/8.
1 23 Hejmdal 1967 14/10 og 28/10.
- 275 13 Hejmdal 1944 18/1, 23/2. – E sogneråd 51-1, 53-2, 53-5.
1 19 E sogneråd 57-1.
1 32 E sogneråd forh. prot. – ibid. 51-1. – Hejmdal 1952 22/8, 11/12.
- 276 1 7 Hejmdal 1954 18/12, 1956 11/1, 31/3, 14/4. – E sogneråd 51-1
1 20 E sogneråd 51-1, 53-1, 54-8.
- 277f 1 1ff Hejmdal 1959 13/3, 17/4, 1961 10/1, 13/1, 27/10, 24/11, 28/12, 1962 11/1, 1/2, 9/2, 20/2, 24/2, 1966 10/2. – E sogneråd 51-4, 53-1, 54-8.
- 279 1 3 E sogneråd 77-2. – Hejmdal 9/12 1957.
1 19 Hejmdal 1965 3/12, 1966 10/2, 16/9, 1967 11/1, 15/3, 18/12. – E sogneråd 72-11.
- 280 1 3-34 E sogneråd forh. prot. – ibid. 72-11, 72-8, 73-15. – Hejmdal 1966 10/2. – Aabenraa byarkiv 2-7-11.
1 35 E sogneråd 72-4.
- 281 1 11 Hejmdal 1952 12/9, 23/9.
- 1 25 E sogneråd 11-1, 12-1.
- 283 1 6 Hejmdal 1964 3/11. – Eks. af skitsen i Åb byarkiv 2-6-8¹ og i E sogneråd 10-4.
1 16 meddelt af kommunesekretær Chr. Schmidt.
- 284 1 15-23 Hejmdal 1965 9/2, 4/2, 1966 21/9.
1 30 V. Harsberg: De sønderjyske amtsråd, 1984 s. 296f. – Erik Harder: Dansk kommunestyre i grundtræk 3. udg., 1982 s. 115ff.
- 1 38 E sogneråd 10-4.
- 285 1 1ff E sogneråd 10-4. – Hejmdal 1968 1/5, 8/5, 21/5, 1/6, 27/6, 23/7.
- 286 1 1ff Hejmdal 1960-68 div. datoer.
- 288 1 10 opl. af Peter Bach, Elmetoft.
1 18 RA Danmarks Statistiks arkiv.
1 37 Hejmdal 1950 23/3, 18/12, 1951 5/3, 9/4.
- 289 1 11 Statistisk Tabelværk 5. rk. litra A nr. 23. – 1969: III og 1973: VI A 5.
1 29 E kirkebøger
- 290 1 1ff 1960: Statistisk Tabelværk 1963: III. – 1965: 1969: III. – 1970: 1973: VI A 5.

Personregister

- Abel, hertug 33, 35
Abildgaard, Jørgine 215
Abildgaard, Søren 89, 122
Adler, J. G. C. 125, 132, 187
Adolf, hertug 51
Adolphsen, smed 179
Adersen, Alfred 215f
Ahlefeldt 32, 34f, 37, 40f, 47f, 50, 76
Ahlefeldt, Carl 76
Ahlefeldt, Claus 36, 47
Ahlefeldt, Frantz 50, 52, 69
Ahlefeldt, Friedrich 47, 60
Ahlefeldt, Gosche 63
Ahlefeldt, Gregers 47, 50, 52
Ahlmann, Michael 149
Alnor, Karl 159
Ambders, Andreas 68
Andersen, Anders Jørgen 212f, 215f, 246f, 252f, 273, 275, 279
Andersen, Carsten 77, 110
Andersen, Hans 59
Andersen, Ib 58
Andersen, Jep 133
Andersen, Knud 252f
Andersen, Marinus 259f
Andersen, Poul 79
Andresen, Hans 147
Andresen, Laura 229
Ankersen, Catharina 67
Ankersen, Hans 67
Arnkiel, Troels 31, 43, 72
Asmussen, Balthasar 184, 189, 196
Asmussen, Nis 130
Asmussen, Peter 129
Autzen, skovfoged 93
- Bach, Frederik 164, 185, 211, 213f, 216, 220f, 245, 288
Bach, Peter 272
Bahrt, hofråd 114
Bang, bommand 114
Behrentz, herredsfoged 63
Bennick, Hans 46, 51
v. Bielcke, amtmand 102
- Bismarck 190
Bjerre, Sv. F. 287
Bladt, Jens 263, 266, 277, 283f
Bondesen, Johs. 274
Boysen, lærer 189
Boysen, Hans 106
Boysen, Henriette Sophia 106
Brand, Ulrich 113
Brink, Rudolf 249
Brockenhuus-Schack, greve 163
Brorson, Hans Adolf 128
Buchardt, maler 185
v. Buchwald, Johan Hugo 105
Budsted, Gerda 272
Bundtzen, Knut 73
- Cadovius, Poul 286f
Callesen, teglværksejer 135
Callesen, Bernhard 251
Callesen, H. 235
Callesen, J. H. 175
Carstensen, Anton 195
Caspersen, Jes P. 279
Chrestensen, Jacob 104
Christensen, Assmuss 73
Christensen, Christen 135f
Christensen, Fr. 37, 239f, 254
Christensen, Jes 161
Christensen, Jørgen 121
Christensen, Michel 135
Christian I, konge 36, 41
Christian II, konge 36
Christian III, konge 42, 62
Christian IV, konge 69
Christian IX, konge 157
Christian X, konge 210
Christian August I, hertug 76, 134
Christian August II, hertug 142f, 146, 150
Christiansen, Hans 160, 170
Christiansen, Jes 121, 257-259
Christiansen, Jørgen 244, 246, 257f, 266, 285
Christiansen, Th. 252
- Christoffersen, S. E. 259
Claus van Arup 48
Clausen, Claus 47f, 120f
Clausen, Frits 245
Clausen, H. N. 116
Clausen, H. P. 76
Clausen, H. V. 165, 239
Clausen, P. 217, 259, 268
Clausen, Rasmus 62, 129
- Dall, Jens 270
Dall, Peter 196
Danckwerth, Caspar 53, 98
Deichgräber, W. 245
Demuth, lærer 215
Didrichsen, Jørgen 92
Dienses, Marrin 73
Dyssel, J. A. 128
- Ebsen, Wilhelm 235
Ellemose, Niels Nielsen 136
Erik af Pommern, konge 35, 69
Eskildsen, Claus 213f
- Fabricius, Vilhelm 60, 66, 124, 128, 133
Fenger, Jørgen Emil 273f, 279
Festersen, teglværksejer 120f
Festersen, Fester 110
Festersen, Fester 158, 160, 168, 189, 196, 199f
Festersen, Fester Peter 160f, 164
Festersen, Hans 107
Festersen, J. B. 201
Festersen, Jes Peter 77
Festersen, Peter 77, 107, 126, 131, 134
Festersen, Thomas 147
Fidder, Adolf 266
Fink, Jep 214, 221, 243
Fink, Troels 273
Fischer, Knud 277
Fischer, Rasmus R. 135
Flindt, Markus 186, 188
Fohlmann, Jes 178, 185, 190, 199f

- Frees, Hinrich 121, 160-162, 177, 196
 Frees, Peter 211, 214
 Frederik I, konge 36, 47, 69
 Frederik Christian I, hertug 104, 135
 Frederik Christian II, hertug 105, 143
 Freuchen, Ingeborg 106
 Freuchen, Nicolaus 30, 54, 83, 90, 94,
 97-99, 106, 119, 124-129, 131f, 134,
 144
 Friedrichsen, Ingeburg Kathrine 125
- Gadeberg, Peter 9, 247, 251-253, 266
 Gammelgaard, C. A. 130, 177, 185,
 189, 191, 209
 Garben, rebslager 136
 Geipel, amtsforstander 161f
 Gerhard III, greve 34f
 Gjelstrup, borgmester 260
 Godt, generalsuperintendent 163, 184
 Goeg, Hans Nissen 121
 Grauber, Fritz 135f
 Gregersen, H. V. 32
 Grundtvig, N. F. S. 218
 Grønnebech, Chr. Andresen 121
 Grønnebech, Niels 120
 Gude, herredsfoged 63
- Hans, konge 36
 Hans den Ældre, hertug 40, 51, 57
 Hansen, Asmus 78
 Hansen, Brigitta 65
 Hansen, Chr. 185, 210, 212, 214f, 224
 Hansen, H. C. 224
 Hansen, Hans, fisker 244
 Hansen, Hans, bygmester 275, 287
 Hansen, Hans, forpagter, Årup 143
 Hansen, Hans, kommuneforstander,
 Torp 160, 207, 211, 234, 253
 Hansen, Hans Asmussen 151, 158,
 192
 Hansen, Hans Michael 213, 224
 Hansen, H. P., fisker 177
 Hansen, Hans Peter, smed 96
 Hansen, Holger 212, 245, 265f
 Hansen, Iver 64f
 Hansen, Jep 77
 Hansen, Jes Peter 168, 212, 224
 Hansen, Johannes 162
 Hansen, Kr., direktør 237
 Hansen, Mathias 162
 Hansen, Mathilde 248
 Hansen, Mathilde Helene 177
 Hansen, Mimi 215
- Hansen, Nis, Torp 59
 Hansen, Nis, Sdr. Hostrup 125-127
 Hansen, Peter, degn 63, 129
 Hansen, P., lærer 213, 215
 Hansen, Peter, Snelskær 142, 158,
 160f, 163, 168
 Hansen, Peter, Værnting 107f
 Hansen, Peter Rossen 161
 Hansen, Peter Wilhelm 168
 Hansen, Rasmus 178
 Hanssen, Anders 73
 Hanssen, H. P., minister, redaktør
 164, 183, 204, 215, 217, 236, 243
 Hanssen, Hans 73
 Hanssen, Jep 73
 Hansses, Ellin 73
 Heisel, Hans Hansen 104
 Heisel, Jes 131
 Heltzen, E. S. E. 148f, 151
 Henningsen, Peter 120f
 Hildebrand, Chr., Årup 110, 143
 Hindenburg, general 205
 Hinrichsen, H. 105
 Hinrichsen, Nis 66, 102
 Hoeck, Lorenz Peter 121, 124, 134
 Holm, Chresten Hansen 120-121
 Holstein, U. A. 79
 Huneborch, Johannes 63
 Hübschmann, Georg 67, 71
- Ivari, Iver 67
 Ivari, Joh. 67
 Iversen, Hans (Johannes), sognepræst
 40, 62, 64-67, 71, 73
 Iversen, Michael 64f
- Jacobsen, H. P. 160
 Jacobsen, Lorentz 123
 Jensen, Botilla 110
 Jensen, Gerhard 225
 Jensen, Hans, sandemand 51
 Jensen, H. N. A., kirkehistoriker 43
 Jensen, Jens 179
 Jensen, Jens Ravn 57, 77f, 102, 107,
 109, 113f, 123, 262f
 Jensen, Jørgen Thøgersen 147
 Jensen, Otto 275f
 Jensen, P. V. 170
 Jepsen, hjulmager, Røllum 96f
 Jepsen, Asmus 161, 177, 183, 196,
 213, 217, 227, 239
 Jepsen, Hans, sognefoged 77
 Jepsen, Hans, sandemand 102
- Jepsen, Jes, Sdr. Hostrup 108
 Jepsen, Jes, Stubbæk 241
 Jepsen, Mads 116
 Jepsen, Niels 102
 Jerndorff, Peter 212
 Jess 73
 Jess, Mett 73
 Jessen, Anna 73
 Jessen, Asmus 126, 130
 Jessen, Carl 250
 Jessen, Erik 282
 Jessen, Hans 102, 126, 160
 Jessen, Jes 92, 96, 118
 Jessen, Johann 117
 Jessen, Jørgen 59
 Jessen, Jørgen S. 263, 265, 272, 284f,
 291
 Jessen, Lorenz 73
 Jessen, Rasmus 96, 137
 Jessen, Reggel 73
 Jessen, Valborg 103
 Juhl, Finn 286
 Jørgensen, Johan Peter 146f
 Jürgensen, Boy 120f, 140, 142f,
 146-149, 157, 177, 188
 Jürgensen, Christian 146
 Jürgensen, Jacob 146
 Jürgensen, Jørgen 146, 157
 Jürgensen, Jürgen Christian 147
 Jürgensen, Jürgen Christian 158
 Jürgensen, Peter 85
 Johannis, Andreas (Hansen eller Jen-
 sen) 64
 Johannis, Iver 64
 Johannis, Owe (Hansen eller Jensen)
 63f
 Jürgensdatter, Maren 94
- Kartz, Julius 240
 Kenckel, Stephan 60, 67, 72
 Kirkmand, Hans R. 116
 Kjer, Marcus, sognepræst 124, 136,
 149
 Koch, C. T. 119
 Koch, Peter 252
 Koopmann, Wilhelm 240
 Kristensen, Knud 274, 276
 Krogh, Anna 215
 v. Krogh, Wilhelm 146
 Kunstmann, degn 188
 Kröger, Claus 121
 von Köller, overpræsident 182

- Larsen-Ledet, Camma 285
Lassen, Jacob 168
Lausdatter, Annich 134
Lautrup, Anna 130
Lautrup, Anna Maria 68
Lautrup, Hans 109, 118, 120, 137, 144, 147, 177f
Lautrup, Johan Christian 68, 72, 75
Leck, Jürgen 67
Leck, Kirstine 67
Leck, Metta 67
Lembek, Søgård 32, 35, 46
Ley, Johan 116, 213
Loff 120, 121, 177
Lohmann, Anna Maria 68
Lohmann, Eskel 67f
Lohmann, Johannes 67f, 72, 75
Lorentzen, Hans 244
Lorentzen, J. P. 212, 242, 288
Lorentzen, Irs. 237
Lorenzen, Chr. 253
Lorenzen, Johann 171
Lorenzen, Michel 107
Lorenzen, Nicolai Hinrich 105f
Lorenzen, Peter 145
Lousen, Chr. Hansen 184f, 193, 195f
Lund, Chr. August 183, 189f, 204
Lund, Grete 200
Lund, Hans 215
Lund, Jørgen 200
Lund, Svend 219, 248f
Luther, Martin 39
Lüders, husfoged 102
Madsen-Mygdal, statsminister 229, 244
Mailand, fabrikant 250
Margrethe I, dronning 35
Marcussen, orgelfabrik. 187
Marcussen, Aage Skærbæk 272, 274
Maren, søster (Hansen) 272
Mathiesen, Johann 240
Mathiesen, David 244
Matthiæ, Marina 64
Matthiæ, Michael (Matthisen eller Madsen) 64
Mauritius, provst 66
Meier, Karl 179f, 235
Mejer, Johannes 53, 98
Melchior, Balthazar, Flensborg 39
Mened, Erik, konge 34
Meyer, J. H. C. 114, 124, 131, 135, 147
Meyer og Hauswedell, smørgrossist 171
Mogensen, rektor 213
Mogensen, Børge 286
Mohrbeck, Johann 40, 65, 67
Mohrbeck, Marria 65
v. Moltke 190
Mundt, Holger 254
Møller, Brigitta 66
Møller, C. F. 259
Møller, Hinrich 121
Møller, Jens Petersen 65, 66
Müller, herredsfoged 102
Müller, Mathias 102
Nielsen, Anton Marius 213, 216f, 239, 244
Nielsen, Bertil 249
Nielsen, Eli Margrethe 213, 216f
Nielsen, Elisabeth 217
Nielsen, Frode P. K. 247
Nielsen, Hans 46, 51, 287
Nielsen, Hans Chr. 117
Nielsen, Lorens 161
Nielsen, Niels 46
Nielsen, N. P. 243
Nissen, Anna Christina 107, 109
Nissen, Hans Jørgen 139, 142
Nissen, Hinrich 66
Nissen, Jørgen 220
Nissen, Margrethe 272
Nissen, Nicolai 94
Nissen, Rasmus 191
Nygaard, hotelforpagter 237
Nørgaard, Fr. 215
Olsen, P. 237f
Outzen, Thomas 143, 147, 151
Ovsen, Lor. 62
Owsen, Jess 73
Paulsen, bygmester 189, 200
Paulsen, Asmus 162, 192, 193
Paulsen, Jørgen 76
Paulsen, Lise 193
Paulsen, Nis 163
Paulsen, P. 171, 178
Pedersen, Johannes 266
Petersen, Anna Catharina 131
Petersen, Christen 73
Petersen, Cornelius 225
Petersen, Erik Bjørn 259f, 277
Petersen, Fester 85
Petersen, Gunnar 277
Petersen, Hans 63, 107, 110, 129
Petersen, Hans Christian 124
Petersen, Jacob 131, 133
Petersen, Jens Chr. 191
Petersen, Jes Jessen 164, 211, 227
Petersen, Jørgen, Stubbæk 164
Petersen, Jørgen, smed 120f
Petersen, Lorentz Peter 149, 158
Petersen, Ludvig 70
Petersen, Maren 147
Petersen, Niels Chr. 211
Petersen, Peter Hansen 110, 136, 142, 147, 149-151, 157f, 163f, 168, 170, 221, 245
Petersen, Tage 260
du Plat, Johann Heinrich Christian 112
Plum, Stubbæk 269
Pontoppidan, Erik 30, 43
Poulsen, Arne 263f, 270, 276f, 284
Poulsen, Christian 138, 150, 157f, 162
Randers, Jens 286f
Randers, Kirsten 286
Rasmussen, Chr. 246, 257
Rasmussen, Hans 230
Rasmussen, Tøge (Tyge) 110, 119
Reimarus, provst 129
Reinboth, Johannes 67
Rickmers, borgmester 182
Rolighed, friskolelærer 213
Roos, Johs. Otto 165, 169, 184-186, 193, 196, 204
Rosenørn-Lehn, baron 163
Rossen, Hans 78 102, 128, 134
Rossen, Nis Peter 149, 158, 171, 224, 266
Rossen, Peter 143, 266
Rossen, Rasmus 78, 85, 128
Ryles, »Mutter Ryles« 194
Rytter, Hans 113
Rønnau, Edv. Carl Th. 158, 163, 184
Sarrow, Bertel 67
Schibler, Carla 213, 215, 239, 252
Schlaykier, Erik 93, 103, 191
Schlaykier, Hans 62, 78, 149, 151
Schmidt, (købmand) 249
Schmidt, Chr. 279, 281
Schmidt, Hans 171
Schmidt, J. H. 164
Schmidt, Jes N. 43
Schmidt, Jørgen 225
Schmidt, Rasmus 104

- Schrøder, Johs. v. 43, 46
 Schultz, Gerhard 280, 284
 Schultz, Matthias, Chr. 191
 Schultz, Nic. 275, 285
 Schultz, Peter Chr. 191
 Schumann, H. fotograf 147
 Seemann, Johan 196
 Sievers, herredsfoged 134
 Skau, Hans, sen. og jun. 185, 211f,
 214, 218, 245, 288
 Skau, Mariane 212, 266
 Skomager, Jørgen 59
 Skrubbeltrang, historiker 213
 Snabbe (Snubbe), Knud 34, 38
 Spiess, Emil Otto 175f
 Splieth, inspektør, Kiel 21
 Stabel, Chr. 255
 Stabel, Henning 191, 196
 Stabel, Jørgen 234
 Stabell, Jürgen 38
 Stahl, Peter Hansen 130
 Staugaard, Fester 212, 214, 266
 Staugaard, J. 250
 Surlyk, Chr. 271
 Sønnichsen, Bahne 121
 Sønnichsen, Henning 110
 Sønnichsen, Jürgen Frederich 110,
 123f
- Sønnichsen, P. 129
 Sørensen, Anton 213, 243, 257, 262,
 267, 277
 Sørensen, Olger V. 228
 Sørensen, S. M. 237
- Tacitus, romersk historiker 31
 Tegevald, lærer 216
 Teichert, Fritz 245
 Terkelsen, højskoleforstander 215
 Thaysen, Chr. 126, 281
 Thaysen, Jes 70
 Thaysen, Michael 47
 Thaysen, Peter 46, 49, 52, 77, 85
 Thienen, Otto v. amtmand 52
 Thomsen, Hans 110
 Thomsen, Jens 160f
 Thomsen, Karsten 212
 Thomsen, H. Lausten, amtslæge 215
 Thomsen, Thomas 77, 79
 Toft, Nis 230
 Toft, Nis Nissen 104
 Tolderlund, E. A. 150f, 157, 163f, 171
 Tolderlund, Tyra 163
 Torstensson, general 70
 Trap, J. P. 43
 Tugonii, Nicolaus (Tychsen eller Thay-
 sen) 63
- Tychsen, Peter 160
 v. Uslar, landråd 160, 182, 192
- Vagn-Hansen, C. A. 284
 Valdemar Sejr, konge 25f, 28, 33f, 36
 Verrier, Paul 243
- Wallenstein, Albrecht 69, 70
 Walsted, møller 252
 Wanscher, Ole 286
 Warnsing, Christin 73
 Wegner, møbelarkitekt 286
 Wernich, Anna 239
 Westergaard, Anton 165, 206f
 Widding, Frederich Ewald 130
 Wilhelm I, preussisk konge 157, 163
 Wilhelm II, preussisk konge 189
 Wolter, Hans 240f, 255
 Wortmann, Jens 164, 228f, 240, 245
 Wove, Lundsbjerg kro 191
 Wrang, Jes 204
 Wrang, Margrethe 205, 210
 Wrangel, general 157
- Aakjer, Svend 25

Det gamle Ensted sogn er i dag en del af Aabenraa storkommune. Indtil kommunesammenlægningen i 1970 var sognet en selvstændig administrativ enhed.

Bogen beretter om livet i sognet fra de første jægere i stenalderen og indtil parcelhusene og industrien i 1960'erne. Der fortælles om menneskene og deres skiftende levevilkår gennem århundrederne. Der er kapitler om livegne fæstebønder og frie selvejerbønder, om rige og fattige, om veje og kroer, om teglværker og Ensted-værket. Man kan også læse om kirke, skole og kulturliv, om forholdet mellem dansk og tysk – og om meget, meget mere. Bogen er skrevet både for sognets egne beboere og for alle udensogns, som ønsker at vide, hvordan den almindelige historiske udvikling er forløbet i et enkelt sogn.

Forfatterne er museumsinspektør Steen Wulff Andersen, Haderslev, fhv. studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev og arkivar, dr. phil. Lars N. Henningsen, Aabenraa, som er hovedforfatter og redaktør.

Pris i boghandelen kr. 160, medlemspris kr. 110.

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
NR. 64

